НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЛИТОВЧЕНКО ОЛЕНА ВІТАЛІЇВНА

УДК 374.013.42(477)(02)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ УЧНІВ 8-11 КЛАСІВ У КОМПЛЕКСНИХ ПОЗАШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

13.00.05 – соціальна педагогіка
Подається на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ О. В. Литовченко
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант:
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри природничо-математичної освіти Рівненського обласного Інституту післядипломної педагогічної освіти
ПУСТОВІТ Григорій Петрович

Київ 2021

АНОТАЦІЯ

Литовченко О. В. **Теоретико-методичні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних позашкільних навчальних закладах**. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, Київ, 2021.

У дисертації вперше здійснено теоретичне узагальнення та наукове вирішення проблеми соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти.

Актуальність дослідження обраної проблеми зумовлена сучасним розвитком України як європейської держави, яка сприймає прогресивні соціальні цінності, відтак питання соціального становлення дітей та молоді в українському суспільстві особливо на часі. У складній соціокультурній ситуації актуалізується роль освітніх інститутів, необхідність соціально-педагогічного супроводу учнів на шляху їх соціального становлення.

У поданому рукописі висвітлено основні результати дослідження відповідно до розробленої концепції дослідження, що знаходить вияв на методологічному, теоретичному і практичному рівнях. *Методологічний рівень* концепції відображає єдність та взаємозалежність фундаментальних наукових підходів до вивчення проблеми, що покладені в основу дослідження (*аксіологічний, системний, культурологічний, феноменологічний, екзистенціальний)*. Дослідження ґрунтується також на *міжнародних підходах та актуальних ключових принципах соціальної педагогіки/соціальної роботи* (дії в найкращих інтересах дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства; забезпечення прав дітей, створення дружнього до дітей середовища; розвиток потенціалу та можливостей особистості).

Теоретичний рівень виявляється у аналізі концепцій, вихідних категорій, понять, актуальних у контексті проблеми соціального становлення

особистості у межах філософської, соціологічної, психологічної та соціально-педагогічної наук. *Практичний рівень* концепції представляє розроблення та апробацію технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти, а також розроблення й перевірку ефективності змісту та методів соціально-педагогічної роботи у її межах.

У дисертації на основі цілісного теоретичного аналізу досліджуваної проблеми визначено теоретичні засади соціального становлення особистості, а саме філософська, соціологічна, психологічна, соціально-педагогічна інтерпретація, в основі яких результат теоретизації феномену соціального становлення особистості.

Уточнено сутність поняття *«соціальне становлення особистості»* як культурно-історичне відтворення індивіда як людини; становлення особистості як суб'єкта соціальних відносин і соціальної діяльності, який утілює соціально значущі властивості: усвідомлення норм і правил соціальної поведінки, засвоєння соціальних ролей, соціальна позиція, здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього, соціальні уміння.

На основі результатів теоретичного аналізу, зокрема філософських, соціологічних, психологічних, соціально-педагогічних підходів, вікових особливостей соціального розвитку, а також Компонентної моделі сходження зростаючої особистості до духовних цінностей (І. Бех) уточнено структуру феномену «соціальне становлення особистості» стосовно старшого підліткового, старшого шкільного віку, що містить п'ять компонентів: *когнітивний (пізнавальний), емоційно-ціннісний, компонент довільного імпульсу, поведінково-праксичний та самоціннісний компонент.*

За результатами порівняльного аналізу концептуальних основ, цілей і цінностей позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших європейських країн визначено: спільні позиції *концептуальних основ*: базується на ідеалах демократії та гуманізму, свободи та рівності людей (відповідно до документів ООН, ЮНЕСКО: Декларації про права

дитини (1959), Конвенції про права дитини (1989) тощо); є частиною концепції безперервної освіти *(long life education);* сприяє навчанню впродовж життя; здійснюється у вільний час, який розглядає як важливу та специфічну освітню сферу дітей, молоді та дорослих тощо; *цілей і цінностей:* демократичний, соціальний та культурний розвиток, участь дітей та молоді у суспільному житті, захист спадщини та навколишнього середовища (EAICY); створення умов для лідерства, спілкування, вивчення мов, набуття навичок роботи в команді, засвоєння соціальних ролей, розвиток критичного мислення, самосвідомості, відповідальності; соціалізація, творча реалізація та професійне самовизначення дітей та молоді. А також сприяння активному громадянству, підтримки молодіжної діяльності (R. Clarijs, Г. Пустовіт). Відмінності стосуються, насамперед, термінології та відповідного статусу як освітнього інституту.

На основі теоретичного аналізу та дослідження педагогічної практики обґрунтовано *соціально-педагогічний потенціал комплексних закладів позашкільної освіти* у соціальному становленні підлітків, старшокласників. Сутність та специфіку цього феномену визначають п’ять основних компонентів: нормативно-правовий; теоретико-концептуальний; ціннісно-цільовий; організаційно-педагогічний; діяльнісний (складники діяльнісного: соціальне виховання; соціальне навчання; організаційно-масова робота, культурно-дозвіллєва діяльність; оздоровлення дітей та молоді, виховання цінності здорового способу життя; соціально-педагогічна підтримка та соціальний захист вихованців; соціальна профілактика; координація виховної і соціально-педагогічної роботи у соціальному середовищі).

Стосовно організаційно-педагогічного компоненту соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти у полі особливої уваги складник - *соціально-виховне середовище закладу*, яке відповідно до сучасних підходів у соціальній роботі ми розглядаємо як *інклюзивне освітнє середовище, дружнє до дітей.* Найбільш значущим складником діяльнісного компоненту визначено *соціальне виховання*; особливого значення у

сучасному контексті набуває національно-патріотичне виховання дітей та молоді.

Теоретично обґрунтовано концептуальні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти (міжнародні стандарти соціальної педагогіки/соціальної роботи; методологічні підходи та ключові методологічні ідеї; принципи; умови реалізації концептуальних основ; критерії ефективності).

За результатами аналізу міжнародних документів (Конвенція ООН про права дитини (1989); Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010) тощо), наукових публікацій, узагальнено такі *міжнародні підходи та актуальні ключові принципи соціальної педагогіки/соціальної роботи*: дії в найкращих інтересах дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства; забезпечення прав дітей, створення дружнього до дітей середовища; розвиток потенціалу та можливостей особистості.

Визначено *методологічні підходи* до розуміння соціального становлення особистості, а саме: аксіологічний, системний, культурологічний, феноменологічний, екзістенціональний; *принципи* соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти (діяльності, суб’єктності, національної спрямованості, добровільності, неперервності, цілісності; принцип середовища, дружнього до дітей, правового і соціального захисту учнів; соціального партнерства.

Визначено критерії соціального становлення учнів 8-11 класів: соціальні знання (про суспільство, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), засвоєння соціальних ролей (учня, члена сім’ї, члена суспільства), соціальна позиція (система ставлень, прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу), наявність орієнтовної життєвої перспективи (здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього), соціальні уміння; рівні (високий (просоціальний), середній (нейтральний), нижче середнього, низький (асоціальний).

У рукописі подано аналіз результатів дослідження стану соціального становлення старших підлітків, старшокласників – учнів закладів позашкільної освіти (констатувальний експеримент: 2012, 2015), що дозволив прослідкувати тенденції в умовах суттєвих змін соціально-політичної ситуації в країні. Визначено чотири *рівні* соціального становлення учнів: високий (просоціальний) (51,8%); середній (нейтральний) (31,7%); нижче середнього (16,5%); низький (асоціальний) (не виявлено). За результатами порівняння даних констатувального експерименту (2012) з різних областей України (Сумська, Полтавська, Чернівецька, Дніпропетровська, Луганська) суттєвих розбіжностей щодо цінностей, ставлень, позицій учнів не виявлено.

Схарактеризовано сучасний стан та особливості соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної освіти з дітьми різних соціальних груп у їх соціальному становленні. Зважаючи на специфіку соціально-педагогічної діяльності, що здійснюється комплексними закладами позашкільної освіти, визначено такі напрями: соціально-педагогічна підтримка учнів вразливих груп; соціально-педагогічна профілактика у закладі позашкільної освіти; соціальна реабілітація дітей та учнівської молоді з ООП, створення інклюзивного освітнього середовища у закладі позашкільної освіти; соціально-педагогічна підтримка обдарованих учнів.

За результатами аналізу педагогічної практики визначено чотири умовні *моделі соціально-педагогічної підтримки дітей та молоді вразливих груп* у закладах позашкільної освіти (1) реалізація системи заходів (соціальних, педагогічних, економічних), що полягають в консолідації зусиль і концентрації ресурсів закладу для надання соціально-педагогічної підтримки, соціального захисту учнів; 2) залучення дітей та молоді вразливих груп до освітнього процесу закладу позашкільної освіти, а також реалізація проєктів, організація відпочинку тощо; 3) організація і проведення закладом позашкільної освіти у співпраці з іншими організаціями і установами, центрами соціальних служб соціальних проєктів і програм, а також концертів, свят, творчих конкурсів, інших заходів; 4) залучення ресурсів, педагогічних

колективів, учнів (гуртківці, учасники органів учнівського самоврядування, волонтери тощо) закладу позашкільної освіти до участі в соціальних проєктах, програмах, акціях тощо, які проводяться іншими організаціями).

У контексті аналізу *соціально-педагогічної профілактики* у закладах позашкільної освіти актуалізовано основні *підходи* (інформаційний, поведінковий, особистісний) *і моделі профілактичної роботи,* що склалися на сучасному етапі. Актуалізовано міжнародні підходи до профілактики асоціальних явищ у дитячому і молодіжному середовищі у діяльності міжнародних організацій *(United Nations Children's Fund, UNICEF* та ін.), найбільш дієві *програми профілактики* (програма досягнення соціально-психологічної компетентності; програма навчання життєвим навичкам; програма зменшення факторів ризику та посилення факторів захисту; програми, що базуються на підході альтернативної діяльності; програми за методом «рівний-рівному» та ін.).

Зроблено висновок про суттєву роль закладів позашкільної освіти у *соціальній реабілітації дітей з ООП, створенні інклюзивного освітнього середовища*. Узагальнено, що метою реабілітації дітей з ООП у закладі позашкільної освіти є включення їх до різних сфер соціального життя, забезпечення позитивної соціалізації, соціальної інтеграції. Важливою умовою у такому контексті є створення *інклюзивного освітнього середовища.* На основі аналізу педагогічної практики визначено *умовні моделі соціальної реабілітації дітей з ООП у закладах позашкільної освіти (*1) реалізація соціально-педагогічних задач у процесі освітньої діяльності творчих об’єднань соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти; 2) співробітництво закладу позашкільної освіти з установами для дітей з ООП: закладами спеціальної освіти, центрами реабілітації дітей з інвалідністю тощо; 2) заснування закладу позашкільної освіти (реабілітаційний центр, клуб тощо), діяльність якого має на меті соціальну реабілітацію дітей з ООП).

За результатами теоретичного аналізу та дослідження педагогічної практики встановлено, що специфіка позашкільної освіти зумовлює її потенціал у *соціально-педагогічній підтримці обдарованих дітей та молоді.* Актуалізовано сутність підходів до феномену обдарованості, здійснено аналіз специфічних проблем обдарованих дітей (труднощі у навчанні, спілкуванні тощо), а також соціально-педагогічних технологій роботи з такими дітьми. Актуалізовано поняття «тьюторство», «тьюторський супровід» та ін.

Розроблено та апробовано технологію соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти, у межах якої визначено наступні позиції: принципи; мета супроводу; умови реалізації мети; наявні ресурси; суб'єкти та об'єкти супроводу; задачі супроводу; етапи реалізації технології.

На основі міжнародних та національних підходів у соціальній педагогіці/ соціальній роботі визначено такі *принципи,* що складають основу технології соціально-педагогічного супроводу: забезпечення найкращих інтересів дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства; створення дружнього до дітей середовища; розвиток потенціалу та можливостей особистості; національної спрямованості, доступності та відкритості; неупередженості та безпечності; добровільності; індивідуального підходу; комплексності. Технологія соціально-педагогічного супроводу передбачає супровід усіх учнів, а не лише тих, хто належить до вразливих груп або має труднощі соціалізації.

Метою соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти є створення соціальних, психологічних, педагогічних умов для соціального розвитку дитини як особистості, засвоєння нею соціальних знань (про суспільство, соціальні відносини, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), розвитку соціальних умінь, становлення соціальної позиції особистості (система ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства); реалізації особистісного соціального потенціалу. *Умови*

реалізації мети: реалізація соціально-педагогічного потенціалу закладу позашкільної освіти.

Суб'єкти соціально-педагогічного супроводу: фахівці психологічної служби закладу (практичний психолог, соціальний педагог), педагог закладу позашкільної освіти (керівник гуртка, секції, інших творчих об'єднань, педагог-організатор), батьки або особи, що їх замінюють; представники організацій – партнерів тощо. *Об'єкт соціально-педагогічного супроводу:* старші підлітки, старшокласники, які одночасно виступають *суб'єктами* власного соціального становлення.

Визначено дві групи *задач соціально-педагогічного супроводу:* цільові та інструментальні; акцентовано на двох провідних *задачах*: 1) соціальний розвиток особистості, становлення соціальної позиції особистості; 2) соціально-педагогічна профілактика труднощів соціалізації та порушень у соціальному розвитку особистості.

Процес соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладу позашкільної освіти містить наступні *етапи:* І. Етап визначення мети та конкретних задач супроводу. ІІ. Етап прогнозування варіантів вирішення задач супроводу. ІІІ. Етап реалізації технології: здійснення комплексу визначених соціальних, психологічних, педагогічних заходів, спрямованих на вирішення задач супроводу. IV. Етап аналітичний.

Провідна педагогічна ідея соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти – створення інклюзивного освітнього середовища, дружнього до дітей.

У межах формувального експерименту розроблено та апробовано навчальні програми з позашкільної освіти («Юні журналісти», «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)»; «Дискусійний клуб старшокласників "Точка зору"» та програму соціально-педагогічного тренінгу «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей і пріоритетів».

За результатами формувального експерименту зроблено висновок про

позитивну динаміку рівнів соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники). Таким чином, у ЕГ кількість учнів з високим (просоціальним) рівнем зросла на 13,0%. Спостерігалося зменшення чисельності учнів, яких ми віднесли до рівня нижче середнього (на 20,1%). Це підтверджує ефективність технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у закладах позашкільної освіти та розробленого у її межах змісту, форм і методів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що визначено та обґрунтовано теоретико-методичні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти, а саме:

вперше здійснено цілісний теоретичний аналіз проблеми соціального становлення особистості у галузі соціальної педагогіки на основі ідей аксіологічного, системного, культурологічного, феноменологічного, екзистенціального методологічних підходів; визначено теоретичні засади соціального становлення особистості (філософська, соціологічна, психологічна, соціально-педагогічна інтерпретація); обґрунтовано соціально-педагогічний потенціал комплексних закладів позашкільної освіти у соціальному становленні учнів 8-11 класів, що містить компоненти: нормативно-правовий; теоретико-концептуальний; ціннісно-цільовий; організаційно-педагогічний; діяльнісний (складники: соціальне виховання; соціальне навчання; організаційно-масова робота, культурно-дозвіллєва діяльність; оздоровлення дітей та молоді, виховання цінності здорового способу життя; соціально-педагогічна підтримка та соціальний захист вихованців; соціальна профілактика; координація виховної і соціально-педагогічної роботи у соціальному середовищі); обґрунтовано концептуальні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти (міжнародні стандарти соціальної педагогіки/соціальної роботи, методологічні підходи та ключові методологічні ідеї, принципи, критерії ефективності); обґрунтовано технологію соціально-педагогічного супроводу

соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти; визначено критерії соціального становлення учнів 8-11 класів: соціальні знання (про суспільство, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), засвоєння соціальних ролей (учня, члена сім'ї, члена суспільства), соціальна позиція (система ставлень, прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу), наявність орієнтовної життєвої перспективи (здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього), соціальні уміння (прийняття групової мети, прийняття нормативного способу діяльності групи, мобільність у виконанні спільної діяльності, якісне виконання своєї частини роботи, самооцінка у контексті спільної діяльності); рівні (високий (просоціальний), середній (нейтральний), нижче середнього, низький (асоціальний);

уточнено сутність поняття «соціальне становлення особистості» (стосовно старших підлітків, старшокласників) як культурно-історичне відтворення індивіда як людини; становлення особистості як суб'єкта соціальних відносин і соціальної діяльності, який утілює соціально значущі властивості: усвідомлення норм і правил соціальної поведінки, засвоєння соціальних ролей, соціальна позиція, здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього, соціальні уміння (прийняття групової мети, прийняття нормативного способу діяльності групи, мобільність у виконанні спільної діяльності, якісне виконання своєї частини роботи, самооцінка у контексті спільної діяльності); структуру цього феномену (когнітивний, емоційно-ціннісний, компонент довільного імпульсу, поведінково-праксичний та самоціннісний компоненти); схарактеризовано особливості соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної освіти з дітьми різних соціальних груп у їх соціальному становленні (за напрямами: соціально-педагогічна підтримка учнів вразливих груп; соціально-педагогічна профілактика; соціальна реабілітація дітей та учнівської молоді з ООП, створення інклюзивного освітнього середовища; соціально-педагогічна підтримка обдарованих учнів); уточнено спільні і відмінні риси

концептуальних основ, цілей і цінностей позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших європейських країн;

подальшого розвитку набули положення про соціально-педагогічний потенціал позашкільної освіти у соціальному становленні учнів; особливості реалізації соціально-педагогічних технологій у закладах позашкільної освіти.

Практичне значення отриманих результатів полягає у розробленні та впровадженні в практику роботи закладів позашкільної освіти: змісту, форм і методів у межах реалізації технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти (навчальні програми з позашкільної освіти: «Юні журналісти», «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)» (Д. Панченко, О. Литовченко); «Дискусійний клуб старшокласників «Точка зору»; програма соціально-педагогічного тренінгу «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей і пріоритетів»; матеріалів розділів двох методичних посібників для педагогів закладів позашкільної освіти; методичних рекомендацій «Зміст і технології позашкільної освіти для старшокласників»; методики педагогічного діагностування соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники).

Практичне значення отриманих результатів полягає у розробленні та впровадженні: в практику роботи закладів вищої освіти: силабусу та навчальної програми дисципліни «Соціальна педагогіка» та лекцій до неї; у практику професійно орієнтованої підготовки докторів філософії (галузь знань 23 «Соціальна робота», спеціальність 231 «Соціальна робота»): силабусів та програм дисциплін «Інновації у соціальній роботі», «Соціальний розвиток особистості у системі неформальної освіти» та лекцій до них (відповідно до Освітньо-наукової програми «Соціальна робота з дітьми та молоддю»).

Результати дослідження можуть бути використані для оновлення силабусів, навчальних програм із підготовки фахівців соціальної сфери у

закладах вищої освіти (відповідно до освітньо-професійних програм за спеціальністю 231 «Соціальна робота», галузі знань 23 «Соціальна робота» тощо), а також лекцій, практичних і семінарських занять з навчальних дисциплін «Соціальна педагогіка», «Технології соціальної роботи з дітьми та молоддю» тощо у закладах вищої освіти, у системі післядипломної освіти педагогічних працівників.

Ключові слова: соціальне становлення особистості, суб'єктна позиція особистості, старші підлітки, старшокласники, позашкільна освіта України, неформальна освіта дітей та молоді, комплексні заклади позашкільної освіти, соціально-педагогічний потенціал, соціально-педагогічний супровід.

ABSTRACT

Lytovchenko O. V. **Theoretical and Methodical Bases of Social Formation of Pupils of 8-11 Classes in Complex Out-of-School Educational Institutions.** – Qualifying Research Paper as Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Pedagogical Sciences in the speciality 13.00.05 – Social Pedagogy. – Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

In the dissertation, theoretical generalization and the scientific solution to the problem of social formation of pupils of 8-11 classes in complex out-of-school educational institutions have been carried out.

The urgency of the study of the chosen problem is due to the modern development of Ukraine as a European state that perceives progressive social values. Social formation of children and youth in Ukrainian society is especially timely. In a complex socio-cultural situation, the role of educational institutions, the need for socio-pedagogical support of students on the path of their social formation is relevant.

The submitted manuscript highlights the main results of the study in accordance with the developed research concept at the methodological, theoretical and practical levels. The methodological level of the concept reflects the unity and

interdependence of fundamental scientific approaches to the study of the problem, which form the basis of research (axiological, systemic, culturological, phenomenological, existential). The research is also based on international approaches and current key principles of social pedagogy / social work (actions in the best interests of the child; family-oriented approach; participation of the child and his parents in society; ensuring children's rights, creating a child-friendly environment; development of personal potential).

The theoretical level is manifested in the analysis of philosophical, sociological, psychological and socio-pedagogical concepts, categories, concepts that are relevant in the context of the problem of social formation of the individual. The practical level of the concept is the development and testing of technology of socio-pedagogical support of social development of students (senior adolescents, high school students) of out-of-school education, as well as the development and testing of content and methods of socio-pedagogical work within it.

In the dissertation, on the basis of the integral theoretical analysis of the investigated problem theoretical bases of social formation of the person, namely philosophical, sociological, psychological, social and pedagogical interpretation are defined. They are based on the result of theorizing the phenomenon of social formation of the individual.

The essence of the concept of *«social formation of personality»* (in relation to adolescents, high school students) as a cultural and historical reproduction of the individual as a person was specified; formation of personality as a subject of social relations and social activity, which embodies the most important socially significant properties: awareness of norms and rules of social behavior, learning social roles, social position, ability to design themselves for the future, the focus on self-realization in social activities, social skills.

Based on the results of theoretical analysis of philosophical, sociological, psychological, socio-pedagogical approaches, age features of social development, as well as the Component Model (Bekh), the structure of the phenomenon of «social formation of personality» in relation to older adolescents, senior school age

(cognitive, emotionally-valuable, component of arbitrary impulse, behavioral-practical and self- value components).

According to the results of comparative analysis of conceptual bases, goals and values of out-of-school education of Ukraine and non-formal education of children and youth of other European countries the following has been determined: common positions of conceptual bases: based on ideals of democracy and humanism, freedom and equality; is part of the concept of long life education; promotes lifelong learning; carried out in free time, which is considered as an important and specific educational sphere of children, youth and adults, etc.; goals and values: democratic, social and cultural development, participation of children and youth in public life, protection of heritage and environment (EAICY); creating conditions for leadership, communication, language learning, teamwork skills, learning social roles and more. The differences concern the terminology and the status as an educational institution.

Based on the theoretical analysis and research of pedagogical practice, the socio-pedagogical potential of complex out-of-school education institutions in the social formation of adolescents and high school students is substantiated. The essence and specificity of this phenomenon are determined by five main components: regulatory; theoretical and conceptual; value-targeted; organizational and pedagogical; activity (components of activity: social education; social training; organizational and mass work, cultural and leisure activities; rehabilitation of children and youth, education of healthy lifestyle values; socio-pedagogical support and social protection of pupils; social prevention; coordination of educational and socio-pedagogical work in a social environment).

Within the organizational and pedagogical component of the socio-pedagogical potential of out-of-school education institutions, special emphasis is placed on the social and educational environment of the institution. We see this environment as an inclusive, child-friendly educational environment. The most important component of the activity component is social education. National-

patriotic education of children and youth acquires special significance in the modern context.

The *conceptual bases of social formation of pupils of 8-11 classes* in out-of-school educational institutions (international standards of social pedagogy / social work; methodological approaches and key methodological ideas; principles; conditions of realization of conceptual bases; efficiency criteria) are theoretically substantiated.

Based on the analysis of international documents (UN Convention on the Rights of the Child (1989); Council of Europe Resolution on the Rights of the Child and the Development of Social Services Friendly to Children and Families (2010), etc.), scientific publications summarize such *international approaches and current key principles of social pedagogy/ social work:* actions in the best interests of the child; family-oriented approach; participation of the child and his parents in the life of society; ensuring children's rights, creating a child-friendly environment; development of potential and capabilities of the individual.

Methodological approaches to understanding the social formation of the individual are identified, namely: axiological, systemic, culturological, phenomenological, existential; principles of social formation of students of 8-11 grades in out-of-school educational institutions (activity, subjectivity, national orientation, voluntariness, continuity, integrity; principle of environment friendly to children, legal and social protection of students; social partnership).

Criteria for the social formation of students in grades 8-11 are defined: social knowledge (about society, social roles, norms and rules of social behavior), assimilation of social roles (student, family member, member of society), social position (system of attitudes, desire to implement personal social potential), the presence of an approximate life perspective (the ability to project themselves in the direction of the future), social skills; levels (high (prosocial), medium (neutral), below average, low (asocial).

The manuscript presents an analysis of the results of a study of the state of social development of older adolescents, high school students - students of out-of-

school education (observational experiment: 2012, 2015). The tendencies in the conditions of essential changes of a social and political situation in the country are traced. Four levels of social formation of students are defined: high (prosocial) (51.8%); medium (neutral) (31.7%); below average (16.5%); low (asocial) (not detected). According to the results of comparing the data of the observational experiment (2012) from different regions of Ukraine (Sumy, Poltava, Chernivtsi, Dnipropetrovsk, Luhansk) no significant differences in values, attitudes, positions of students were found.

The current state and features of socio-pedagogical activities of out-of-school educational institutions with children of different social groups in their social formation are characterized. The following *areas* have been identified: socio-pedagogical support for students of vulnerable groups; socio-pedagogical prevention in out-of-school education; social rehabilitation of children and students with SEN, creation of an inclusive educational environment in out-of-school education; socio-pedagogical support of gifted students.

According to the results of the analysis of pedagogical practice, *four conditional models of social and pedagogical support of children and youth of vulnerable groups in out-of-school education institutions* (1) implementation of a system of measures (social, pedagogical, economic) support, social protection of students; 2) involvement of children and youth of vulnerable groups in the educational process of out-of-school education institutions, as well as implementation of projects, organization of recreation, etc .; 3) organization and holding of out-of-school education institution in cooperation with other organizations and institutions, centers of social services of social projects and programs, as well as concerts, holidays, creative competitions, other events; 4) involvement of resources, teaching staff, students of out-of-school education to participate in social projects, programs, actions, etc., which are carried out by other organizations).

In the context of the analysis of *social and pedagogical prevention* in out-of-school education institutions the basic approaches (informational, behavioral,

personal) and models of preventive work are actualized. The international approaches to the prevention of antisocial phenomena in children and youth in the activities of international organizations (United Nations Children's Fund, UNICEF, etc.), the most effective prevention programs (program to achieve socio-psychological competence; life skills training program; risk reduction program and strengthening of protection factors, programs based on the approach of alternative activities, programs by the method of "peer-to-peer", etc.).

It is concluded that the significant role of out-of-school education institutions in the social rehabilitation of children with SEN, the creation of an inclusive educational environment. It is generalized that the purpose of rehabilitation of children with SEN in out-of-school education is to include them in various spheres of social life, to ensure positive socialization, social integration. An important condition in this context is the creation of an inclusive educational environment. Based on the analysis of pedagogical practice, conditional *models of social rehabilitation of children with SEN in out-of-school education institutions* are determined (1) implementation of socio-pedagogical tasks in the process of educational activity of creative associations of social-rehabilitation out-of-school education; 2) cooperation of out-of-school education institutions with institutions for children with SEN: special education institutions, rehabilitation centers for children with disabilities, etc .; 2) establishment of an out-of-school education institution (rehabilitation center, club, etc.), the activity of which is aimed at social rehabilitation of children with SEN).

According to the results of theoretical analysis and research of pedagogical practice, it is established that the specifics of out-of-school education determines its *potential in socio-pedagogical support of gifted children and youth*. The essence of approaches to the phenomenon of giftedness is actualized, the analysis of specific problems of gifted children (difficulties in training, communication, etc.), and also social and pedagogical technologies of work with such children is carried out. The concepts of "tutoring", etc. have been updated.

The *technology of social and pedagogical support of social formation of students (senior teenagers, high school students) of out-of-school education institutions* is developed and tested, within which the following positions are defined: principles; purpose of support; conditions for achieving the goal; available resources; subjects and objects of support; support tasks; stages of technology implementation.

Based on international and national approaches in social pedagogy / social work, the *following principles* have been identified: ensuring the best interests of the child; family-oriented approach; participation of the child and his parents in the life of society; creating a child-friendly environment; development of potential and capabilities of the individual; national orientation, accessibility and openness; impartiality and security; voluntariness; individual approach; complexity. The technology of socio-pedagogical support provides support for all students, not just those who belong to vulnerable groups or have difficulty socializing.

The *purpose* of socio-pedagogical support of social formation of students (senior adolescents, high school students) of out-of-school education is to create social, psychological, pedagogical conditions for social development of the child as a person, learning social knowledge (about society, social relations, social roles, norms and rules of social behavior), the development of social skills, the formation of the social position of the individual (the system of attitudes to social processes, other people, themselves as a member of society); realization of personal social potential. Conditions for achieving the goal: realization of the socio-pedagogical potential of the out-of-school education institution.

Subjects of social and pedagogical support: specialists of the psychological service of the institution (practical psychologist, social pedagogue), teacher of the out-of-school education institution (head of the circle, section, other creative associations, teacher-organizer), parents or persons replacing them; representatives of partner organizations, etc. *Object* of social and pedagogical support: senior teenagers, high school students, who at the same time act as subjects of their own social formation.

Two groups of tasks of social and pedagogical support are defined: target and instrumental; emphasis is placed on two *leading tasks: 1*) social development of the individual, the formation of the social position of the individual; 2) socio-pedagogical prevention of socialization difficulties and disorders in the social development of the individual.

The process of socio-pedagogical support of social formation of students of out-of-school education institution contains the following *stages:* I. The stage of determining the purpose and specific tasks of support. II. Stage of forecasting options for solving maintenance problems. III. Stage of technology implementation: implementation of a set of certain social, psychological, pedagogical measures aimed at solving support problems. IV. The analytical stage.

The *leading pedagogical idea* of social and pedagogical support of social formation of students of out-of-school education institutions is the creation of an inclusive educational environment friendly to children.

Within the framework of the formative experiment, curricula for extracurricular education were developed and tested. «Young Journalists», «Fundamentals of Student Self-Government (Parliament of Children and Youth)»; «Discussion club of high school students» and the program of socio-pedagogical training «Social formation of man: a conscious choice of values and priorities».

According to the results of the formative experiment, a conclusion was made about the positive dynamics of the levels of social development of students (senior adolescents, high school students). Thus, in EG the number of students with a high (prosocial) level increased by 13.0%. There was a decrease in the number of students, which we classified as below average (by 20.1%). This confirms the effectiveness of the technology of socio-pedagogical support of social development of students (senior adolescents, high school students) in out-of-school education and developed within its content, forms and methods.

The **scientific novelty** of the obtained results is that the theoretical and methodical bases of social formation of pupils of 8-11 classes in complex establishments of out-of-school education are defined and substantiated, namely:

for the first time a holistic theoretical analysis of the problem of social formation of personality in the field of social pedagogy on the basis of ideas of axiological, systemic, culturological, phenomenological, existential methodological approaches; determined the theoretical foundations of social formation of personality (philosophical, sociological, psychological, socio-pedagogical interpretation); the social and pedagogical potential of complex out-of-school education institutions in the social formation of students of 8-11 grades is substantiated, which contains components: normative-legal; theoretical and conceptual; value-targeted; organizational and pedagogical; activity (components: social education; social training; organizational and mass work, cultural and leisure activities; rehabilitation of children and youth, education of healthy lifestyle values; social and pedagogical support and social protection of pupils; social prevention; coordination of educational and socio-pedagogical work in the social environment); conceptual bases of social formation of pupils of 8-11 classes in out-of-school education establishments (international standards of social pedagogy / social work, methodological approaches and key methodological ideas, principles, criteria of efficiency) are substantiated; the technology of social and pedagogical support of social formation of students (senior teenagers, high school students) of out-of-school education institutions is substantiated; criteria of social formation of pupils of 8-11 classes are defined: social knowledge (about a society, social roles, norms and rules of social behavior), mastering of social roles (student, family member, member of society), social position (system of attitudes, aspiration to realization personal social potential), the presence of an approximate life perspective (ability to project themselves in the direction of the future), social skills (acceptance of group goals, adoption of normative group activities, mobility in joint activities, quality performance of their part, self-assessment in the context of joint activities); levels (high (prosocial), medium (neutral), below average, low (asocial);

the essence of the concept of «social formation of personality» (in relation to older adolescents, high school students) as a cultural and historical reproduction of

the individual as a person; formation of personality as a subject of social relations and social activity, which embodies socially significant properties: awareness of norms and rules of social behavior, learning social roles, social position, ability to project themselves towards the future, social skills (acceptance of group goals, adoption of normative mode of activity groups, mobility in the implementation of joint activities, quality performance of their part of the work, self-esteem in the context of joint activities); the structure of this phenomenon (cognitive, emotional-value, component of arbitrary impulse, behavioral-practical and self-value components); The peculiarities of social and pedagogical activity of out-of-school educational institutions with children of different social groups in their social formation (by directions: social and pedagogical support of students of vulnerable groups; socio-pedagogical prevention; social rehabilitation of children and students with SEN, creation of inclusive educational environment; social -pedagogical support of gifted students); the common and distinctive features of the conceptual bases, goals and values of out-of-school education of Ukraine and non-formal education of children and youth of other European countries are specified;

provisions on the socio-pedagogical potential of out-of-school education in the social formation of students have been further developed; features of realization of social and pedagogical technologies in out-of-school education institutions.

The **practical significance** of the obtained results is to develop and implement in practice the work of out-of-school education institutions: content, forms and methods within the implementation of technology of socio-pedagogical support of social development of students (senior adolescents, high school students) of out-of-school education institution («Young Journalists», «Fundamentals of Student Self-Government (Parliament of Children and Youth)»; «Discussion club of high school students» and the program of socio-pedagogical training «Social formation of man: a conscious choice of values and priorities»); materials of sections of two methodical manuals for teachers of out-of-school education; methodical recommendations «Content and technologies of out-of-

school education for senior pupils»; methods of pedagogical diagnosing of social formation of pupils (senior teenagers, high school students).

The introduction of the results and materials of the research in the training of future specialists in the social sphere is presented. In particular, the following was developed and tested: syllabus and curriculum of the discipline «Social Pedagogy» (for higher education institutions); curricula of disciplines «Innovations in Social Work», «Social Development of the Individual in the System of Non-Formal Education» (for the training of doctors of philosophy in the educational program «Social Work with Children and Youth»).

Key words: social formation of personality, social position of personality, senior teenagers, high school students, out-of-school education of Ukraine, non-formal education of children and youth, complex out-of-school education institutions, social and pedagogical potential, social and pedagogical support.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Монографії

1. Литовченко, О. В. (2020). *Соціальне становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти.* (Монографія). Київ: Симоненко О. І. (22,5 др. арк.).

2. Литовченко, О. В. (ред.), Вербицький, В. В., Ковбасенко Л. І., Корнієнко, А. В., &Бойко, А. Е. (2012). *Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу.* Київ: Педагогічна думка.

3. Литовченко, О. В. (2015). Формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей у гуртках соціально-реабілітаційного напряму. *Формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей.* (Монографія). Вербицький, В. В., Бойко, А. Е., Корнієнко, А. В., Литовченко, О. В., Пустовіт, Г. П. … Мачуський, В. В. (ред.). Харків : Друкарня Мадрид.

4. Литовченко, О. В. (2017). Формування ціннісних орієнтацій вихованців у гуртках соціально-реабілітаційного напряму позашкільних навчальних закладів**.** *Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах.* (Монографія). Бойко, А. Е., Корнієнко, А. В., Литовченко, О. В., Пустовіт, Г. П., Тихенко, Л. В. … Мачуський, В. В. (ред.). Київ: ТОВ «Задруга».

Статті у наукових фахових виданнях (у тому числі ті, які індексуються у міжнародних науковометричних базах)

5. Литовченко, О. В. (2010a). Соціальне становлення особистості у позашкільних навчальних закладах як проблема соціально-педагогічної науки. *Народна освіта, 3*. Retrieved from http://www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/12/statti/litovchenko.htm

6. Литовченко, О. В. (2010b). Виховний потенціал позашкільних навчальних закладів: аспекти дослідження. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Серія "Педагогічні науки: реалії та перспективи", 24,* 87-91.

7. Литовченко, О. В. (2010c). Виховний потенціал позашкільних навчальних закладів: рівні реалізації виховних можливостей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 14. кн. 1), 220-229.

8. Литовченко, О. В. (2011a). Соціальне становлення особистості як предмет наукового пізнання. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 15. кн. 1), 45-53.

9. Литовченко, О. В. (2011b). Соціальне становлення особистості: соціально-педагогічний потенціал позашкільних навчальних закладів. *Практична психологія та соціальна робота,12,* 50-56.

10. Литовченко, О. В. (2011c). Теоретико-методичні засади виховання соціально компетентної особистості у позашкільних навчальних закладах. *Нова педагогічна думка*: *матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування соціальної компетентності вихованців позашкільних навчальних закладів»,* Рівне, 9-10 червня. 2011. (с. 14-16).

11. Литовченко, О. В. (2011d). Проблема «соціальне – індивідуальне» у контексті соціального становлення особистості у позашкільних навчальних закладах. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*, 5, 80-85.

12. Литовченко, О. В. (2011e). Соціально-виховне середовище позашкільних навчальних закладів як чинник соціального становлення особистості. *Освітологічний дискурс, 3*. Retrieved from http://innovations.kmpu.edu.ua/ENFV/2011_1/main.html

13. Литовченко, О. В. (2012a). Соціальне становлення особистості у позашкільних навчальних закладах: до сутності ключової категорії. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка* (Вип. 14, ч. 1), 169-181.

14. Литовченко, О. В. (2012b). Соціально-педагогічне забезпечення соціального становлення особистості у позашкільних навчальних закладах: поняттєво-категоріальний апарат дослідження. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 16, кн. 1), 157–165.

15. Литовченко, О. В. (2012c). Соціальне становлення підлітків: дослідження серед учнів позашкільних навчальних закладів. *Народна освіта*, 3 (18). Retrieved from http://www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/18/statti/litovchenko.htm

16. Литовченко, О. В. (2012d). Соціально-педагогічна підтримка особистості у підлітковому, ранньому юнацькому віці: роль позашкільних навчальних закладів. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка*.

17. Литовченко, О. В. (2013a). Сучасні моделі залучення дітей та молоді з особливими потребами до позашкільної освіти. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами.* Київ: Університет «Україна», 130-139.

18. Литовченко О. В. (2013b). Соціальна реабілітація дітей з особливими потребами як один із напрямів соціально-педагогічної діяльності

позашкільних навчальних закладів. *Практична психологія та соціальна робота, 1,* 53-57.

19. Литовченко, О. В. (2013c). Соціальна профілактика як соціально-педагогічна функція позашкільного навчального закладу. *Нові технології навчання, 75*, 38-43.

20. Литовченко, О. В. (2013d). Причини і специфіка відхилень у соціальному розвитку і поведінці підлітків, старшокласників**.** *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 17, кн. 1), 409-419.

21. Литовченко, О. В. (2014a). Програма соціально-психологічного тренінгу «Соціальне становлення особистості»**.** *Практична психологія та соціальна робота ,2-3,* 28-35, 44-46.

22. Литовченко, О. В. (2014b). Соціально-педагогічний супровід соціального становлення дітей та учнівської молоді у позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді (*Вип. 18, кн.1), 415-423.

23. Литовченко, О. В. (2015). Роль позашкільних навчальних закладів у формуванні світогляду та ціннісних орієнтацій учнів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 19, кн.1), 330-340.

24. Литовченко, О. В. (2016). Методичні аспекти формування цінностей дітей та молоді у позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 20, кн.1), 285-295.

25. Литовченко, О. В. (2017). Сучасний зміст соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 21, кн.1), 144-149.

26. Литовченко, О. В. (2018). Позашкільна освіта України: ціннісні орієнтири та напрями модернізації. *Теоретико-методичні засади виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 22, кн.1), 133-144.

27. Литовченко, О. В. (2019). Модернізація соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти у контексті загальноєвропейських та

українських освітніх змін. *Теоретико-методичні засади виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 23), 209-220.

28. Литовченко, О. В. (2020a). Позашкільна освіта & неформальна освіта дітей та молоді: концептуальні основи, цілі і цінності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 24), 300-316.

29. Lytovchenko, O. (2020b). Out-of school & non-formal education: Ukrainian and European dimensions. *Education: Modern Discourses,* 3, 50-55. https://doi.org/10.37472/2617-3107-2020-3-05

Статті у зарубіжних наукових виданнях

30. Литовченко, Е. В. (2013a). Социально-педагогическая поддержка детей и молодежи как функция внешкольных учреждений. *Ярославский педагогический вестник, 1* (Том II. Психолого-педагогические науки), 210-214.

31. Литовченко, Е. В. (2013b). Внешкольные учреждения как институт социального становления подростков, старшеклассников. *Доклады Казахской академии образования, 1–2,* 24-32.

32. Литовченко, Е. В. (2013c). Социально-педагогические технологии во внешкольном образовании и их роль в социальном становлении подростков. *Перспективы науки и образования,* 6. Retrieved from http://pnojournal.wordpress.com/archive/13-06/

33. Литовченко, Е. В. (2013d). Роль внешкольных учреждений в решении задач профилактики девиаций в подростковой среде. *Сибирский педагогический журнал, 6,* 189-194.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

34. Литовченко, О. В. (2011). Соціальне становлення особистості у позашкільних навчальних закладах: концептуальні основи дослідження. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали науково-практичної конференції,* Івано-Франківськ, 7 квітня, 2011. (с.153–156).

35. Литовченко, Е. В. (2011). Лаборатория деятельности внешкольных учреждений: научно-педагогические исследования в сфере внешкольного образования Украины. *Дополнительное образование детей: новые вызовы, перспективы развития: материалы Открытой Петербургской заочной интернет-конференции,* 1 ноября – 30 декабря, 2011. Retrieved from http://forum.anichkov.info/

36. Литовченко, О. В. (2012). Соціально-педагогічний потенціал позашкільних навчальних закладів: теоретичні аспекти. *Психолого-педагогічний супровід освітнього процесу в позашкільних навчальних закладах: матеріали І Міжнародного симпозіуму психологів позашкільних навчальних закладів,* Київ, 1-3 березня, 2012. (с. 39–42).

37. Литовченко, О. В. (2012). Позашкільні навчальні заклади як інститут соціального виховання. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2011,* Івано-Франківськ. (с.71–74).

38. Литовченко, О. В. (2012). Соціалізація дітей з особливими потребами: роль позашкільних навчальних закладів. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі: матеріали науково-практичної конференції* , Університет «Україна», Київ. (с.262–264).

39. Литовченко, О. В. (2012). Позашкільна освіта як інститут соціального виховання: особлива роль дитячо-юнацького туризму і краєзнавства. *Інноваційні форми роботи у позашкільній освіті: туристсько-краєзнавчий напрям: матеріали Всеукраїнського семінару-практикуму директорів центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді, станцій юних туристів,* Львів, 18-20 вересня, 2012. (с.65–70).

40. Литовченко, Е. В. (2012). Внешкольные учреждения как институт социального воспитания: историко-педагогический контекст. *Стратегия и ресурсы социального воспитания*: *вызовы XXI века: материалы*

Международной научно-практической конференции в рамках VI Сбирского педагогического семинара, Новосибирск, 6-8 ноября 2012. (с. 56-62).

41. Литовченко, О. В. (2013). Соціальне становлення дітей та молоді як пріоритет позашкільної / неформальної освіти. *Стратегії інноваційного розвитку позашкільної освіти в Україні: матеріали Всеукраїнської конференції директорів позашкільних навчальних закладів еколого-натуралістичного профілю,* Київ, 28-30 серпня, 2013. (с. 54-57).

42. Литовченко, О. В. (2013). Специфіка соціально-педагогічної діяльності позашкільних навчальних закладів. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2012 рік*, Івано-Франківськ, 10-11 квітня, 2013. (с.327-330).

43. Литовченко, Е. В. (2013). Социально-реабилитационное направление внешкольного образования Украины: состояние и перспективы программного обеспечения. *Дополнительное образование детей в изменяющемся мире: перспективы развития востребованности, привлекательности, результативности: материалы международной научно практической конференции*, Челябинск, 2013. (с.51–57).

44. Литовченко, О. В. (2014). Соціально-реабілітаційний напрям позашкільної освіти: сутність і специфіка. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2013 рік*, Івано-Франківськ, 10-11 квітня, 2014. (с. 30-32).

45. Литовченко, О. В. (2014). Соціально-педагогічний потенціал соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти в сучасних умовах. *Соціально-педагогічна парадигма виховання : сутність та шляхи реалізації*: *матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Ніжин, 25-26 вересня, 2014. (с.119-121).

46. Литовченко, О. В. (2015). Цінності підлітків та старшокласників: дослідження серед учнів позашкільних навчальних закладів. *Науковий вісник*

національного еколого-натуралістичного центру, 1 (Вип. 1, Серія: Педагогічні науки), 30-38.

47. Литовченко, О. В. (2016). Роль позашкільних навчальних закладів у розвитку громадянських якостей і патріотичних почуттів дітей та молоді. *Освітні технології, 1* (5), 91-99.

48. Литовченко, О. В. (2016). Соціально-педагогічний потенціал соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти. *Освітні технології, 2* (6), 51-59.

49. Литовченко, О. В. (2016). Технології у позашкільних навчальних закладах, які сприяють соціальному становленню дітей та молоді. *Освітні технології, 3* (7), 81–91.

50. Литовченко, О. В. (2017). Потенціал соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти у сучасній соціальній реальності. *Нові тенденції і явища у дитячому і молодіжному середовищі в Україні: цивілізаційний, культурологічний, інформаційний виміри*. Київ: ТОВ «Видавниче підприємство «Едельвейс», 262-268.

51. Литовченко, О. В. (2017). Ціннісні орієнтири та потенціал позашкільної освіти в сучасних умовах розвитку країни. *Науковий вісник національного еколого-натуралістичного центру, 2* (Вип. 4, Серія: Педагогічні науки), 30-38.

52. Литовченко, О. В. (2017). Потенціал соціально-реабілітаційного напряму у загальному контексті розвитку позашкільної освіти. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2016 рік*, Івано-Франківськ, 10-11 квітня, 2017. (с. 144-149).

53. Литовченко, О. В. (2017). Потенціал соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти у сучасній соціальній реальності. *Нові тенденції і явища у дитячому і молодіжному середовищі в Україні: цивілізаційний, культурологічний, інформаційний виміри.* Київ: ТОВ «Видавниче підприємство «Едельвейс», 262-268.

54. Литовченко, О. В. (2017). Ціннісні орієнтири та потенціал позашкільної освіти в сучасних умовах розвитку країни. *Науковий вісник національного еколого-натуралістичного центру, 2* (Вип. 4, Серія: Педагогічні науки), 30-38.

55. Литовченко, О. В. (2018). Потенціал позашкільної освіти для соціального розвитку дітей та молоді. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції* . Київ, 15-16 березня, 2018. (с.101-104).

56. Литовченко, О. В. (2018). Ціннісні орієнтири та зміст соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: *матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2017 рік*, Івано-Франківськ, 10-11 квітня, 2018. (с. 168-172).

57. Литовченко, О. В. (2018). Ціннісні орієнтири та напрями модернізації позашкільної освіти в сучасному контексті. *Особистість у просторі виховних інновацій: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України*, Івано-Франківськ. (с. 209-211).

58. Литовченко, О. В. (2019). Актуальні аспекти створення інклюзивного середовища в закладі позашкільної освіти. *Матеріали XVI Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих вчених «Молодь: освіта, наука, духовність»*. Київ, 16-18 квітня, 2019. (с. 230-231).

59. Литовченко, О. В. (2019). Інклюзивне освітнє середовище у закладі позашкільної освіти: ключові аспекти. *Матеріали XIX Міжнародної науково-практичної конференції «Інклюзивний освітній простір: проблеми, перспективи та кращі практики».* Київ, 20-21 листопада, 2019. (с.338-340).

60. Литовченко, О. В. (2019). Актуальні напрями модернізації змісту соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: *матеріали звітної науково-*

практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2018 рік, Івано-Франківськ, 10-11 квітня, 2019. (с. 128-131).

61. Литовченко, О. В. (2019). Соціально-реабілітаційний напрям позашкільної освіти: актуальні аспекти модернізації. *Науковий вісник національного еколого-натуралістичного центру, 1* (Вип. 7, Серія: Педагогічні науки), 20-34.

62. Литовченко, О. В. (2019). Модернізація соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти у контексті освітніх змін. *Особистість у просторі виховних інновацій: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України*, Івано-Франківськ. (с. 172-176).

63. Литовченко, О. В. (2020). Особливості змісту і технологій позашкільної освіти для старшокласників. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: *матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2018 рік*, Івано-Франківськ, 2020.

64. Литовченко, О. В. (2020). Індивідуальна програма розвитку здобувача позашкільної освіти. *Матеріали XVI Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих вчених «Молодь: освіта, наука, духовність»*. Київ, 27–28 травня, 2020. (с. 236-237).

65. Литовченко, О. В. (2020). Актуальні технології позашкільної освіти для старшокласників. *Науковий вісник національного еколого-натуралістичного центру, 1* (Вип. 9, Серія: Педагогічні науки), 18-30.

66. Литовченко, О. В. (2020). Діти з ООП у закладі позашкільної освіти: важливі аспекти. *Науковий вісник Національного еколого-натуралістичного центру.* (Вип. 10, Серія: Педагогічні науки), 70-80.

67. Литовченко, О. В. (2020). Позашкільна освіта України: контекст міжнародного співробітництва. *Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта 2020: глобалізований простір інновацій: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, 28 травня, 2020. НАПН

України, Ін-т педагогіки НАПН України; Локшина, О. І. (ред.). (с.236-237). https://doi.org/10.32405/978-966-97763-9-6-2020

68. Литовченко, О. В. (2020). Неформальна освіта дітей та молоді: європейські цілі і цінності. *Value-based Approach in Education and Challenges of European Integration Process*: *матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Суми, 29-30 травня, 2020. (с.81-82).

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

Посібники, підручники, методичні рекомендації

69. Литовченко, О. В. (2020). *Зміст і технології позашкільної освіти для старшокласників: методичні рекомендації.* Кропивницький: Імекс-ЛТД.

70. Литовченко, О. В. (2020). Неформальна освіта. *Соціалізація молоді з особливими освітніми потребами: кращі практики:* методичний посібник. Таланчук, І., Давиденко, А. …&Базиленко, А. (ред.). Київ: Талком, с.84-87.

Програми

71. Литовченко, О. В. &Панченко, Д. С. (2017). Навчальна програма з позашкільної освіти соціально-реабілітаційного напряму «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)». *Ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах: методичний посібник.* Мачуський, В. В. (ред.). Київ: ТОВ «Артмедіа прінт», с.97-112.

72. Литовченко, О. В. (2020). Навчальна програма з позашкільної освіти соціально-реабілітаційного напряму «Дискусійний клуб старшокласників «Точка зору». *Модернізація організації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти*: *методичний посібник.* Мачуський, В. В. (ред.). Київ.

Енциклопедії, словники

73. *Енциклопедія позашкільної освіти*. (2017). РДГУ, НМЦ інноваційних технологій виховного процесу НАПН України, РОІППО. Пустовіт, Г. П. (ред.). Рівне: Зень.

Державні доповіді

74. Корнієнко, А. В., Литовченко, О. В., Мачуський, В. В., &Пустовіт, Г. П. (2016). Позашкільна освіта: додаткові можливості для

розвитку особистості учня. *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні*. НАПН України. Кремень, В. Г. (ред.). Київ: Пед. думка. Retrieved from http://naps.gov.ua/ua/activities/publications/

75. Корнієнко, А. В., &Литовченко, О. В. (2017). Виховання та розвиток в системі позашкільної освіти. *Державна доповідь про становище дітей в Україні «Реалізація Конвенції ООН про права дитини в Україні: досягнення, проблеми, перспективи» (за період 2009-2016 рр.).* Retrieved from http://www.msp.gov.ua/timeline/Konvenciya-OON-z-prav-ditini.html

ЗМІСТ

ВСТУП……37

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА ……..57

1.1.Теоретичні засади соціального становлення особистості (філософська, соціологічна, психологічна, соціально-педагогічна інтерпретація)…….57

1.2.Психосоціальні основи соціального розвитку особистості у підлітковому, старшому шкільному віці…….83

1.3.Сутність та структура феномену «соціальне становлення особистості» з позицій соціальної педагогіки (старший підлітковий, старший шкільний вік)……111

Висновки до першого розділу……123

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОМПЛЕКСНИХ ЗАКЛАДІВ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У СОЦІАЛЬНОМУ СТАНОВЛЕННІ ПІДЛІТКІВ, СТАРШОКЛАСНТКІВ……125

2.1.Позашкільна освіта України та неформальна освіта дітей та молоді європейських країн: концептуальні основи, цілі і цінності……....125

2.2. Зміст позашкільної освіти для підлітків, старшокласників…….137

2.3.Соціально-педагогічний потенціал комплексних закладів позашкільної освіти…….144

Висновки до другого розділу…….178

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ УЧНІВ 8-11 КЛАСІВ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ……181

3.1. Методологічні підходи до розуміння процесу соціального становлення особистості у закладах позашкільної освіти……181

3.2.Обґрунтування концептуальних основ соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти…….…194

Висновки до третього розділу……..……..203

РОЗДІЛ 4. СУЧАСНИЙ СТАН СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ УЧНІВ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП У КОМПЛЕКСНИХ ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ……....205

4.1 .Сучасний стан соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у комплексних закладах позашкільної освіти……..….205

4.2 .Соціально-педагогічна підтримка учнів вразливих груп у закладах позашкільної освіти……..…..246

4.3.Соціально-педагогічна профілактика у закладах позашкільної освіти……261

4.4.Соціальна реабілітація учнів із особливими освітніми потребами, створення інклюзивного освітнього середовища……..…..277

4.5.Соціально-педагогічна підтримка обдарованих учнів у закладах позашкільної освіти…….296

Висновки до четвертого розділу……321

РОЗДІЛ 5. ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ УЧНІВ (СТАРШІ ПІДЛІТКИ, СТАРШОКЛАСНИКИ) У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ……327

5.1.Обгрунтування технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у закладах позашкільної освіти……327

5.2.Зміст та методи соціально-педагогічної роботи у межах реалізації технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у закладах позашкільної освіти ……...363

5.3.Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи…….386

5.4.Підготовка майбутніх фахівців соціальної сфери до вирішення соціально-педагогічних задач соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти……398

Висновки до п’ятого розділу……..410

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ …….414

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……...…423

ДОДАТКИ…….....465

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На сучасному етапі розвитку України як європейської держави, яка втілює прогресивні соціальні цінності, питання соціального становлення дітей та учнівської молоді особливо на часі. У складній соціокультурній ситуації частина української молоді є свідомим рушієм громадських змін, що є свідченням успішності її соціального становлення. Утім, соціальні девіації у дитячому і молодіжному середовищі не втрачають актуальності, що зумовлено як соціально-економічними негараздами, так і кризовими явищами культурно-ціннісної сфери. Отже, актуалізується роль освітніх інститутів стосовно соціально-педагогічного супроводу учнів на шляху їх соціального становлення.

У контексті означеної проблеми суттєвими є положення міжнародних документів (Конвенція ООН про права дитини (1989); Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010); Постанова Європейської комісії «Інвестиції у дітей: розірвати коло неблагополуччя» (2013) тощо), у яких наголошено на фундаментальних принципах здійснення соціально-педагогічної/соціальної роботи: дії в найкращих інтересах дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства та ін.

Соціальне становлення особистості є предметом аналізу філософії, соціології, психології, педагогіки, соціальної психології, соціальної педагогіки та інших наук. Сучасні представники української *філософської* думки розуміють сутність «становлення» як «перехід від однієї визначеності буття до іншої», ознаку проблемності людської діяльності, яка підкреслює «незавершеність» самої людини, необхідність для неї «добудовувати» форми свого мислення, пізнання та спілкування зі світом (І. Андрущенко, О. Вусатюк, С. Линецький, А. Шуба та ін.).

У межах *соціологічної* науки у контексті проблеми актуальними є положення концепції соціального характеру (Е. Фромм), концепції соціальної

аномії (Е. Дюркгейм), теорії соціальних ролей (Р. Лінтон, Дж. Мід, Т. Парсонс); сучасної соціології особистості (Д. Белл, А. Турен, О. Тоффлер та ін.), де розглядаються проблеми розвитку особистості в динамічному соціальному світі, формування соціальних типів особистості за різних суспільно-політичних умов (С. Макеев та ін.).

Психологічні аспекти становлення особистості представлено у працях Б. Ананьєва, К. Альбуханової-Славської, Л. Божович, Л. Виготського, Д. Ельконіна, О. Леонтьєва, А. Петровського та ін. Чільне місце у розробці проблеми особистісного становлення дітей на різних вікових етапах посідають наукові здобутки І. Беха, М. Боришевського, О. Кононко, Г. Костюка та ін.

Актуальність проблеми набуття людиною соціальності, становлення її як суб'єкта соціальних відносин зумовлює науковий пошук у межах *соціальної педагогіки*, що інтерпретують процеси соціально-педагогічного впливу (соціально-педагогічного супроводу, соціального виховання тощо) на розвиток і становлення особистості у різних соціальних інститутах, а також суб'єктивні процеси формування соціальних якостей особистості, становлення системи цінностей, формування готовності до виконання соціальних ролей (Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, Р. Вайнола, Н. Заверико, І. Звєрєва, А. Капська, Н. Коляда, Г. Лактіонова, В. Панок, Ж. Петрочко, І. Рогальська-Яблонська, Н. Сейко, Т. Федорченко, В. Шахрай, Л. Штефан, Н. Чернуха, С. Харченко та ін.).

У такому контексті особливої актуальності набуває *позашкільна освіта* як освітній інститут. В Україні діє широка мережа закладів позашкільної освіти різних типів та форм власності. За даними МОН України (2020) кількість ЗПО становить 1389, у них навчаються 1 190 490 учнів. А також 506 дитячо-юнацьких спортивних шкіл системи освіти, що охоплюють 218 518 дітей. Значну увагу колективи закладів позашкільної освіти надають роботі з дітьми вразливих груп, зокрема, серед учнів цих закладів кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, становить 8.216; дітей із малозабезпечених сімей 41.720; чисельність учнів з ООП складає 9.462.

Теоретичним та методологічним основам позашкільної освіти присвячено праці О. Биковської, В. Вербицького, Г. Пустовіта, Т. Сущенко та ін. Діяльність установ неформальної освіти дітей та молоді розглянуто у працях R. Clarijs, яким здійснено дослідженя у межах проєкту Європейської асоціації установ неформальної освіти дітей та молоді *(European Association of Institutions of Non-formal Education of Children and Youth).* Різні аспекти проблеми виховання й соціалізації учнів представлені у працях І. Беха, О. Безкоровайної, П. Вербицької, К. Журби, О. Єжової, О. Докукіної, Л. Канішевської, О. Комаровської, Т. Кравченко, Н. Миропольської, І. Шкільної та ін., зокрема, у закладах позашкільної освіти (В. Мачуський, А. Корнієнко, Г. Пустовіт, О. Семенов, А. Бойко та ін.).

Однак, незважаючи на наявність суттєвих теоретико-методичних напрацювань щодо різних аспектів проблеми становлення особистості, слід констатувати, що на сьогодні відсутній цілісний підхід до обґрунтування теоретико-методичних основ соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти з позицій соціально-педагогічної науки.

На теперішній час актуалізуються *суперечності* між:

− суспільними вимогами до освітніх інститутів у забезпеченні соціально-педагогічних умов становлення особистості, здатної до самореалізації у суспільстві на основі інтеріоризації суспільних норм і цінностей, свідомої соціальної позиції, і недостатньою мірою вирішення таких завдань у освітній сфері;

− соціально-педагогічним потенціалом закладів позашкільної освіти у соціальному становленні особистості, підтримці учнів вразливих груп, соціально-педагогічній профілактиці, створенні інклюзивного освітнього середовища й відсутністю цілісного теоретичного обґрунтування цієї проблеми у галузі соціально-педагогічної науки;

− розвитком соціально-педагогічної науки як такої, що вивчає особливості соціального виховання, закономірності становлення особистості і роль соціальних інститутів у цьому процесі, і недостатнім концептуальним

визначенням процесу соціального становлення особистості у комплексних закладах позашкільної освіти;

− значними можливостями закладів позашкільної освіти щодо соціально-педагогічного супроводу соціального становлення підлітків, старшокласників і недостатньою мірою теоретичного обґрунтування і практичної реалізації такої соціально-педагогічної технології.

Зазначене вище визначило правомірність і доцільність теоретико-методологічного аналізу та концептуалізації соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти, обґрунтування соціально-педагогічного потенціалу цих установ.

Актуальність проблеми в умовах викликів сьогодення, потреба її теоретичного та практичного розроблення й систематизації, а також визначені суперечності зумовили вибір **теми** дослідження: ***«Теоретико-методичні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних позашкільних навчальних закладах».***

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складником науково-дослідних тем лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України: «Педагогічні засади оптимізації виховного потенціалу навчального процесу у позашкільних навчальних закладах» (державний реєстраційний №0108U011077); «Теоретико-методичні засади формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей у процесі пізнавально-практичної діяльності» (державний реєстраційний №0112U001228). Тему дисертації затверджено вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України (протокол №6 від 24.06.2010); Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №7 від 26.10.2010).

Об'єкт дослідження – процес соціального становлення учнів у закладах позашкільної освіти.

Предмет дослідження – теоретичні й методичні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти.

Мета дослідження: на основі цілісного наукового аналізу проблеми дослідження визначити та обґрунтувати теоретико-методичні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти, зокрема, концептуальні основи та технологію соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти.

Відповідно до мети та концептуального бачення структури дослідження визначено такі **завдання**:

1. На основі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми визначити теоретичні засади соціального становлення особистості; уточнити сутність поняття «соціальне становлення особистості» та визначити структуру цього феномену стосовно старшого підліткового, старшого шкільного віку.

2. Здійснити порівняльний аналіз концептуальних основ, цілей і цінностей позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших європейських країн.

3. Обґрунтувати соціально-педагогічний потенціал комплексних закладів позашкільної освіти у соціальному становленні учнів 8-11 класів.

4. Теоретично обгрунтувати концептуальні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти.

5. Визначити критерії, показники соціального становлення учнів 8-11 класів комплексних закладів позашкільної освіти та з’ясувати стан проблеми у освітній практиці.

6. Схарактеризувати сучасний стан та особливості соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної освіти з дітьми різних соціальних груп у їх соціальному становленні.

7. Розробити та апробувати технологію соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти.

Концепція дослідження. В основу дослідження покладено ідею про *соціальне становлення особистості* як культурно-історичне відтворення індивіда як людини; становлення особистості як суб'єкта соціальних відносин і соціальної діяльності, який утілює найсуттєвіші соціально значущі властивості, займає відповідне місце в суспільстві та виконує певну роль; набуття *соціальності* як готовності до участі у складній системі соціальних відносин, реалізації власного соціального потенціалу, та становлення *індивідуальності*.

У межах проблеми соціального становлення особистості актуальною є наступна психологічна позиція І. Беха (2008): «Особисте зростання залежить від того, наскільки певна особистість поєднується з загальноприйнятою системою духовних цінностей, якою мірою зміцнюється її духовна свідомість. Остання є тією внутрішньою інстанцією, в якій здійснюється згадане єднання як процес набуття смислу соціальних вимог».

Основу дослідження складає також ідея про *соціально-педагогічний потенціал закладів позашкільної освіти як освітнього інституту*, що виконує функції освіти, виховання, соціально-педагогічної профілактики; відіграє роль центрів виховної і соціально-педагогічної роботи у соціальному середовищі, яка будується у тісній співпраці з закладами освіти і культури, центрами соціальних служб, громадськими організаціями, батьківською громадськістю; вирішує завдання соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів, а також соціально-педагогічної підтримки учнів вразливих груп; створення інклюзивного освітнього середовища, соціально-педагогічної підтримки обдарованих дітей та молоді.

Суттєвими для нашого дослідження видаються два акценти:

–на значенні *соціального середовища,* яке у широкому сенсі визначається впливом держави, суспільства в цілому на виховання підростаючого покоління; у вузькому сенсі – впливом середовища життєдіяльності на процес становлення особистості (ідеї П. Наторпа, П. Бергеманн, І. Песталоцці та ін.);

–на вагомому значенні у процесі соціального становлення особистості *особистісного потенціалу* людини (ідеї педагогіки Дж. Локка, Ж. Ж. Руссо та ін.).

Концепція дослідження знаходить вияв на методологічному, теоретичному і практичному рівнях.

Методологічний рівень концепції відображає єдність та взаємозалежність фундаментальних наукових підходів до вивчення проблеми, що покладені в основу дослідження, а саме: *аксіологічний* (з позиції аксіологічного підходу розглядаються найбільш суттєві психологічні аспекти становлення особистості («цінність у духовній сфері особистості», «духовність особистості у діяльнісних пріоритетах» та ін.) (І. Бех); *системний* (дозволяє розглядати процес соціального становлення особистості як систему взаємозалежних особистісних перетворень, що виявляються у взаємопов'язаних сферах становлення особистості: самосвідомість, діяльність, спілкування, й відображають становлення соціальності людини); *культурологічний* (дозволяє розглядати соціальне становлення особистості як соціокультурний процес розвитку її соціальних, індивідуальних, інтракультурних якостей; становлення системи цінностей, формування світогляду, що здійснюється у певному соціокультурному середовищі, яке визначає ціннісно-смисловий розвиток особистості); *феноменологічний* (дає змогу інтерпретувати соціальне становлення людини як соціально-психологічний, соціально-педагогічний феномен; складне, неоднозначне соціально-, культурно-, суб'єктиво- та об'єктивно зумовлене явище; як процес набуття людиною соціальності в процесі засвоєння та привласнення форм соціального буття, становлення особистісних характеристик, розвитку свідомості); *екзистенціальний* (дає змогу розглядати сутність соціального становлення особистості як процес розвитку унікальної особистості, здатної самостійно зробити свій соціальний і екзистенціальний вибір, що передбачає усвідомлення власної індивідуальності шляхом виходу за межі самої себе, реалізації власного унікального потенціалу).

Дослідження ґрунтується також на *міжнародних підходах та актуальних ключових принципах соціальної педагогіки/соціальної роботи* (дії в найкращих інтересах дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства; забезпечення прав дітей, створення дружнього до дітей середовища; розвиток потенціалу та можливостей особистості).

Теоретичний рівень об'єктивується у аналізі концепцій, вихідних категорій, понять, актуальних у контексті проблеми соціального становлення особистості у межах філософської, соціологічної, психологічної та соціально-педагогічної наук, що дозволило визначити теоретичні засади соціального становлення особистості; дослідженні психосоціальних основ соціального розвитку особистості у підлітковому, старшому шкільному віці; уточненні сутності поняття «соціальне становлення особистості» та визначенні структури цього феномену стосовно старшого підліткового, старшого шкільного віку; здійсненні порівняльного аналізу концептуальних основ, цілей і цінностей позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших європейських країн; обґрунтуванні соціально-педагогічного потенціалу комплексних закладів позашкільної освіти у соціальному становленні учнів; визначенні критеріїв та показників соціального становлення учнів 8-11 класів комплексних закладів позашкільної освіти та діагностувальної процедури для встановлення стану досліджуваної проблеми у освітній практиці; характеристиці стану та особливостей соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної освіти з дітьми різних соціальних груп у їх соціальному становленні; теоретичному обґрунтуванні концептуальних основ соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти та технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти.

Практичний рівень концепції представляє розроблення та апробацію технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти, а також

розроблення й перевірку ефективності змісту та методів соціально-педагогічної роботи у її межах.

Реалізація концепції передбачає удосконалення чинної соціально-педагогічної практики соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти.

Визначені концептуальні положення стали підґрунтям для **гіпотези дослідження.** *Загальна гіпотеза* полягає в тому, що успішність соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти зумовлена, по-перше, особистісним потенціалом учня, його соціальною позицією; по-друге, соціально-педагогічним потенціалом закладу позашкільної освіти у створенні сприятливих умов для соціального становлення старших підлітків, старшокласників; реалізації актуальних напрямів соціально-педагогічної діяльності.

Загальна гіпотеза конкретизується у **часткових гіпотезах,** які передбачають, що соціальне становлення особистості (учні 8-11 класів) у комплексних закладах позашкільної освіти буде відбуватися успішно за таких умов:

− визначення концептуальних основ соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти;

− теоретичного обґрунтування і реалізації соціально-педагогічного потенціалу комплексних закладів позашкільної освіти у соціальному становленні учнів, реалізації соціально-педагогічної діяльності щодо соціально-педагогічної підтримки учнів вразливих груп; соціально-педагогічної профілактики; соціальної реабілітації учнів з ООП; соціально-педагогічної підтримки обдарованих учнів;

− розроблення та апробації технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти;

− підготовки фахівців соціальної сфери до вирішення відповідних соціально-педагогічних задач.

Методологічну основу дослідження становлять: філософські, соціологічні, психологічні, педагогічні ідеї, що розкривають діалектичний зв'язок явищ об'єктивної та суб'єктивної дійсності; принцип вивчення їх у розвитку та перспективі на основі єдності загального, особливого, індивідуального; філософські, соціологічні, психологічні засади становлення особистості; діалектична теорія про взаємозв'язок, взаємообумовленість індивідуального та соціального; положення аксіологічного, системного, культурологічного, феноменологічного, екзистенціального методологічних підходів; методологічні основи соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю, методологічні основи позашкільної освіти.

Основними методологічними ідеями є: ідея про потенціал соціального середовища (П. Наторп, П. Бергеманн, І. Песталоцці, К. Ушинський, Дж. Дьюї та ін.); ідея про значення особистісного потенціалу людини у процесі соціального становлення особистості (Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, В. Сухомлинський та ін.); ідея взаємодії особистості й суспільства, що створює сприятливе або несприятливе середовище для розвитку задатків особистості (Л. Виготський, І. Бех, Г. Костюк та ін.).

Теоретичну основу дослідження становлять соціологічні, психологічні, соціально-педагогічні теорії і концепції. Зокрема, у галузі *соціології:* теорія соціальних ролей (Р. Лінтон, Дж. Г. Мід, Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.), концепція соціальної аномії (Е. Дюркгейм, Р. Мертон); положення психоаналітичної соціології (З. Фрейд, К. Хорні, Г. Салліван, Е. Фромм та ін.), зокрема проблематика соціальної типології особистості (Г. Лассуелл, Е. Фромм, Т. Адорно, А. Кардінер, Д. Рісмен та ін.); ідеї сучасних представників соціології особистості (І. Кон, В. Бачинин, С. Макеев та ін.). Праці, присвячені *психологічним* аспектам становлення особистості (Б. Ананьєв, К. Альбуханова-Славська, Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, П. Гальперін, О. Леонтьєв, А. Петровський та ін.); психологічним та педагогічним основам виховання, соціалізації особистості (І. Бех, О. Безкоровайна, П. Вербицька, К. Журба, О. Єжова, О. Докукіна,

Л. Канішевська, О. Комаровська, Г. Костюк, О. Кононко, Т. Кравченко, Н. Миропольська, Л. Гончар, В. Радул, В. Рибалка, Н. Чернуха, К. Чорна та ін.); *соціально-педагогічним* основам освітнього процесу (А. Макаренко, В. Сухомлинський), концептуальним засадам соціальної педагогіки/соціальної роботи в Україні (Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, Р. Вайнола, Н. Заверико, І. Звєрєва, І. Іванова, А. Капська, Н. Коляда, Г. Лактіонова, М. Лукашевич, В. Панок, Ж. Петрочко, І. Рогальська-Яблонська, Н. Сейко, Н. Чернуха, В. Шахрай, Л. Штефан, С. Харченко, Т. Федорченко та ін.); дослідження з обґрунтування основ соціально-педагогічної науки та практики зарубіжних учених (Я. Оспанова, G. Eichsteller, L. Eriksson та ін.). Зокрема, дослідження різних аспектів соціально-педагогічної профілактики (О. Безпалько, В. Оржеховська, Т. Федорченко та ін.); соціальної реабілітації дітей та молоді, які опинилися у складних життєвих обставинах (Т. Авельцева, З. Бондаренко, Р. Вайнола, І. Звєрєва, А. Капська та ін.), зокрема, дітей з ООП, що представлено у працях із спеціальної педагогіки (В. Засенко, Е. Данілавічютє, А. Колупаєва, С. Кульбіда, С. Литовченко, О. Таранченко та ін.). Вагоме значення мають праці українських і зарубіжних учених, присвячені теоретико-методичним основам позашкільної освіти/неформальної освіти дітей та молоді (О. Биковська, В. Вербицький, В. Мачуський, Я. Оспанова, Г. Пустовіт, Т. Сущенко, R. Clarijs та ін.).

Дослідження базується на положеннях міжнародних документів: соціального змісту (Конвенція ООН про права дитини (1989); Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010); Постанова Європейської комісії «Інвестиції у дітей: розірвати коло неблагополуччя» (2013) тощо); щодо неформальної освіти (Рамкова програма «Освіта для всіх (ОДВ)» (Дакар) (2000); Меморандум про безперервну освіту Європейського Союзу (2000); Рішення Празького саміту міністрів освіти і науки європейських країн щодо доповнення Болонської

декларації 1999 р. концепцією навчання впродовж життя (2001); Резолюція Європейської ради з навчання впродовж життя (2004) та ін.).

Зміст державної соціальної політики у такому контексті знайшов відображення у основних положеннях Законів України: «Про освіту» (2017), «Про позашкільну освіту» (2000), «Про охорону дитинства» (2001), «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993), «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001), «Про соціальні послуги» (2019) та ін. Актуальними є положення таких документів, як Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні (2004), Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України (2011), Концепція позашкільної освіти та виховання (1996); Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2015); Концепція Нової української школи (2017).

У науковому пошуку на різних етапах використано такі **методи дослідження**:

Теоретичні: метод теоретичного аналізу і синтезу для якісного аналізу фактів, що вивчаються, визначення наукової концепції, розробки гіпотези; аналіз філософської, соціологічної, психологічної, соціально-педагогічної літератури з проблеми дослідження; узагальнення для встановлення загальних властивостей досліджуваного феномену, теоретичної інтерпретації соціального становлення особистості (філософської, соціологічної, психологічної, соціально-педагогічної); уточнення сутності поняття «соціальне становлення особистості» та визначення структури цього феномену стосовно старшого підліткового, старшого шкільного віку; концептуалізації соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти; метод моделювання з метою цілісної презентації технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти; методи індукції та дедукції, які у комплексі дали змогу з'ясувати сучасний стан соціально-педагогічної теорії і практики, визначити

методологічні та теоретичні основи досліджуваної проблеми, врахувати сучасні міжнародні та національні ключові принципи соціально-педагогічної/соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Емпіричні: аналіз і порівняння міжнародних та національних нормативно-правових документів, наукових публікацій, сайтів організацій тощо з соціальної роботи, захисту прав дитини, неформальної освіти дітей та молоді, позашкільної освіти для визначення спільних і відмінних рис концептуальних основ, цілей і цінностей позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших європейських країн; кейс-стаді (case study) та метод вивчення та узагальнення педагогічного досвіду закладів позашкільної освіти у реалізації соціально-педагогічної діяльності з дітьми різних соціальних груп; опитування (анкетування) для визначення стану соціального становлення старших підлітків, старшокласників – учнів закладів позашкільної освіти; педагогічний експеримент (констатувальний та формувальний) з метою перевірки ефективності технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що визначено та обґрунтовано теоретико-методичні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти, а саме:

вперше здійснено цілісний теоретичний аналіз проблеми соціального становлення особистості на основі ідей аксіологічного, системного, культурологічного, феноменологічного, екзистенціального методологічних підходів; визначено теоретичні засади соціального становлення особистості (філософська, соціологічна, психологічна, соціально-педагогічна інтерпретація); обґрунтовано соціально-педагогічний потенціал комплексних закладів позашкільної освіти у соціальному становленні учнів 8-11 класів, що містить компоненти: нормативно-правовий; теоретико-концептуальний; ціннісно-цільовий; організаційно-педагогічний; діяльнісний (складники:

соціальне виховання; соціальне навчання; організаційно-масова робота, культурно-дозвіллєва діяльність; оздоровлення дітей та молоді, виховання цінності здорового способу життя; соціально-педагогічна підтримка та соціальний захист вихованців; соціальна профілактика; координація виховної і соціально-педагогічної роботи у соціальному середовищі); обґрунтовано концептуальні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти (міжнародні стандарти соціальної педагогіки/соціальної роботи, методологічні підходи та ключові методологічні ідеї, принципи, критерії ефективності); обґрунтовано технологію соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти; визначено критерії соціального становлення учнів 8-11 класів: соціальні знання (про суспільство, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), засвоєння соціальних ролей (учня, члена сім'ї, члена суспільства), соціальна позиція (система ставлень, прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу), наявність орієнтовної життєвої перспективи (здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього), соціальні уміння (прийняття групової мети, прийняття нормативного способу діяльності групи, мобільність у виконанні спільної діяльності, якісне виконання своєї частини роботи, самооцінка у контексті спільної діяльності); рівні (високий (просоціальний), середній (нейтральний), нижче середнього, низький (асоціальний);

уточнено сутність поняття «соціальне становлення особистості» (стосовно старших підлітків, старшокласників) як культурно-історичне відтворення індивіда як людини; становлення особистості як суб'єкта соціальних відносин і соціальної діяльності, який утілює соціально значущі властивості: усвідомлення норм і правил соціальної поведінки, засвоєння соціальних ролей, соціальна позиція, здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього, соціальні уміння (прийняття групової мети, прийняття нормативного способу діяльності групи, мобільність у виконанні спільної діяльності, якісне виконання своєї частини роботи, самооцінка у контексті

спільної діяльності); структуру цього феномену (когнітивний, емоційно-ціннісний, компонент довільного імпульсу, поведінково-праксичний та самоціннісний компоненти); схарактеризовано особливості соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної освіти з дітьми різних соціальних груп у їх соціальному становленні (за напрямами: соціально-педагогічна підтримка учнів вразливих груп; соціально-педагогічна профілактика; соціальна реабілітація дітей та учнівської молоді з ООП, створення інклюзивного освітнього середовища; соціально-педагогічна підтримка обдарованих учнів); уточнено спільні і відмінні риси концептуальних основ, цілей і цінностей позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших європейських країн;

подальшого розвитку набули положення про соціально-педагогічний потенціал позашкільної освіти у соціальному становленні учнів; особливості реалізації соціально-педагогічних технологій у закладах позашкільної освіти.

Практичне значення отриманих результатів полягає у розробленні та впровадженні в практику роботи закладів позашкільної освіти: змісту, форм і методів у межах реалізації технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти (навчальні програми з позашкільної освіти: «Юні журналісти», «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)» (Д. Панченко, О. Литовченко); «Дискусійний клуб старшокласників «Точка зору»; програма соціально-педагогічного тренінгу «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей і пріоритетів»; матеріалів розділів двох методичних посібників для педагогів закладів позашкільної освіти; методичних рекомендацій «Зміст і технології позашкільної освіти для старшокласників»; методики педагогічного діагностування соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники).

Практичне значення отриманих результатів полягає у розробленні та впровадженні: в практику роботи закладів вищої освіти: силабусу та

навчальної програми дисципліни «Соціальна педагогіка» та лекцій до неї; у практику професійно орієнтованої підготовки докторів філософії (галузь знань 23 «Соціальна робота», спеціальність 231 «Соціальна робота»): силабусів та програм дисциплін «Інновації у соціальній роботі», «Соціальний розвиток особистості у системі неформальної освіти» та лекцій до них (відповідно до Освітньо-наукової програми «Соціальна робота з дітьми та молоддю»).

Результати дослідження можуть бути використані для оновлення силабусів, навчальних програм із підготовки фахівців соціальної сфери у закладах вищої освіти (відповідно до освітньо-професійних програм за спеціальністю 231 «Соціальна робота», галузі знань 23 «Соціальна робота» тощо), а також лекцій, практичних і семінарських занять з навчальних дисциплін «Соціальна педагогіка», «Технології соціальної роботи з дітьми та молоддю» тощо у закладах вищої освіти, у системі післядипломної освіти педагогічних працівників.

Упровадження результатів дисертації. Наукові положення дисертаційного дослідження, основні висновки і методичні рекомендації упроваджено: у освітній процес Відкритого Міжнародного університету розвитку людини «Україна» (довідка №121/1 від 22.11.2013); у освітній процес та роботу з підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів позашкільної освіти Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді МОН України (акт №37 від 17.02.2021); діяльність Національного центру «Мала академія наук України» (акт №172/1/2.1-874); освітній процес Сумського обласного Центру позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю (акт №51 від 03.02.2021); освітній процес Кіровоградського обласного центру дитячої та юнацької творчості (акт №31 від 24.03.2021); освітній процес і методичну роботу Броварського навчально-виховного об’єднання управління освіти і науки Броварської міської ради Київської області (акт №172 від 17.12.2013).

Автор дисертації була членом творчого колективу зі створення Білої книги національної освіти України (2009); підготовлені в результаті дослідження матеріали знайшли своє відображення і відповідне впровадження у матеріалах Національної доповіді про стан і розвиток освіти (2016); Державної доповіді про становище дітей в Україні «Реалізація Конвенції ООН про права дитини в Україні: досягнення, проблеми, перспективи» (за період 2009-2016 рр.) (2017); нормативно-правових документах у сфері освіти тощо.

Результати дослідження автора впроваджувалися під час здійснення наукового керівництва науково-педагогічного експерименту регіонального рівня з проблеми «Виховання громадянської відповідальності старшокласників у навчальному процесі позашкільного навчального закладу» на базі обласної Школи лідерів учнівського самоврядування Кіровоградського обласного центру дитячо-юнацької творчості (2008-2011) (наказ управління освіти і науки Кіровоградської облдержадміністрації №468 від 20.11.2007); роботи у якості наукового консультанта дослідно-експериментальної роботи за темою «Виховний простір позашкільного навчального закладу як важливий чинник соціалізації дітей та молоді» на базі Дитячого оздоровчо-екологічного центру Оболонського району м. Києва (2009-2013) (наказ МОН України №61 від 02.02.2010).

Особистий внесок здобувача. Репрезентовані в дисертації наукові результати отримано автором самостійно. У наукових працях, опублікованих у співавторстві, автору належать: у колективній монографії «Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу» (2012) (В. Вербицький, Л. Ковбасенко, А. Корнієнко, А. Бойко) дисертанткою висвітлено теоретичні основи проблеми та загальне редагування; у колективних монографіях «Формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей» (2015) та «Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах» (2017) (В. Вербицький, А. Бойко, А. Корнієнко,

Г. Пустовіт, В. Мачуський та ін.) – висвітлено специфіку вирішення проблеми у гуртках соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти. У посібнику «Соціалізація молоді з особливими освітніми потребами: кращі практики» (2020) (А. Базиленко (ред.) та ін.) авторкою описано неформальну освіту дітей та молоді; у навчальній програмі «Основи учнівського самоврядування» (2017) (Д. Панченко) – визначено загальні підходи до змісту навчання; у «Енциклопедії позашкільної освіти» (2017) (Г. Пустовіт (ред.) дисертантці належить 12 статей. У Національній доповіді про стан і перспективи розвитку освіти в Україні (2016) та Державній доповіді про становище дітей в Україні (2017) у складі робочої групи (А. Корнієнко, В. Мачуський, Г. Пустовіт) обґрунтовано виховання дітей та молоді у системі позашкільної освіти.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні й практичні результати дослідження було оприлюднено на наукових, науково-практичних заходах різних рівнів: *міжнародних конференціях, форумах* – «Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі у світлі реалізації Конвенції ООН про права інвалідів» (Київ, 2012), «Психолого-педагогічний супровід освітнього процесу в позашкільних навчальних закладах» (Київ, 2012), «Формування базових компетентностей у вихованців позашкільних навчальних закладів» (Київ, 2013), «Стан, проблеми та перспективи розвитку соціальної активності молоді як важливої складової громадянського суспільства» (Київ, 2013), «Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології» (Київ, 2018), «Інклюзивний освітній простір: проблеми, перспективи та кращі практики» (Київ, 2019, 2020), «Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта - 2020: глобалізований простір інновацій» (Київ, 2020), «Value-based Approach in Education and Challenges of European Integration Process» (Суми, 2020), «Актуальні проблеми неперервної освіти в інформаційному суспільстві» (Київ, 2020), «Наукова еліта у розвитку держав» (Київ, 2020), *фестивалі* «Прес-весна на Дніпрових схилах» (Київ, 2020);

всеукраїнських конференціях, форумах – «Цінності особистості у контексті викликів сучасності» (Київ, 2009), «Виховання особистості: погляд крізь духовність» (Київ, 2010), «Виховання дітей та учнівської молоді в соціокультурному просторі сучасних освітніх закладів» (Київ, 2011), «Особистість у просторі виховних проектів» (Київ, 2012), «Соціалізація особистості учасників навчально-виховного процесу» (Рівне, 2012), «Процес виховання у координатах духовного розвитку особистості» (Київ, 2013), «Основні аспекти управління розвитком позашкільного навчального закладу» (Рівне, 2013), «Стратегії інноваційного розвитку позашкільної освіти в Україні» (Київ, 2013), «Виховний потенціал сучасної освіти: теоретичні засади та практичні досягнення» (Київ, 2014), «Екологічна освіта для сталого розвитку: проблеми, пошуки, інновації» (Київ, 2015), «Формування базових компетентностей дітей та підлітків засобами дозвіллєвої діяльності в системі позашкільної освіти» (Кропивницький, 2015), «Особистісний розвиток дітей та молоді в інноваційно орієнтованому освітньому середовищі» (Київ, 2015), «Розвиток виховного середовища позашкільного навчального закладу засобами довгострокових гуманітарних проектів» (Кропивницький, 2015), «Перші соціально-педагогічні читання імені І. Звєрєвої» (Київ, 2015), «Теоретико-методологічні засади та світоглядні орієнтири національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді» (Київ, 2016), «Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології» (Київ, 2018), «Підготовка педагогів позашкільної освіти: шлях становлення і розвитку» (Київ, 2019), «Молодь: освіта, наука, духовність» (Київ, 2019, 2020), «Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал» (Київ, 2019), «Сучасні тенденції підвищення якості освіти» (Київ, 2019), «Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах» (Київ, 2019), «Human capital. A new agenda» (Київ, 2020), звітних науково-практичних конференціях Інституту проблем виховання НАПН України (2006-2020).

Результати дослідження обговорено на засіданнях лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України.

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено у 75 публікаціях, з яких 67 одноосібні. У тому числі: 4 монографії (1 одноосібна), 24 статті у наукових фахових виданнях України (у тому числі ті, які індексуються у міжнародних науковометричних базах), 4 зарубіжних публікації у періодичних наукових виданнях, 34 статті у збірниках матеріалів конференцій, 9 публікацій в інших виданнях.

Положення і результати **кандидатської дисертації** «Організаційно-педагогічні умови соціальної адаптації учнів 5-9 класів у позашкільних навчальних закладах» (13.00.05 – соціальна педагогіка, Інститут проблем виховання АПН України, 2004) у тексті докторської дисертації не використовуються.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, висновків, списку використаних джерел на 42 сторінках (469 позицій, з них 36 іноземною мовою), 6 додатків на 80 сторінках. Загальний обсяг дисертації –544 сторінки, з них 402 – основний текст. Робота містить 4 рисунки, 32 таблиці на 14 сторінках.

РОЗДІЛ 1
СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

1.1.Теоретичні засади соціального становлення особистості (філософська, соціологічна, психологічна, соціально-педагогічна інтерпретація)

Суспільна сутність особистості є атрибутивною характеристикою кожного людського суб'єкта, завдяки чому він регулює власні відносини з об'єктивною дійсністю (Абульханова-Славська, 1980; Божович 1968; 1997; Виготський, 1956; 1970; Леонтьєв, 1977; 1983; Рубінштейн 1976; 2000, а також Maslow, 1961; 1987; Allport, 2002; Jung, 1994 та ін.). Відтак проблема становлення особистості є водночас проблемою її соціального розвитку, становлення як члена соціальної спільноти.

Соціальне становлення особистості є предметом аналізу філософії, соціології, психології, антропології, педагогіки, соціальної психології, соціальної педагогіки та інших наук. Починаючи з Я. Коменського, проблема соціального в розвитку особистості стає частиною власне педагогічної проблематики і є присутньою в усіх наступних педагогічних концепціях (Ромм, 2007).

Теоретичним підґрунтям дослідження є розуміння *соціальної педагогіки* як науки про закономірності й механізми становлення й розвитку особистості в процесі освіти та виховання у різних соціальних інститутах, а також соціально орієнтованої діяльності освітніх, наукових, культурних та інших закладів і установ, соціальних служб, які здійснюють формування соціальної активності дітей, молоді та дорослих вирішенні політичних, економічних, соціальних та інших проблем суспільства (Звєрєва, 1998, с. 241-243). Маємо констатувати, що в межах соціально-педагогічної науки розглядаються передусім такі аспекти, які стосуються попередження і корекції проблем у соціальному розвитку дітей та молоді (соціально-педагогічні аспекти профілактики девіантної поведінки дітей і підлітків; профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі; соціально-педагогічна

підтримка та соціальна робота з дітьми вразливих груп, з дітьми з ООП, сиротами, дітьми, які залишилися без опіки дорослих; соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю, що потребують особливої уваги тощо), а також соціально-виховні інститути в системі соціалізації особистості.

Водночас, для теорії і практики української соціальної педагогіки є важливим розуміння сутності процесу соціального становлення особистості, визначення філософських, соціологічних, психологічних методологічних основ цього феномену, що, за умови врахування об'єктивної ситуації розвитку, дасть змогу створити оптимальні соціально-педагогічні умови, прогнозувати можливі проблеми та адекватні соціально-педагогічні заходи з їх розв'язання.

Обґрунтування соціального становлення особистості здійснено у нашому дослідженні за допомогою теоретичної інтерпретації такого феномену з позицій різних наук. Теоретичні засади соціального становлення особистості складають філософська, соціологічна, психологічна, соціально-педагогічна інтерпретація, в основі яких результат теоретизації феномену соціального становлення особистості, що конструйований засобами застосування різних методологічних підходів.

Філософська інтерпретація соціального становлення особистості виходить із визнання доцільності розглядати сутність становлення особистості, насамперед, у контексті становлення (розвитку) людини як цілісної біосоціальної істоти, здатної до самозміни й зміни оточуючого світу. За такого розуміння проблеми враховується сутнісна дуалістичність людини, пов'язана як із необхідністю її орієнтації на себе (індивідуальне), так і на оточуючий світ (колективне) (Ромм, 2007).

Необхідно зазначити, що категорія «*становлення*» є філософською категорією. Філософські словники трактують становлення як поняття, що вказує на перехідні стани, що ведуть до оформлення речей і явищ, до усоблення органічних і людських індивідів, до самовизначення природних і

суспільних систем (Андрущенко, Вусатюк, Линецкий, &Шуба, 2006; Шинкарук, Бистрицький, &Булатов, 2002).

Протиставлення становлення буттю як стійкості й незмінності бере початок у античній філософії. У подальшому у філософії ствердилася думка про пріоритет становлення перед буттям. У Гегеля категорія становлення виступала в якості першої іститни, що складає початок усього наступного розвитку логічних визначень ідеї (категорій) (Андрущенко, Вусатюк, Линецкий, &Шуба, 2006; с. 786); філософ розглядав становлення як певний перехід від однієї форми буття до іншої, сутність якого виявляється у саморусі думки й діяльності від невизначеності до визначеності, від неорганізованості або такого, що втрачає свою організованість, життєустрою до організованого (Мирошкина, 2008).

Сучасні представники української філософської думки (І. Андрущенко, О. Вусатюк, С. Линецький, А. Шуба та ін.) розуміють сутність становлення як «перехід від однієї визначеності буття до іншої. Усе, що існує, є таким, що перебуває в процесі становлення, а його буття є становленням». Становлення як ознака проблемності людської діяльності, підкреслює «незавершеність» самої людини, необхідність для неї «добудовувати» форми свого мислення, пізнання та спілкування зі світом (Андрущенко, Вусатюк, Линецкий, &Шуба, 2006; с. 786).

У контексті соціального становлення актуальним є філософське розуміння «*соціального*» як такого, що пов’язано із суспільним життям людей, з міжлюдськими зв’язками. Відповідно соціальне реалізується у спілкуванні, у багатоманітних формах людських зв’язків; має позитивний для суспільства смисл, протилежний асоціальному (Коротец, Штомпель, &Штомпель, 1996).

Людина соціальна – філософська категорія, яка означає «людина, що володіє сукупністю набутих в процесі соціалізації якостей, які забезпечують її здатність існувати у суспільстві, виконувати різноманітні соціальні функції у складі різних груп, виступаючи при цьому не такою мірою у ролі

суверенної особистості, як у якості виразника інтересів конкретних спільностей» (Бачинин, 2005, с. 266).

Загалом, можна стверджувати про те, що у визначенні *соціальності* як характеристики людини, філософія акцентує на таких аспектах, що характеризують людину як частину соціуму, які формуються у результаті впливу зовнішнього соціального середовища, детермінуються зовнішніми соціальними механізмами, є залежними від них, підкорені ними (Бачинин, 2005, с. 266). На думку представника сучасної філософії В. Бачиніна (2005), нормативна природа інтеріорізованої соціальності є такою, що вона вимагає від людини неухильно дотримуватися морально-правових приписів, державних обов'язків, державних інтересів, ставити обов'язок вище за свободу, суспільне вище за особистісне. З усіх іпостасій людської істоти саме її соціальність найбільшою мірою піддається впливу соціального середовища.

У цьому контексті актуальною є думка філософа про те, що, як доводять дослідження та експериментальні дані (Мілгрем, Зімбардо), – зовнішні директиви, що сходять від авторитетних соціальних інститутів й інтенсивно впливають на їхнє соціальне Я, здатні змусити людей переступити етичну межу й продемонструвати не моральну автономію, а безмежну адаптивність, що переходить у готовність слідувати імморальним імперативам (Бачинин, 2005, с. 266).

Подальша логіка філософської інтерпретації соціального становлення особистості ґрунтується на положенні Канта про те, що джерелом розвитку як самої людини, так і суспільства, є амбівалентність одномоментної схильності людей до спілкуання й обособлення (Кант, 1980; Ромм 2007). Отже, актуальними у контексті проблеми соціального становлення особистості є наступні філософські категорії: «індивідуальність», «самість», «самоідентичність», що, за такого підходу, відображають сутнісні аспекти цього феномену.

Самість – згідго із Хайдеггером, – Я у власному розгортанні, бутті. Іншими словами, таке буття, що усвідомлює себе, яке може сказати – «Я». І. Коротець (1996) говорить про те, що можливо розрізняти індивідуалізоване буття у формі турботи про себе, а також соціалізоване, усереднено-суспільне буття. Останнє відсуває на задній план власні можливості буття.

Збереження самості явища у процесі змін форм його існування розглядається у філософії як *самоідентичність* – самототожність процесу, що розвивається. У сучасній філософії самоідентичність постає як проблема механізмів *соціокультурної ідентифікації.* Виявлено декілька таких механізмів. Українські філософи (Шинкарук, Бистрицький, &Булатов, 2002) розглядають наступні:

− ідентифікація може реалізовуватися як «*примус загального*» (Адорно) під впливом «орієнтованих на ідентичність» соціальних рухів (ідентичність нації, класу, соціальних ролей та ін.), тобто зводитися до уніфікації, стереотипизації, омасовлення. Цей механізм функіонує як «стадний конформізм» (Фромм), у якому людина намагається задовольнити потребу відчувати свою самоідентичність своєрідним чином – в уподібненні себе до «всіх» шляхом розчинення своєї індивідуальності у ширшому загалі і ототожнення себе з іншими («Я людина», «Я протестант», «Я бізнесмен» та ін.);

− у іншому аспекті ідентичність «Я» виступає як незалежність індивідів від ідентифікуючого тиску рольових алгоритмів і репресивних впливів, які виснажують цю ідентичність. Це *ідентичність емансипованої суб'єктивності*, що означає постійну можливість вільного вибору (Сартр) і функціонує як індивідуальне самовизначення себе як унікальної істоти, що протистоїть іншому світові.

Таким чином, філософська наука акцентує на соціальній зумовленості особистості, її цілісності, єдності її духовних, соціальних й природних якостей; оперує у цьому контексті категоріями «індивідуальність», «самість»,

«самоідентичність» з одного боку, розглядає сутність «соціальності», «соціальної людини» – з іншого.

Не ставлячи за мету глибокий філософський аналіз проблеми, на основі попереднього аналізу *теоретична філософська інтерпретація соціального становлення особистості* наступна: становлення особистості як конкретної, цілісної людської індивідуальності у єдності її духовних, соціальних і природних якостей; як суб'єкта соціальної діяльності, що загалом характеризує процес зародження можливостей особистісного розвитку й перетворення їх на дійсність; єдність процесу набуття людиною соціальності як умови існування в суспільстві та реалізації власної самості, покладання-здійснення людиною свого «Я» у світі.

У контексті *соціологічної інтерпретації* зазначимо, що один із мислителів XX ст. К. Ясперс вважав, що є три основні науки про людину – це соціологія, психологія й антропологія. Для нього основним предметом соціології була діада «людина – соціум». Американський соціолог Н. Дж. Смелзер визначає соціологію як спосіб вивчення людей, який дає змогу дізнатися, чому люди поводяться так, а не інакше, чому вони утворюють групи, одружуються, голосують, моляться, воюють тощо. У цьому положенні також важливий акцент, виразно зроблений не на соціальних структурах, а на людині (Бачинин, 2005). Таким чином, для інтерпретації соціального розвитку особистості з позицій соціології суттєвим є звернення до положень антропосоціології, психосоціології, певних соціологічних теорій і концепцій.

Наступні *антропосоціологічні* положення характеризують соціологічне бачення чинників соціального становлення людини.

– Психічне життя особистості протікає одночасно в природі, соціумі та культурі, під впливом трьох типів причинних механізмів. У природі людина веде вітальне (від лат. Vitalis – живий, життєвий), природно-органічне існування і повністю залежить від законів природної необхідності. У соціумі з його економічними, політичними, правовими, ідеологічними та іншими сферами вона веде життя соціальне, підкоряючись вимогам

суспільної необхідності. І, нарешті, у сфері культури, у світі духовних цінностей релігійного, морального, художнього, філософського характеру вона живе духовним життям.

Можна говорити про те, що у людини, щонайменше, три «Я», для кожного з яких існують свої переважні цінності, на які воно орієнтоване в першу чергу. Для вітального «Я» це, насамперед, цінності матеріального життєзабезпечення, для соціального «Я» – цінності суспільного самоствердження, для духовного «Я» – цінності (ідеї, принципи, образи) етичного, релігійного, філософського характеру, що дозволяють відшукувати вищі життєві орієнтири. Кожне з трьох «Я» здатне служити самостійною причиною, яка змушує людину здійснювати ті чи інші дії, що дозволяє говорити про самодетермінації її поведінки (Бачинин, 2005).

Психосоціологія є комплексом проблем, ідей, принципів, концептуальних підходів, доктрин і наукових напрямків, пов'язаних з дослідженням психологічних аспектів діяльності індивідуальної, групової, суспільної свідомості і функціонування міжособистісних відносин (Бачинин, 2005).

У межах нашого дослідження актуальними, насамперед, є характеристики *соціальності* людини. Є підстави стверджувати про функціонування двох форм соціальності – *зовнішньої, об'єктивної,* і *внутрішньої, суб'єктивної.* У цьому контексті важливими за нашим переконанням є наступні соціологічні положення:

Першою є все різноманіття проявів суспільного життя, які мають соціогенний характер, інтерсуб'єктні форми існування і функціональну орієнтованість на обслуговування всіх видів комунікацій і взаємодій між людьми. До її складу входить і весь сукупний соціальний досвід, яким володіє і активно користується дана спільність. Друга форма соціальності – це той соціальний досвід і ті соціальні якості, які є особистим надбанням окремої людини. Новонароджена людина не володіє соціальністю, а лише

потенційною схильністю до її набуття. Лише під безпосереднім впливом соціального оточення ця можливість перетворюється на дійсність.

Об'єктивна соціальність примусова, імперативна, змушує людину відчувати, думати і діяти суто певним чином. Людина може не помічати цих вторгнень і постійної присутності об'єктивної соціальності у своєму житті, подібно до того, як вона не помічає присутності повітря, що вдихається. Якщо соціальний досвід має негативне забарвлення і на ньому лежить печать девіантності, кримінальності, то він може породити руйнівні наслідки у нормативно-ціннісних структурах внутрішнього світу особистості (Бачинин, 2005).

Внутрішня соціальність є сукупністю набутих людиною якостей, навичок, властивостей психіки, свідомості, поведінки, що забезпечують її здатність існувати в суспільстві і виконувати різноманітні соціальні функції у складі різноманітних суспільних груп, об'єднань, корпорацій, будучи за цих умов не в якості суверенної особистості, а в ролі виразника інтересів цієї спільності. Людина тут видається собі і оточуючим неподільною частиною соціуму, залежною від нього, підлеглою йому, детермінується зовнішніми соціальними механізмами і виступає в якості «типового представника» народу чи держави, класу чи партії, групи чи колективу (Бачинин, 2005).

У контексті проблеми важливими є також наступні соціологічні теорії і концепції: теорія соціальних ролей (Ральф Лінтон, Джордж Герберт Мід, Толкотт Парсонс, Роберт Мертон та ін.), концепція соціальної аномії (Е. Дюркгейм, Р. Мертон) та ін. Зокрема, концепція рольової поведінки (Дж. Мид, Т. Парсонс) виходить із здатності особистості грати, якщо потрібно, в даний момент в даному місці потрібну їй соціальну роль, під якою розуміється типова поведінкова модель. Відповідно до цієї моделі людина зобов'язана вміти вибудовувати свою поведінку таким чином, щоб вона відповідала суспільним інтересам і очікуваним вимогам конкретного соціального оточення. Процес соціалізації особистості завжди передбачає освоєння нею стереотипів різних видів рольової поведінки, а разом з ними і

розвиток здатності повноцінно існувати всередині всіх нормативних сфер, якими володіє цивілізоване суспільство (Бачинин, 2005).

Певне місце проблема особистості посідає також у соціологічних концепціях необіхевіоризму, зокрема в теорії соціального обміну (Дж. Хоманс, П. Блау). Проблемам формування соціальних типів особистості, а також закономірностям соціалізації індивіда значна увага приділяється в психоаналітичній соціології (З. Фрейд, К. Хорні, Г. Салліван, Е. Фромм та ін.). У межах цього напряму розвитку соціологічної теорії найбільш глибоко опрацьована проблематика соціальної типології особистості (Г. Д. Лассуелл, Е. Фромм, Т. Адорно, А. Кардінер, Д. Рісмен та ін.) (Макєєв, 2008).

Особлива увага в сучасній соціології особистості приділяється проблемам розвитку особистості в мінливому соціальному світі (Д. Белл, А. Турен, О. Тоффлер та ін.), а також проблемам формування соціальних типів особистості за різних суспільно-політичних умов.

Проблема особистості є важливою сполучною ланкою між соціологією та психологією. Численні спроби соціологів вивести «чисті» соціологічні закономірності, що характеризують життя суспільства, незалежно від психологічних особливостей особистості, як правило, недієздатні (Макєєв, 2008).

Теоретична психологічна інтерпретація соціального становлення особистості, насамперед, передбачає звернення до однієї з провідних проблем психології особистості – того механізму, що забезпечує єдність багатоманітності проявів людини у відносинах з іншими людьми, становлення особистості як суб’єкта цих відносин.

Принципове методологічне вирішення визначеної проблеми потребує синтезу наявних концепцій, узагальнення теоретичного матеріалу, накопиченого у руслі різних теорій у галузі психологічної науки. Водночас, обсяг та різноплановість наявних наукових знань з даної проблеми є такою мірою значним, що дати вичерпну відповідь на заявлене питання в межах

параграфу не уявляється можливим. Відповідно ми прагнемо на основі вибіркового аналізу визначити певні концептуальні положення, методологічні аспекти, що є актуальними й необхідні для обґрунтування теоретичного психологічного образу соціального становлення особистості.

Одним із перших поняття «*становлення особистості*» використав К. Юнг (1994), котрий вважав його рівнозначним прирощенню свідомості, спроможності до осмисленого буття, спрямованості на його індивідуалізацію, здійсненню життєвої волі, реалізації потреби у повноті життя (Кононко, 2001, с. 57).

Аналіз психолого-педагогічних досліджень свідчить, що психологічні аспекти становлення особистості у різні періоди розглядалися Б. Ананьєвим (2001), Л. Виготським (1991), О. Леонтьєвим (1977), А. Петровським (1996) та ін. Важливий внесок до розробки проблеми особистісного становлення зробили такі психологи, як Л. Божович (1968; 1995; 1997), П. Гальперін, Д. Ельконін (2007) та ін. У контексті побудови психологічного образу соціального становлення особистості суттєве значення мають праці, присвячені різним аспектам процесу розвитку людини в онтогенезі (В. Давидов (2007), Д. Фельдштейн (1989; 1999), Д. Ельконин (2007), а також І. Бех (1998; 2003; 2005; 2008), О. Кононко (1998; 2000; 2001) та ін.), власне соціальному розвитку особистості, під яким у широкому сенсі Л. Виготський (1991) розумів процес становлення людини як соціальної істоти під впливом суспільства; індивідуальні особливості особистості, питання психології особистості, колективу та психології спілкування представлено у працях І. Беха, М. Боришевського, О. Кононко, Г. Костюка, С. Максименка та ін.

У межах проблеми дослідження необхідно акцентувати, що розвиток особистості, його сутність і співвідношення провідних чинників різним чином трактуються представниками біогенетичного, соціогенетичного й персогенетичного напрямів сучасного людинознавства. У центрі уваги представників *біогенетичної орієнтації* знаходяться проблеми розвитку

людини як індивіда, що володіє певними антропогенетичними властивостями (задатки, темперамент, біологічний вік, стать, тип тілобудови, нейродинамічні властивості нервової системи, потреби тощо), які проходять різні стадії дозрівання по мірі реалізації філогенетичної програми виду у онтогенезі (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 264).

Представники різних течій *соціогенетичної орієнтації* вивчають процеси соціалізації індивіда, освоєння ним соціальних норм і ролей, соціальних установок й ціннісних орієнтацій, формування соціального й національного характеру людини як типового члена тієї чи іншої спільноти. Проблеми соціалізації, або, у широкому розумінні, соціальної адаптації людини розробляються головним чином в соціології й соціальній психології, етнопсихології, історії психології.

У центрі уваги представників *персогенетичної орієнтації* знаходяться проблеми активності, самосвідомості й творчості особистості, формування людського «Я», боротьби мотивів, виховання індивідуального характеру й здібностей, самореалізації та особистісного вибору, непрестанного пошуку сенсу життя. Вивченням цих проявів особистості опікується загальна психологія; різні аспекти цих проблем висвітлюються у психоаналізі, індивідуальній психології, аналітичній і гуманістичній психології (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 264).

Таким чином, у визначенні розглянутих підходів проявляється метафізична схема детермінації розвитку особистості під впливом двох факторів: середовища й спадковості (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 265).

Наукове осмислення сутності, закономірностей та чинників особистісного становлення дитини великою мірою пов'язане з аналізом відомих *зарубіжних теорій розвитку* як провісників психології особистості (Кононко, 2001). Актуальність аналізу окремих зарубіжних психологічних теорій розвитку особистості, зокрема соціально-психологічних, заснована на правомірній позиції представників соціально-педагогічної науки

(Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, І. Звєрєва, С. Харченко та ін.), які розглядають психологічні, соціально-психологічні теорії у переліку теорій соціальної педагогіки (*Соціальна педагогіка : мала енциклопедія*, 2008, с. 292-293).

Необхідно підкреслити, що більшість соціально-психологічних теорій розглядають особистість як індивідуальне й водночас соціально-психологічне явище. У центрі вчення *психоаналізу* знаходяться несвідомі психічні процеси й мотивація; духовне життя людини представники психоаналізу (З. Фрейд, К.-Г. Юнг, Е. Фромм, Е. Еріксон) розглядають з трьох позицій: динамічної (як результат взаємодії й зіткнення різних психічних сил, «економічної» (енергетична характеристика духовного життя) й топічної (структурна організація психіки) (*Большой психологический словарь,* 2007, с. 424).

Засновником психоаналізу австрійським психіатром й психологом З. Фрейдом було розроблено динамічну модель психіки, яка містить уявлення про три її сфери: свідоме, підсвідоме (близьке за властивостями до свідомості) й несвідоме, що відділене від перших двох особливою психічною інстанцією – «цензурою». Починаючи з 1920-х рр. вчення набуває кінцевої форми й пертворюється на вчення про особистість, у якій виокремлюється три структури: Воно (містить уроджені несвідомі інстинкти), Я (Его) та Над-Я (Суперего) (Большой психологический словарь, 2007, с. 424). Таким чином, з позиції теорії фрейдизму стверджується пріоритет (домінування) біологічної основи становлення й розвитку особистості.

Розвиваючи вчення З. Фрейда, К.-Г. Юнг розглядав особистість як складне структурне явище, що поєднує в собі індивідуальне несвідоме й колективне несвідоме. Змістом колективного несвідомого К.-Г. Юнг вважав архетипи – наділені енергетичною силою певні загальні форми уявлень, що у процесі індивідуального життя наповнюються особистим емоційним та образним змістом (Максименко, 2004, с. 42).

Найбільш «соціалізованим» ученням фрейдизму є *теорія відчуження* німецько-американського психолога й соціолога Е. Фромма. Відчуженням

(«негативною свободою») Е. Фромм назвав втрату людиною зв'язків із світом. Теорія Фромма підкреслює двоїсту природу людини, яка, з одного боку, прагне незалежності, з іншого – прагне позбутися цієї незалежності, що призводить до відчуження як фатальної основи міжособистісних стосунків. Воно може проявится у формі конформізму, мазохізму, садизму, перерости в агресивність (Олбран-Лембрик, 2005, с. 68).

На відміну від класичного психоаналізу, що протиставляє людину й суспільство, теорія *(его-психологія)* американського психолога й психотерапевта Е. Еріксона доводить соціокультурну обумовленість психіки людини. Важливим у концепції Е. Еріксона є поняття «*психосоціальної ідентичності*», яке психолог розумів як стійкий образ Я й відповідні форми поведінки особистості, які виробляються протягом життя й виступають умовою психічного здоров'я; за значних соціальних потрясінь психосоціальна ідентичність індивіда може бути втрачена (війна, катастрофи, насильство, безробіття тощо). На думку Еріксона, основну роль у формуванні даного особистісного утворення має «Я» (Его), яке орієнтується на цінності й ідеали суспільства, що в процесі виховання особистості стають цінностями й ідеалами власне особистості (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 630).

Теорія научіння підкреслює домінування у процесі становлення особистості соціального чинника. З позицій *біхевіоризму* свідомість як предмет наукового дослідження заперечується, а психіка зводиться до різних форм поведінки; механізмом формування соціальних орієнтацій, соціальних установок людини є научіння. «Маніфестом» цього психологічного напряму (Дж. Уотсон, Е. Толмен, Е. Гутри, К. Халл, Скіннер, Н. Миллер, Дж. Доллард) вважається стаття його засновника, американського психолога Дж. Уотсона «Психологія з точки зору Біхевіориста» (1913), однак передумови його розвитку складалися заздалегідь.

Біхевіоризм відмовляється від суб'єктивного світу людини в якості предмета психології й пропонує вважати таким поведінку індивіда (людини чи тварини) від народження до смерті. До поведінки відносяться усі реакції

організма (у т.ч. окремих його органів), що спостерігаються зовнішньо, на зовнішні впливи (стимули), які можливо зафіксувати. Таким чином, одиницею аналізу поведнки оголошується зв'язок стимулу (S) й реакції (R) (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 61).

Дж. Уотсон поділяє усі реакції на спадкові (деякі рефлекси, фізіологічні реакції й елементарні «емоції») й набуті (звички, мислення, мова, складні емоції, соціальна поведінка тощо). Розвиток поведінки полягає у набутті нових реакцій на основі наявного репертура спадкових реакцій на безумовні стимули, які у досвіді індивіда пов'язуються з іншими, умовними, й в подальшому вже ці умовні стимули викликають відповідні реакції *(Большой психологический словарь*, 2007, с. 61).

У контексті проблеми дослідження важливо звернути увагу на те, що формування особистості розглядається представниками такого підходу як результат научіння: підкріплення одних типів поведінки й угасання інших. Вивчення джерел розвитку особистості виступає як аналіз фізіологічних механізмів потягів (*Психология личности: словарь-справочник*, 2001).

Представники *необіхевіоризму* почали додавати до схеми S – R «проміжні змінні» (образ, мета, потреба тощо), тобто ревізували основні положення біхевіоризму. Разом з тим у концепції *оперантного біхевіоризма* Б. Скіннера відроджуються й навіть посилюються постулати класичного біхевіоризму.

Викликають певний супротив основні положення теорії біхевіоризму, що недооцінюють (або загалом виключають) роль суб'єктивного (свідомості, самосвідомості тощо) у формуванні поведінки людини в суспільстві, фактично ігнорують внутрішній світ та його роль у становленні особистості. Втім, заслуговує на увагу позиція П. Гальперіна, який у праці «Історія психології» розглядає основну задачу біхевіоризму як «накопичення спостережень над поведінкою людини з таким розрахунком, щоб у кожному даному випадку – за даного стимулу (або, краще сказати, ситуації) –

біхевіорист міг сказати наперед, якою буде реакція, або, якщо дана реакція, якою ситуацією таку реакцію було викликано» (*История психологии*, 1992).

Стверджуючи про те, що у представників біхевіоризму є опоненти, П. Гальперин водночас визнає: «Між тим людське суспільство засноване на спільній впевненості, що дії людини можуть бути передбачені заздалегідь і що можуть бути створені такі ситуації, які призведуть до певних типів поведінки (типів реакцій, які суспільство предписує індивідам, що входять до його складу). Церкви, школи, шлюб – словом, усі загалом інститути, що історично виникли, не могли б існувати, якщо б не можна було передбачити – у самому загальному сенсі цього слова – поведінку людини; суспільство не могло б існувати, якщо б воно не в змозі було створювати такі ситуації, які впливали б на окремих індивідів й скеровували їхні вчинки по суворо визначених шляхах» (*История психологии* , 1992).

Предметом вивчення представників *гуманістичної психології* є цілісна людина у її вищих, специфічних лише для людини проявах, зокрема розвиток, соціалізація особистості, її вищі цінності й смисли, любов, творчість, свобода, відповідальність, автономія, глибинне міжособистісне спілкування, трансценденція тощо. Загальна методологічна платформа гуманістичної психології реалізується в широкому спектрі різних підходів. У контексті нашого дослідження заслуговують на увагу, насамперед, підходи й теорії, що розкривають проблеми сил, які зумовлюють становлення та розвиток особистості, потреб і цінностей людини (А. Маслоу, В. Франкл, Ш. Бюлер та ін.) Проблематика міжособистісних відносин, любові, шлюбу, сексуальних відносин розглядається у працях К. Роджерса, С. Джурарда, Р. Мея та ін. (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 115).

Відповідно до *теорії самореалізації Allport* (1937) у структурі особистості розрізняють центральну мотиваційну сферу, що складається з двох рівнів активності: мотивації потреб й вищих мотивів. Мотиви розвитку породжують спрямованість на майбутнє, систему цілей, реалізація яких вимагає й забезпечує розвиток нових можливостей людини. Отже

особистість – результат неперервного становлення людини, спрямованої в майбутнє.

Концепція самоактуалізації Maslow (1987) є суттєвою для розуміння становлення особистості з позицій гуманістичної психології. Зокрема, Maslow (1987) доводить, що соціальність людини міститься у самій її природі, що люди мають потреби у спілкуванні, любові, повазі, співпричетності, що вони наділені природою формами «інстинктоподібності». До базальних потреб належать фізіологічні позиви, потреби у безпеці й захисті, любові, повазі й самоактуалізації людини. Над рівнем базальних потреб Maslow (1987) надбудовує метамотиваційний рівень – потреби в істині, добрі, красі, справедливості, єдності. Потреби *самоактуалізації,* на думку Maslow (1987), починають функціонували лише тоді, коли задоволені потреби нижчих рівнів (Максименко, 2004). Потреба *у самоактуалізації,* тобто потреба у здійсненні своїх здібностей і талантів, творчих потенцій, втіленні себе, може бути задоволена, на думку психологів, невеликим відсотком людей (близько 1%) (*Большой психологический словарь*, 2007, с.276).

Наступна теза є суттєвою для побудови теоретичного образу соціального становлення особистості. Вивчення творчих особистостей дало підстави для важливого висновку Maslow (1987): серед різноманітних властивостей людей, що схильні до «самоактуалізації», провідною є установка на концентрацію уваги не на власній персоні, а на високих суспільних цілях (Максименко, 2004, с. 29).

Успіхи у практичному застосуванні ідей гуманістичної психології визначили *соціальну платформу гуманістичної психології*, засновану на утопічній ідеї покращення суспільства шляхом покращення індивідуумів й міжособистісних відносин (Maslow) (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 115).

У межах проблеми дослідження вимагає уваги одна зі сфер практичного застосування ідей гуманістичної психології – *соціально-психологічний*

тренінг (Rogers) (Большой психологический словарь, 2007, с. 115). Загалом психотерапевтична процедура, запропонована Rogers (1951) на основі його системи поглядів, спрямована на те, щоб, по перше, сформувати в людини новий, адекватний її бажанню образ самої себе; по друге, зробити його більш реальним, таким, що відповідає можливостям людини, її «ідеальному Я»; по третє, створювати теплий «психотерапевтичний клімат» (Максименко, 2004, с. 28). Завдяки цьому створюється незаперечна умова розвитку особистості, дієвого самоконтролю й організованих дій – позитивне ставлення до себе, віра в себе.

Суттєвою у концепції Rogers є теза про „умову престижа" – відповідність суспільній оцінці, суспільна вагомість особистості (Максименко, 2004, с. 28).

Представники психології початку XX століття (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, О. Леонтьєв, А. Лурія, а також А. Асмолов, А. Петровський, Д. Фельдштейн та ін.) внесли вагомий внесок до теоретичного осмислення проблеми становлення особистості, визначили закономірності становлення особистості в онтогенезі тощо.

У контексті проблеми соціального становлення людини необхідно, насамперед, розглядати *культурно-історичну теорію* Л. Виготського. У працях Виготського вперше почало експериментально вивчатися питання взаємодії людини й суспільства, що створює сприятливе або несприятливе середовище для розвитку задатків (у тому числі й генетично зумовлених) особистості; виявлено широкий спектр – від повного подавлення колективом можливостей особистості до широкого їхнього розвитку по відношенню до певних соціальних шарів (Асмолов, 1993).

Під соціальним розвитком у широкому сенсі слова Л. Виготський (1993, с.145-146) розумів процес становлення людини як соціальної істоти під впливом суспільства, зазначав: «Слово „соціальне" у самому широкому сенсі означає, що все культурне є соціальним. Культура є продукт соціального життя і суспільної діяльності людини, і тому сама постановка проблеми

культурного розвитку поведінки вже вводить нас безпосередньо до соціального плану розвитку».

Концепція діяльнісного підходу (Леонтьєв, 1977) розглядає особистість у єдності з її діяльністю (Кон, 1988; *Психология развивающейся личности*, 1987). Відповідно концепції позиція особистості є проявом як її внутрішніх рушійних сил, так і моделей поведінки. Позиція особистості реалізується через її ставлення, переконання, звички тощо (Звєрєва, 1998, с.105).

На думку А. Петровського, «психічний склад особистості є похідним від діяльності людини й детермінований насамперед розвитком суспільних умов її життя» (*Личность в психологии*, с. 201*)*.

У контексті соціального становлення суттєвого значення набувають положення наукових праць Б. Ананьєва (2001), його спроби створення *системної моделі людинознавства*, у якій узагальнено дослідження різних наук про людину як індивіда, особистість, індивідуальність (Максименко, 2004, с. 33). У якості суб'єктивного чинника становлення особистості Б. Ананьєв (2001) розглядає структуру особистості, що здійснює вплив на її стан, динаміку її поведінки, процеси діяльності й всі види спілкування. Структура особистості поступово складається у процесі її соціального розвитку, є, відповідно, продуктом такого розвитку, ефектом всього життєвого шляху людини.

«Розгляд статусу, соціальних функцій і ролей, цілей діяльності і ціннісних орієнтацій особистості дозволяє усвідомити як залежність її від конкретних соціальних структур, так і активність власне особистості у загальному процесі функціонування тих чи інших соціальних утворень. Сучасна психологія все більш глибоко занурюється у зв'язок, що існує між інтеріндивідуальною структурою того соціального цілого, до якого належить особистість, й інтраіндивідуальною структурою власне особистості» (Ананьєв, 2001).

Становлення особистості розглядається Л. Божович (1997) як набуття індивідом волі, як перетворення його на суб'єкта власної життєдіяльності.

Таким чином, як підкреслює психолог, для особистості стає властивою активна, але не реактивна позиція.

Зокрема, Д. Фельдштейном (1989; 1999) запропоновано рівневу схему розвитку особистості, в основу якої покладено зміну ступеня *соціальної зрілості,* що вимірюється, у свою чергу, ступенем і характером *індивідуалізації* й *соціалізації* людини на різних етапах її дорослішання. На думку психолога, «особистість являє собою онтогенетичне набуття людини, результат складного процесу її соціального розвитку. Таке розуміння особистості визначає головний принцип у розгляді й рішенні проблем її становлення – принцип розвитку».

У межах нашого дослідження особливо актуальними є наступні психологічні позиції, визначені І. Бехом (2008):

– «Система особистісних цінностей виступає адекватним індикатором розвиненої особистості, за допомогою якої вона впізнається. … Особисте зростання залежить від того, наскільки певна особистість поєднується з загальноприйнятою системою духовних цінностей, якою мірою зміцнюється її духовна свідомість. Остання є тією внутрішньою інстанцією, в якій здійснюється згадане єднання як процес набуття смислу соціальних вимог» (Бех, 2008, с. 26).

– «Поняття «особистість» має містити три плани існування людини: її минуле – теперішнє – майбутнє. Системоутворювальним чинником цієї тріади має виступити майбутнє. З ним пов’язаний цільовий (а не причинно-наслідковий) детермінізм як загальний механізм функціонування особистості. Це поняття має репрезентувати пояснювальний принцип розвитку особистості, фіксувати її розвинену форму, вказувати на провідний спосіб існування (Бех, 2008, с. 27-28).

Таким чином, у контексті проблеми необхідно акцентувати увагу на тому, що сучасна психологічна наука своїми вихідними позиціями вважає принципи соціальної обумовленості психічного життя людини (Максименко, 2004, с. 44); розглядає особистість як «результат складного процесу

соціального розвитку людини»; оперує категоріями «особистість», «індивідуальність», «соціальність», «соціальний розвиток», а також «свідомість», «діяльність», «цінності», «ролі», «інтеріоризація», «самоактуалізація», «соціальна ситуація розвитку» та ін.

Узагальнення різних психологічних позицій щодо соціального становлення особистості (такою мірою, якою це уявляється доцільним у межах дослідження) дозволяє *психологічну інтерпретацію соціального становлення особистості* розглядати як процес розвитку соціальної сутності людини як особистості; процес соціального дорослішання індивіда, що індивідуалізується й соціалізується; розвиток індивіда, що зростає, як особистості, який є розгортанням у ньому соціальної сутності у її найбільш значущих для конкретного суспільства проявах – моральних нормах, цінностях, установках. Результатом соціального становлення й «важливішим критерієм» розвитку особистості (Д. Фельдштейн) є ступінь розвинутості «*соціальності*» індивіда (як ступеня реальної розгорнутості індивідуалізації-соціалізації у їхній єдності й відмінності), виникнення складних утворень *індивідуальності.*

У контексті проблеми необхідно зазначити про актуальність психологічних положень про розвиток дитини в онтогенезі, становлення особистості у старшому підлітковому, ранньому юнацькому віці, що будуть розглянуті окремо.

Переходячи до *інтерпретації* сутності соціального становлення особистості з позицій *соціально-педагогічної* науки, необхідно, насамперед, підкреслити, що соціальна педагогіка як відносно нова галузь наукових знань ґрунтується на загальнонаукових філософських, соціологічних, психологічних, соціально-психологічних та педагогічних підходах, теоріях і концепціях; розглядає у переліку основних теорій соціальної педагогіки психологічні, соціальнопсихологічні.

Водночас, послуговуючись у загальному плані тими самими психологічними теоріями, що частково було розглянуто у межах

інтерпретації психологічного образу соціального становлення особистості, представники соціально-педагогічної науки зосереджують увагу на певних їхніх положеннях, головним чином тих, що пояснюють роль і можливості соціальних чинників у соціальному становленні особистості.

Вивчення особистості в соціальній педагогіці невід'ємне від аналізу соціального середовища, в якому відбувається її соціальний розвиток. Важливим аспектом соціальної педагогіки виступає керування обставинами, які прямо чи опосередковано впливають на особистість, поєднання цих обставин в систему, яка забезпечує суспільству необхідний виховний ефект (*Соціальна педагогіка : мала енциклопедія*, 2008, с. 241).

Витоки соціально-педагогічного погляду на становлення особистості можливо зустріти у працях Н. Бердяєва, Л. Виготського, О. Леонтьєва, К. Ушинського, П. Блонського, С. Шацького, А. Макаренка. На сучасному етапі актуальність проблеми набуття людиною соціальності, становлення її як суб'єкта соціальних відносин зумовлює науковий пошук / діалог, появу нових теоретичних конструктів і теорій у межах соціальної педагогіки, що теоретизують, з одного боку, процеси соціально-педагогічного впливу (соціально-педагогічного супроводу, соціального виховання тощо) на розвиток і становлення особистості у різних соціальних інститутах; з іншого боку, – суб'єктивні процеси формування соціальних якостей особистості, становлення системи цінностей та потреб, формування спрямованості особистості, готовності до виконання соціальних ролей та реалізації власного соціального та індивідуального потенціалу (Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, Р. Вайнола, Н. Заверико, І. Звєрєва, А. Капська, Н. Коляда, Г. Лактіонова, В. Панок, Ж. Петрочко, І. Рогальська-Яблонська, Н. Сейко, Т. Федорченко, В. Шахрай, Л. Штефан, Н. Чернуха, С. Харченко та ін.).

Серед базових понять соціальної педагогіки розглядають такі дефініції як «соціалізація», «соціальне виховання», «соціальне середовище», «адаптація», «розвиток», «корекція», «соціальна профілактика», «реабілітація», «самореалізація», «соціальний супровід» (Безпалько, 2006).

Водночас О. Безпалько (2006) наголошує на тому, що теоретико-методологічною основою соціально-педагогічної роботи з дітьми в сучасних умовах є *концепція життєвих сил дитини*, яка полягає в її здатності розвиватися індивідуально-особистісними та організаційно-колективними засобами. Останнє дозволяє використовувати поняття «індивідуальна суб'єктність дитини» та «соціальна суб'єктність дитини» як складові змісту поняття «життєві сили дитини».

Суттєвими для розуміння розвитку особистості з позицій соціальної педагогіки є наступні психологічні положення, представлені також у монографії Р. Вайноли (2008 , с. 18):

–маючи природні анатомо-фізіологічні передумови до становлення особистості, дитина (молода людина) вступає у взаємодію з оточуючим світом, оволодіває досягненнями людства;

–передумовою й результатом здійснення розвитку особистості є потреби; рушійною силою – внутрішня суперечність між наявним і бажаним, між зростаючими потребами та реальними можливостями їх задовольнити;

–якості і функції особистості, що формуються в результаті розвитку, відтворюють в особистості сформовані історично людські якості; процес її розвитку передбачає зміни впродовж життя.

У свою чергу, Т. Алєксєєнко (2009, с. 438) розглядає соціальний розвиток особистості як об'єктивний і водночас керований процес набуття індивідом статусу особистості, засвоєння та сприйняття соціально-цінних ставлень, які склалися в суспільстві, у ході якого відбуваються суттєві якісні і кількісні зміни у сфері її соціального життя або в його окремих компонентах – соціальних стосунках, ролях, соціальних якостях; акцентує на впливі сукупності суб'єктивних та об'єктивних факторів середовища її існування і спадковості.

Рушійними силами соціального розвитку виступають: протиріччя внутрішніх і зовнішніх чинників в умовах невідповідності потреб і можливостей, очікуваного і отримуваного, бажаного і реального; емоційна

обумовленість і емоційна сприйнятливість; наслідування; вольова активність; потреба у спілкуванні; підтримка оточенням позитивних проявів і стримування негативних; сприятливі умови для виховання і самореалізації (Алєксєєнко, 2009, с. 438).

Суттєвими щодо розуміння сутності соціального становлення особистості з позицій соціальної педагогіки є наступні положення представників соціально-педагогічної науки, які дають можливість трактувати цей феномен як:

− процес розвитку особистості, набуття нею соціального статусу, соціального функціонування, що за певних (несприятливих) умов потребує підтримки досягнутих та відновлення втрачених соціальних характеристик (Безпалько, 2006);

− об'єктивний й водночас керований процес взаємодії кількісних і якісних змін соціальних характеристик молодого покоління в ході його становлення як суб'єкта суспільного виробництва й суспільного життя (*Соціальна педагогіка* , 2000) та ін.

У дослідженнях Л. Байбородової, А. Бодалева, А. Галагузової, Л. Мардахаєва, А. Мудрика розкрито процес соціального становлення в контексті соціалізації особистості, представлено роль і місце соціальних проб на різних етапах життя, його педагогічні основи тощо. У межах власної концепції соціальної педагогіки Л. Мардахаєв (2003, с.11-13), спираючись на широкий контекст соціально антропологічного знання, визначає *рівень зовнішньої соціальної й середовищної обумовленості* соціального становлення особистості, а також обґрунтовує *рівень внутрішньої особистісної обумовленості*, пов'язаний із специфікою соціального саморозвитку людини. Таким чином, соціальне становлення не є стихійним наслідком взаємодії людини і середовища. Значне місце в ньому належить соціальному вихованню. За своєю суттю це – спрямована діяльність вихователя (батьків, осіб, що їх замінюють, вчителя, керівника, наставника та ін.) по створенню спеціальних умов для взаємодії з вихованцем, впливу на

його свідомість і почуття в інтересах досягнення певних соціально-педагогічних цілей.

Зокрема, Мардахаєв (2003) розглядає роль самої людини у її соціальному становленні, яка змінюється з віком. Якщо на початковому етапі вона обумовлена, насамперед, індивідуальною схильністю до активності, допитливості, то з віком, внаслідок способу життя, формування самосвідомості і виховання морально-вольових якостей, відбувається становлення усвідомленого вибору, виникає моральна орієнтація, життєва позиція людини, що значною мірою визначає подальший соціальний розвиток людини.

Вважаємо суттєвими в межах теоретичної інтерпретації соціального становлення особистості основні положення концепції про те, що соціальне становлення особистості є результатом реалізації соціальної потреби формування соціально-визначених якостей, з іншого – необхідності суб'єктивного переживання себе в соціальному світі й цього світу у собі (Ромм , 2007, с. 291).

У соціально-педагогічних працях наголошується на тому, що у процесі соціалізації виявляється об'єктивна потреба людини бути «як усі»; однак паралельно з цим в процесі індивідуального розвитку особистості у дитини поступово формується інша об'єктивна потреба – проявити себе, свою індивідуальність. Відповідно М. Галагузова (2001) акцентує: соціальний розвиток дитини відбувається у двох взаємопов'язаних напрямах: соціалізації (оволодіння соціокультурним досвідом, його привласнення) та індивідуалізації (набуття самостійності, відносної автономності).

Таким чином, соціальна педагогіка розвивається як інтегративне знання, що вивчає «особистість у середовищі», «особистість у ситуації», «особистість у системі соціальних стосунків» на різних етапах її соціальної зрілості (*Соціальна педагогіка: словник-довідник,* 2009, с. 424-425); визначаючи своїми базовими поняттями «життєвий світ дитини», «соціальне середовище», «життєвий простір особистості», досліджує педагогічні

можливості середовища життєдіяльності дитини та його вплив на її соціальне становлення (Безпалько, 2007); теорія соціальної педагогіки «в центр уваги ставить розвиток та становлення особистості як суб'єкта соціального життя» (Безпалько, 2006, с. 15).

Визнаючи значущість, з одного боку, інтеріндивідуальних, соціальних чинників соціального становлення особистості, підкреслюючи роль соціального середовища, нормативних характеристик («вплив соціальних норм, правил, традицій», «формування людей з певним соціальним статусом й призначенням», «домінанти зовнішніх соціальних установок», «контроль й корекція / виправлення поведінки» та ін.), представники сучасної соціально-педагогічної науки водночас акцентують на інтраіндивідуальних, психологічних чинниках соціального становлення особистості, визнають суттєву роль інтерпретативних характеристик («суб'єктна позиція людини», «соціально-особистісний вибір» тощо) у соціальному становленні особистості.

У межах теоретичної соціально-педагогіченої інтерпретації соціального становлення особистості є суттєвими наступні категорії соціальної педагогіки: «соціалізація», «соціальне виховання», «соціальне середовище», «соціальна адаптація», «корекція», «соціальна профілактика», «соціальна реабілітація», «соціальний супровід», а також «соціальний розвиток», «самореалізація», «суб'єктна позиція людини», «соціально-особистісний вибір» тощо.

Отже, зазначимо, що враховуючи значне поле теоретичних підходів, концепцій, що складають основу соціальної педагогіки як науки і мають суттєве значення для пояснення феномену соціального становлення особистості, у межах цього параграфу ми зупинилися лише на загальних соціологічних, психологічних підходах, інтегрованих теоріях, а також позиціях сучасних представників соціально-педагогічної науки, що тим не менш дозволило інтерпретувати *соціальне становлення особистості,*

враховуючи як загальнометодологічні основи такого процесу, так і специфічні ознаки власне соціально-педагогічної інтерпретації.

Таким чином, *соціальне становлення особистості* з позицій соціально-педагогічної науки слід розуміти як культурно-історичне відтворення індивіда як людини; становлення особистості як суб'єкта соціальних відносин і соціальної діяльності, який утілює найсуттєвіші соціально значущі властивості, займає певне місце в суспільстві та виконує певну роль (*Соціальна педагогіка : мала енциклопедія*, 2008, с. 159-161); процес розвитку особистості, набуття нею соціального статусу, соціального функціонування, що визначається як інтеріндивідуальними, соціальними чинниками (соціальна ситуація розвитку, соціальне середовище тощо), так і інтраіндивідуальними, психологічними чинниками («суб'єктна позиція людини», «соціально-особистісний вибір» тощо); за певних (несприятливих) умов потребує підтримки досягнутих та відновлення втрачених соціальних характеристик (Безпалько, 2006). У процесі соціального становлення особистості, що певною мірою узгоджується з її соціалізацією (А. Капська, М. Лукашевич та ін.), формуються якості і функції особистості, які відтворюють сформовані історично людські якості; процес соціального розвитку особистості передбачає зміни впродовж життя; у процесі соціального розвитку (становлення) особистості людина наближається до особистісної зрілості (Вайнола, 2008, с. 18).

Теоретична інтерпретація соціального становлення особистості з позицій філософської, соціологічної, психологічної, соціально-педагогічної науки зумовлює врахування підходів, концепцій, теорій, що різним чином трактують цей складний феномен; відображає позицію автора щодо неможливості пошуку єдино вірної теорії соціального становлення особистості, але доцільності врахування загальнонаукового принципу доповнюваності; є певною мірою суб'єктивною, проте має суттєве значення для подальшої теоретичної та експериментальної роботи.

Водночас, визначення сутності поняття «соціальне становлення

особистості» у межах проблеми дослідження, інтерпретація його сутності, структури вимагає більш детального аналізу, зокрема, психологічних основ та соціально-педагогічних особливостей соціального становлення особистості у підлітковому, старшому шкільному віці; специфіки соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти тощо.

1.2. Психосоціальні основи соціального розвитку особистості у підлітковому, старшому шкільному віці

На кожному віковому етапі перед людиною постає низка завдань, від сприятливого чи несприятливого розв'язання яких залежить її особистий розвиток, соціальне становлення. Зокрема, можливо розглядати три (умовні) групи завдань:

− природно-культурні (досягнення на кожному віковому етапі визначеного рівня біологічного дозрівання, фізичного і статевого розвитку);

− соціально-культурні (пізнавальні, моральні, ціннісно-смислові), які представляють у вербальній формі інститути соціалізації, а також існують у формі суспільних норм і цінностей);

− соціально-психологічні (становлення самосвідомості особистості, її самовизначення тепер і на перспективу, самоактуалізація і самоствердження), які на кожному віковому етапі мають специфічний зміст і способи вирішення (Лукашевич, &Семигіна, 2008, с. 300).

Як зазначає М. Лукашевич (2008), основним завданням соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи у такому контексті є забезпечення умов для сприятливого виконання завдань на кожному віковому етапі життєдіяльності людини відповідно до норм цивілізованого суспільства. Така позиція стосується інтеріндивідуального аспекту соціального становлення особистості.

Утім, дослідження соціального становлення учнів 8-11 класів, соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти у цьому контексті зумовлює необхідність аналізу інтраіндивідуального аспекту: особливостей становлення особистості у підлітковому, ранньому юнацькому віці;

визначення специфічних характеристик власне соціального становлення підлітка, юнака.

Насамперед, необхідно зазначити про наявність у психолого-педагогічній науці різних концепцій розвитку дитини в онтогенезі (напрями, концепції, теорії вікової психології), відмінних підходів до періодизації вікового розвитку (починаючи з розгорнутої періодизації Ж.-Ж. Руссо та ін.), в основі яких покладено різні критерії.

На основі ідей Л. Виготського, О. Леонтьєва, Л. Божович, Д. Ельконін запропонував вікову періодизацію психічного розвитку, виходячи з трьох критеріїв:

- особистісні новоутворення;
- провідна діяльність;
- соціальна ситуація розвитку.

У результаті на основі таких критеріїв було визначено такі вікові періоди розвитку дитини, як немовля (до року); період раннього дитинства (від 1 року до 3 років); дошкільний вік (1–7 років); молодший шкільний (7–11 років); підлітковий (11–14/15 років); юнацький (14/15–17 років) (Эльконин, 2007).

У межах дослідження вважаємо за доцільне послуговуватися періодизаціями, які сьогодні використовують у віковій і педагогічній психології. Отже, *підлітковий вік* – період онтогенезу, перехідний між дитинством та дорослістю, виокремлений у якості особливого періоду в XIX ст. Хронологічні межі періоду точно не фіксовані. В залежності від того, чи розглядається як особливий етап розвитку ранній юнацький вік, підлітковому вікові відводиться період від 10-11 до 15 років або від 11-12 до 16-17 років (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 389). Таким чином, психологи розходяться й у визначенні вікових меж юності. У західній психології загалом превалює тенденція об’єднання підліткового віку і юності у єдиний віковий період – *період дорослішання*, змістом якого є перехід від дитинства

до дорослості, а межі можуть простягатися від 12-14 до 25 років[1]. За іншого підходу прийнято розглядати юнацький вік як самостійний період розвитку людини, його особистості й індивідуальності (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 635).

ЮНІСЕФ (Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй) використовує термін «підлітки» *(adolescent)* для позначення молодих людей віком від 10 до 18 років (*Adolescent and schools*, 2000). Відповідно до класифікації United Nations Population Fund (UNFPA) період підліткового віку становить 10-19 років (*Підліткова і молодіжна демографія*).

Таким чином, *відповідно до класифікації ЮНІСЕФ, розглядаємо підлітків (від 10 до 18 років),* а відповідно до однієї з сучасних вікових періодизацій у віковій психології розглядаємо період дорослішання, у межах якого для нас мають значення:

– *підлітковий* (середній шкільний) *вік* – від 11 до 14 років у дівчаток і від 12 до 15 років у хлопців;

– *рання юність* (старший шкільний вік) – від 15/16 до 17/18 років.

До періоду дорослішання, таким чином, відносять також період *зрілої юності* (від 18 до 20 років) (Савчин, 2005, с. 109-110).

Не зважаючи на виокремлення відповідно двох періодів (підлітковий, ранній юнацький вік), у психологічній науці іноді цей віковий період загалом (з 11/12 до 18 років) відносять до переліку кризових, втім питання про неминучість кризи і її тривалості залишається дискусійним (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 389).

Доцільно враховувати усталений у соціальній психології підхід, який розрізняє *періодизацію психічного розвитку*, що враховує передусім психофізіологічні зміни, і *періодизацію соціального розвитку*, яка спирається на особливості взаємодії індивіда з соціумом на різних етапах його життя, тобто на міру його включення в суспільну діяльність і соціальні контакти,

[1] За класифікацією ООН, особи, чий вік становить від 15 до 24 років, належать до молоді.
В Україні: молодь, молоді громадяни - громадяни України віком від 14 до 35 років (Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»).

особливості засвоєння соціального досвіду і відтворення соціальних зв'язків. З таких позицій *старший підлітковий і ранній юнацький вік належать до єдиного маргінального (перехідного) періоду соціалізації* (Олбран-Лембрик, 2005, с. 116-117).

Будемо зважати також на *соціально-педагогічну класифікацію віку*, де вікова періодизація співвідноситься з етапами соціалізації. Зокрема, відповідно такої класифікації розрізняють молодший підлітковий вік (10-12 років), старший підлітковий вік (13-14 років), ранній юнацький вік (15-17 років), юнацький вік (18-23 роки) тощо (Лукашевич, &Семигіна, 2009, с. 300). Соціально-педагогічна наука при розгляді цієї вікової групи наголошує на тому, що соціальний розвиток підлітка супроводжується „утворенням якісно нового рівня соціальних домагань дорослої людини, часто з дитячим уявленням про шляхи їх досягнення. Недостатня підготовленість дитини до виконання нової, специфічної для підлітків системи ролей, як і відсутність рольової завантаженості і самостійності, властиві ідеалізм та максималізм в оцінці інших, перебування у стані внутрішнього конфлікту, зумовленого складним процесом усвідомлення своїх «хочу» і «можу», зумовлюють виникнення численних конфліктів у соціумі, особливо з найближчим оточенням, з батьками і педагогами» тощо (Т. Алєксєєнко) (*Соціальна педагогіка : словник-довідник*, 2009, с. 340).

Отже, основний зміст підліткового віку розглядається або як час переходу до дорослості (з цим пов'язано уявлення Д. Ельконіна, Т. Драгунової (1967) про «*почуття дорослості*» як основне новоутворення підліткового віку), або як самостійна фаза, відносно незалежна від інших. Остання точка зору на сучасному етапі превалює. Підлітковий вік (часто разом із юнацьким) розглядається як особлива соціально-психологічна і демографічна група, що має власні установки, специфічні норми поведінки тощо, що утворюють особливу підліткову субкультуру (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 390).

Підлітковий вік як історичне утворення

Розглядаючи становлення різних концепцій підліткового віку, необхідним є актуалізація уваги на значному *впливі історичного часу* у цьому контексті. Отже, підлітковий вік характеризують як перехідний, критичний, але частіше як вік статевого дозрівання (пубертатний період). У цьому контексті слід уточнити, що Л. Виготський розрізняв три точки дозрівання: органічного, статевого й соціального. У історії розвитку суспільства точки статевого і соціального розвитку співпадали, і це відзначалося обрядом ініціації, тоді як органічне дозрівання наступало зазвичай ще через декілька років. Сьогодні ми спостерігаємо спочатку статеве дозрівання, потім органічне і згодом – соціальне. Таке розходження, на думку психологів, і зумовило виокремлення підліткового віку (Обухова, 1996).

У такому контексті актуальними є висновки Л. Виготського, який підходив до підліткового віку як до історичного утворення. Як і Л. Блонський, Виготський вважав, що особливості протікання та тривалість підліткового віку помітно варіюються в залежності від рівня розвитку суспільства. Відповідно Виготський (1956) дотримувався позиції про те, що підлітковий вік – це найбільш нестійкий і мінливий період, який відсутній у дикунів і за неблагоприємних умов «має тенденцію дещо скорочуватися, складаючи часто ледве помітну смугу між завершенням статевого дозрівння й становленням кінцевої зрілості» (Обухова, 1996). На сучасному етапі у ровинутих країнах світу цей період має тенденцію до поступового подовження. За сучасними даними він охоплює майже десятиліття – від 11 до 20 років.

Вплив історичного часу на вікові межі та особливості підліткового віку підтверджується дослідженнями психологів (Л. Божович, Н. Толстих та ін.), які засвідчили: зміни в різних сферах життя протягом короткого історичного періоду значною мірою визначили суттєві зміни загальної спрямованості підлітків на очах одного покоління (зокрема, вивчалося ставлення підлітків до майбутнього) (Обухова, 1996).

У межах проблеми дослідження мають значення наступні теорії, що пояснюють кризові явища у підлітковий період становлення особистості.

Теорія рекапітуляції Ст. Холла, відповідно якої підліткова стадія у розвитку особистості відповідає епосі романтизму в історії людства; це – проміжкова стадія між дитинством – епохою полювання і збиральництва й дорослим станом – епохою розвинутої цивілізації. На думку Холла, цей період відтворює епоху хаоса, коли тваринні антропоідні, наполовину варварські тенденції зтикаються з вимогами соціального життя. Так, Ст. Холл вперше описав амбівалентність й парадоксальність характеру підлітка, визначив ряд основних протиріч, властивих цьому вікові; назвав цей період періодом «бурі і натиску»; зміст підліткового віку описав як кризу самосвідомості, долаючи яку людина набуває «почуття індивідуальності» (Обухова, 1996). Водночас, на думку І. Кона (1989), поверхові аналогії, на яких заснований «закон рекапітуляції», заважають зрозуміти конкретні закономірності психічного розвитку.

Культурно-психологічна концепція підліткового віку (13-19 років у дівчат і 14-21 роки у юнаків), розроблена Е. Шпрангером, який визначав підлітковий вік як вік «вростання в культуру», тобто розумів психічний розвиток як вростання індивідуальної психіки в об’єктивний і нормативний дух даної епохи. За Е. Шпрангером, головними новоутвореннями цього віку є *відкриття «Я», виникнення рефлексії, усвідомлення своєї індивідуальності* (Обухова, 1996).

У *концепції Ш. Бюлер* підлітковий вік визначається на основі поняття пубертатності. Пубертатний період – це період дозрівання, це стадія, у якій людина стає статевозрілою, хоча після цього фізичне зростання у людини продовжується ще деякий час. Період до початку пубертатності Ш. Бюлер називає дитинством людини, а заключну частину пубертатного періода – юністю. Ш. Бюлер опреує також поняттям *«психічної пубертатності»*, яку пов’язує із дозріванням особливої біологіччної потреби – *потреби у доповненні.* На її думку, саме в цьому життєвому явищі полягають причини

тих переживань, які властиві для підліткового віку. Явища, що супроводжують дозрівання, мають зробити Людину такою, що шукає, незадоволена своєю замкненістю, її «Я» має бути розкрито для зустрічі з «Ти». На думку Бюлер, з розвитком культури відбувається подовження періоду психічної пубертатності, що і виступає причиною багатьох утруднень, повязан их з цим періодом життя (Обухова, 1996).

Відповідно до *теоретичної позиції В. Штерна*, підлітковий вік розглядається як один з етапів формування особистості. Вирішальною для формування особистості В. Штерн вважав те, *яка цінність переживається людиною як найвища, така, що визначає життя*; відповідно описав типи особистості: теоретичний, естетичний, економічний, соціальний, політичний, релігійний (Обухова, 1996).

У межах нашого дослідження актуальними є положення теорії В. Штерна про *особливий образ дій підлітків* – «*серйозну гру*», яка є проміжковою між дитячою грою і серйозною відповідальною діяльністю дорослого. Прикладами серйозної гри можуть слугуватити ігри любовного характеру (флірт тощо), вибір професії і підготовка до неї, заняття спортом й участь у юнацьких організаціях (Обухова, 1996).

Особливості соціального розвитку особистості у підлітковому, старшому шкільному віці

У другій половині XX століття у дослідженнях з вікової психології більше уваги приділяється ролі середовища у розвитку підлітка. Зокрема, (Erikson, 1982). Е. Ериксон підкреслював, що психологічна напруженість, яка супроводжує формування цілісності особистості підлітка, залежить не лише від фізіологічного дозрівання, особистої біографії, але й від духовної атмосфери суспільства, в якому людина живе, від внутрішньої протиречивості суспільної ідеології (Обухова, 1996). Відповідно концепції Ж. Піаже (1967), у віці від 11-12 до 14-15 років відбувається остання фундаментальна децентрація – дитина вивільняється від конкретної прив’язаності до об’єктів, даних у полі сприйняття, й починає розглядати світ

з точки зору того, як його можна змінити. Саме в цьому віці, за Піаже (1967) *остаточно формується особистість, будується програма життя*.

Значущою в контексті дослідження проблеми соціального становлення особистості підлітка є *культурно історична концепція* Л. Виготського, наукові праці представників його школи (Л. Божович, Д. Ельконін, А. Лурія, О. Леонтьєв та ін.). Кожний вік характеризується, за Л. Виготським (1956), власною специфічною для нього, своєрідною і неповторною *соціальною ситуацією розвитку*, яка є відношенням між дитиною і її середовищем. «Соціальна ситуація розвитку данного віку – підкреслював Л. Виготський (1956), – являє собою вихідний момент для всіх динамічних змін, що відбуваються у розвитку протягом даного періоду» (Обухова, 1996).

За Л. Виготським (1956), важливими новоутвореннями підліткового віку є *розвиток рефлексії і на її основі самосвідомості*. Розвиток рефлексії у підлітка не обмежується лише внутрішніми змінами самої особистості, у зв'язку із виникненням самосвідомості для підлітка стає можливим і більш глибоке й широке розуміння інших людей. Таким чином, за Виготським, розвиток самосвідомості найбільшою мірою залежить від культурного змісту середовища.

Головне новоутворення перехідного віку, за Виготським (1956, с. 238), – те, що тепер «до драми розвитку вступає нова діюча особа, новий якісно своєрідний фактор – особистість самого підлітка ... У зв'язку із виникненням *самосвідомості* для підлітка стає можливим також невимірно більш глибоке і широке розуміння інших людей». Соціальний розвиток, що призводить до утворення особистості, набуває у самосвідомості опору для свого подальшого розвитку.

У *концепції Д. Ельконіна* (1967) підлітковий вік розглядається у зв'язку із новоутвореннями, які виникають з провідної діяльності попереднього періоду. Навчальна діяльність створює поворот від спрямованості на світ до *спрямованості на самого себе*. Серед особливостей розвитку підлітка Д. Ельконін (1967) говорить про виникнення труднощів у стосунках з

дорослими: негативізм, впертість, байдужість до оцінки успіхів тощо; дитячі компанії (пошук товарища, того, хто може зрозуміти); підліток починає вести щоденник, де він вільно і незалежно виражає внутрішні переживання, думки, сумніви і спостереження. Усе перераховане засвідчує про звернення дитини до самої себе, пошук відповіді на питання «Хто я?» (Обухова, 1996).

У характеристиці юнацького віку Л. Божович (1968) головну увагу зосереджує на розвитку мотиваційної сфери особистості: *визначенні свого місця в житті, формуванні світогляду і його вплив на пізнавальну діяльність, самосвідомість і моральну свідомість.* Вирішальне значення надається динаміці *«внутрішньої позиції»*, що формується. «Внутрішня позиція» складається з того, як дитина на основі свого попереднього досвіду, своїх можливостей, своїх раніше виниклих потреб і прагнень ставиться до того об’єктивного стану, який вона займає в житті в цей час і яке положення вона хоче займати. Саме ця внутрішня позиція обумовлює певну структуру її ставлення до дійсності, до оточуючих і до самої себе. «Через цю внутрішню позицію і переломлюються в кожен даний момент впливи, що йдуть від навколишнього середовища» (Кон, 1989).

Суттєвою для нашого дослідження є позиція Д. Фельдштейна () про те, що більшості підлітків властива *індивідуалістична акцентуація особистості* – спрямованість активності на задоволення насамперед власних потреб, на особисте самоствердження. Суспільство, інші люди цікавлять їх опосередковано, крізь призму своїх інтересів. Втім, пік індивідуалістичної спрямованості припадає на середній підлітковий вік, а на наступному віковому етапі індивідуалістична спрямованість їх поведінки знижується, причому стать має суттєве значення у такому контексті: дівчаток з гуманістичним спряуванням набагато більше, ніж хлопчиків, що зумовлене виробленими для чоловіків і жінок соціальними ролями (Савчин, 2005, с. 215).

Соціально-психологічні дослідження свідчать про те, що *підліткам властиві спрямованість у майбутнє, стурбованість соціальними проблемами*

(війни і миру, екології тощо). Втім, соціокультурні зміни, трансформації соціально-психологічної ситуації в суспільстві зумовлюють «вакуум віри», пасивність, дефіцит духовних контактів, гуманістичних начал особистості. Тому важливо уберегти їх від соціальної фрустрації, сприяти зростанню. Інакше вони сконцентрують у собі соціально-психологічні характеристики «маргіналів», що створюватимуть їм труднощі при інтеграції в соціальні інститути та соціальні відносини (Олбран-Лембрик, 2005, с. 99).

Однією з характерних рис підліткового віку психологи вважають схильність до *радикалізму* – тобто дотримання радикальних (крайніх, вирішальних) поглядів і дій, схильність до безкомпромісних суджень (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 457), що може сприяти ускладненню взаємин з оточуючими.

У підлітковому віці втрачають свою актуальність стосунки з батьками, вчителями, а *найважливішими стають стосунки з однолітками*. Таким чином, значну роль у становленні та особистісному самовизначенні референтні групи як інститути соціалізації. Ціннісні орієнтації референтної групи значню мірою визначають соціально-психологічне обличчя підлітка (Олбран-Лембрик, 2005, с. 97-99).

Як було зазначено вище, у психологічній науці є теорії і концепції, що різним чином пояснюють феномен «криза підліткового віку». На думку Д. Фельдштейна, «недієздатними є усі теорії підліткового віку, які намагаються пояснити психологію підлітка, виходячи з певних зовнішніх відносно до психічного розвитку чинників. Оскільки чинники і біологічного, і соціального порядку не визначають розвиток прямо; вони включаються в сам процес розвитку, виступаючи внутрішніми компонентами психологічних новоутворень, що при цьому виникають». Таким чином, криза підліткового віку пов’язана з *новим рівнем самовідомості*, що виникає в цей період, характерною рисою якого є прояв у підлітка здатності і потреби пізнати самого себе як особистість, що володіє якостями, властивими саме їй. Це породжує *прагнення до самоствердження, самовираження і самовиховання.*

Саме депривація вказаних потреб і складає, на думку Д. Фельдштейна, основу кризи підліткового віку.

Таким чином, важливішим новоутворенням підліткового періоду є *становлення нового рівня самосвідомості, зміна Я-концепції* (Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, Е. Ериксон, І. Кон), *відкриття та становлення соціального «Я»* (І. Кон). Провідними потребами у підлітковому віці виступають *потреби у самоствердженні* й *у спілкуванні з однолітками*, остання розглядається також як провідна діяльність (Ельконін, 1967). Згідно з іншою точкою зору, провідною діяльністю у цей період є *просоціальна діяльність,* що визначається потребою підлітка зайняти певне місце в житті суспільства (Фельдштейн, 1999).

Просоціальна діяльність підлітків, на думку Д. Фельдштейна (1999), є новим рівнем розвитку діяльності дитини із засвоєння мотивів, цілей діяльності, норм людських взаємовідносин, її певний етап, сенситивний підлітковому віку, оскільки у ньому у найбільшій мірі полягають тенденції розвитку підлітка, що прагне оцінювати самого себе у системі «я і моя участь у житті суспільства», «я і моя корисність суспільству».

Підлітковий вік характеризується різкими якісними змінами, що стосуються усіх сторін розвитку. Тому нами коротко охарактеризовано особливості біологічного розвитку підлітка, що зумовлює *потребу у статевій ідентифікації*, особливості соціального становлення. Біологічно цей вік належить до передпубертатнтного та пубертатного періоду, тобто етапу статевого дозрівання і безпесередньо передуючого йому часу інтенсивного, нерівномірного розвитку і росту організму. Це визначає нерівномірність та значну індивідуальну варіативність темпів розвитку (часові відмінності у хлопчиків і дівчаток, акселерація і ретардація), здійснює значний вплив на психофізіологічні особливості, функціональні стани підлітка (підвищена збудженість, імпульсивність), викликає статевий потяг (часто неусвідомлений) і пов’язані з цим нові переживання, потреби, інтереси (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 390). Депривація *потреби у*

визнанні себе представниками протилежної статі за таких умов може спровокувати соціально-психологічні, емоційні проблеми.

Особливе значення у розвитку самосвідомості підлітка має формування власного *образу фізичного Я* – уявлення про свій тілесний образ, порівняння та оцінювання себе з точки зору еталона «мужності» або «жіночості». Уявлення про свою зовнішність є найважливішим у самосвідомості підлітка, що пов'язано із тим, що ознаки дорослості насамперед виявляються у зміні його тіла і виступають чинником його статусу у товаристві ровесників (Савчин, 2005, с. 206). З такими особливостями самосвідомості пов'язані явища нервової анорексії, булімії, що частіше спостерігаються у дівчат-підлітків (*Соціальна педагогіка : словник-довідник,* 2009, с. 340).

Крім того, переживання підлітка можуть бути зумовленими недоліками зовнішності, такими особливостями, як нерівномірний розвиток частин тіла, тимчасова дисгармонія в координації рухів, що зумовлено віковими особливостями біологічного розвитку (Олбран-Лембрик, 2005, с. 97). Такі переживання можуть суттєво впливати на самооцінку особистості.

Таким чином, особливості підліткового віку як «кризового», «перехідного», «маргінального», можуть зумовити різної міри проблеми соціального становлення особистості.

Старший шкільний вік (від 15/16 до 17/18 років за українськими класифікаціями) – належить до підліткового віку за класифікацією ЮНІСЕФ (Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй), що використовує термін «підлітки» *(adolescent)* для позначення молодих людей віком від 10 до 18 років (*Adolescent and schools*, 2000).

Досліджуючи розвиток особистості у *ранньому юнацькому віці*, розглядають його натуральний і соціальний ряди. Для нас має суттєве значення власне соціальний ряд. Отже, на думку психологів, у цьому віці особистість досягає високого рівня інтелектуального розвитку, збагачує ментальний досвід, вивчає власний внутрішній світ, власну індивідуальність,

формує цілісний Я-образ, самовизначається у життєвих і професійних планах, осмислено спрямовує свій погляд у майбутнє (Савчин, 2005, с. 235).

Як підкреслює І. Бех, власне в юнацькому віці збільшується кількість виконуваних старшокласником соціальних ролей, зростають вимоги до відповідальності за дії та вчинки, формуються мотиви самовизначення, вдосконалюється вміння керуватися свідомо поставленою метою (*Національна програма виховання*). Соціально-психологічна характеристика юності полягає в тому, що саме в ці роки розгортається активний процес набуття досвіду спілкування, становлення світогляду, завершується формування соціальних установок, їх когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів (Олбран-Лембрик, 2005, с. 101).

Як центральне новоутворення раннього юнацького віку розглядають *особистісне самовизначення*, що постає як потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, С. Рубінштейн та ін.). Проблему самовизначення С. Рубінштейн (1976, с. 359) розглядав у контексті проблеми детермінації, в світлі визначеного ним принципу – зовнішні причини зумовлені внутрішніми умовами: «…ефект впливу залежить від внутрішніх властивостей об’єкта, … кожна детермінація необхідна як детермінація іншим, зовнішнім, як і самовизначення (визначення внутрішніх властивостей об’єкта». У такому контексті самовизначення постає як самодетермінація, на відміну від зовнішньої детермінації (Докукіна, 2012,с.101-102).Зокрема, К. Альбуханова-Славська (1980,с.155) визначає самовизначення як усвідомлення особистістю своєї позиції, яка формується всередині координат системи ставлень, від того, як складається система ставлень (до колективного суб’єкта, до свого місця у колективі та інших його членів), залежить самовизначення і громадська активність особистості (Докукіна, 2012, с.96-97).

Характеризуючи соціальну ситуацію розвитку старших школярів, Л. Божович (1968, с.380-381) наголошує, що вибір подальшого життєвого

шляху, самовизначення є афективним центром їхньої життєвої ситуації. Сутність самовизначення старшокласників розкривається нею як «пошук цілі і сенсу свого існування», «потреба знайти місце у загальному потоці життя» (Докукіна, 2012, с. 96-97).

Проблемі особистісного самовизначення старшокласників присвячено праці О. Докукіної (2012), яка, зокрема, підкреслює, що особистісне самовизначення «…має ціннісно-смислову природу, що проявляється в активному визначенні своєї позиції стосовно суспільно виробленої системи цінностей, визначенні на цій основі сенсу власного існування» (Докукіна, 2012, с. 101-102).

У такому контексті у психолого-педагогічній науці говорять про становлення *ідентичності* як усвідомленої індивідом самототожності. Головне завдання, яке постає перед індивідом у ранній юності, за Erikson (1982), є формування ідентичності на противагу рольовій невизначеності особистісного «Я». У пошуках особистої ідентичності людина вирішує, що насамперед для неї важливо, і виробляє певні норми з метою оцінки своєї поведінки та поведінки інших людей (Докукіна, 2012, с.97). Допомагаючи людині визначити своє місце у суспільстві, особистісна ідентичність забезпечує основу для *соціальних порівнянь* – порівнянь себе із ровесниками, дорослими, своїм ідеалом, а також із собою у минулому, актуальному теперішньому, потенційному близькому і віддіаленому майбутньому (Савчин, 2005, с. 237).

У ранній юності основними є *потреби у самореалізації, самовираженні, з'ясуванні сенсу життя*. Старші школяри не просто пізнають навколишню дійсність, у них виникає потреба сформувати власні погляди на мораль, на світ, ставлення до нього, розібратися у своїх особистісних і життєвих проблемах. У ранньому юнацькому віці *інтенсивно формується світогляд* як система поглядів на об'єктивний світ і місце у ньому людини (Савчин, 2005, с. 244-245).

Формування світогляду включає в себе *соціальну орієнтацію особистості* – усвідомлення своєї належності до соціальної спільноти (національної, професійної, вікової), вибір свого майбутнього соціального становища і шляхів його досягнення. Загальні світоглядні пошуки в ранній юності конкретизуються у *життєвих планах*; чим соціально більш зрілим є юнак, тим більше його прагнення спрямовані у майбутнє, тим активніше формуються у нього пов'язані з перспективою життя моральні настанови (Савчин, 2005, с. 244-245).

Період ранньої юності має власні особливості щодо можливих проблем у соціальному становленні особистості. У межах соціально-педагогічного дослідження актуальними є визначені М. Савчиним (2005) типи соціалізації особистості у ранній юності, які зумовлені, насамперед, індивідуально-психологічними особливостями, а саме:

− соціалізація, яка супроводжується серйозними проблемами в поведінці, конфліктними ситуаціями, труднощами у засвоєнні соціальних ролей тощо;

− плавна, розмірена соціалізація; за такого її перебігу юна особистість включається в доросле життя поріняно легко;

− соціалізація, яка характерізується швидкими, стрибкоподібними змінами, що ефективно контролюються особистістю.

У ранній юності уже не такими гострими є міжособистісні конфлікти, менше проявляється негативізм у ставленні до інших, поліпшується фізичне і емоційне самопочуття, знижується рівень тривожності. У спілкуванні простежується яскраво виражена статево-рольова диференціація, яка межує з інфальтильно-рольовою негнучкістю. Втім, особливості юнацького вікового періоду зумовлюють *випадки загостреного відчуття самотності, інші соціально-психологічні проблеми особистості* (Олбран-Лембрик, 2005, с. 102).

Криза ідентичності у юнацькому віці, загострене почуття самотності як результат інфальтильно-рольової негнучкості можуть спровокувати

соціально-психологічну дезадаптацію, що розглядається як порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії і спілкування, за хибного або недостатньо розвиненого уявлення людини про себе і свої соціальні зв'язки, міжособистісні контакти (Олбран-Лембрик, 2005, с. 123).

Окрім традиційних психологічних основ розвитку людини у ранній юності, варто розглядати *особливості соціалізації кожного покоління,* адже вони мають відмінності, зумовлені різними умовами, різними чинниками і викликами, з якими стикаються у житті. На думку Хлої Комбі, авторки книги «Покоління Z: їхні голоси, їхнє життя» *(Generation Z: Their Voices, Their Lives), покоління Z* особливе тим, що виросло в епоху діджиталізації та більших можливостей. З'явилися нові канали інформації, що чинять значний вплив на світогляд та становлення сучасної молоді. *Молоді люди створюють власну ідентичність он-лайн.* Серед ознак людей, що належать до покоління Z, виділяють такі:

– Вони з повагою ставляться до прав людини, зокрема гендерної рівності.

– Вони ніколи не знали світу без Інтернету, моментального доступу до інформації.

– Соціальні медіа дуже чітко визначають те, яким є це покоління – вони є й володарями (бо самі створюють контент, завантажують інформацію, зокрема фото та відео) і водночас споживачами/служителями соцмереж. Вони створюють «бренд своєї особистості», тобто перетворюють себе на «бренд».

– Якою є робота-мрії для 14-річних підлітків? Це не актор, не футболіст, а ютубер.

– Вони дистанціюються від таких традиційних структур, як державна влада, фінансова система, система освіти. Відмовляються від укорінених форм розваг, вони вже не купують журнали, майже не дивляться

телебачення. Вони будь-яку інформацію можуть знайти через соціальні медіа.

– Вони є найвпливовішим поколінням за останні 50 років (кожен з них може висловити свою думку і бути почутим.

Водночас, і проблеми соціалізації сучасного покоління відрізняються («смертельні квести» у соціальних мережах, кібербулінг та інші), відрізняються залежності (на місце куріння цигарок приходить «вейп» тощо).

Порушення соціального розвитку підлітків

Варто зазначити, що питання порушень у соцільному розвитку і поведінці підлітків та їхньої профілактики розглядаються на міжнародному рівні, зокрема такими міжнародними організаціями, як ЮНІСЕФ проводяться дослідження різних аспектів таких проблем. Дослідження «Підлітки та школа. Як емоційний зв'язок зі школою та підтримка з боку однолітків і вчителів впливають на українських підлітків» (2020), зокрема, оперує такими термінами, що є актуальними стогодні для соціальної педагогіки/соціальної роботи:

Проблеми поведінки: проблеми екстерналізації у цьому дослідженні охоплюють агресію, поведінкові розлади та опозиційно-викличні розлади (ОВР).

Інтерналізація проблем: у цьому дослідженні такі проблеми означають тривожність, депресію та посттравматичний стресовий розлад (ПТСР).

Ризикована поведінка: у цьому дослідженні проявами ризикованої поведінки названо зловживання наркотичними речовинами, заподіяння собі шкоди та небезпечну сексуальну поведінку.

Райони, наближені до лінії розмежування: у дослідженні це поняття використовується для позначення 15-кілометрової смуги вздовж лінії розмежування на підконтрольних уряду територіях Донецької та Луганської областей. Область – це адміністративно-територіальна одиниця України.

«Безпечна школа» — концепція, що передбачає створення усіх необхідних умов для здоров'я, соціального та академічного розвитку

підлітків. У цьому дослідженні політика «Безпечної школи» охоплює безпечне фізичне шкільне середовище, безпечне психосоціальне шкільне середовище, компетентнісний підхід у викладанні, а також колегіальне та інклюзивне управління школою. Зв'язок зі школою: у цьому дослідженні це поняття включає відчуття емоційної єдності зі школою, підтримки з боку однолітків і вчителів.

Стандарти «Безпечної школи» – це узагальнені вимоги, виконання яких є обов'язковим для визнання школи безпечною й дружньою до дитини (*Adolescent and schools*, 2000).

У контексті дослідження проблеми порушень соціального розвитку молоді в Україні слід вказати на такі чинники, як соціально-економічні труднощі, кризові явища культурно-ціннісної сфери. Військові дії на Сході України також негативно впливають на психологічний та емоційний стан підлітків. Соціально-педагогічній роботі в конфліктний та постконфліктний період присвячено праці українських вчених (Бочкар, Дубровська, & Залевська, 2014). У счасних соціально-педагогічних працях акцентується на профілактиці залучення підлітків до небезпечних Інтернет-ресурсів (*Небезпечні квести для дітей*, 2017), розглядаються питання соціалізації, соціального виховання дітей та молоді (Сейко, 2020; Харченко, 2006) тощо.

В українській освіті значною є увага до проблеми булігну, що знайшло своє втілення у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (2018), стало предметом уваги представників соціально-педагогічної науки (Адамчук, Андрєєнкова, Лунченко, &Панок, 2018) та практики. З лютого 2020 року виникли нові виклики, пов'язані із пандемією COVID-19 та введенням карантинних обмежень. Це стосується психологічної адаптації підлітків до нових умов навчання, соціальної інклюзії тощо.

У документах та матеріалах Міністерства освіти і науки України (2020) актуалізовано проблеми формування в дітей та молоді ціннісних життєвих навичок, профілактики булінгу (цькування), кримінальних правопорушень,

домашнього насильства, вживання наркотичних і психотропних речовин та запобігання торгівлі людьми.

У контексті аналізу порушень соціального розвитку особистості необхідно зауважити, що українськими фахівцями у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи застосовуються поняття *«проблемна ситуація», «ризик», «група ризику»*, аналізуються проблеми, що виникають у житті дитини (*Соціальна робота в Україні*, 2004, с. 130-131). У психолого-педагогічних, соціально-педагогічних джерелах для позначення соціальних порушень використовують поняття *«дитина з девіантною поведінкою», «дитина з асоціальною поведінкою»*; оперують термінами *«девіантна поведінка», «делінквент», «аддиктивна поведінка»* тощо (Звєрєва, 1998; Безпалько, 2006).

Девіантна поведінка: підходи до сутності проблеми

Девіантна поведінка розглядається як дії, що не відповідають офіційно встановленим або таким, що склалися в даному суспільстві (соціальній групі) моральним і правовим нормам і такі, що призводять порушника (девіанта) до ізоляції, лікування, виправлення чи покарання; основними видами такої поведінки є наркоманія, алкоголізм, суїцид, проституція, сексуальні девіації (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 122-123).

Водночас, з точки зору соціальної педагогіки не існує єдиної точки зору на термін «девіантна поведінка». Прихильники першого підходу вважають, що мова має йти про всі відхилення від схвалюваних суспільством соціальних норм, другого – пропонують включати в це поняття тільки порушення правових норм, третього – різні види соціальної патології (алкоголізм, наркотизм, кримінальні правопорушення). На думку О. Безпалько (2009), девіантна поведінка завжди пов’язана з певною невідповідністю людських вчинків, дій, способів діяльності розповсюдженим в суспільстві чи групах нормам, правилам, стереотипам, очікуванням, цінностям. При цьому девіантна поведінка може виступати як засіб досягнення мети, як спосіб психологічного розвантаження, як самоціль, що

задовільняє потреби людини в самореалізації та самоствердженні (Безпалько, 2009). Серед основних видів девіантної поведінки у сучасному суспільстві розглядають: протиправну (антисоціальну, делінквентну); асоціальну (аморальну, агресивну); аддиктивну (залежну) та саморуйнівну (суїцидальну, аутоагресивну) поведінку (Безпалько, 2009).

Актуальним у онтексті проблеми нашого дослідження є аналіз підходів до оцінки поведінкової норми і девіацій у теорії девіантної поведінки, представлений О. Безпалько (2009), зокрема:

– *соціальний підхід* базується на уявленні про суспільну небезпеку чи безпеку поведінки людини. У відповідності з цим до девіантної поведінки відносять поведінку, яка може бути потенційно небезпечною для суспільства чи оточуючих людей.

– У межах *психологічного підходу,* на відміну від соціального, девіантна поведінка розглядається у зв'язку з конфліктом, деструкцією та саморуйнівною поведінкою особистості. Девіант, у відповідності з цим підходом, свідомо чи неусвідомлювано прагне зруйнувати власну самоцінність, не дозволити собі реалізувати своїх нахилів.

– У межах *психіатричного підходу* девіантні форми поведінки розглядаються як дохворобливі особливості особистості, що сприяють формуванню психічних розладів та захворювань. Під девіацією в цьому підході розуміють психічні розлади, які не в повній мірі досягли психопатологічних якостей.

– *Етнокультурний підхід* визначає, що девіації доцільно розглядати з урахуванням традицій певного суспільства. Вважається, що норми поведінки, прийняті в одному соціокультурному середовищі, можуть значно відрізнятися від норм інших груп людей. Тому дуже важливим є врахування етнічних, національних, расових, конфесійних характеристик людини.

– *Віковий підхід* розглядає девіації поведінки з позиції вікових особливостей та норм. Поведінка, що не відповідає віковим стандартам, може бути визнана як девіантна.

У контексті проблеми актуальними є підходи до пояснення причин *делінквентності* (от лат. delinquens — правопорушник), що сформувалися в різних галузях знань. Зокрема, протягом історичного розвитку у кримінології утверджувалися два основні підходи.

- *Біологізаторський підхід,* представники якого провідну роль у схильності до правопорушень відводили біологічним факторам, зокрема спадковості («антропологічна» теорія злочинності Ч. Ломброзо; психоаналітичні дослідження З. Фрейда та послідовників тощо). Зокрема, на думку представників психоаналізу (З. Фрейд, А. Адлер, Э. Фромм, К. Хорни), природа злочинності і делінквентності розглядається поруч із іншими формами поведінки, що відхиляється, такими як неврози, психастенії, стани нав’язливості, сексуальні розлади, різні форми соціальної дезадаптації. Психоаналітичні роботи, перш за все, присвячені дослідженню природи тривожності, агресивності, прагнення до руйнівних дій. Особлива увага приділяється природі агресивності, яка нібито служить першопричиною насильницьких злочинів (Беличева, 1994).

- *Соціологізаторський підхід* до пояснення причин злочинності, який починає формуватися практично одночасно з біологізаторским напрямком у кримінології. Дослідження соціологів кінця XIX — початку XX століття Ж. Кетле, Е. Дюркгейма, Д. Дьюи, П. Дюпаті, М. Вебера, Л. Леві-Брюля, Г. Тарда та інших виявили зв'язок поведінки, що відхиляється, із соціальними умовами існування людей. Солідний статистичний аналіз різних аномальних проявів (злочинності, самогубств, проституції), проведений, зокрема, Ж. Кетле, Е. Дюркгеймом за певний історичний відрізок часу, показав, що кількість аномалій у поведінці людей щоразу неминуче зростала в періоди війн, економічних криз, соціальних потрясінь, що спростовувало теорію «уродженого» злочинця, вказуючи на соціальні корені цього явища (*Социология преступности*, 1966).

Е. Дюркгейм (1995), зокрема, вважав, що певний оптимальний рівень злочинності неминуче притаманний людському суспільству. І необхідно

піклуватися не стільки про її викорінення, скільки про підтримання «оптимального рівня», попереджаючи лише «сплески», зростання злочинності. У своїх працях він не просто заявив про те, що злочинність це нормальне явище (як це робив за двадцять років до нього Ч. Ломброзо), але спробував довести, що «злочинець зовсім не антисоціальна істота, не особливого роду паразит, не чуже й неассімілійоване тіло в середовищі суспільства; це нормальний чинник соціального життя» .

Розглядаючи моральність як функцію соціальних умов, Е. Дюркгейм (1995) вважав, що для з'ясування причин злочинності необхідно досліджувати не стан окремих людей, а умови, в яких перебуває «соціальне тіло в його цілому». Тим самим він значно поглибив розроблені його попередниками підходи до вивчення суспільної свідомості; саме колективна свідомість, за його теорією, значною мірою зумовлює вчинки і поведінку людини. *Концепцію соціальної дезорганізації* Е. Дюркгейма покладено в основу багатьох фундаментальних кримінологічних теорій XX століття (*Зарубежная криминология*, 1997).

Із середини XX сторіччя намітився новий підхід у розвитку кримінологічного знання про природу і механізми злочинної поведінки, розроблювальний соціальними психологами. *Соціально-психологічні теорії* намагаються пояснити механізми формування делінквентної моралі та поведінки, аналізуючи особливості взаємодії особистості та її найближчого оточення. За таких підходів до розгляду проблеми ряд авторів наукових праць — Р. Мертон, Д. Матс, Т. Сайке, Е. Сатерленд — акцент роблять на розгляд вибіркового ставлення особистості до свого оточення, його моральних норм і цінностей. Інші автори, навпаки, зосереджують свою увагу на характеристиці найближчого оточення, його нормах, цінностях, моралі і механізмах впливу на особистість (А. Коен, Р. Клоуард, Л. Оулін, С. Беккер, У. Томас, Ф. Танненбаум). Так, *теорія «соціальної аномії» Р. Мертона* вибудувана на гіпотезі про відмирання норм моралі при делінквентній поведінці, що викликається неузгодженістю мети і засобів її досягнення у

делінквентів (Фоке, 1985). Зокрема, Д. Матс і Т. Сайке розробили *теорію «нейтралізації»,* згідно з якою злочинець не відмітає для себе загальноприйняті норми моралі і в цілому поділяє їх, але свою злочинну поведінку виправдовує за допомогою цілого набору захисних механізмів (звинувачень жертви, обставин, посилань на оточуючих: «Всі так роблять», звинувачень на адресу суддів: «Судді хто?» тощо) (Беличева, 1994). У свою чергу Е. Сатерленд висунув *теорію «диференційованого зв'язку»*, яка пояснює формування делінквентної субкультури за рахунок вибіркового ставлення до норм і цінностей свого оточення (*Социология преступности*, 1966).

На сучасному етапі розвитку соціологічної та кримінологічної наук широко поширеною на Заході є *теорія множинних факторів* (М. і Е. Глюк), яка в якості причин злочинності розглядає до 200 різних чинників, таких як соціальна і расова нерівність, урбанізація, міграція, наслідки НТР, територіальні, національні, кліматичні умови тощо. Таким чином, проведені на Заході соціально-психологічні та психологічні дослідження механізмів злочинної поведінки знайшли свій практичний вихід у різних рекомендаціях і програмах щодо попередження делінквентної поведінки, що носять в основному психоконсультаційний, психотерапевтичний та медичний характер (Беличева, 1994).

Варто зазначити, що у психології розглядають також *аддиктивну поведінку,* яку трактують як особливий тип деструктивної поведінки, який виражається у прагненні до відходу від реальності шляхом спеціальної зміни свого психічного стану. Виділяють такі основні види аддикцій: 1) зловживання однією або декількома речовинами, які змінюють психічний стан, наприклад, алкоголь, наркотики, ліки, різноманітні отрути; 2) участь в азартних іграх, зокрема комп'ютерних; 3) сексуальна аддиктивна поведінка; 4) переїдання і голодування; 5) «роботоголізм»; 5) довготривале прослуховування музики, заснованої на ритмах тощо (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 23).

Причини та основні види порушень поведінки підлітків

Серед специфічних проблем підліткового віку, неврахування яких призводить до соціальних порушень, у соціальній педагогіці розглядають такі:

– кризові явища, що характеризують психофізіологічний розвиток в підлітковому віці: прискорений і нерівномірний розвиток організму в період статевого дозрівання; нерозвиненість серцево-судинної системи, що впливає на фізичне і психічне самопочуття підлітка; «гормональна буря» ендокринної системи в період статевого дозрівання, що виявляється в підвищеній збудливості, емоційній нестійкості;

– загострення взаємин з дорослими, батьками, вчителями, що виражаються в «конфлікті» моралі старших і молодших, почутті дорослості і неприйнятті вимог до себе;

– прагнення замінити відносини з позиції «моралі підкорення» на «мораль рівності»;

– підвищена критичність оціночних суджень і поведінки дорослих;

– зміни в характері взаємовідносин з однолітками, потреба у спілкуванні, прагнення до самоствердження, що призводять деколи до негативних форм, та ін. (Мардахаев, 2003, с.124).

Причини девіантної / делінквентної поведінки та основні види порушень поведінки підлітків (10-18 років за класифікацією ЮНЕСКО) розглядаються А. Личко (1983). Зокрема, наводяться результати досліджень, які свідчать: «підліткова делінквентність в переважній більшості має соціальні причини – недоліки виховання, насамперед. Чимале значення мають бездоглядність, виховання за типом «гипопротекції» (Jenkins R., 1969; Вдовиченко А., 1976; Гур'єва В., Гідікін В., 1980). Зростанню делінквентності серед підлітків сприяють соціальні потрясіння, що позбавляють сімейної опіки.

Варто зазначити, що останнім часом загострилася проблема суїцидальної поведінки в молодіжному середовищі. Термін *«суїцидальна*

поведінка», що поширився в кінці XX ст. (Stanley, Barter, 1970), об'єднує всі прояви суїцидальної активності – думки, наміри, висловлювання, погрози, спроби, замахи. Цей термін особливо застосовуваний до підліткового віку, коли суїцидальні прояви відрізняються різноманіттям. Зокрема, А. Личко розглядає наступні різновиди суїцидальної поведінки підлітків: демонстративна суїцидальна поведінка; афективна суїцидальна поведінка; істинна суїцидальна поведінка (Личко, 1983; *Психология развития,* 2005).

У такому контексті слід зазначити, що явище *суїциду* як прояв патологічної форми соціально-психологічної дезадаптації людини розглядють як результат дії зовнішніх соціально-психологічних чинників суїцидального ризику і внутрішніх, індивідуальних особливостей, що мають суїцидальну спрямованість. Серед соціально-психологічних чинників – проблеми, ускладнення у сфері міжособистісної взаємодії і спілкування, що за певних несприятливих умов підвищують суїцидальну активність людини (Олбран-Лембрик, 2005, с. 123).

Необхідно враховувати, що кожне покоління дітей і молоді має певні особливості щодо проявів девіантної поведінки, зокрема, протягом останнього десятиріччя відбувається масове поширення *Інтернет-залежності в підлітковому середовищі*, *залежності від соціальних мереж,* залучення дітей до небезпечних Інтернет-ресурсів, що стало предметом уваги соціальних педагогів (*Небезпечні квести для дітей*, 2017) тощо. Водночас, деякі проблеми загострюються, набувають нових форм; зокрема, маємо розглядати *буллінг* як вид насильства, який сьогодні є предметом уваги криміналістів, соціологів, психологів і педагогів багатьох країн. В українській освіті діє Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (2018), розробляються сучасні практичні матеріали (Адамчук, Андрєєнкова, Лунченко, &Панок, 2018).

Англійське слово *буллінг* (bullying, від bully – хуліган, забіяка, задирака, грубіян, гвалтівник) позначає залякування, фізичний чи психологічний терор,

спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підпорядкувати його собі. Буллінг визначають також як довготривале фізичне або психічне насильство з боку індивіда або групи по відношенню до індивіда, який не здатний захистити себе в даній ситуації (Лейн, 2001). В останні тридцять років це поняття стало міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, за яким стоїть ціла сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем (І. Кон).

Розрізняють два основні типи буллінгу: безпосередній, фізичний, і непрямий, який інакше називають *соціальною агресією.* Ця поведінка має свої вікові, статеві (гендерні) і інші психологічні закономірності. Найчастіше, як зазначає І. Кон, мова йде про відносини, що складаються в дитячому середовищі, але буллінг нерідко практикують і дорослі. За ним стоїть не такою мірою нерівність фізичних сил, як дисбаланс влади, що дозволяє одній дитині підпорядкувати собі іншу, причому така взаємодія між двома або кількома дітьми неодноразово повторюється протягом тривалого часу. Хронічні акти вербальної та фізичної агресії, спрямовані на одних і тих же жертв, створюють між ними стабільні відносини, в яких буллінг на одному полюсі доповнюється до віктимізації на іншому полюсі.

Конкретні форми і способи буллінгу постійно змінюються. Зокрема сьогодні поширений так званий *«кібербуллінг»*, тобто буллінг, здійснюваний за допомогою електронних засобів комунікації. Крім того, актуальною сьогодні є проблема буллінгу на фоні майнової, соціальної та етнічної нерівності (І.Кон).

Таким чином, проблеми підліткової агресії, насильства в молодіжному середовищі на часі в багатьох країнах, зокрема в Україні. Особлива увага соціальних педагогів також надається проблемі підліткової залежності від психоактивних речовин, психологічним чинникам такого явища, його профілактиці.

Варто зазначити, що актуальність проблеми залежностей серед дітей та молоді у різних країнах світу підтверджується діяльністю міжнародних

організацій (Дитяєчий фонд ООН, ЮНІСЕФ (United Nations Children's Fund, UNICEF) й інші). Зокрема, Управління Організації об'єднаних націй із наркотиків та злочинності (United Nations Offi ce on Drugs and Crime – UNODC) у щорічному звіті (2017) щодо споживання наркотиків у світі акцентує на тому, що: близько 5,5 % осіб віком від 15 до 64 років споживають наркотики, тобто одна особа з 18 осіб; критичним у плані ризику вважається період 12-17 років; рівень профілактики запобігання вживанню наркотиків і лікування наркотичної залежності залишається невтішним.

Для України ці проблеми на часі. Проблеми алкоголізма і наркоманії у підлітковому і молодіжному середовищі загострюються у періоди нестабільного соціально-економічного і соціокультурного розвитку, пов'язані із загальним соціальним фоном, утім мають і специфічні психосоціальні причини.

Узагальнюючи матеріали параграфу, схарактеризуємо наступні положення, які є найбільш суттєвими стосовно соціального становлення особистості у підлітковому, старшому шкільному віці.

– Підлітковий вік (у широкому розумінні) доцільно розглядати як історичне утворення: особливості протікання та тривалість підліткового віку помітно варіюються в залежності від рівня розвитку суспільства (Л. Виготський, Л. Блонський) (Обухова, 1996).

Відповідно до соціально-психологічного підходу, що розрізняє періодизацію психічного розвитку (враховує передусім психофізіологічні зміни) і періодизацію соціального розвитку (спирається на особливості взаємодії індивіда з соціумом на різних етапах його життя), старший підлітковий і ранній юнацький вік (13-17/18 років) *належать до єдиного маргінального (перехідного) періоду соціалізації* (Олбран-Лембрик, 2005, с.116-117). У психологічній науці цей віковий період загалом (з 11/12 до 18 років) відносять до кризових, втім питання про неминучість кризи і її тривалості залишається дискусійним (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 389).

– Важливішим новоутворенням підліткового періоду є *становлення нового рівня самосвідомості, зміна Я-концепції* (Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, Е. Ериксон, І. Кон), *відкриття та становлення соціального «Я»* (І. Кон). Провідними потребами у підлітковому віці виступають *потреби у самоствердженні* й *у спілкуванні з однолітками*, остання розглядається також як провідна діяльність (Ельконін, 1967). Відповідно до іншої точки зору, провідною діяльністю у цей період є *просоціальна діяльність,* що визначається потребою підлітка зайняти певне місце в житті суспільства (Фельдштейн, 1999). Соціально-психологічні дослідження свідчать про те, що *підліткам властиві спрямованість у майбутнє, стурбованість соціальними проблемами* (війни і миру, екології тощо). Особливості біологічного розвитку підлітка зумовлюють *потребу у статевій ідентифікації, у визнанні себе представниками протилежної статі.*

– Як центральне новоутворення *старшого шкільного* (*раннього юнацького) віку* (від 15/16 до 17/18 років) розглядають *особистісне самовизначення*, що постає як потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, В. Давидов, С. Рубінштейн та ін.). У ранній юності відбувається становлення *ідентичності;* основними є *потреби у самореалізації, самовираженні, з'ясуванні сенсу життя*; у цьому юнацькому віці *інтенсивно формується світогляд* як система поглядів на об'єктивний світ і місце у ньому людини (Савчин, 2005, с. 244-245). Формування світогляду включає в себе *соціальну орієнтацію особистості* – усвідомлення своєї належності до соціальної спільноти (національної, професійної, вікової), вибір свого майбутнього соціального становища і шляхів його досягнення (Савчин, 2005, с. 246).

– Окрім традиційних психологічних основ розвитку людини у ранній юності, варто розглядати *особливості соціалізації кожного покоління,* адже вони мають відмінності, зумовлені різними умовами, різними чинниками і викликами, з якими стикаються у житті.

– Особливості соціального становлення у підлітковому, старшому шкільному віці зумовлюють необхідність соціально-педагогічної підтримки особистості, створення оптимальних умов для її соціального розвитку.

1.3. Сутність та структура феномену «соціальне становлення особистості» з позицій соціальної педагогіки (старший підлітковий, старший шкільний вік)

В основі визначення сутності феномену «соціальне становлення особистості» з позицій соціальної педагогіки – філософські (І. Андрущенко, О. Вусатюк, С. Линецький, В. Шинкарук, А. Шуба та ін.), соціологічні (В. Бачинин, І. Кон, С. Макєєв), психологічні (Б. Ананьєв, Л. Божович, П. Гальперін, Л. Виготський, Д. Ельконін, А. Леонтьєв, А. Петровський, а також І. Бех, О. Кононко, Д. Фельдштейн та ін.) положення, зокрема щодо вікових особливостей соціального розвитку особистості.

Соціально-педагогічні підходи до розуміння сутності та умов соціального становлення особистості розкриваються у працях Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, І. Звєрєвої, Т. Федорченко та ін. Зокрема, розглядаються як інтеріндивідуальні, соціальні чинники, так і інтраіндивідуальні, психологічні чинники цього процесу («суб’єктна позиція людини», «соціально-особистісний вибір» тощо) (Л. Мардахаєв, Г. Пустовіт та ін.); обґрунтовано процеси соціалізації та інкультурації особистості, соціального виховання (Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, І. Звєрєва, А. Капська, Н. Коляда, І. Рогальська-Яблонська, Н. Сейко, Т. Федорченко, В. Шахрай, Н. Чернуха, С. Харченко та ін.); теоретико-методологічні основи соціальної підтримки дитини в процесі її соціалізації (І. Ліпський, Ж. Петрочко та ін.); соціально-педагогічний потенціал закладів позашкільної освіти у цьому контексті (В. Вербицький, Г. Пустовіт та ін.).

Утім категорія «соціальне становлення особистості», що є однією з основних категорій соціальної педагогіки як порівняно молодої сфери гуманітарних знань, на цьому етапі ще не остаточно визначена, зберігає суттєвий потенціал щодо наукового аналізу.

З метою категоріального визначення соціального становлення особистості у межах нашого дослідження здійснено аналіз таких категорій, як «соціалізація», «соціальний розвиток», «соціальне становлення особистості» тощо; визначено компоненти феномену соціального становлення особистості у старшому підлітковому, старшому шкільному віці.

Категорія *«соціалізація»* сьогодні активно використовується представниками широкого спектра наук – філософії, соціології, психології, політології, педагогіки та ін. (Лукашевич, &Семигіна, 2009; Мудрик, 2000 та ін.). Автором терміна «соціалізація» стосовно людини вважається американський соціолог Ф. Гіддінгс (1887), який у книзі «Теорія соціалізації» застосовував його в значенні, близькому до сучасного, – «розвиток соціальної природи або характеру індивіда, підготовка людського матеріалу до соціального життя» (Мудрик, 2000, с. 5).

У концепції соціалізації французького соціолога Г. Тарда вчений порівнював суспільство з мозком, а головним його елементом вважав свідомість окремої людини. Засвоєння індивідуальною свідомістю вірувань, переконань, розуміння бажань та намірів інших і взаємодія на цьому підґрунті породжують суспільство, що є основою суспільного життя. Основним механізмом такої соціалізації Тард вважав наслідування, що регулюється суспільством через соціальні інститути – систему освіти і виховання, сім’ю, громадську думку тощо (Лукашевич, &Семигіна, 2009, с. 9-10).

У гуманітарних науках є різні підходи до сутності категорії «соціалізація», її основних механізмів, визначення оптимальних результатів тощо. У сучасному науковому просторі сутність терміну «соціалізація» залишається предметом дискусій. Проте, однозначним є зв’язок «соціалізація людини – соціальне становлення особистості», що обумовлює доцільність короткого аналізу наявних теоретико-методологічних підходів.

Отже, за останнє сторіччя в межах соціогуманітарного знання склалися різні підходи, різні теорії соціалізації, що відображають специфіку наукової школи. Таким чином, соціалізацію характеризували як:

− процес соціального научіння, нерозривно пов'язанного з реакцією індивіда на стимули, що виникають (представники біхевіоризму та необіхевіоризму, Б. Скіннер, Е. Трондайк, А. Бандура, Дж. Уотсон та ін.);

− результат суб'єктивної та інтерсуб'єктивної інтерпретації значення індивідуальних імпульсів (стимулів) й дій інших осіб в процесі символічної взаємодії (представники символічного інтеракціонізму, Дж. Г. Мид, Г. Блумер, Д. Хорке, Л. Колберг, Т. Шибутані та ін.);

− самоактуалізацію особистості (представники гуманістичного напряму у психології (Allport, Maslow, Rogers та ін.);

− процес включення індивіда до соціуму й прилучення його до різноманітних соціокультурних смислових контекстів шляхом «мовних кодів» і мови як вербальної знакової системи (представники соціолінгвістичного напряму (Е. Сепір, Б. Уорф, Д. Макинтайр, Б. Бернстайн та ін.) (Беличева, 1994; Ромм, 2007 та ін.).

У контексті нашого дослідження доцільно розглядати визначені О. Безпалько три психолого-педагогічні напрями щодо розуміння процесу соціалізації особистості (*Соціальна педагогіка : мала енциклопедія*, 2008, с. 238). *Соціально-філософський підхід* відображений у працях С. Батеніна, В. Москаленко, А. Харчева та ін. У межах соціально-філософських концепцій соціалізації смислотворчі поняття – стабілізація суспільних відносин підчас їх засвоєння, а також активний комунікативний вплив, у процесі якого відбувається апробація різноманітних соціальних ролей і формується автентичне соціальне «Я».

У розробці *соціально-психологічного* напряму брали участь Г. Андрєєва, Н. Андрєєнкова, С. Бєлічева, Я. Коломінський, І. Кон, О. Леонтьєв, М. Лукашевич, Р. Немов, А. Петровський та ін. (*Соціальна педагогіка : мала енциклопедія*, 2008). Зокрема, представниками такого підходу сутність

соціалізації розглядається як *процес становлення особистості як суспільної істоти*, під час якого складаються різноманітні зв'язки особистості з суспільством, засвоюються орієнтації, цінності, норми, відбувається розвиток особистісних властивостей, формується активність й цілісність особистості, набувається соціальний досвід, що нагромаджений людством за весь період розвитку (М. Лукашевич); *процес засвоєння індивідом соціального досвіду*, системи соціальних зв'язків й відносин (Е. Басина, Б. Мещеряков). Соціально-психологічні теорії представляють процес формування особистості, як такий, що відбувається за допомогою власного досвіду становлення й розвитку в безпосередніх соціальних контактах, у процесі яких людина зазнає впливу мікросередовища, а через нього – і макросередовища, його культури, соціальних норм та цінностей, що й розглядається як соціалізація особистості (Олбран-Лембрик, 2005).

Представники *соціально-педагогічного* підходу (Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, Б. Бім-Бад, В. Бочарова, Ю. Василькова, Б. Вульфов, Н. Лавриченко, І. Звєрєва, Н. Заверико, А. Мудрик, С. Савченко та ін.) розглядають соціалізацію як процес, який відображає хід соціального становлення особистості в конкретному соціокультурному середовищі як формування конкретного соціального типу. З позицій такого підходу соціалізація розглядається як «надзвичайно складний і багатофакторний процес набуття індивідом людських властивостей, якостей, направленість яких визначає конкретна соціальна ситуація» (*Соціальна педагогіка : мала енциклопедія*, 2008, с. 238); як процес і результат входження індивіда в соціальне середовище, активного засвоєння і творчого відтворення ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві (Олбран-Лембрик, 2005 *Соціальна педагогіка : словник-довідник,* 2009,с. 419); як процес становлення особистості, навчання і засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, властивих даному суспільству, соціальній спільності, групі (Звєрєва, 1998, с.109-110).

Представники такого підходу зазначають наступні позиції:

−соціалізація може відбуватися як в умовах стихійного впливу на особистість різних обставин життя, що мають іноді характер різноспрямованих факторів, так і в умовах цілеспрямованого педагогічно організованого виховного процесу, здійснюваного в інтересах особистості та суспільства (*Соціальна педагогіка : словник-довідник,* 2009,с. 419);

−у ході соціалізації особистість активно бере участь у процесах самоперетворення, які проходять на тлі соціокультурного середовища, що змінюється. При цьому ступінь її участі в цих змінах визначає темпи соціалізації, а спрямованість залежить від їхньої соціальної значущості (*Соціальна педагогіка : мала енциклопедія*, 2008, с. 238);

−у широкому розумінні джерелом соціалізації є сфера суспільних відносин, у яких людина удосконалюється як особистість (І. Кон, М. Мід, В. Москаленко, Б. Паригін та ін.). У вузькому плані джерелом соціалізації виступає мікросередовище, безпосереднє оточення індивіда (Звєрєва, 1998, с.109-110).

У сучасній українській соціально-педагогічній науці, а також педагогічних наукових працях, суттєві аспекти соціалізації особистості, виховання соціально значущих якостей обґрунтовано у працях Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, І. Звєрєвої, С. Харченка та ін. Зокрема, І. Звєрєва (1998, с.33) розглядає соціалізацію дітей та молоді у ході педагогічно-спрямованої соціальної роботи; визначає, що «мета соціалізації полягає в тому, щоб допомогти вихованцеві вижити в суцільному потоці криз і революцій – екологічної, енергетичної, інформативної, комп’ютерної тощо, оволодіти досвідом старших, збагнути своє покликання, визначити власне місце у суспільстві, самостійно віднайти шляхи найефективнішого самовизначення в ньому». С. Харченко (2006) розглядає соціалізацію дітей та молоді як особливий соціально-педагогічний феномен, зокрема особливості процесу соціалізації в умовах промислового району та сільської місцевості; обґрунтовує соціально-педагогічні технології роботи з дітьми та

молоддю, аспекти підготовки майбутніх фахівців до соціально-педагогічної діяльності тощо. Педагогічне осмислення взаємодії сім'ї і школи як провідних інститутів соціалізації дітей шкільного віку представлено у монографії Т. Кравченко (2009). Р. Вайнола (2008) обґрунтовано особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки.

У дисертації Н. Лавриченко (2006) «Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах Західної Європи» серед філософських підходів до соціалізації особистості наголошується на філософії нового гуманізму (Ж. Піаже, П. Хьорст, Р. Пітерс, М. Уорнок, Дж. Вільсон, А. Харрис, Л. Кольберг та ін.), відповідно до якого особлива увага надається моральному розвитку особистості як наріжній умові її соціалізації; досліджуються зв'язки та взаємовідношення поняття «соціалізація» із такими засадничими педагогічними поняттями, як «навчання», «виховання», а також з категоріями «моральність» та «духовність».

Для різних класифікацій, групування підходів до розуміння сутності соціалізації можуть бути визначені різні підстави (критерії). А. Мудрик (2000) пропонує умовно визначити два підходи, до яких тяжіють усі концепції, що різняться між собою головним чином у розумінні ролі самої людини в процесі соціалізації. Перший підхід – *суб'єкт-об'єктний* – передбачає пасивну позицію людини в процесі соціалізації, а власне соціалізацію розглядає як процес її адаптації до суспільства, що «формує кожного свого члена у відповідності із властивою йому культурою». (У витоків цього підходу концепції французького вченого Е. Дюркгейма й американського – Т. Парсонса.) Прихильники другого *(суб'єкт-суб'єктного)* підходу актуалізують на активній ролі людини в процесі соціалізації, яка не лише адаптується до суспільства, але й впливає на власні життєві обставини й себе самого. Засновниками такого підходу є Ч. Кулі й Дж. Г. Мід.

Соціальна психологія розглядає як результат соціалізації людини набуття нею соціальності, спроможності брати участь у соціальному житті;

акцентує на тому, що процес соціалізації відбувається у таких основних сферах: *діяльність, спілкування, самосвідомість*; оперує у такому контексті категоріями: особистісні смисли, «Я-концепція», соціальний статус, засвоєння соціальних ролей, формування соціальної позиції та ін. (Олбран-Лембрик, 2005, с. 92).

Щодо співвідношення сутності понять «соціалізація» та «соціальний розвиток», необхідно зазначити про наявність різних точок зору на такий аспект, зокрема у працях українських учених у галузі соціальної педагогіки. А. Капська (2000) зазначає: «Можна сказати, що поняття „соціальний розвиток" і „соціалізація" співпадають, але в них по-різному розставлені акценти: на активності особистості більш виразно представлено в ідеї розвитку, а в соціалізації в центрі уваги знаходиться соціальне середовище й його вплив на особистість» (*Соціальна педагогіка*, 2000, с.9-10).

У контексті визначеного аспекту актуальними є погляди А. Мудрика (2000), який оперує поняттями «розвиток» і «соціалізація» для пояснення ролі соціального виховання у житті людини. Таким чином, *розвиток* Мудрик (2000) розглядає як реалізацію іманентних (внутрішньо властивих) задатків, властивостей людини; говорить про близькість понять «розвиток» і «соціалізація» у контексті впливу середовища: «розвиток людини у взаємодії та під впливом оточуючого середовища у самому загальному вигляді можливо визначити як процес і результат її *соціалізації*, тобто засвоєння й відтворення культурних цінностей й соціальних норм, а також саморозвитку й самореалізації в тому суспільстві, у якому вона живе».

У контексті актуалізованого питання заслуговує на увагу позиція О. Кононко (1998), яка розглядає *соціалізацію* як процес, в ході якого людська істота з певними біологічними задатками набуває якостей, необхідних їй для життєдіяльності в суспільстві. Водночас, як зазначає Кононко, «оперуючи поняттям „соціалізація", ми мовби абстрагуємося від індивідуального, своєрідного обличчя дитини, її внутрішніх проблем, того, що вирізняє її з-поміж інших, а концентруємо увагу на типовому в ній, на

тому, що її об'єднує з іншими." Відповідно за такого підходу „типізація" домінує над „індивідуалізацією"». Таким чином, О. Кононко (1998, с.10-11) підкреслює наступні аспекти: «на відміну від соціалізації, в процесі соціального розвитку особистість зберігає своєрідність, вчиться визначати те, що об'єднує її з іншими, і водночас не заважає визначати своє місце серед них».

Погоджуємося з такою позицією, відповідно якої поняття «соціальний розвиток» не зводиться до соціалізації і є ширшим, більш багатовимірним; *соціальний розвиток доцільно розуміти як процес індивідуального розвитку людини в рамках соціальної групи, формування взаємин з її членами* (Кононко, 1998, с.10-11). З таким психологічним розумінням феномену соціального становлення особистості узгоджується соціально-педагогічний підхід, представники якого стверджують, що соціальний розвиток дитини відбувається у двох взаємопов'язаних напрямах: соціалізації (оволодіння соціокультурним досвідом, його привласнення) та індивідуалізації (набуття самостійності, відносної автономності) (Галагузова, 2001).

Таким чином, грунтуючись на філософських, психологічних, соціально-педагогічних підходах, необхідно зробити висновок про те, що *процеси соціалізації та індивідуалізації складають основу соціального становлення особистості.*

Отже, з позицій соціальної педагогіки, на основі результатів аналізу соціально-педагогічних праць (І. Звєрєва, О. Безпалько, Р. Вайнола) *соціальне становлення особистості* слід розуміти як культурно-історичне відтворення індивіда як людини; становлення особистості як суб'єкта соціальних відносин і соціальної діяльності, який утілює соціально значущі властивості: усвідомлення норм і правил соціальної поведінки, засвоєння соціальних ролей, соціальна позиція, здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього, соціальні уміння.

Соціальне становлення особистості передбачає набуття *соціальності* як готовності до участі у складній системі соціальних відносин, реалізації власного соціального потенціалу, та становлення *індивідуальності* людини.

Передумовою й результатом розвитку особистості виступають потреби; рушійною силою – внутрішня суперечність між наявним і бажаним, між зростаючими потребами та реальними можливостями їх задовольнити (Вайнола, 2008, с. 18; Пустовіт, 2012, с. 22). За певних (несприятливих) умов у ході соціального становлення особистість потребує підтримки досягнутих та відновлення втрачених соціальних характеристик (Безпалько, 2006).

Спираючись на філософські, психологічні положення, представлені у параграфі 1.1, результатом соціального становлення й «важливішим критерієм» (за Д. Фельдштейном, 1999) розвитку особистості вважаємо ступінь розвинутості *«соціальності»* індивіда, виникнення складних утворень *індивідуальності*.

Актуальною у контексті дослідження є думка В. Ядова (1979) про роль і місце соціального й індивідуального у процесі становлення особистості, що представлена у твердженні про те, що «особистість постає перед нами як соціальна індивідуальність».

У філософії і соціології *соціальність* розглядається як система характеристик людини як частини соціуму, що формуються у результаті впливу зовнішнього соціального середовища, детермінуються зовнішніми соціальними механізмами, є залежними від них, підкорені ними (Бачинин, 2005, с. 266). У соціальній психології *соціальність* людини розуміється як готовність до участі у складній системі соціальних відносин, в економічній, політичній, духовній сферах. Набуття індивідом соціальності передбачає активне засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в певному суспільстві (Олбран-Лембрик, 2005).

У такому контексті суттєвими є наступні висновки О. Безпалько (2012):

– *«соціальність є однією з ключових характеристик індивіда*, яка відображає його здатність бути членом суспільства і є результатом соціального виховання, а процеси у соціумі – домінантою соціальності»;

– *соціальна педагогіка* як галузь педагогічного знання в контексті сучасної парадигми соціального виховання *має орієнтуватися на вивчення виховних можливостей різних соціальних інституцій у формуванні компонентів соціальності особистості* (соціальної активності, соціальної компетентності, соціальної позиції, соціальної мобільності тощо).

У основу визначення компонентів феномену «соціальне становлення особистості» покладаємо *Компонентну модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей* (Бех, 2018, с.179-207). Академік І. Бех (2018, с.179-207) розглядає п'ять компонентів: когнітивний (пізнавальний), емоційно-ціннісний, компонент довільного імпульсу, поведінково-праксичний та самоціннісний компонент.

У контексті нашого дослідження особливо важливими є тези щодо «усвідомлення вихованцем змісту і сенсу певної духовної цінності як підґрунтя його приємних переживань» (когнітивний компонент); «довільний імпульс … це виявлення духовної рішучості» (компонент довільного імпульсу); «Перебування вихованця на етапі поведінково-праксичного компоненту має бути свідченням того, що у нього сформована готовність втілювати привласнену духовну цінність у практичну сферу (і він за певних умов це здійснює). Цей акт називатимемо вчинком.» (поведінково-праксичний компонент); «Змістовим центром самоціннісного компоненту виступає поняття "самоцінність" як якісне у етико-психологічному вимірі ставлення особистості до самої себе (самоставлення). Діяльність, предметом якої виступає самоцінність особистості, може спричинятись її реальними вчинками. Останні є тими показниками, від яких безпосередньо залежатиме якісна характеристика самоцінування» (самоціннісний компонент).

Таким чином, враховуючи зазначені положення, на основі результатів теоретичного аналізу, зокрема філософських, соціологічних, психологічних,

соціально-педагогічних підходів, а також вікових особливостей соціального розвитку, нами визначено наступну структуру феномену «соціальне становлення особистості» у старшому підлітковому, старшому шкільному віці, що містить п’ять компонентів: *когнітивний (пізнавальний), емоційно-ціннісний, компонент довільного імпульсу, поведінково-праксичний та самоціннісний компонент.* Такі компоненти відображають ті сутнісні аспекти, які різною мірою мають бути властивими особистості як результат її соціального становлення на цьому віковому етапі. Сутність визначених компонентів можливо представити наступним чином:

Когнітивний компонент: набуття соціальних знань (політичних, соціально-економічних, загальнокультурних); набуття соціального досвіду; усвідомлення змісту і сенсу соціальних цінностей; засвоєння соціальних норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в суспільстві; засвоєння системи соціальних ролей відповідно віку (учня, члена сім'ї, громадянина тощо). ***Емоційно-ціннісний компонент:*** розвиток потреб у самоствердженні й у спілкуванні з однолітками; потреба у статевій ідентифікації, у визнанні себе представниками протилежної статі; потреби зайняти певне місце в житті суспільства, самовиразитися у просоціальній діяльності *(у підлітковому віці);* потреби у самореалізації, самовираженні, з’ясуванні сенсу життя, усвідомленні власної життєвої перспективи *(у ранній юності).* Становлення системи цінностей, ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства; стурбованість соціальними проблемами (війни і миру, екології тощо); формування соціальних установок. ***Компонент довільного імпульсу:*** виявлення духовної рішучості на рівні свідомості; здатність до проєктування себе у напрямі майбутнього. ***Поведінково-праксичний компонент:*** готовність втілювати привласнені соціальні цінності; здатність до свідомої соціальної діяльності, спрямованої на перетворення навколишнього середовища і самого себе (свідоме соціальне самовдосконалення); готовність бути суб’єктом соціальних відносин, самореалізуватися у реальних соціальних умовах; до реалізації власного

соціального потенціалу (сприяти у вирішенні соціальних проблем); здатність до самостійного ухвалення рішень, прогнозування наслідків власної діяльності та усвідомлення відповідальності за свій соціальний вибір; формування соціальних умінь. ***Самоціннісний компонент:*** становлення нового рівня самосвідомості; ставлення особистості до самої себе (самоставлення); відкриття та становлення соціального «Я»; формування гендерної ідентичності *(у підлітковому віці);* особистісне самовизначення як потреба зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості; становлення ідентичності як усвідомленої індивідом самототожності (*у ранній юності*).

Таким чином, за результатами теоретичного аналізу можемо зробити наступні узагальнення, що є суттєвими для подальшого дослідження.

Відтак, грунтуючись на філософських, психологічних підходах доцільно розглядати процеси соціалізації та індивідуалізації як основу соціального становлення особистості. *Соціальне становлення особистості* (стосовно старших підлітків, старшокласників) уточнено нами як культурно-історичне відтворення індивіда як людини; становлення особистості як суб'єкта соціальних відносин і соціальної діяльності, який утілює соціально значущі властивості: усвідомлення норм і правил соціальної поведінки, засвоєння соціальних ролей, соціальна позиція, здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього, соціальні уміння.

Соціальне становлення особистості передбачає набуття *соціальності* як готовності до участі у складній системі соціальних відносин, реалізації власного соціального потенціалу, та становлення *індивідуальності* людини.

Теоретичний аналіз у межах цього параграфу дав змогу узагальнити головним чином *суб'єктивний (інтраіндивідуальний)* аспект проблеми соціального становлення особистості. Подальший аналіз має на меті конкретизувати *об'єктивний (інтеріндивідуальний)* вплив на соціальне становлення особистості.

Висновки до першого розділу

На основі цілісного теоретичного аналізу досліджуваної проблеми у першому розділі дисертації визначено теоретичні засади соціального становлення особистості (філософська, соціологічна, психологічна, соціально-педагогічна інтерпретація).

За результатами наукового аналізу узагальнено, що суспільна сутність особистості є атрибутивною характеристикою кожного людського суб'єкта, завдяки чому він регулює власні відносини з об'єктивною дійсністю (Абульханова-Славська, 1980; Божович, 1968; 1997; Виготський, 1956; 1970; Леонтьєв, 1977; 1983; Рубінштейн 1976; 2000, а також Maslow, 1961; 1987; Allport, 2002; Jung, 1994 та ін.). Відтак проблема становлення особистості є водночас проблемою її соціального розвитку, становлення як члена соціальної спільноти. Теоретичні засади соціального становлення особистості складають філософська, соціологічна, психологічна, соціально-педагогічна інтерпретація, в основі яких результат теоретизації феномену соціального становлення особистості, що конструйований засобами застосування різних методологічних підходів (аксіологічного, системного, культурологічного, феноменологічного, екзістенціонального).

Уточнено сутність поняття *«соціальне становлення особистості»* як культурно-історичне відтворення індивіда як людини; становлення особистості як суб'єкта соціальних відносин і соціальної діяльності, який утілює соціально значущі властивості: усвідомлення норм і правил соціальної поведінки, засвоєння соціальних ролей, соціальна позиція, здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього, соціальні уміння.

На основі результатів теоретичного аналізу, зокрема філософських, соціологічних, психологічних, соціально-педагогічних підходів, вікових особливостей соціального розвитку, а також Компонентної моделі сходження зростаючої особистості до духовних цінностей (Бех, 2018) уточнено структуру феномену «соціальне становлення особистості» стосовно старшого підліткового, старшого шкільного віку, що містить п'ять компонентів:

когнітивний (пізнавальний), емоційно-ціннісний, компонент довільного імпульсу, поведінково-праксичний та самоціннісний компонент.

Когнітивний компонент: набуття соціальних знань (політичних, соціально-економічних, загальнокультурних); набуття соціального досвіду; усвідомлення змісту і сенсу соціальних цінностей; засвоєння соціальних норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в суспільстві; засвоєння системи соціальних ролей відповідно віку (учня, члена сім'ї, громадянина тощо). ***Емоційно-ціннісний компонент:*** розвиток потреб у самоствердженні й у спілкуванні з однолітками; потреба у статевій ідентифікації, у визнанні себе представниками протилежної статі; потреби зайняти певне місце в житті суспільства, самовиразитися у просоціальній діяльності *(у підлітковому віці);* потреби у самореалізації, самовираженні, з'ясуванні сенсу життя, усвідомленні власної життєвої перспективи *(у ранній юності).* Становлення системи цінностей, ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства; стурбованість соціальними проблемами (війни і миру, екології тощо); формування соціальних установок. ***Компонент довільного імпульсу:*** виявлення духовної рішучості на рівні свідомості; здатність до проєктування себе у напрямі майбутнього. ***Поведінково-праксичний компонент:*** готовність втілювати привласнені соціальні цінності; здатність до свідомої соціальної діяльності, спрямованої на перетворення навколишнього середовища і самого себе (свідоме соціальне самовдосконалення); готовність бути суб'єктом соціальних відносин, самореалізуватися у реальних соціальних умовах; до реалізації власного соціального потенціалу (сприяти у вирішенні соціальних проблем); здатність до самостійного ухвалення рішень, прогнозування наслідків власної діяльності та усвідомлення відповідальності за свій соціальний вибір; формування соціальних умінь. ***Самоціннісний компонент:*** становлення нового рівня самосвідомості; ставлення особистості до самої себе (самоставлення); відкриття та становлення соціального «Я»; формування гендерної ідентичності *(у підлітковому віці);* особистісне самовизначення як потреба зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості; становлення ідентичності як усвідомленої індивідом самототожності (*у ранній юності*).

РОЗДІЛ 2
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОМПЛЕКСНИХ ЗАКЛАДІВ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ У СОЦІАЛЬНОМУ СТАНОВЛЕННІ ПІДЛІТКІВ, СТАРШОКЛАСНИКІВ

2.1. Позашкільна освіта України та неформальна освіта дітей та молоді інших європейських країн: концептуальні основи, цілі і цінності

Позашкільна освіта України – важлива освітня ланка, визначена Законами України «Про освіту» (2017), «Про позашкільну освіту» (2000). Заклади позашкільної освіти створюють умови для інтелектуального, духовного і фізичного розвитку дітей та молоді, соціального захисту та організації змістовного дозвілля; забезпечують потреби особистості у творчій самореалізації, підготовку до активної професійної та громадської діяльності.

Позашкільна освіта розглядається як найбільш сприятливе середовище для підтримки і розвитку обдарованих учнів; значним є потенціал цієї ланки освіти щодо профілактики соціальних проблем; вагомим на сьогодні є досвід створення інклюзивного освітнього середовища, залучення до позашкільної освіти дітей та молоді з особливими освітніми потребами тощо.

Позашкільна освіта України має власні традиції, водночас, розвивається в контексті загальноєвропейських тенденцій, сприймає кращі зарубіжні практики, зокрема, *установ та організацій неформальної освіти європейських країн.*

Неформальна освіта для європейців є частиною *концепції безперервної освіти* (*long life education*), що дає змогу молодим людям і дорослим набувати і підтримувати на належному рівні вміння та компетенції, необхідні для адаптації в постійно змінному середовищі. Водночас, *неформальна освіта дітей та молоді* в європейських країнах, що є частиною неформальної освіти, має багато «точок перетину» з позашкільною освітою України, а також свої особливості.

У контексті проблеми вагомими є теоретичні положення психолого-педагогічної науки (*Теоретико-методичні проблеми*, 2016), сучасні концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (Бех, & Чорна, 2014).

Теоретичним та методологічним основам позашкільної освіти присвячено праці Пустовіта (2012, 2017), Вербицького (2019) та інших. У підручнику «Позашкільна освіта і виховання» (Пустовіт, 2012) представлено теоретичні основи та важливі практичні аспекти діяльності закладів позашкільної освіти; колективна монографія «Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу» (Вербицький, Мачуський, Корнієнко, Бойко, & Литовченко, (ред.), 2012) висвітлює історичні аспекти та сучасні тенденції розвитку позашкільної освіти України, презентує потенціал виховного середовища та приклади діяльності закладів позашкільної освіти.

Діяльність установ неформальної освіти розглянуто у дослідженнях Clarijs (2008) та інших. Зокрема, Clarijs (2008) здійснено аналіз неформальної освіти європейських країн у межах проєкту Європейської асоціації установ вільного часу дітей та молоді (European Association of Institutions of Non-formal Education of Children and Youth), узагальнено дві основні концепції розвитку, визначено спільні та відмінні риси.

Суттєвими у межах проблеми дослідження є положення міжнародних документів ЮНЕСКО (Рамкова програма «Освіта для всіх (ОДВ)» (Дакар) (2000); Меморандум про безперервну освіту Європейського Союзу (2000); Рішення Празького саміту міністрів освіти і науки європейських країн щодо доповнення Болонської декларації 1999 р. концепцією навчання впродовж життя (2001); Резолюція Європейської ради з навчання впродовж життя (2004) та інші).

Метою параграфу є представити результати дослідження концептуальних основ, спільних і відмінних цілей і цінностей позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших Європейських країн. Розкриттю визначених характеристик сприятиме висвітлення ключових аспектів діяльності міжнародних організацій з неформальної освіти (зокрема, European Association of Institutions of Non-formal Education of Children and Youth), а також досвіду практичної діяльності закладів позашкільної освіти України.

Дослідження є якісним. Таким чином основними методами дослідження визначено: теоретичний аналіз та порівняння основних положень наукових публікацій, методичних та інформаційних матеріалів України та інших країн Європи (документів, сайтів офіційних установ та громадських організацій), присвячених позашкільній/неформальній освіті дітей та молоді; узагальнення і систематизація даних – для визначення спільного і відмінного у контексті проблеми дослідження.

Критеріями порівняння визначено наступні:

– концептуальні основи позашкільної/неформальної освіти дітей та молоді;

– цілі і цінності позашкільної/неформальної освіти дітей та молоді.

Концептуальні основи, цілі і цінності позашкільної освіти України

Нормативне врегулювання та концептуальне визначення позашкільної освіти у незалежній Україні розпочалося зі створення *Концепції позашкільної освіти та виховання* (1996). Не зважаючи на те, що документ сьогодні потребує оновлення у зв'язку із новими освітніми реаліями, на момент створення саме Концепцією позашкільної освіти та виховання (1996) закладено *концептуальні основи позашкільної освіти України*, а саме:

– «Сутність позашкільної освіти та виховання як складової частини системи освіти України визначають специфічні умови її функціонування, а саме: диференційованість, динамічність, гнучкість, мобільність, варіативність, доступність тощо.

– Позашкільна освіта та виховання – процес безперервний. Він не має фіксованих термінів завершення і послідовно переходить із однієї стадії у другу від створення умов, сприятливих для творчої діяльності дітей та підлітків, до забезпечення їх співробітництва у творчому процесі та самостійної творчості, яка і формує потребу особистості у подальшому творчому сприйнятті світу.

– Зміст позашкільної освіти та виховання у порівнянні з базовою і професійною освітою ґрунтується на інших засадах. Такими засадами є

особистісні замовлення дітей і їх батьків. Ці замовлення постійно розвиваються, варіюються, в чому і простежується безперервна динамічність цієї ланки освіти, її нестандартність та варіативність.

– Особливість позашкільного навчально-виховного процесу полягає у проектуванні таких педагогічних методик та технологій, що могли б якнайповніше допомогти дітям зорієнтуватися і самореалізуватися у складній багатогранній соціокультурній ситуації».

Отже, вихідні положення Концепції є актуальними і на сучасному етапі розвитку позашкільної освіти. Водночас, сучасну сутність і завдання позашкільної освіти визначає оновлена нормативна база освіти України.

Закон України «Про освіту» (2017) визначає *позашкільну освіту* як невід'ємний складник системи освіти України; статтею 15 прописано, що «метою позашкільної освіти є розвиток здібностей дітей та молоді у сфері освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту, технічної та іншої творчості, здобуття ними первинних професійних знань, вмінь і навичок, необхідних для їх соціалізації, подальшої самореалізації та/або професійної діяльності; компетентності, здобуті за програмами позашкільної освіти, можуть враховуватися та визнаватися на відповідному рівні освіти».

Варто зазначити, що до Закону України «Про освіту» (2017) включено терміни «формальна освіта», «неформальна освіта», «інформальна освіта», водночас збережено термін «позашкільна освіта», що є важливим для розвитку позашкільної освіти України, збереження її статусу.

Закон України «Про позашкільну освіту» (2000) встановлює основні засади державної політики щодо позашкільної освіти; створює нормативно-правову базу для подальшого розвитку позашкільної освіти; визначає правові засади діяльності закладів позашкільної освіти тощо. Серед сучасних змін до Закону України «Про позашкільну освіту» (2000) – насамперед ті, що стосуються освіти дітей з особливими освітніми потребами, організації інклюзивного навчання, а також визнання результатів здобуття позашкільної освіти: «У системі позашкільної освіти можуть здобуватися часткові

кваліфікації нульового - третього рівнів Національної рамки кваліфікацій» та інші.

У основу визначення цілей та цінностей позашкільної освіти України у нашому дослідженні покладено праці українських учених (Пустовіт, 2012; Вербицький, 2019 та інші); аналіз досвіду діяльності закладів позашкільної освіти. Зокрема, у дослідженнях Пустовіта (2012) визначено, що суттєвою основою виховання, розвитку, соціалізації особистості у закладах позашкільної освіти є варіативність, добровільність, практична спрямованість освітнього процесу; в сучасних умовах позашкільна освіта має стати засобом відродження *національної культури, виховання таких моральних якостей, як совість, патріотизм, людяність, почуття власної гідності, творча ініціатива, відповідальність*.

З метою визначення цілей і цінностей позашкільної освіти України доцільним є аналіз практичної діяльності закладів позашкільної освіти. Одним із багатьох прикладів успішної діяльності є *Рівненський Палац дітей та молоді*. У структурі закладу діють профільні школи (бізнесу, сучасної хореографії, естрадно-вокального мистецтва, образотворчого мистецтва, інформатики, народного танцю, спортивного танцю, інтелектуальних видів спорту, східних єдиноборств, лідера), профільні спеціалізовані центри, клуби та об’єднання, художні колективи. Отже, важливим напрямом діяльності закладу є *соціалізація, творча реалізація та професійне самовизначення* дітей та молоді. Цінності *гуманізму, відповідальності, взаємної підтримки* демонструє традиційний захід Палацу - Благодійний марафон «З вірою в майбутнє». Цей захід об’єднує всі колективи, всіх учнів Палацу. Протягом місяця відбуваються аукціони, концерти, флешмоби, акції, виступи тощо. Зібрані кошти традиційно віддають на підтримку кращих учнів Палацу, на реалізацію їхніх мрій. А також на допомогу тим, хто її потребує.

Отже, позашкільна освіта є одним із найбільш важливих освітніх інститутів виховання і соціалізації дітей та молоді, створює умови для ціннісного самовизначення, соціального розвитку та творчої самореалізації

особистості, а також сприяє соціальній захищеності та професійній орієнтації учнів.

Концептуальні основи, цілі і цінності неформальної освіти дітей та молоді

Насамперед, варто звернути увагу на тлумачення неформальної освіти. У світі використовуються різна термінологія, зокрема: неформальна освіта («non-formal education»), інформальне навчання («informal learning»), «позашкільна освіта», «програми вільного часу» та інші.

Глосарій ЮНЕСКО (UNESCO Glossary) тлумачить ці терміни таким чином:

Інформальне навчання - форми навчання, які є навмисними чи обдуманими, але не є інституціоналізованими. Вони менш організовані та структуровані, ніж формальна чи неформальна освіта. Інформальне навчання може включати навчальні заходи, які відбуваються в сім'ї, на робочому місці, у місцевій громаді та у повсякденному житті на основі самостійного, сімейного чи соціального спрямування.

Неформальна освіта - освіта, яка інституціоналізована, навмисна та запланована освітнім закладом. Визначальною характеристикою неформальної освіти є те, що вона є альтернативою та / або доповненням до формальної освіти в процесі навчання людей *протягом усього життя.* Це часто пропонується для гарантування права доступу до *освіти для всіх*. Вона обслуговує людей різного віку, але не обов'язково застосовує безперервну структуру шляху; вона може бути короткою за тривалістю та / або низькою інтенсивністю, і, як правило, вона надається у формі коротких курсів, семінарів або семінарів. Неформальна освіта здебільшого призводить до кваліфікацій, які не визнаються відповідними національними освітніми органами як формальні кваліфікації, або взагалі не мають кваліфікації. Неформальна освіта може охоплювати програми, що сприяють грамотності та освіті дорослих та молоді для дітей, які не навчаються, а також програми з життєвих навичок, трудових навичок та соціального чи культурного

розвитку.

Неформальна освіта є частиною *концепції безперервної освіти* (*long life education*), що дозволяє молодим людям і дорослим набувати і підтримувати на належному рівні вміння та компетенції, необхідні для адаптації в постійно змінному середовищі.

Концептуальні основи *навчання протягом життя,* визначені такими міжнародними документами, як Резолюція Ради (ЄС) від 27 червня 2002 року «Про навчання протягом усього життя»; Рекомендація 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 року та іншими, що підкреслюють: навчання протягом усього життя має включати навчання від дошкільного віку до післяпенсійного.

Концепція *навчання протягом життя* є актуальною для освіти України, зокрема, Концепцією «Нова українська школа» (2016) визначено список компетентностей, яких набуватимуть учні, що створено з урахуванням Рекомендацій 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) «Про основні компетенції для навчання протягом усього життя».

Водночас, у межах дослідження нас цікавить *неформальна освіта дітей та молоді,* що є частиною неформальної освіти у Європейських країнах. У такому контексті доцільно звернутися до Європейської асоціації установ неформальної освіти дітей і молоді (*European Association of Institutions of Non-formal Education of Children and Youth, EAICY*). EAICY - це європейська парасольова організація, яка представляє національні організації, які активно беруть участь у неформальній освіті для дітей та молоді.

Завдяки рівному навчанню, розробці політики та обміну знаннями за допомогою конференцій, семінарів та публікацій EAICY має на меті покращити якість та становище неформальної освіти для дітей та молоді. Створена в 1991 році, EAICY мала головний офіс у Празі. Зараз офіційне місце все ще знаходиться в Празі, але офіс знаходиться у Вільнюсі, Литва.

В даний час EAICY збирає майже 40 національних асоціацій, установ та окремих членів з майже 20 країн, зокрема Західної, Центральної та Східної Європи. З 1996 р. EAICY має консультативний статус при Раді Європи, регулярно бере участь у різних конференціях, організованих Радою Європи.

За останні 25 років EAICY сильно змінилася, здійснила *перехід від дозвілля до неформальної освіти.* У різних країнах різні слова використовуються для опису таких видів діяльності, як позашкільна освіта, робота з молоддю або навчання за інтересами. Кілька років тому EAICY вирішила взяти на себе визначення термінології щодо цього питання ЄС та Ради Європи.

EAICY - це некомерційна організація, *заснована на принципах демократії та гуманітаризму, свободи та рівності*. Її статут, серед іншого, посилається на ідеї та цінності, зареєстровані в текстах ООН, ЮНЕСКО, Декларації про права дитини (1959), Конвенції про права дитини (1989) тощо. EAICY прагне забезпечити просування ідеалів та принципів, які захищає Рада Європи, зокрема, *демократичний, соціальний та культурний розвиток, боротьба з расизмом, ксенофобією та насильством, участь дітей та молоді у суспільному житті, захист спадщини та навколишнього середовища.* EAICY прагне брати активну участь у побудові європейської ідентичності в її культурному різноманітті.

Установи неформальної освіти дітей та молоді різних країн мають значні відмінності, розвиваються у різних економічних, соціокультурних умовах. Утім, переважно мають подібні *цілі і цінності*. На думку Clarijs (2008), ключовими словами для неформальної освіти є «компетенції» і «навики». Прикладами «навиків» неформальної освіти є *лідерство, спілкування, вивчення мов, робота в команді, засвоєння соціальних ролей, вирішення конфліктів, критичне мислення, самосвідомість і усвідомлення оточуючих, відповідальність тощо.*

Таким чином, можемо узагальнити результати дослідження у вигляді таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Позашкільна освіта & неформальна освіта дітей та молоді: концептуальні основи, цілі і цінності

Концептуальні основи	
• Позашкільна освіта базується на ідеалах демократії та гуманізму, свободи та рівності людей (відповідно до документів ООН та ЮНЕСКО, а саме Декларації про права дитини (1959), Конвенції про права дитини (1989) та інші. • *Позашкільна освіта* – невід'ємний складник системи освіти України. • Засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності є: …гуманізм; демократизм; єдність навчання, виховання та розвитку; виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій; сприяння навчанню впродовж життя; інтеграція у міжнародний освітній та науковий простір;… (ЗУ «Про освіту», 2017) • Принципи позашкільної освіти: гуманізація, єдність загальнолюдських і національних цінностей; демократизація; науковість і системність; безперервність, наступність, інтеграція; добровільність та доступність; самостійність і активність особистості; гармонізація родинної та суспільної освіти і виховання; практична спрямованість позашкільної освіти та виховання. (Концепція позашкільної освіти та виховання, 1996) • У системі позашкільної освіти можуть здобуватися часткові кваліфікації нульового - третього рівнів Національної рамки кваліфікацій. (ЗУ «Про позашкільну освіту», 2000)	Неформальна освіта дітей та молоді базується на ідеалах демократії та гуманізму, свободи та рівності людей (відповідно до документів ООН та ЮНЕСКО, а саме Декларації про права дитини (1959), Конвенції про права дитини (1989) та інші. • EAICY впроваджує ці ідеали у вільний час - важливу та специфічну освітню сферу - дітей, молоді та дорослих, … Асоціація повинна враховувати соціальні, оздоровчі, екологічні та інші аспекти життя та сприяти профілактичним заходам для дітей та молоді,….(EAICY). • *Неформальна освіта* - освіта, яка інституціоналізована, навмисна та запланована освітнім закладом. • Є альтернативою та / або доповненням до формальної освіти в процесі навчання людей *протягом усього життя*; часто пропонується для гарантування права доступу до *освіти для всіх*. • Вона обслуговує людей різного віку, але не обов'язково застосовує безперервну структуру шляху. • Неформальна освіта здебільшого призводить до кваліфікацій, які не визнаються відповідними національними освітніми органами як формальні кваліфікації, або взагалі не мають кваліфікації (UNESCO Glossary). • Н*еформальна освіта дітей та молоді* є частиною неформальної освіти.
Цілі і цінності	

• Демократичний, соціальний та культурний розвиток, боротьба з расизмом, ксенофобією та насильством, участь дітей та молоді у суспільному житті, захист спадщини та навколишнього середовища (EAICY). (українська позашкільна освіта поділяє ці принципи як член EAICY) • Розвиток здібностей дітей та молоді у сфері освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту, технічної та іншої творчості, здобуття ними первинних професійних знань, вмінь і навичок, необхідних для їх соціалізації, подальшої самореалізації та/або професійної діяльності (ЗУ «Про освіту, 2017) • Відродження національної культури, виховання таких моральних якостей, як совість, патріотизм, людяність, почуття власної гідності, творча ініціатива, відповідальність (Пустовіт, 2012)	•Демократичний, соціальний та культурний розвиток, боротьба з расизмом, ксенофобією та насильством, участь дітей та молоді у суспільному житті, захист спадщини та навколишнього середовища (EAICY). •Створення умов для розвитку навиків і компетенцій дітей та молоді: лідерство, спілкування, вивчення мов, активне слухання, планування, робота в команді, емпатія, засвоєння соціальних ролей, вирішення конфліктів, критичне мислення, самосвідомість і усвідомлення оточуючих, відповідальність тощо (Clarijs, 2008).

Таким чином, за результатами дослідження можливо визначити ключові аспекти концептуальних основ, цілі та цінності позашкільної/неформальної освіти дітей та молоді, а також визначити відповідні спільні і відмінні позиції.

Щодо *концептуальних основ* позашкільної освіти України та неформальної освіти інших Європейських країн слід, насамперед, зазначити про *спільні* позиції, зокрема, можливо визначити такі:

– позашкільна/неформальна освіта дітей та молоді *базується на ідеалах демократії та гуманізму, свободи та рівності людей* (відповідно до документів ООН, ЮНЕСКО: Декларації про права дитини (1959), Конвенції про права дитини (1989) тощо).

– Неформальна освіта для європейців є частиною *концепції безперервної освіти* (long life education); сприяння *навчанню впродовж життя* є одним із принципів освітньої діяльності в Україні (Закон України «Про освіту», 2017).

– Позашкільна/неформальна освіта дітей та молоді *здійснюється у вільний час*, який розглядає як важливу та специфічну освітню сферу дітей, молоді та дорослих; має враховувати соціальні, оздоровчі, екологічні та

інші аспекти життя та сприяти профілактичним заходам для дітей та молоді тощо.

Відмінності концептуальних основ позашкільної освіти України та неформальної освіти інших Європейських країн зумовлені сутністю (визначенням) і відповідним статусом у суспільстві.

Зокрема, у процесі реформування освіти України, розроблення нового Закону України «Про освіту» (2017) існувала думка про необхідність зміни термінології («позашкільна освіта» на «неформальна освіта»). Водночас, фахівці (наукова спільнота, педагогічні працівники закладів позашкільної освіти) підтримали збереження терміну «позашкільна освіта» та її відповідного статусу.

Таким чином, у міжнародній освітній практиці *неформальна освіта* здебільшого призводить до кваліфікацій, які не визнаються відповідними національними освітніми органами як формальні кваліфікації, або взагалі не мають кваліфікації (UNESCO Glossary). Натомість, *позашкільна освіта* визначена як невід'ємний складник освіти України; компетентності, здобуті за програмами позашкільної освіти, можуть враховуватися та визнаватися на відповідному рівні освіти (статті 8, 14 Закон України «Про освіту», 2017); у системі позашкільної освіти можуть здобуватися часткові кваліфікації нульового - третього рівнів Національної рамки кваліфікацій (Закон України «Про позашкільну освіту», 2000). Зазначене вище сприяє суттєвій ролі позашкільної освіти України не лише як інституту виховання та соціалізації дітей та молоді, але і як здобуття професії.

Щодо *цілей та цінностей* позашкільної освіти України та неформальної освіти інших Європейських країн за результатами дослідження необхідно акцентувати на *спільних* позиціях, а саме:

– Демократичний, соціальний та культурний розвиток, боротьба з расизмом, ксенофобією та насильством, участь дітей та молоді у суспільному житті, захист спадщини та навколишнього середовища (EAICY) (українська позашкільна освіта поділяє ці принципи як член EAICY).

– Забезпечення дітям та молоді можливості для неформального і неофіційного навчання, створення умов для лідерства, спілкування, вивчення мов, набуття навичок роботи в команді, засвоєння соціальних ролей, розвиток критичного мислення, самосвідомості і усвідомлення оточуючих, відповідальності; соціалізація, творча реалізація та професійне самовизначення дітей та молоді. А також сприяння активному громадянству, підтримки молодіжної діяльності (Clarijs, 2008; Пустовіт, 2012).

Водночас, щодо позашкільної освіти України важливим у сучасному контексті є акцент на *національних цінностях*, відродженні національної культури (Пустовіт, 2012); вихованні патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій (*Закон України «Про освіту»,* 2017).

Необхідно зазначити про *обмеження дослідження*. Автор не претендує на повне висвітлення проблеми, зокрема, представлення концептуальних основ позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших Європейських країн. Визначений перелік цілей і цінностей є не повним, але ми намагалися вказати ключові цілі та найбільш важливі цінності, з нашої точки зору. Водночас, зіставлення та порівняння таких ключових аспектів, як концептуальні основи, цілі і цінності позашкільної освіти/неформальної освіти дітей та молоді, сприятиме визначенню спільних основ, прогнозуванню напрямів співробітництва, реалізації спільних програм та проєктів тощо.

За результатами дослідження визначено концептуальні основи, цілі і цінності позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших Європейських країн. Порівняння за обраними критеріями дозволило визначити спільні позиції:

Щодо концептуальних основ:

– *базується на ідеалах демократії та гуманізму, свободи та рівності людей* (відповідно до документів ООН, ЮНЕСКО: Декларації про права дитини (1959), Конвенції про права дитини (1989) тощо).

– є частиною *концепції безперервної освіти* (long life education); сприяє *навчанню впродовж життя* .

– *здійснюється у вільний час*, який розглядає як важливу та специфічну освітню сферу дітей, молоді та дорослих тощо.

Щодо цілей і цінностей:

– демократичний, соціальний та культурний розвиток, участь дітей та молоді у суспільному житті, захист спадщини та навколишнього середовища (EAICY) (українська позашкільна освіта поділяє ці принципи як член EAICY);

– створення умов для лідерства, спілкування, вивчення мов, набуття навичок роботи в команді, засвоєння соціальних ролей, розвиток критичного мислення, самосвідомості, відповідальності; соціалізація, творча реалізація та професійне самовизначення дітей та молоді. А також сприяння активному громадянству, підтримки молодіжної діяльності (Clarijs, 2008; Пустовіт, 2012).

Відмінності стосуються, насамперед, термінології та відповідного статусу як освітнього інституту.

Таким чином, позашкільна освіта України має власні концептуальні та нормативні основи, традиції, цілі та цінності, водночас, поділяє ключові принципи неформальної освіти дітей та молоді інших європейських країн, здійснює міжнародне співробітництво на основі спільних цілей та цінностей.

2.2. Зміст позашкільної освіти для підлітків, старшокласників

Позашкільна освіта як соціальний інститут покликана створювати умови для залучення значної частини дітей та молоді, сприяти їхньому соціальному становленню, професійному самовизначенню, позитивній соціалізації.

Сучасний зміст позашкільної освіти для підлітків, старшокласників

Зміст позашкільної освіти відображено головним чином у навчальних програмах, а також різноманітних проєктах, тренінгах, програмах заходів різного рівня та різного спрямування тощо.

Серед *навчальних програм* з позашкільної освіти, орієнтованих на підлітків, старшокласників, на часі навчальні програми художньо-естетичного, гуманітарного (журналістика, економіка, правознавство тощо), соціально-реабілітаційного (учнівське самоврядування тощо), туристсько-краєзнавчого, еколого-натуралістичного, фізкультурно-спортивного та інших напрямів. Значною мірою це навчальні програми вищого рівня, які передбачають, що учні вже опанували основи відповідного змісту.

Серед *проєктів*, особливо актуальними для старшокласників, є проєкти, що мають профорієнтаційну спрямованість (або сприяють професійному самовизначенню, набуттю допрофесійного досвіду, формуванню актуальних навичок у обраній професі тощо), профілактичний зміст, зокрема, сприяють утвердженню цінності здорового способу життя, тощо. Також важливими є проєкти з національно-патріотичного, фізичного, морального виховання особистості та інші.

Насамперед, зміст позашкільної для підлітків, старшокласників знаходиться в полі уваги *державних центрів позашкільної освіти України*, які не лише координують відповідні напрями позашкільної освіти, але також залучають значну частину старшокласників, учнівської молоді до всеукраїнських і міжнародних проєктів, заходів тощо.

Зокрема, за організації /співорганізації *Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді (НЕНЦ)* [2] , який координує еколого-натуралістичну позашкільну освіту в Україні, реалізується велика кількість міжнародних, всеукраїнських цікавих проєктів, конкурсів тощо, орієнтованих на старшокласників та студентів (наприклад, «Intel Еко-Україна», Всеукраїнський біологічний форум учнівської та студентської молоді «Дотик природи» та багато інших).

Мала академія наук України (МАН)[3] – освітня система, яка забезпечує організацію і координацію науково-дослідницької діяльності учнів, створює умови для їх інтелектуального, духовного, творчого розвитку та професійного

[2] https://nenc.gov.ua/
[3] http://man.gov.ua/ua

самовизначення. *Національний центр «МАНУ»* щороку реалізує десятки масштабних науково-освітніх проєктів і заходів для учнівської молоді («Відкрита освітня лабораторія», Всеукраїнські літні наукові профільні школи, Дитяча академія «Футурум», «Destination Imagination» в Україні, Всеукраїнські наукові мобільні студії, виставка-конкурс молодіжних інноваційних проектів «Майбутнє України» тощо). Визначним заходом МАН є щорічний Всеукраїнський конкурс-захист науково-дослідницьких робіт учнів – членів МАН.

Український державний центр позашкільної освіти (*УДЦПО)*[4] здійснює координацію освітнього процесу, інформаційно-методичної і організаційно-масової діяльності регіональних закладів позашкільної освіти художньо-естетичного та науково-технічного напрямів, зокрема цілу низку актуальних конкурсів, проєктів і програм для старшокласників (наприклад, Всеукраїнський конкурс з ІТ-проєктів та кіберспорту серед дітей та молоді віком від 8 до 19 років “iTalent” та ін.).

Актуальною є діяльність *Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді (УДЦНПВКТУМ)*[5] щодо координації освітньої діяльності закладів туристсько-краєзнавчого напряму позашкільної освіти; різноманітні заходи, проєкти тощо. Наприклад, Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» («Джура») є формою роботи з національно-патріотичного виховання дітей і молоді, важливим засобом формування національно-патріотичної свідомості молодого покоління.

Наведемо приклади реалізації актуального змісту позашкільної освіти для старшокласників комплексними закладами позашкільної освіти.

У *Київському Палаці дітей та юнацтва (КПДЮ)*[6] реалізується значна кількість навчальних програм, проєктів тощо, орієнтованих на старшокласників. Наприклад, цікава навчальна програма для

[4] http://udcpo.com.ua/
[5] http://ukrjuntur.org.ua/
[6] https://www.palace.kiev.ua

старшокласників «Психологічний проектор» . У основі змісту програми – можливості кінотерапії – технології, що є різновидом арт-терапії та використовує виховну функцію мистецтва. Роботу за програмою організовано у формі кіноклубу; після групового перегляду старшокласниками спеціально дібраних кінофільмів відбувається обговорення. Багато фільмів, включених до програми, імітують психологічні ситуації з реального життя. Підчас перегляду учні вчаться співпереживати, вони думають разом із героями, погоджуються або не погоджуються з ними, вчаться мислити критично.

Цікавим для старшокласників є, наприклад, навчальний зміст та актуальні проєкти *Інформаційно-творчого агентства «ЮН-ПРЕС» КПДЮ.* ІТА «ЮН-ПРЕС» орієнтується на модель підготовки універсального фахівця соціальних комунікацій, який має володіти фахом кореспондента, літературного редактора, коректора, монтажера, звуко-, теле- і радіооператора, верстальника, відповідального секретаря, головного редактора, випускового редактора, прес-секретаря, PR-менеджера тощо. Серед проєктів «ЮН-ПРЕС» такі: Міжнародний фестиваль дитячої творчості, телебачення та преси «Золота осінь Славутича», Міжнародний форум лідерів молодіжних організацій та молодіжної преси «Молодь України – Європи: право участі», Міжнародна молодіжна зустріч «Схід-Захід: єдина Європа. Молодіжне співробітництво», Міжнародний фестиваль-конкурс дитячо-юнацької журналістики «Прес-весна на Дніпрових схилах» та інші.

У структурі *Рівненського міського Палацу дітей та молоді* (ПДМ)[7] діють профільні школи (бізнесу, сучасної хореографії, естрадно-вокального мистецтва, образотворчого мистецтва, інформатики, народного танцю, спортивного танцю, інтелектуальних видів спорту, східних єдиноборств, лідера), профільні спеціалізовані центри, клуби та об’єднання, художні колективи. Зміст і форми роботи значною мірою орієнтовані на старшокласників. Зокрема, *Школа бізнесу,* активно працює над реалізацією

[7] http://www.pdm.org.ua/

напряму економічного навчання, здійснюючи профілізацію молоді, що є одним з головних завдань у вирішенні соціальних проблем.

Профорієнтаційні проєкти ПДМ не лише на часі, але також дозволяють зацікавити і залучити старшокласників до позашкільної освіти. Наприклад, 2019 р. відбувся загальноміський профорієнтаційний проєкт ПДМ «Трафік можливостей». За два місяці реалізації проєкту старшокласники познайомилися із ринком праці міста, завдяки успішним bisnesman\woman та підприємцями, коучами прокачали власні skills.

Інший приклад, не менш цікавий для старшокласників та творчої молоді – *Театральна лабораторія «ВідСутність» ПДМ* – це простір експериментальної роботи, де свобода, пошук, дія – реальні цінності. Керівники та актори студії працюють з: сучасною драматургією, перформансом, відео, авторською музикою, контактною імпровізацією, фаєр-шоу.

Творчі об'єднання *Кіровоградського обласного центру дитячої та юнацької творчості (КОЦДЮТ)*[8] також пропонують цікавий зміст і форми роботи для старшокласників. Наприклад, відомий в Україні *молодіжний клуб «Імідж»*. У різних секціях Клубу займаються діти та молодь від 2 до 20 років. У Клубі діють секції таких профілів: екскурсійна діяльність; дипломатія; журналістика; шоу-театр: актори, режисери, сценаристи, ведучі шоу-програм, ді-джеї; MS – звукорежисери молодіжних дискотек; КВК.

У структурі *КОЦДЮТ* діє відомий і Україні *Євроклуб «Надія»* (вік вихованців – 12-21 рік). Основна мета євроклубу – активне пропагування ідеї європейської та світової єдності, активної громадянської позиції у місцевому середовищі. Досягненнями колективу є організація і проведення регіонального проєкту «Європа без кордонів», «Демократична школа», «Почни творить добро», «Толерантність як обличчя сучасного світу», етапу Міжнародного конкурсу «Безпечна Україна. Безпечна Європа. Безпечний світ», організація роботи Ради євроклубів м. Кропивницького й області,

[8] http://ocdut.kr.ua/

робота з європейської та євроатлантичної тематики з колективами міста, області, країни та зарубіжжя, участь у семінарах, тренінгах, міжнародних зустрічах. Члени Євроклубів постійно беруть активну участь у Конгресах УАЄС навчально-інформаційних тематичних тренінгах, виступають під час проведення Міжнародних семінарів, на заходах, організовують та проводять тренінги за програмою «Рівний-Рівному» тощо.

У складі *Сумського обласного Центру позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю (ЦПО та РТМ)* [9] діють різноманітні творчі об'єднання, які можуть зацікавити старшокласників (у художньо-естетичному, науково-технічному, фізкультурно-спортивному та інших відділах). Зокрема, для учнів, які цікавляться науково-дослідницькою діяльністю, працює дослідницько-експериментальний відділ, який пропонує актуальні і цікаві заняття як на базі Центру, так і на базі закладів вищої освіти, сприяють професійному самовизначенню старшокласників, набуттю допрофесійних знань і важливих навичок.

Формуванню світогляду дітей та молоді сприяє залучення до обласних проєктів, конкурсів та інших заходів за організації ЦПО та РТМ. Наприклад, з метою вдосконалення змісту і засобів національно-патріотичного виховання підростаючого покоління реалізується *обласний соціально-освітній національно-патріотичний проєкт «Голос крові: ми – Українці!»;* формуванню у дітей і молоді навичок здорового способу життя, активізації творчих здібностей сприяє *обласний конкурс відеороликів «Агенти здоров'я»* тощо.

Серед творчих об'єднань соціально-реабілітаційного напряму, орієнтованих на старшокласників, найбільш поширеними є навчальні програми, які передбачають роботу з лідерами учнівського самоврядування (наприклад, «Основи учнівського самоврядування», «Лідерство – запорука успіху»), програми формування психологічної та соціальної культури особистості та інші. Зокрема, спільно з педагогами *Центру дитячої та*

[9] http://ocpo.sumy.ua/

юнацької творчості» Дніпровської міської ради (Д.Панченко) автором розроблено *навчальну програму «Основи учнівського самоврядування»,* що реалізується у творчих об'єднаннях соціально-реабілітаційного напряму закладів позашкільної освіти та спрямована на вихованців віком від 14 до 18 років (Панченко, &Литовченко, 2017). Мета програми – створення умов для соціального розвитку, самореалізації особистості у соціальному житті, розвиток лідерських якостей вихованців; виховання активних і свідомих громадян України.

У закладах позашкільної освіти діють творчі об'єднання, які відвідують діти та молодь із особливими освітніми потребами (ООП) (спеціальні/інклюзивні групи), реалізуються спеціальні проєкти, спрямовані на сприяння соціалізації та інтеграції в суспільство дітей та молоді з ООП. Наприклад, у *Рівненському міському Палаці дітей та молоді* існує багаторічна традиція проводити *Благодійний марафон «З вірою в майбутнє».* Впродовж декількох днів відбуваються різноманітні заходи за організації та участі колективів ПДМ (концерти, флеш моби, творчі звіти художніх колективів та клубних підрозділів, екологічні акції тощо). Традиційно виручені кошти використовуються для фінансової підтримки учасників марафону. Обирають «Обличчя Марафону», зокрема у 2019 році у Марафону є і колективне обличчя – *Театр особливих акторів «Намисто»,* що діє у Рівненському міському Палаці дітей та молоді. Це велика мистецька сім'я, знана не тільки у рідній області, але і далеко за її межами. Участь у Благодійному марафоні «З вірою в майбутнє» - це можливість презентувати колектив та зібрати кошти на реалізацію ідеї *літнього табору «Крила» для особливої молоді.* Метою табору є розширення спектру позашкільних освітніх послуг, орієнтовних на молодь з ООП.[10]

Таким чином, можемо зробити висновок, що зміст позашкільної освіти для підлітків, старшокласників відповідає сучасним підходам у психолого-педагогічній науці і практиці; враховує вікові особливості, є цікавим для

[10] http://www.pdm.org.ua/blagodiynyy-marafon-z-viroyu-v-maybutnye

сучасної учнівської молоді; значною мірою спрямований на соціальне становлення особисті; постійно оновлюється, розвивається, вдосконалюється.

2.3. Соціально-педагогічний потенціал комплексних закладів позашкільної освіти

Відповідно до Закону України «Про позашкільну освіту» (2000) заклади позашкільної освіти можуть бути комплексними, профільними та спеціалізованими.

Комплексні заклади позашкільної освіти організовують роботу з учнями за різними напрямами позашкільної освіти (художньо-естетичним, туристсько-краєзнавчим, еколого-натуралістичним, науково-технічним, дослідницько-експериментальним, фізкультурно-спортивним або спортивним, військово-патріотичним, бібліотечно-бібліографічним, соціально-реабілітаційним, оздоровчим, гуманітарним). До комплексних закладів позашкільної освіти належать палаци, будинки дітей та юнацтва, центри дитячої та юнацької творчості.

Профільні заклади позашкільної освіти організовують роботу за певним напрямом позашкільної діяльності. До профільних закладів позашкільної освіти належать центри, клуби туристсько-краєзнавчої, науково-технічної, еколого-натуралістичної, спортивно-оздоровчої, художньо-естетичної творчості, військово-патріотичного спрямування, станції юних туристів, натуралістів, техніків, школи мистецтв, початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади, дитячо-юнацькі спортивні школи, оздоровчі заклади, туристські бази.

Перелік типів закладів позашкільної освіти затверджується Кабінетом Міністрів України. За статистичними даними МОН України станом на 2020 рік в Україні діють 240 комплексних закладів позашкільної освіти (загалом 1389 закладів позашкільної освіти).

Таким чином, специфіка комплексних закладів передбачає широку варіативність навчального змісту, форм та методів; зумовлює потенціал щодо

реалізації соціально-педагогічних функцій, виховання дітей та учнівської молоді (Пустовіт, 2003; 2004; 2011; 2012).

Аналізуючи відповідні аспекти, Г. Пустовіт (2012) підкреслює у такому контексті суттєві можливості комплексних закладів позашкільної освіти, зазначає про те, що «...ефективність їхньої діяльності з реалізації освіти і виховання учнів може забезпечуватись лише за умови, коли ці заклади за своєю сутністю стануть цілісніcними, гармонійними, навчально-виховними комплексами, а їхні педагогічні колективи будуть враховувати не лише вікові та індивідуальні інтереси, бажання та можливості дитини, а й національні особливості контингенту дітей та специфіку регіону».

Дослідження комплексних закладів позашкільної освіти передбачає звернення до наступних прикладів.

Харківський обласний Палац дитячої та юнацької творчості було створено у 1935 р. Харківський Палац піонерів і жовтенят на той час мав вагоме значення як один із перших комплексних закладів: «У 232 кімнатах розмістилися лабораторії та майстерні, кімнати для ігор та відпочинку, ляльковий театр, бібліотека на 50 тисяч книг, велика актова зала, зимовий сад, рослини для якого надіслали Нікітський та Батумський ботанічні сади. Палац мав власну дитячу електростанцію, власну друкарню, де друкувалася газета „На зміну”. Всій Європі був відомий клуб юних дослідників Арктики, яким керував письменник і журналіст, великий романтик та чудовий педагог Микола Трублаїні». За роки свого існування Палац закінчило понад 800 тисяч випускників. Серед найвідоміших – народний художник України А.Насєдкін, відомий поет М. Кульчицький, п’ятиразовий чемпіон світу з судномодельного спорту Д. Калашник та інші.

Сьогодні Харківський обласний Палац дитячої та юнацької творчості є сучасним закладом позашкільної освіти, який дає дітям та юнацтву можливість займатися улюбленою справою, сприяє вихованню та соціалізації дітей та молоді. У Палаці працює 7 відділів, що об’єднують роботу колективів (гуртків) за 10 напрямами позашкільної освіти. Протягом останніх

трьох років відкрито нові напрямки роботи: дитяче телебачення, європейський клуб; гуртки сучасних напрямків хореографії, автомоделювання, журналістики, саксофону, бандури; поглибленого вивчення французької мови, кіокушинкай карате, флорістика та фітодизайн інтер'єру, юні орнітологи, основ ентомології, шахи. На базі Палацу працює Харківська обласна рада старшокласників.

КЗ «Харківський обласний Палац дитячої та юнацької творчості» є організатором обласного відкритого фестивалю дитячої художньої творчості «Таланти третього тисячоліття», обласного фестивалю лідерів учнівського самоврядування «Лідер року», обласного свята-фестивалю «Щедрий вечір», обласної виставки юних природоохоронців «Зимовий вернісаж», обласної виставки писанкарства «Різдвяна писанка», свята дитячої творчості «Жива вода-Дельта». Вихованці закладу — активні учасники й переможці міжнародних, всеукраїнських та обласних заходів для обдарованої учнівської молоді.[11]

Київський Палац дітей та юнацтва[12] (на час створення — Палац піонерів та жовтенят) було створено у 1934 році. Зі спогадів першого директора Палацу О. Благодельської: «Перший рік роботи Палацу піонерів був знаменний тим, що вся громадськість столиці будувала й оснащувала Палац. Шефом відділу юннатів був академік Богомолець, професори Михайлов, Берт'є, Янкелевич були керівниками студій та гуртків. Відбудовані обладнання тривали майже рік» (Свирська, 2011).

Сьогодні Київський Палац дітей та юнацтва – сучасний заклад заклад позашкільної освіти. У структурі Палацу 12 відділів: туризму, краєзнавства та спорту; народної творчості; художньої творчості; PR-технологій та медіа виробництва; навчально-методичний відділ; Центр розвитку дошкільнят «Джерельце»; Авіаційно-космічний центр; відділ соціальних ініціатив і

[11] https://firstpalace.kh.ua/nash-palacz/suchasnyi-palats/
[12] https://www.palace.kiev.ua/

партнерства; відділ біології; Інформаційно-творче агентство «ЮН-ПРЕС»; а також відділ STEM-освіти, відділ івент-менеджменту та арт-проєктів.

Серед актуальних проєктів КПДЮ, наприклад,

Центр «New Skills» — це простір розвитку та самовдосконалення, що пропонує учням обрати для навчання цікаві спецкурси, які допоможуть розвинути здібності та в подальшому свідомо обрати майбутню професію. New Skills пропонує:

–обрати цікаві профільні курси

–краще підготуватися до вступу до вищого навчального закладу

–пройти професійну діагностику

–навчатися у провідних спеціалістів Києва.

Кінотелешкола «Kids Movie» ІТА «ЮН-ПРЕС» КПДЮ — перша сходинка у навчанні дітей основам екранного мистецтва. Навчання у кінотелешколі розраховано на дітей та молодь 10— 19 років. Під час освітньої діяльності діти набувають практичного досвіду професіональної зйомки короткометражних фільмів, відеороликів, репортажів і телепрограм. Вони створюють власні екрані продукти майже самостійно —від ідеї до монтажу. У цьому процесі їм допомагають досвідчені педагоги – кінематографісти та фахівці української телеіндустрії. У результаті навчання учні презентують свій телепродукт на кіномистецьких фестивалях різного рівня. Практичні заняття у кінотелешколі допоможуть вихованцям у виборі майбутньої професії.

Історія *Рівненського міського Палацу дітей та молоді*[13] почалася у 1940 році. У Палаці піонерів у різних гуртках (драматичному, художнього читання, балетному, ансамблі пісні і танцю, духовому оркестрі, шумовому, скрипальському) займалися 1200 юних рівнян різного віку. Окрім гуртків художнього напрямку, були інші. Відповідно до ситуації в країні на той час в Палаці поруч з художніми гуртками були оборонно-фізкультурний,

[13] http://www.pdm.org.ua/

протиповітряний, хімічної оборони, ворошиловських стрільців, військово-санітарний, планерний, гімнастичний та інші.

Сьогодні Рівненський Палац дітей та молоді – заклад позашкільної освіти, який працює за авторською моделлю як Центр профільної допрофесійної підготовки та початкової професійної освіти (з 1992 р.), першим на теренах СРСР змінив статус з політизованого Палацу піонерів на демократичний Палац дітей та молоді (1991) (І. Первушевська, директор Палацу).

Система соціального захисту вихованців закладу має три основні складника:

- надання допрофесійної освіти;
- участь вихованців у соціальних практиках, соціальних проектах;
- діяльність учнівського самоврядування.

Зокрема, здобуваючи професійні знання у 11 профільних школах допрофесійної підготовки та початкової професійної освіти, 12 аматорських та клубних об’єднаннях та 24 художніх колекивах, вихованці набувають впевненість у власному майбутньому. Участь у соціальних практиках, проектах, учнівському самоврядуванні сприяє набуттю соціального досвіду, становленню власної суб’єктної позиції дітей та молоді. Отже, оцінка результатів соціального захисту дітей і молоді, які навчаються в ПДМ, здійснюється по тому, наскільки його випускники підготовлені до самостійних дій та прийняття самостійних рішень, наскільки вони конкурентноздатні і адекватні вирішенню реальних життєвих ситуацій *(Від профільного навчання, 2010)*. Система соціального захисту у ПДМ тісно пов’язана з благодійною діяльністю (Благодійний марафон «З вірою в майбутнє», благодійна акція «Добро на Різдво» та ін.), волонтеріатом. У Палаці випускається власна газета «Без секретів», створено Web портал, телепередачу «ПіДеМо разом»; учні беруть участь у оригінальних власних проєктах, націлених на соціальну реабілітацію дітей та молоді.

Таким чином, на основі аналізу теоретичних підходів до позашкільної освіти, конкретних прикладів діяльності комплексних закладів позашкільної освіти, можемо акцентувати на наступних позиціях:

по-перше, необхідно відзначити загальні принципи, соціальні функції позашкільної освіти; спільні ціннісно-цільові, організаційні, змістові та інші компоненти діяльності закладів позашкільної освіти різних типів, що визначається єдністю системи позашкільної освіти як освітнього інституту, її нормативною основою, наявними теоретичним засадами;

по-друге, комплексні заклади позашкільної освіти мають власні специфічні характеристики, що, зокрема, сприяють соціальному вихованню, визначають процеси соціального становлення особистості учня (однак не заперечують вагомого значення профільних установ у такому самому контексті). Серед таких характеристик доцільно розглядати наступні:

− *поліваріативність, широка різноманітність видів діяльності в різних освітніх сферах, дитячих об'єднаннях, різновікових групах;* різноманітність форм і методів позашкільної освіти, що відповідають поліваріативності напрямів позашкільної освіти, творчих об'єднань, освітніх програм;

− *розширення культурного простору самореалізації особистості* за рахунок можливостей варіативної, диференційованої або індивідуальної освіти; визнання за учнем «права на спробу й помилку» у виборі творчого об'єднання, напряму діяльності; реалізації індивідуальних освітніх маршрутів;

− *соціально-педагогічна спрямованість діяльності* (є загальною характеристикою закладів різних типів, проте різною мірою виявляється у їхній діяльності), що передбачає комплексне використання можливостей соціально-виховного середовища, реалізації соціально-педагогічних функцій (оздоровлення, соціальний захист, рекреація, компенсація, комунікація, адаптація) (Золотарева, 2010), напрямів соціально-педагогічної діяльності (соціально-педагогічної підтримки, соціальної профілактики, соціальної

реабілітації та ін.). Органічне сполучення різноманітних форм освітньої діяльності та видів організації дозвілля (відпочинок, розваги, свята, самоосвіта, творчість), специфіка ціннісно-цільових й організаційних аспектів діяльності зумовлює набуття учнями соціального досвіду, розширення поля засвоєння соціальних ролей тощо;

− *координація позашкільної, виховної роботи в мікросоціумі, соціальне партнерство із установами, організаціями,* що створює можливості повноцінного розвитку дитини, її самовизначення, здобуття допрофесійної й початкової професійної освіти, підвищення її конкурентоспроможності у житті, створення умов для формування кожною дитиною власних уявлень про себе саму й оточуючий світ (Пустовіт, 2008; 2012).

Таким чином, комплексні заклади позашкільної освіти мають власну специфіку, поєднуючи різні напрями позашкільної освіти, актуальний зміст і технології, сучасні проєкти тощо. Отже, мають суттєві можливості сприяти соціальному становленню, професійній орієнтації, національному самовизначенню дітей та молоді.

Соціально-педагогічний потенціал комплексних закладів позашкільної освіти

Оперуючи поняттям *«соціально-педагогічний потенціал»,* ми розглядаємо соціально-педагогічні можливості закладу позашкільної освіти, що використовуються або можуть бути використані з метою створення сприятливих умов соціалізації, соціального становлення особистості, задоволення її соціокультурних потреб, а також соціально-педагогічної підтримки дітей та молоді, попередження або корекції порушень у соціальному розвитку, соціальній поведінці особистості.

На основі попереднього теоретичного аналізу та дослідження педагогічної практики маємо підстави зробити висновок про суттєвий *соціально-педагогічний потенціал* закладів позашкільної освіти; розглядати наступні компоненти, що складають його основу:

− нормативно-правовий (міжнародні документи у галузі освіти,

неформальної освіти, соціальної роботи, забезпечення прав дітей; нормативно-правові основи позашкільної освіти в Україні; нормативні основи соціальної/соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю);

− теоретико-концептуальний (психологічні, соціально-педагогічні положення щодо соціального становлення особистості; концептуальні основи та спільні цінності позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших європейських країн; теоретико-методичні основи позашкільної освіти; теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю (міжнародні та національні);

− ціннісно-цільовий (соціально-педагогічні функції; цілі, цінності та завдання діяльності закладів позашкільної освіти);

− організаційно-педагогічний (організаційні особливості діяльності закладу позашкільної освіти, його підрозділів, зокрема психологічної служби закладу; напрями позашкільної освіти; специфіка змісту, форм, методів і технологій позашкільної освіти; особливості педагогічного колективу; соціально-виховне середовище закладу);

− діяльнісний (соціальне виховання; соціальне навчання; організаційно-масова робота, культурно-дозвіллєва діяльність; оздоровлення дітей та молоді, виховання цінності здорового способу життя; реалізація напрямів соціально-педагогічної діяльності (соціально-педагогічна підтримка дітей та молоді вразливих груп; соціальна профілактика порушень соціального розвитку та поведінки учнів; соціальна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами; соціально-педагогічна підтримка обдарованих учнів тощо); координація виховної і соціально-педагогічної роботи у соціальному середовищі.

Короко схарактеризуємо ці компоненти.

Нормативно-правові основи, що зумовлюють соціально-педагогічні можливості закладів позашкільної освіти, складають положення міжнародних документів: з неформальної освіти (Рамкова програма «Освіта для всіх (ОДВ)» (Дакар) (2000); Меморандум про безперервну освіту

Європейського Союзу (2000); Рішення Празького саміту міністрів освіти і науки європейських країн щодо доповнення Болонської декларації 1999 р. Концепцією навчання впродовж життя (2001); Резолюція Європейської ради з навчання впродовж життя (2004) та інші); соціального змісту (Конвенція ООН про права дитини (1989); Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010); Постанова Європейської комісії «Інвестиції у дітей: розірвати коло неблагополуччя» (2013) тощо).

Зміст державної соціальної політики у такому контексті знайшов відображення у основних положеннях Законів України: «Про освіту» (2017), «Про позашкільну освіту» (2000), «Про охорону дитинства» (2001), «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993), «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001), «Про соціальні послуги» (2019) та ін. Суттєвими у межах соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти є положення таких документів, як Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні (2004), Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України (2011), Концепція позашкільної освіти та виховання (1996); Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2015); Концепція Нової української школи (2017).

Теоретико-концептуальні основи соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти, насамперед, складають психологічні, соціально-педагогічні положення щодо соціального становлення особистості; концептуальні основи та спільні цінності позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших європейських країн (ідеали демократії та гуманізму, свободи та рівності людей (відповідно до документів ООН, ЮНЕСКО: Декларації про права дитини (1959), Конвенції про права дитини (1989) тощо); концепція безперервної освіти (long life education); сприяння навчанню впродовж життя; демократичний, соціальний та культурний розвиток, участь дітей та молоді у суспільному житті, захист

спадщини та навколишнього середовища (EAICY) (українська позашкільна освіта поділяє ці принципи як член EAICY); створення умов для лідерства, спілкування, вивчення мов, набуття навичок роботи в команді, засвоєння соціальних ролей, розвиток критичного мислення, самосвідомості, відповідальності; соціалізація, творча реалізація та професійне самовизначення дітей та молоді. А також сприяння активному громадянству, підтримки молодіжної діяльності (Clarijs, 2008; Пустовіт, 2012).

Теоретико-концептуальні основи соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти також складають основні положення Концепції позашкільної освіти і виховання (1996), результати досліджень, що присвячені теоретико-методологічним основам позашкільної освіти (В. Вербицький, Г. Пустовіт, Т. Сущенко та ін.); теорії, що складають теоретичну основу соціальної педагогіки (А. Макаренко, В. Сухомлинський, М. Мід, П. Наторп, Ж.-Ж. Руссо, І. Песталоцці та ін.), сучасні праці, присвячені концептуальним основам соціально-педагогічної науки в Україні (Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, Н. Коляда, Г. Лактіонова, Ж. Петрочко, І. Рогальська-Яблонська, Н. Сейко, Т. Федорченко, В. Шахрай, Л. Штефан, Н. Чернуха, С. Харченко та ін.).

Необхідно підкреслити: про доцільність розглядати позашкільну освіту як соціальний інститут, що має значний соціально-педагогічний потенціал, зазначають вітчизняні й зарубіжні фахівці у галузі соціальної педагогіки, позашкільної освіти (О. Безпалько, І. Звєрєва, А. Золотарьова, А. Капська, Г. Пустовіт, Clarijs та ін.). Зокрема, Г. Пустовіт (2008) підкреслює значення особистості педагога закладу позашкільної освіти, що розглядається у такому контексті як «суб’єкт педагогічної підтримки розвитку і становлення особистості», визначає такий компонент професійної діяльності педагога, як «соціально-педагогічний»;обґрунтовує ідею єдності процесів індивідуалізації і соціалізації на шляху становлення підростаючої особистості.

Розлядаючи соціально-педагогічні можливості позашкільної освіти, І. Звєрєва (1998) зазначає: «У пошуку організації найефективніших форм

виховання й соціалізації молоді у позашкільному середовищі педагогічний колектив школи вступає у взаємодію з позашкільними закладами. Дитячі клуби за місцем проживання, технічні й туристичні станції, спортивні школи – усі ці заклади створено для організації та проведення дозвілля дітей і молоді, задоволення їх потреб у спілкуванні, самовизначенні, реалізації своїх інтересів і здібностей».

У межах *ціннісно-цільового компоненту* (соціально-педагогічні функції; цілі, цінності та завдання діяльності закладів позашкільної освіти) варто навести основні завдання позашкільної освіти України:

виховання громадянина України;

вільний розвиток особистості та формування її соціально-громадського досвіду;

виховання поваги до Конституції України, прав і свобод людини та громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії;

виховання патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей Українського народу, а також інших націй і народів;

виховання шанобливого ставлення до родини та людей похилого віку;

створення умов для творчого, інтелектуального, духовного і фізичного розвитку учнів;

розвиток інклюзивного освітнього середовища у закладах позашкільної освіти, найбільш доступних і наближених до місця проживання дітей, у тому числі дітей з особливими освітніми потребами;

здобуття учнями первинних професійних навичок і вмінь, необхідних для їхньої соціалізації, подальшої самореалізації та/або професійної діяльності;

формування в учнів свідомого й відповідального ставлення до власного здоров'я та здоров'я оточуючих, навичок безпечної поведінки;

задоволення освітньо-культурних потреб учнів, які не забезпечуються іншими складовими структури освіти;

задоволення потреб учнів у професійному самовизначенні і творчій самореалізації;

…

організація дозвілля учнів, пошук його нових форм; профілактика бездоглядності, правопорушень;

виховання в учасників освітнього процесу свідомого ставлення до власної безпеки та безпеки оточуючих;

формування здорового способу життя учнів;

здійснення інформаційно-методичної та організаційно-масової роботи (*Закон України «Про позашкільну освіту»*, 2000).

У наукових працях А. Золотарьової (2010) розглядаються соціально-педагогічні функції: соціальної підтримки, оздоровлення, соціальної адаптації, культурно-дозвіллєва тощо. Соціально-педагогічні можливості неформальної освіти висвітлено у працях Clarijs (2008). На думку Clarijs (2008), ключовими словами для неформальної освіти є «компетенції» і «навики» (лідерство, спілкування, вивчення мов, робота в команді, засвоєння соціальних ролей, вирішення конфліктів, критичне мислення, самосвідомість і усвідомлення оточуючих, відповідальність тощо). Ми розглядаємо *соціально-педагогічні функції ЗПО* відповідно визначеного діяльнісного компоненту соціально-педагогічного потенціалу (соціальне виховання; соціальне навчання; організаційно-масова робота, культурно-дозвіллєва діяльність; оздоровлення дітей та молоді, виховання цінності здорового способу життя; реалізація напрямів соціально-педагогічної діяльності; координація виховної і соціально-педагогічної роботи у соціальному середовищі).

Відповідно до Закону України «Про позашкільну освіту» (2000) в системі позашкільної освіти України діють творчі об’єднання *соціально-реабілітаційного напряму,* освітня діяльність яких забезпечує соціальне

становлення та розвиток інтересів, здібностей, потреб у самореалізації учнів, підготовку їх до активної професійної та громадської діяльності, організацію їхнього змістовного дозвілля та відпочинку. Отже, його зміст виходить за межі соціальної реабілітації, є фактично *соціально-педагогічним.*

До соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти належать: клуби старшокласників, клуби спілкування, школи лідерів та об'єднання учнівського самоврядування, Євро-клуби, творчі об'єднання для дітей з особливими потребами; творчі об'єднання, які мають на меті профілактику відхилень у соціальному розвитку і поведінці дитини тощо. Зміст соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти представлено також у навчальних програмах, навчальних та тренінгових курсах, спрямованих на формування цінності здорового способу життя у дітей та молоді (наприклад, тренінг-курс «Сприяння просвітницькій роботі „рівний-рівному" серед молоді України щодо здорового способу життя»; «Кроки до здоров'я» тощо); формування безпечної поведінки (наприклад, програма «Правила дорожнього руху та робота загонів ЮІР у навчальних закладах України» тощо); програмах проведення культурного дозвілля; програмах, спрямованих на соціальну реабілітацію підлітків з девіантною поведінкою, підготовку старшокласників до сімейного життя тощо.

Стосовно *організаційно-педагогічного компоненту* соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти (організаційні особливості діяльності закладу позашкільної освіти, його підрозділів, зокрема психологічної служби закладу; напрями позашкільної освіти; специфіка змісту, форм, методів і технологій позашкільної освіти; особливості педагогічного колективу; соціально-виховне середовище закладу) – слід звернути особливу увагу на складник - соціально-виховне середовище закладу, яке відповідно до сучасних підходів у соціальній роботі ми розглядаємо як *інклюзивне освітнє середовище, дружнє до дітей.*

Представлено лише деякі характеристики, що складають основу соціально-педагогічних можливостей закладів позашкільної освіти.

Вважаємо за доцільне зосередиту увагу на *діяльнісному компоненті,* у межах якого – сім основних позицій:

− *соціальне виховання* як створення сприятливих умов для засвоєння соціальних норм, інтеріоризації соціальних цінностей, становлення свідомої позиції особистості; особливого значення у сучасному контексті набуває національно-патріотичне виховання дітей та молоді;

− *соціальне навчання* як створення умов для набуття соціальних знань (політичних, соціально-економічних, загальнокультурних), засвоєння соціальних ролей, формування здатності орієнтуватися у подіях, що відбуваються в країні і світі;

− *організаційно-масова робота, культурно-дозвіллєва діяльність* (організація та проведення масових заходів різного рівня: всеукраїнські, обласні, міські, районні; різних форм культурно-дозвіллєвої діяльності дітей та молоді);

− *оздоровлення дітей та молоді, виховання цінності здорового способу життя* передбачає заходи щодо покращення фізичного, психологічного станів здоров'я дітей та молоді, сприяння усвідомленню ними цінності здорового способу життя;

− *соціально-педагогічна підтримка та соціальний захист вихованців;*

− *соціальна профілактика девіацій у дитячому і молодіжному середовищі*;

− *координація виховної і соціально-педагогічної роботи у соціальному середовищі* (соціальне партнерство з батьківською громадськістю, установами освіти і культури, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, громадськими організаціями тощо).

Схарактеризуємо коротко основні позиції, а також проаналізуємо стан проблеми у педагогічній практиці (на основі соціологічного методу дослідження «case study» (аналіз випадку).

Щодо першої позиції, варто зазначити, що сучасні учені у галузі соціальної педагогіки (Беспалько, 2003; Рижанова, 2005; Харченко, 2012 та

ін.) погоджуються, що *«соціальне виховання* є провідним процесом, що вивчається, проєктується та реалізується соціальною педагогікою, має вирішальне значення у формуванні в молодого покоління поведінки, що відповідала б і суспільним нормам, і потребам самої особистості» (Харченко, 2012, с. 5). У працях Н. Сейко (2002, с.24) *соціальне виховання* розглядається як процес і результат відтворення наступних поколінь на засадах турботи про соціокультурний розвиток суспільства.

У сучасних умовах розвитку країни фахівці у галузі позашкільної освіти підкреслюють роль закладів позашкільної освіти як інституту *соціального виховання,* акцентують на *виховному потенціалі* цих закладів (В. Вербицький, Г. Пустовіт, Т. Свирська, С. Мартова та ін.). У такому контексті Т. Свирська (2011) таким чином визначає стратегічну мету розвитку позашкільної освіти: орієнтація дітей, підлітків, молоді на цінності громадянського суспільства, загальнолюдські духовні пріоритети, гармонізацію взаємовідносин з оточуючим соціумом, природою, самим собою; формування у дітей, підлітків готовності до самостійного вибору на користь здорового способу життя, освіти, професіоналізму, самореалізації в суспільно і особисто значущій творчій діяльності, відповідальності за майбутнє своєї країни та сучасної цивілізації в цілому.

За результатами аналізу педагогічної практики можна наводити значну кількість прикладів діяльності закладів позашкільної освіти. Зокрема, на вирішення соціально-педагогічних завдань щодо сприяння соціальному становленню особистості, її свідомої позиції щодо суспільних проблем, а також профілактики негативних соціальних проявів у молодіжному середовищі спрямовані значна кількість проектів і програм, що реалізуються у *Київському Палаці дітей та юнацтва*. Прикладом є діяльність *Інформаційно-творчого агенства ЮН-ПРЕС* — сучасного осередку медіа-освіти, творчого об’єднання для дітей і підлітків. Особистісному розвитку та соціальному становленню майбутніх журналістів сприяє організація проєктів, зокрема проєкту «Міжнародний фестиваль-конкурс дитячо-

юнацької журналістики «Прес-весна на Дніпрових схилах», який щорік об'єднує талановиту молодь із більш ніж десяти країн світу. Фестиваль — це можливість для учнівської молоді бути почутим, висловити свою думку з актуальних соціальних проблем. У межах проекту проводиться така форма роботи, як Інтернет-діалог, що дозволяє залучити до обговорення актуальних соціальних проблем учнівську молодь з України, а також інших країн. Зокрема, старшокласники обговорювали такі теми, як «Здоровим бути модно», «Молодь у медіа-просторі», «Громадська позиція», «Благодійність – стан душі чи поклик?» та ін.

Соціальна спрямованість змісту позашкільної освіти створює можливості дитині самореалізуватися у соціально значимій діяльності, сприяє формуванню потреби в турботі про інших людей, активній участі у житті суспільства. Наприклад, *благодійна акція Рівненського міського Палацу дітей та молоді «Ми з вами»* (жовтень 2020) на підтримку Сєвєродонецького міського Центру дитячої та юнацької творчості, який опікується долею 40 дітей віком від 7 до 17 років, що постраждали від пожеж в Луганській області. Та інші приклади.

Особливого значення у сучасному контексті набуває *національно-патріотичне виховання дітей та молоді*. Актуальною у такому контексті є діяльність закладів та творчих об'єднань військово-патріотичного, туристсько-краєзнавчого напрямів; координацію такої роботи здійснює *Український державний центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді (УДЦНПВКТУМ)*[14], яким також проводяться різноманітні заходи, проєкти тощо. Наприклад, Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» («Джура») є формою роботи з національно-патріотичного виховання дітей і молоді, важливим засобом формування національно-патріотичної свідомості молодого покоління.

[14] http://ukrjuntur.org.ua/

Не менш важливою є діяльність творчих об’єднань, художніх колективів, закладів художньо-естетичного, мистецького напрямів позашкільної освіти, як залучають дітей та молодь до української національної культури, сприють її популяризації. Зокрема, у *Рівненському міському Палаці дітей та молоді* діють художні такі колективи:

Народний етногурт «Сільська музика». Колектив створено в 2003 році. Його учасниками є працівники *Етнокультурного центру «Веснянка»*, керівники фольклорних гуртів міста Рівного, фольклористи та етнографи – члени Рівненського фольклорно-етнографічного товариства. Гурт об’єднує палких прихильників відродження та популяризації традиційної культури краю.

Зразковий дитячий фольклорний гурт «Весняночка» Рівненського міського палацу дітей та молоді створено в 1987 році з метою успадкування дітьми традиційних звичаїв, обрядів, дитячих жанрів музичного фольклору та традиційного поліського співу. В репертуарі гурту «Весняночка» : обрядові, побутові, позакалендарні твори, дитячий фольклор, побутові танці та інструментальна музика.

Народний молодіжний фольклорний гурт «Веснянка» Рівненського міського палацу дітей та молоді створено в 1983 році . Гурт «Веснянка» – це творча лабораторія, що займається експедиційно-пошуковою, дослідницькою, видавничою, виконавською діяльністю та реконструкцією поліського автентичного співу і гри на традиційних музичних інструментах.

Таких прикладів в українській позашкільній освіті дуже багато, отже соціально-педагогічних потенціал закладів позашкільної освіти в контексті національно-патріотичне виховання дітей та молоді, відродження національної культури.

Патріотичному вихованню, інтеріорізації національних і культурних цінностей, значною мірою сприяють навчальні та організаційно-масові програми і проєкти. У сучасних умовах значної актуальності набувають творчі об’єднання військово-патріотичного напряму, які створюють умови

для формування в дітей та учнівської молоді патріотичної свідомості, національної гідності, готовності до виконання громадянського обов'язку. Зокрема, гуртківці відділу туризму, краєзнавства та патріотичного виховання Київського Палацу дітей та юнацтва під час занять, походів, зборів та інших заходів знайомляться з історією свого краю і України, героїчними подіями, долучаються до патріотичних заходів. Вихованці авіаційно-космічної лабораторії відділу науково-технічної творчості КПДЮ не лише отримують допрофесійну підготовку високої якості, але здобувають важливі практичні навички. Наприклад, на початку вересня 2014 р. на базі аеродрому «Бородянка» вихованці спільно з воїнами АТО (спецпідрозділ «Айдар») і військово-патріотичною організацією «Ніхто, крім нас» здійснили стрибки з парашутом. Як вважають керівники лабораторії, така практика допоможе підвищити професійність та інтерес юних парашутистів, а також зміцнить військово-патріотичний дух молоді.

Завдяки ініціативам закладів позашкільної освіти діти та учнівська молодь не залишаються осторонь, долучаються до волонтерських акцій, допомагають у вирішенні нагальних проблем. Наприклад, за організації *Рівненського Палацу дітей та молоді* проходила акція «Ми разом» (2014) – вихованці Палацу допомагали рятувати життя рівненських військових. Діти проводили майстер-класи, флешмоби, акції, щоб зібрати гроші, які використовують для придбання кровоспинних препаратів та інших необхідних ліків для військових свого міста. «З вірою в серці» (2014) - таку назву мала благодійна акція, організована педагогами, батьками та вихованцями *Київського Палацу дітей та юнацтва*, для захисників нашої країни, їхніх дітей та родин, медичних працівників і волонтерів, які працюють в зоні АТО.

Виховання культури здоров'я, цінності здорового способу життя, попередження негативних звичок дітей та молоді є суттєвою складовою виховної, соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної освіти. Реалізації таких завдань сприяє зміст, різні форми організації позашкільної

діяльності учнів. Широко застосовується технологія «рівний-рівному» (у виступах агіт-бригад, роботі волонтерів тощо). Одним з найбільш суттєвих у цьому контексті, таким, що спряиє фізичному вихованню та духовному самовдосконаленню особистості, є фізкультурно-спортивний напрям позашкільної освіти.

У змісті діяльності творчих об'єднань туристсько-краєзнавчого, еколого-натуралістичного, фізкультурно-спортивного та ін. напрямів позашкільної освіти закладено суттєві можливості щодо підтримки й розвитку фізичного, соціального здоров'я дітей та молоді, виховання характеру. Наприклад, відомий в Україні *клуб «Абалаковець» при Сумському Палаці дітей та юнацтва* сьогодні є центром дитячого альпінізму в Україні та координатором туристсько-краєзнавчої роботи в м. Суми. Абалаківці — переможці першості Федерації альпінізму і скелелазіння України (ФАіС України) з техніки альпінізму серед школярів та всеукраїнських ігор «Юний альпініст», учасники всеукраїнських альпініад на Кавказі, міжнародних зустрічей. Альпіністами клубу здійснено сходження на обидві вершини Ельбрусу (Західну та Східну) та на вершину Казбек, пік Піонер та пік Абалакова, пік Погребецького та інші. Випускникам підкорилися семитисячні гіганти: пік Корженевської, пік Хан-Тенгрі, маршрути 5—6-ї категорії складності на Кавказі та багато інших.

У контексті проблеми варто зазначити, що вихованню дітей та молоді сприяє специфіка освітньої та організаційно-масової діяльності закладів позашкільної освіти, залучення вихованців до соціально значущої діяльності, волонтерства, соціальних практик; створення умов для реалізації власного творчого і соціального потенціалу. Зокрема, цьому сприяють такі організаційні форми роботи, як клуби (військово-патріотичні, старшокласників, прес-клуби, Євро-клуби та ін.), школи лідерів та об'єднання учнівського самврядування, інші творчі об'єднання гуманітарного та соціально-реабілітаційного напряму, зміст роботи яких спрямований в першу чергу на підтримку дітей та молоді в соціальному

становленні.

Зазначені приклади демонструють реалізацію функції *соціального виховання* у закладах позашкільної освіти, результатом якого є соціальне становлення учнів, національне самовизначення, а також формування потреби у здоровому способі життя, свідомої позиції особистості.

Специфіка змісту освітного процесу та організаційно-педагогічних характеристик закладів позашкільної освіти дозволяють розглядати можливості *соціального навчання* як цілеспрямованого процесу надання соціальних знань, формування соціальних умінь та навичок, які сприяють соціалізації дітей та молоді (Галагузова, 2001). Необхідно зазначити, що у науковій літературі останнім часом широко застосовується термін *«соціальна освіта»,* виникнення якого пов'язано із становленням інститутів соціальної педагогіки та соціальної роботи в Україні. Втім його значення залишається недостатньо визначеним.

У контексті аналізу можливостей закладів позашкільної освіти щодо цілеспрямованого надання соціальних знань, формування соціальних умінь та навичок (соціального навчання), а також формування соціальних і громадянських компетентнорстей як ключових відповідно до Концепції Нової української школи (2017), маємо розглядати зміст навчальних програм, насамперед, гуманітарного та соціально-реабілітаційного напрямів; діяльність психологічної служби закладу (практичний психолог, соціальний педагог) щодо формування соціальних знань і умінь, надання соціально-педагогічної підтримки учням, які мають проблеми з соціалізацією, порушення у соціальному становленні (проведення індивідуальних та групових занять, тренінгів тощо); також аналізувати можливості закладів позашкільної освіти щодо професійної орієнтації учнів, надання допрофесійних знань і умінь, які можуть бути значною мірою пов'язані з розумінням суспільних відносин, сучасних соціальних процесів, формують здатність орієнтуватися у подіях, що відбуваються в країні і світі (наприклад,

творчі об’єднання журналістики, основ дипломатії, основ економічних знань тощо).

Прикладом вирішення задач соціального навчання можуть бути програми для творчих об’єднань соціально-реабілітаційниого напряму. Зокрема, спільно з педагогами *Центру дитячої та юнацької творчості» Дніпровської міської ради (Д.Панченко)* автором розроблено *навчальну програму «Основи учнівського самоврядування»,* що реалізується у творчих об’єднаннях соціально-реабілітаційного напряму закладів позашкільної освіти та спрямована на вихованців віком від 14 до 18 років. За результатами навчання учні мають знати зміст поняття «самоврядування», його завдання, організацію, структуру; алгоритм створення проектів та шляхи їх реалізації, організацію виборів тощо. Крім того, вони мають володіти вмінням організувати та спланувати роботу будь-якого органу учнівського самоврядування, самостійно складати сценарії, проєкти заходів, розподіляти доручення в учнівському колективі, співпрацювати з іншими організаціями, орієнтуватися в інформаційному матеріалі .

Організаційно-масова робота, культурно-дозвіллєва діяльність закладів позашкільної освіти з дітьми та молоддю також є важливим компонентом їхньої діяльності. На сучасному етапі ці заклади виступають організаторами різноманітних конкурсів, фестивалів, виставок, концертів змагань та інших заходів, де діти можуть проявити свої здібності й таланти, а також змістовно провести вільний час.

Можливо розглядати значну кількість прикладів такої роботи в Україні, говорити про значущі традиції у цій сфері. Зокрема, починаючи з 1995 р. за організації Кіровоградського обласного центру дитячої та юнацької творчості щорічно проводиться *Всеукраїнський фестиваль дитячої та юнацької творчості, присвячений Всесвітньому Дню Землі.* Фестиваль користується великою популярністю, його учасники не лише представляють власні творчі здобутки, але мають можливість висловити думки з актуальних соціальних проблем (номінація «Громадська думка»), що сприяє становленню суб’єктної

позиції особистості. Наприклад, девіз VIII Всеукраїнського фестивалю був «Крок за кроком – шлях до толерантності», відповідно мета номінації «Громадська думка» – формування і розвиток у дітей та молоді якостей толерантної особистості в системі стосунків «Я» та «інші», підтримка дитячого миротворчого руху в Україні та за її межами засобами дитячої творчості, сприяння встановленню толерантних стосунків у суспільстві. Тематика творів, есе старшокласників – учасників фестивалю різних років свідчить про становлення свідомої соціальної позиції учнів («Що для мене означає мир?», «Права людини», «Чи потрібен я Україні таким, яким я є сьогодні?», «Не можна чекати милості від природи після того, що ми з нею зробили», «Збережемо Землю для наших дітей», «Дорослі, поважайте нас!» тощо) (*Фестивальний альманах, 2006*). Наведемо уривок з учнівського твору учасників фестивалю.

Для чого живе людина?

«Чи задумувались ви коли-небудь над таким питанням: „Для чого живе людина?" Щоб відповісти на це питання, насамперед ми повинні задуматись над питанням „Для чого живу я? Що в житті я повинен зробити? Яка моя місія? <...>»

Сахневич Тетяна, м. Житомир

Організацію та проведення дозвіллєво-масових заходів зазвичай координує організаційно-масовий відділ закладу позашкільної освіти. До структури такого відділу у *Кіровоградському обласному центрі дитячої та юнацької творчості* входять завідуючим відділом, культорганізатор, звукорежисер, спеціаліст відеозабезпечення, спеціаліст музичного аранжування, спеціаліст-дизайнер. Зміст масової роботи Центру відображений у відкритій комплексний програмі, зокрема, підпрограмі «Дивосвіт», яка є наскрізною в діяльності закладу вцілому; окремим блоком у підпрограмі представлено заходи у межах руху «Даруй добро» для дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах (Л. Сивоконь).

У контексті аналізу соціально-педагогічного потенціалу позашкільної освіти варто акцентувати на тому, що заклади позашкільної освіти виступають організаторами *культурно-дозвіллєвої діяльності* дітей та молоді.

Поняття «культурно-дозвіллєва діяльність» увійшло до наукового обігу з початку 80-х рр. XX ст. Його поява була логічним наслідком теоретичного осмислення проблеми дозвілля, зокрема, підходу до визначення його сутності як одного з видів людської діяльності. На сучасному етапі при розгляді всієї сукупності потреб, що задовольняються в сфері дозвілля, робиться акцент на культурні потреби, які є спонукальною силою для здійснення культурної діяльності, тобто діяльності людини з виробництва, поширення збереження та споживання цінностей духовної культури (Киселева, 2004) .

У контексті проблеми необхідно виокремити *культурно-дозвіллєву діяльність дітей та молоді* як специфічну. У сучасних дослідженнях така діяльність розглядається як один із засобів реалізації сутнісних сил людини, де виявляються здібності й індивідуальні особливості особистості дитини, підлітка, виробляється система ціннісних орієнтацій, відбувається формування особистісних якостей; як засіб оптимізації соціально-культурного середовища, що поєднує перетворення, пізнання, в процесі якого здійснюється передача цінностей від одного покоління до іншого (Турбина). Культурно-дозвіллєва діяльність має суттєвий потенціал щодо розвитку соціальної активності, становлення свідомої позиції особистості за умови, якщо вона сприяє стимулюванню широкого спектру соціальних ініціатив, залученню дітей та молоді до соціально значимих справ.

Таким чином, за нашими висновками є підстави розглядати позашкільну освіту як провідний соціальний інститут, що здійснює організацію культурно-дозвіллєвої діяльності дітей та молоді, створюючи таким чином умови для соціального становлення та культурного вдосконалення особистості, а також сприяючи попередженню поширення асоціальних форм проведення дозвілля у молодіжному середовищі.

Наступна позиція – заклад позашкільної освіти як інститут *соціально-педагогічної підтримки та соціального захисту* вихованців. У контексті аналізу такої позиції необхідно підкреслити, що серед учнів закладів позашкільної освіти значний відсоток складають діти і молодь соціально

вразливих груп. За даними МОН України станом на 2013/2014 н.р., кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей із малозабезпечених сімей становила близько 4,4% від загальної кількості учнів позашкільних навчальних закладів; позашкільною освітою охоплено понад 7.200 дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. За даними МОН України 2020 року кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, становить 8.216; дітей із малозабезпечених сімей 41.720; чисельність учнів з ООП складає 9.462, що майже на 2 тис більше у порівнянні з даними 2014 року.

Статистичні дані МОН України щодо учнів закладів позашкільної освіти соціально незахищених категорій подано у таблиці 2.2.[15]

Таблиця 2.2

Дані
про дітей соціально незахищених категорій –
вихованців закладів позашкільної освіти
у 2020 році (у розрізі областей)*

№	Область	Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування	Діти з малозабезпе-чених сімей	Діти з особливими освітніми потребами
1	Вінницька	161	988	270
2	Волинська	138	1 976	297
3	Дніпропетровська	864	1 509	695
4	Донецька	615	1 604	1 065
5	Житомирська	195	1 449	172
6	Закарпатська	116	867	110
7	Запорізька	326	2 209	325
8	Ів.-Франківська	334	2 402	322
9	Київська	647	2 555	1 019
10	Кіровоградська	537	1 924	374
11	Луганська	120	256	130
12	Львівська	259	3 944	378
13	Миколаївська	440	1 703	290
14	Одеська	401	2 860	316

15 https://mon.gov.ua/ua/statistichni-danni

15	Полтавська	211	1 849	354
16	Рівненська	101	1 808	146
17	Сумська	313	1 305	412
18	Тернопільська	74	1 146	278
19	Харківська	1 241	2 999	592
20	Херсонська	193	637	202
21	Хмельницька	166	1 676	208
22	Черкаська	265	1 448	401
23	Чернівецька	75	1 022	297
24	Чернігівська	287	726	233
25	м. Київ	137	858	576
Усього		**8 216**	**41 720**	**9 462**

* – за даними статистичних звітів за формою 1-ПЗ.

Отже, на сучасному етапі створення інклюзивного освітнього середовища є одним із важливих завдань позашкільної освіти (закон України «Про позашкільну освіту», 2000), до позашкільної освіти залучено значну кількість дітей з ООП, а також учнів, які потребують соціально-педагогічної підтримки внаслідок складних життєвих обставин.

Таких прикладів діяльності закладів в позашкільної освіти в Україні значна кількість, що дозволяє говорити про суттєву роль позашкільної освіти як інституту, що здійснює соціальну підтримку дітей та молоді соціально незахищених категорій. Зокрема, про власну *систему соціального захисту вихованців Рівненського Палацу дітей та молоді*, яка містить 3 складника: надання допрофесійної освіти; участь вихованців у соціальних практиках, соціальних проектах; діяльність учнівського самоврядування, - йшлося на початку параграфу.

Особливо значущою є *соціальна профілактика девіацій у дитячому і молодіжному середовищі,* пов’язана із можливостями залучення значної кількості дітей та молоді до змістовного дозвілля, створення умов для творчої самореалізації тощо. Про такий аспект діяльності закладів позашкільної освіти зазначено у нормативних документах (*Концепція реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на*

період до 2015 року, 2011), статистичних відомостях та аналітичних матеріалах Міністерства освіти і науки України, наголошується у наукових працях (Г. Пустовіт, Т. Сущенко та ін.), виступах педагогічних працівників тощо. Зокрема, у розділі «Проблеми, які потребують розв'язання» Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року (2011) серед інших проблем зазначено: «…поширення дитячої бездоглядності, зокрема послаблення функцій сімї, зменшення кількості позашкільних гуртків і секцій за місцем проживання призводять до збільшення кількості правопорушень, учинених неповнолітніми та за їх участю, випадків утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність…».

Слід підкреслити роль творчих об'єднань соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти, зміст діяльності яких значною мірою спрямований на попередження негативних проявів у дитячому і молодіжному середовищі (булінг, кібербулінг, вживання психоактивних речовин тощо). Зокрема, нагальними є завдання щодо створення умов для засвоєння ефективних моделей поведінки з ровесниками, формування поваги до прав і свобод людини, попередження нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства тощо *(Створення системи, 2018)*. Актуалізації зазначеної проблеми в суспільстві сприяє Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (2018), яким визначено поняття «булінгу», його ознаки, права та обов'язки працівників закладів освіти, а також запроваджено адміністративну відповідальність за булінг тощо.

Важливим складником соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти є функція *координації виховної і соціально-педагогічної роботи у соціальному середовищі*. Відповідно в Україні склалася *система позашкільної освіти*, яка передбачає наявність координаційних центрів – державних закладів, а також обласні, районні, міські заклади як координаційні центри соціально-педагогічної, виховної, просвітницької роботи на відповідному рівні.

Система позашкільної освіти дозволяє залучити до участі у різноманітних заходах, акціях, проєктах значну кількість учнів, зокрема вразливих груп, дітей та молодь «групи ризику»; за відповідної організації консолідує навколо позашкільної виховної та соціально-педагогічної роботи широке коло організацій (батьківську громадськість, органи управління освітою, заклади загальної середньої освіти, громадські організації, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді тощо), таким чином координуючи соціально-виховне середовище як таке, що здійснює цілеспрямований вплив на свідомість і поведінку вихованців (Звєрєва, 2008).

Вирішенню соціально-педагогічних задач сприяє *соціальне партнерство* закладів позашкільної освіти з іншими установами та організаціями, батьками тощо. Варто зазначити, що категорія «соціальне партнерство» належить, насамперед, до сфери соціально-трудових відносин. Утім, сьогодні цей термін активно інтегрується в теорію соціальної роботи, а також соціально-педагогічну науку. Налагодження соціального партнерства сприяє формуванню ознак стабільної комплексної соціальної роботи, характеризується прагненням до втручання у найбільш гострі соціальні проблеми. Особливостями взаємодії з партнерськими організаціями є напрацювання моделей соціальної роботи для вирішення адресних соціальних проблем (Петрочко, 2008, с. 848-849).

З точки зору соціальної педагогіки сутність поняття «соціальне партнерство» стосовно освіти розглядається як механізм взаємодії освітніх установ з різними структурами, суб'єктами з метою саморозвитку, самоорганізації; як форма взаємодії освітніх установ з оточуючим середовищем, спрямована на досягнення спільних цілей шляхом досягнення соціального консенсусу (Мащенко, 2011).

Налагодження соціального партнерства як форми ефективного співробітництва сторін передбачає дотримання таких принципів: спільне планування; спільна оцінка діяльності; побудова взаємодії на довірі, відкритості дій, задумів, оперативному та достатньому обміні інформацією,

відповідальність перед собою та партнерами за всі свої дії тощо. Формами соціального партнерства у соціальній роботі/соціальній педагогіці можуть стати: інформаційний обмін, спільні благодійні акції, реалізація програм соціально-культурної спрямованості, підтримка соціальних ініціатив, фінансування соціальної сфери (Петрочко, 2008, с. 848-849).

З метою надання соціально-педагогічної підтримки та допомоги дітям, які цього потребують, заклади позашкільної освіти здійснюють соціальне партнерство з різними *суб'єктами соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю*, до яких належать зокрема:

- уповноважені органи, що здійснюють соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю (органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; центри соціальних служб та їх спеціалізовані формування; служби у справах дітей);
- фахівці з соціальної роботи;
- юридичні та фізичні особи, які надають соціальні послуги сім'ям, дітям та молоді;
- волонтери у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю (*Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»,* 2001).

Соціальними партнерами закладів позашкільної освіти виступають *центри соціальних служб* – спеціальні заклади, уповноважені державою реалізувати соціальну політику шляхом проведення соціальної роботи з дітьми, молоддю та сім’ями. Центри соціальних служб належать до соціальних служб територіального охоплення, що дає можливість: залучити спеціалістів певного профілю та необхідної кваліфікації; створити можливості для клієнтів певної територіальної одиниці користуватися послугами спеціалістів; чітко виокремити конкретні соціальні проблеми дітей, сімей і молоді певної громади та об’єднати її ресурси для їх вирішення; посилити відповідальність керівників та виконавців за кінцевий результат діяльності (Безпалько, 2009).

До соціального партнерства із закладами позашкільної освіти можуть залучатися установи, що належать до системи соціального захисту й профілактики правопорушень серед неповнолітніх. За результатами аналізу педагогічної практики доцільною є співпраця з фахівцями *підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України,* що проводить, зокрема, роботу, пов'язану із запобіганням правопорушенням неповнолітніх; виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми, і вживає заходів щодо їх усунення; бере участь у правовому вихованні неповнолітніх; виявляє, припиняє й розкриває злочини, скоєні неповнолітніми; виявляє осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність.

Заклади спеціальної освіти [16] виступають соціальними партнерами закладів позашкільної освіти, які залучають учнів до позашкільних занять, організовують гуртки на базі навчальних закладів, творчі конкурси та фестивалі («Повір у себе» та інші); реалізують соціальні проєкти; у співпраці з центрами соціальних служб, іншими установами та організаціями вирішують соціально-педагогічні задачі щодо сприяння соціальному становленню учнів, зважаючи на труднощі адаптації та інтеграції в соціум вихованців інтернатних закладів.

Необхідно відзначити доцільність соціального партнерства закладів позашкільної освіти із громадськими організаціями, закладами загальної середньої та вищої освіти, органами управління освітою, органами місцевого самоврядування та інше, що сприяє реалізації актуальних соціальних проєктів, вирішенню соціально-педагогічних задач щодо соціального становлення дітей та молоді.

Наприклад, зважаючи на специфіку діяльності *Дитячого оздоровчо-екологічного центру Оболонського району м. Києва*, соціальнами партнерами колективу закладу виступають (2014):

---

[16] Окрім закладів системи спеціальної освіти, функціонують дитячі заклади для дітей з інвалідністю у системі Міністерства охорони здоров'я України, центри комплексної реабілітації для дітей з інвалідністю відомства Міністерства соціальної політики України.

− громадські організації (ГО), навчальні заклади та державні установи: Національна ассамблея інвалідів України; ГО м. Києва: ГО «Церебрал»; ГО «Джерела»; ГО «Група активної реабілітації». Районні громадські організації.

− Центр соціально-психологічної допомоги дітям та молоді з особливими потребами Оболонського району м. Києва та ін.

Соціальне партнерство доцільне в межах конкретного проєкту позашкільного закладу. Зокрема, партнерами проєкту *Київського Палацу дітей та юнацтва Міжнародний фестиваль-конкурс дитячо-юнацької журналістики «Прес-весна на Дніпрових схилах»* виступають: Головне Управління у справах сім'ї, молоді та спорту; Управління професійно-технічної освіти м. Києва; Національна спілка журналістів України; Київська обласна державна адміністрація; Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка; Київський Міжнародний Університет;Київський Славістичний університет; Міжнародний благодійний фонд «Надії і Добра»; Товариство «Просвіта»; Центр культури та мистецтв «Парк «Київська Русь»; Київський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; засоби масової інформації (*Положення XI Міжнародного фестивалю-конкурсу дитячо-юнацької журналістики «Прес-весна на дніпрових схилах»,* 2013)

Наступний суттєвий аспект у контексті соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти стосується специфіки реалізації цими закладами *соціально-педагогічної діяльності,* сутність якої у галузі соціальної педагогіки розуміють як різновид професійної діяльності, яка спрямована на створення сприятливих умов соціалізації, всебічного розвитку особистості, задоволення її соціокультурних потреб або відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності людини. Мета соціально-педагогічної діяльності полягає у створенні сприятливих соціокультурних умов соціалізації особистості; серед її пріоритетних завдань наступні:

− зміцнення та активізація адаптаційного потенціалу особистості;

− збереження та покращення фізичного, психічного та соціального

здоров’я особистості;

− створення сприятливих умов у мікросоціумі для розвитку здібностей та самореалізації особистості;

− надання соціальної, психологічної, педагогічної підтримки та допомоги особистості тощо (О. Безпалько, І. Звєрєва) (*Соціальна педагогіка: мала енциклопедія, 2008,* с.265).

Соціально-педагогічна діяльність реалізується у вигляді комплексу профілактичних, реабілітаційних, корекційно-розвивальних заходів, а також шляхом педагогічно доцільної організації різних сфер життєдіяльності дітей та молоді. До основних принципів соціально-педагогічної діяльності відносять: індивідуальний підхід, опору на позитивні сторони особистості, об’єктивність підходу до підопічного, конфіденційність (Никитина, 2007, с. 12).

У контексті аналізу соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти актуальними є визначені у соціально-педагогічних дослідженнях (О. Безпалько, І. Звєрєва та ін.) *напрями соціально-педагогічної діяльності,* а саме: соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціально-культурна анімація, соціальне обслуговування та ін. *(*Безпалько, 2006, с. 26-27), реалізація яких у закладі позашкільної освіти має суттєву специфіку. Зокрема, у контексті нашого дослідження доцільно розглядати такі основні напрями, як соціально-педагогічна підтримка дітей вразливих груп, соціальна профілактика порушень соціального розвитку і поведінки учнів, соціальна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами, а також соціально-педагогічна підтримка обдарованих учнів у закладі позашкільної освіти та ін.

Суттєвим аспектом діяльності закладів позашкільної освіти є такий напрям соціально-педагогічної діяльності як *соціально-культурна анімація,* яка орієнтована на вирішення питань дозвілля різних груп населення та створення умов для самореалізації особистості в різних сферах творчої діяльності; сприяє культурному розвитку особистості шляхом організації

такої практичної діяльності, яка відповідає інтересам і нахилам особистості (Безпалько, 2006, с.28). Таким чином, одна з важливих функцій закладів позашкільної освіти щодо організації змістовного дозвілля дітей та учнівської молоді, забезпечення їм доступу до культурних цінностей, створення умов для творчої самореалізації цілком логічно розглядається як соціально-педагогічна, що значною мірою реалізує такий напрям соціально-педагогічної діяльності як соціальна анімація.

У залежності від того, хто виступає суб'єктом соціально-педагогічної діяльності (держава в цілому, організація, конкретний спеціаліст), розглядають макрорівень, мезорівень, мікрорівень соціально-педагогічної діяльності (Звєрєва, 1998; Петрочко, 2010 та ін.). На мікрорівні *суб'єктами соціально-педагогічної діяльності* у закладі виступають педагог, педагог-організатор, фахівці психологічної служби закладу (практичний психолог, соціальний педагог).

Соціально-педагогічний потенціал діяльності *педагога закладу позашкільної освіти* («керівник гуртка, секції, студії, інших форм гурткової роботи», відповідно Типових штатних нормативів позашкільних навчальних закладів (2012) може виявлятися у реалізації цілей соціального становлення дітей в процесі освоєння ними обраного напряму діяльності; крім того, у межах реалізації навчальної програми творчого об'єднання педагог може встановлювати зв'язки із закладами загальної середньох освіти, вести роботу з батьками, підтримувати обдарованих і талановитих дітей, зокрема дітей з особливими освітніми потребами тощо.

Педагог-організатор закладу позашкільної освіти реалізує соціально-педагогічну діяльність шляхом організації і проведення масових заходів в межах соціальних і дозвіллєвих програм (вечори, свята, походи, екскурсії тощо); підтримки соціально-значущих ініціатив дітей у сфері їх вільного часу, організації канікулярного відпочинку, залучення батьків і громадськості. Педагог-організатор розробляє і проводить цільові соціально-педагогічні програми, використовує в роботі різноманітні форми

діагностичної і соціально-педагогічної роботи з дітьми (Золотарева, 2004, с.23).

Суттєвим аспектом у контексті проблеми є професійна соціально-педагогічна діяльність фахівців *психологічної служби* закладу *(практичний психолог, соціальний педагог),* які згідно з Положенням про психологічну службу системи освіти України (2018), вирішують завдання щодо психологічного забезпечення та підвищення ефективності педагогічного процесу, захисту психічного здоров'я і соціального благополуччя усіх його учасників; надання соціально-педагогічної допомоги соціально незахищеним категоріям вихованців з метою подолання ними життєвих труднощів та підвищення їхнього соціального статусу.

Соціальний педагог закладу позашкільної освіти керується тими самими документами та виконує ті самі функції, що і фахівець закладу загальної середньої освіти, втім його діяльність має особливості. Соціальний педагог у закладі позашкільної освіти вирішує наступні задачі:

− вивчає та оцінює особливості діяльності і розвитку учнів, мікроколективу (групи), учнівського колективу в цілому, молодіжних та дитячих громадських організацій; досліджує спрямованість впливу мікросередовища, особливостей сім'ї та сімейного виховання, позитивного виховного потенціалу соціального середовища та джерела негативного впливу на вихованців;

− прогнозує на основі спостережень та досліджень посилення негативних чи позитивних чинників соціальної ситуації, що впливає на розвиток особистості учня чи групи; прогнозує результати освітнього процесу з урахуванням чинників становлення особистості;

− надає необхідну консультативну соціально-педагогічну допомогу учням, які потребують підтримки чи перебувають у складних життєвих обставинах, батькам учнів; дитячим і молодіжним громадським організаціям;

− сприяє захисту прав учнів, представляє їхні інтереси у службі у справах дітей, у правоохоронних та судових органах;

− бере участь у формуванні навичок дотримання норм та правил поведінки, цінності здорового способу життя, сприяє попередженню девіацій в учнівському середовищі;

− надає соціально-педагогічні послуги, спрямовані на задоволення соціальних потреб учнів; здійснює соціально-педагогічний супровід освітнього процесу, соціально-педагогічний патронаж соціально незахищених категорій учнів; сприяє соціальному становленню особистості, професійному самовизначенню та реалізації соціального потенціалу учнів.

Важливе місце в діяльності соціального педагога у закладі позашкільної освіти посідає стимулювання і власне розвиток соціально цінної діяльності учнів, підтримка соціальних ініціатив, заходів, акцій, соціальних проєктів.

Соціально-педагогічний потенціал психологічної служби закладу можливо розглянути на прикладі роботи *кабінету психолого-педагогічного супроводу Київського Палацу дітей та юнацтва (КПДЮ).* Виходячи із цільової аудиторії (вихованці, педагоги, батьки) та сучасних вимог до освітнього процесу, практичні психологи Палацу окреслили такі напрями психологічного супроводу: цільове консультування педагогів, батьків та гуртківців з питань особистісного розвитку, психологічна просвіта та соціальна профілактика, цільова психологічна діагностика. Крім того, у КПДЮ працює мережа гуртків психологічного спрямування, клуби «Пізнай себе» і «Психологічний проєктор», (психологічний аналіз кінофільмів) та ін. Випускники мають можливість займатись волонтерською практикою у «Психологічній майстерні» (2014).

Водночас, аналіз стану забезпечення закладів позашкільної освіти в Україні соціальними педагогами дозволяє засвідчити наступне: відповідно до *Типових штатних нормативів позашкільних навчальних закладів* (2012) у закладі не передбачено посади «соціальний педагог»; втім керівникам закладів позашкільної освіти надається право «у разі виробничої необхідності змінювати штати окремих структурних підрозділів або вводити посади (крім керівних), не передбачені штатними нормативами для даного

закладу, у межах фонду оплати праці». Таким чином, частина закладів позашкільної освіти загалом не має соціального педагога як штатного працівника; за такої умови функції здійснення соціально-педагогічної діяльності покладаються на практичного психолога, керівника гуртка, педагога-організатора.

Отже, сутність *соціально-педагогічного потенціалу* комплексних закладів позашкільної освіти доцільно розглядати як соціально-педагогічні можливості, які використовуються або можуть бути використані з метою створення сприятливих умов соціалізації, соціального становлення особистості, задоволення її соціокультурних потреб, а також соціально-педагогічної підтримки учнів, попередження або корекції порушень у соціальному розвитку, соціальній поведінці особистості тощо. Сутність та специфіку цього феномену визначають п’ять основних компонентів: нормативно-правовий; теоретико-концептуальний; ціннісно-цільовий; організаційно-педагогічний; діяльнісний.

Висновки до другого розділу

У другому розділі дисертації представлено визначені за результатами порівняльного аналізу концептуальних основ, цілей і цінностей позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших європейських країн, а саме: спільні позиції *концептуальних основ*: базується на ідеалах демократії та гуманізму, свободи та рівності людей (відповідно до документів ООН, ЮНЕСКО: Декларації про права дитини (1959), Конвенції про права дитини (1989) тощо); є частиною концепції безперервної освіти (long life education); сприяє навчанню впродовж життя; здійснюється у вільний час, який розглядає як важливу та специфічну освітню сферу дітей, молоді та дорослих тощо; *цілей і цінностей:* демократичний, соціальний та культурний розвиток, участь дітей та молоді у суспільному житті, захист спадщини та навколишнього середовища (EAICY); створення умов для лідерства, спілкування, вивчення мов, набуття навичок роботи в команді,

засвоєння соціальних ролей, розвиток критичного мислення, самосвідомості, відповідальності; соціалізація, творча реалізація та професійне самовизначення дітей та молоді. А також сприяння активному громадянству, підтримки молодіжної діяльності (Clarijs, 2008; Пустовіт, 2012). Відмінності стосуються, насамперед, термінології та відповідного статусу як освітнього інституту.

На основі теоретичного аналізу та дослідження педагогічної практики обґрунтовано *соціально-педагогічний потенціал комплексних закладів позашкільної освіти* у соціальному становленні підлітків, старшокласників, сутність якого розглядаємо як соціально-педагогічні можливості, які використовуються або можуть бути використані з метою створення сприятливих умов соціалізації, соціального становлення особистості, задоволення її соціокультурних потреб, а також соціально-педагогічної підтримки учнів, попередження або корекції порушень у соціальному розвитку, соціальній поведінці особистості тощо.

Сутність та специфіку цього феномену визначають п’ять основних компонентів: нормативно-правовий; теоретико-концептуальний; ціннісно-цільовий; організаційно-педагогічний; діяльнісний (складники діяльнісного: соціальне виховання; соціальне навчання; організаційно-масова робота, культурно-дозвіллєва діяльність; оздоровлення дітей та молоді, виховання цінності здорового способу життя; соціально-педагогічна підтримка та соціальний захист вихованців; соціальна профілактика; координація виховної і соціально-педагогічної роботи у соціальному середовищі).

Стосовно організаційно-педагогічного компоненту соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти у полі особливої уваги складник - *соціально-виховне середовище закладу*, яке відповідно до сучасних підходів у соціальній роботі ми розглядаємо як інклюзивне освітнє середовище, дружнє до дітей. Найбільш значущим складником діяльнісного компоненту визначено *соціальне виховання* як створення сприятливих умов для засвоєння соціальних норм, інтеріоризації соціальних цінностей,

становлення свідомої позиції особистості; особливого значення у сучасному контексті набуває національно-патріотичне виховання дітей та молоді.

Суттєвий аспект у контексті соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти стосується специфіки реалізації цими закладами *соціально-педагогічної діяльності,* сутність якої у галузі соціальної педагогіки розуміють як різновид професійної діяльності, яка спрямована на створення сприятливих умов соціалізації, всебічного розвитку особистості, задоволення її соціокультурних потреб або відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності людини. Мета соціально-педагогічної діяльності полягає у створенні сприятливих соціокультурних умов соціалізації особистості; серед її пріоритетних завдань наступні:

− зміцнення та активізація адаптаційного потенціалу особистості;

− збереження та покращення фізичного, психічного та соціального здоров'я особистості;

− створення сприятливих умов у мікросоціумі для розвитку здібностей та самореалізації особистості;

− надання соціальної, психологічної, педагогічної підтримки та допомоги особистості тощо (О. Безпалько, І. Звєрєва) (*Соціальна педагогіка: мала енциклопедія, 2008,* с.265).

У контексті аналізу соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти актуальними є визначені у соціально-педагогічних дослідженнях (О. Безпалько, І. Звєрєва та ін.) *напрями соціально-педагогічної діяльності,* а саме: соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціально-культурна анімація, соціальне обслуговування та ін. (Безпалько, 2006, с. 26-27), реалізація яких у закладі позашкільної освіти має суттєву специфіку. Зокрема, у контексті нашого дослідження доцільно розглядати такі основні напрями, як соціально-педагогічна підтримка дітей вразливих груп, соціальна профілактика порушень соціального розвитку і поведінки учнів, соціальна реабілітація дітей та молоді з особливими освітніми потребами, а також соціально-педагогічна підтримка обдарованих учнів у закладі позашкільної освіти та ін.

РОЗДІЛ 3
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ УЧНІВ 8-11 КЛАСІВ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

3.1. Методологічні підходи до вивчення проблеми соціального становлення особистості у закладах позашкільної освіти

Мета і завдання дослідження проблеми соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти зумовили необхідність його здійснення на основі методологічних підходів.

Водночас, актуальність проблеми соціального становлення дітей та молоді у суперечливому сучасному світі зумовила наявність широкого поля філософських, соціально-психологічних, соціально-педагогічних теорій становлення особистості як носія індивідуально-особистісного й колективно-соціального, які базуються на підходах до розвитку особистості, що виникли й розвивалися в руслі філософської, психолого-педагогічної, соціально-педагогічної наук.

Сучасні теоретичні позиції у психолого-педагогічній науці (І. Бех, Л. Масол, Г. Пустовіт, Т. Ромм та ін.) свідчать про доцільність поліпарадигмального підходу у дослідницькій педагогічній діяльності, що акумулює можливості (у даному випадку пізнання та інтерпретації) різних підходів, дозволяє оптимально об’єктивно пояснити складний соціально-педагогічний феномен.

Застосування різних підходів за аналізу процесу соціального становлення особистості відповідає вимогам щодо відмови від логічної однозначності, жорсткої детермінованості у тих випадках, коли мова йде про дослідження у сфері гуманітарної науки (Ромм, 2007, с.41).

Таким чином, вважаємо доцільним аналіз основних методологічних підходів до розуміння процесу соціального становлення особистості, визначення тих провідних положень, що складатимуть методологічні засади дослідження та обґрунтування соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти.

У межах дослідження проблеми соціального становлення особистості

найбільш актуальним є *аксіологічний підхід,* що розглядається як філософсько-педагогічна стратегія, в основі якої лежить принцип цінності в ролі специфічної призми, що переломлює різні соціально-педагогічні процеси (Петрочко, 2010, с.50-51).

Аксіологічний підхід є органічно властивим гуманістичній педагогіці, оскільки людина розглядається у ній як найвища цінність суспільства й самоціль суспільного розвитку. Теоретико-методологічні основи ціннісної проблематики у галузі педагогіки розкрито у працях І. Беха, В. Кременя, О. Савченко, О. Сухомлинської та ін. У психолого-педагігчній науці з позиції аксіологічного підходу розглядаються найбільш суттєві аспекти становлення особистості. Зокрема у праці *«Особистість на шляху до духовних цінностей»* (2018) І. Бех обґрунтовує теоретичні положення («цінність у духовній сфері особистості», «духовність особистості у діяльнісних пріоритетах», «патріотично-громадянська іпостась особистості» та ін.), визначає процесуальний вимір духовної цінності особистості («компонентна модель сходження зростаючої особистості до духовних цінностей») (Бех, 2018).

У контексті обґрунтування процесу соціального становлення особистості суттєвою є теза І. Беха (2018) про те, що «Лише цінність своєю духовною силою може змінити таку душевну ситуацію, створити об’єктивну значущість та вибудувати відповідну ієрархію життєвих подій. У духовної особистості з’являється віра, яка забарвлює життя високим сенсом, у межах якого вона живе і духовно розвивається» (Бех, 2018, с.12).

Основними категоріями аксіологічного підходу виступають категорії «цінність», «ціннісні орієнтації». Сутність категорії *«ціннісні орієнтації»* у психології розуміють як важливий компонент світогляду особистості або групової ідеології, який виражає (представляє) переваги і прагнення особистості або групи по відношенню до тих чи інших узагальнених людських цінностей (благополуччя, здоров’я, комфорт, пізнання, громадянські свободи, творчість, праця тощо). Саме формування ціннісних

орієнтацій часто розглядається як основна мета і сутність виховання, на відміну від навчання (*Большой психологический словарь, 2007)*.

Категорія *«цінність»,* за висновками Д. Леонтьєва, М. Рокіча, М. Тейлора, В. Тугарінова, Д. Холстеда, є неоднозначною та багаторівневою. Це поняття визначається як належне та бажане на відміну від реального, дійсного; цінності належать до психічних утворень (їх джерелом є бажання, інтереси, почуття, ставлення). Цінності розглядаються як соціальний феномен, що існує у діалектичному відношенні суб'єкт-об'єкт, і є важливою ланкою у зв'язку «особистість – її внутрішній світ – оточуюча дійсність» (*Ценностно-смысловая сфера личности*, 1999).

Для соціально-педагогічної інтерпретації соціального становлення особистості суттєвими є наступні положення з позицій аксіологічного підходу.

– Цінності мають подвійну сутність: вони соціальні, оскільки історично зумовлені, та індивідуальні, оскільки у них зосереджено досвід конкретної людини (*Ценностно-смысловая сфера личности*, 1999).

–«На кожному етапі розвитку суспільства створюється специфічний набір і структура цінностей. Вони сприяють перетворенню соціальних норм та ідеалів у особистісні принципи життєдіяльності завдяки тому, що перетворюються на внутрішні спонуки (мотиви) поведінки особистості» (Бех, 2008) .

–Ціннісні відношення суб'єкта до зовнішнього світу опосередковані орієнтацією людини на інших людей, на суспільство в цілому, на ідеали, уявлення і норми, що в ньому існують. Як зазначає В. Тугарінов, «окрема людина може користуватися лише тими цінностями, які наявні в суспільстві. Тому цінності життя окремої людини в основі своїй є цінності оточуючого її суспільного життя» (*Ценностно-смысловая сфера личности*, 1999).

–У ході соціалізації відбувається засвоєння й відтворення людиною культурних цінностей і соціальних норм того суспільства, у якому вона живе (Мудрик, 2000, с.3); у основі соціальної поведінки людини завжди

знаходиться система цінностей і ціннісних орієнтацій (Алєксєєнко, 2009, с. 344).

–У соціально-педагогічній діяльності варто керуватися двома первинними і головними цінностями: благо й гідність кожної людини, з одного боку, і відповідні обов'язки індивіда й суспільства – з іншого. Згідно із таким трактуванням соціальна педагогіка виконує вкрай необхідну педагогічну місію в системі соціальних взаємодій – педагогічно виправданий вплив на ціннісний розвиток цих взаємодій (Бочарова, 1999, с. 44).

Актуальними в контексті ідей аксіологічного підходу є сучасні наукові дослідження та концепції, зокрема, *теорія поколінь*, що наголошує на тому, що цінності формуються, передусім, суспільними подіями та сімейним вихованням; *концепція Мюрея Боуена*, що описав процес, більшою мірою неусвідомлений, щодо передачі психогенної інформації від покоління до покоління; *теорія мімів*, як одиниць, що вміщують у собі психокультурну спадщину, *Ричарда Докінза* та його послідовників тощо (Лактіононва, 2020, с. 74).

Специфіка підходів наукового пізнання педагогічної реальності полягає у тому, що вони сформувалися на основі загальнонаукових категорій: «система», «структура», «функція», «інформація», «модель», «особистість», «діяльність» тощо (Ромм, 2007). Відповідно як один з найбільш актуальних у контексті соціально-педагогічного дослідження можливо розглядати *системний підхід*, в основі якого лежить розгляд об'єкту як системи (Кононко, 2000).

Системний підхід має універсальний характер. На значущості системного підходу у дослідницькій практиці наголошують І. Бех, Т. Семигіна, М. Каган, О. Кононко, М. Лукашевич, Г. Пустовіт, Т. Ромм та ін. Аргументом є наступне твердження М. Каган (1991, с. 5): «Методологія системного дослідження передбачає рішення двох взаємопов'язаних завдань: по-перше, вивчення системних об'єктів як форми існування й руху реального світу, як прояв його впорядкованості; по-друге, конструювання системи

категорій, що відображають системні зв’язки об’єктів, що вивчаються, й таких, що роблять впорядкованим власне пізнання».

Системний підхід широко застосовується у інтерпретації педагогічних, соціальних явищ, зокрема: системний підхід у вихованні (І. Бех, О. Савченко, О. Кононко, Г. Пустовіт та ін.), системний підхід у теорії і практиці соціальної роботи (О. Безпалько, І. Звєрєва, М. Лукашевич, Т. Семигіна та ін.).

В українській педагогічній науці системний підхід спрямовується на розкриття цілісності педагогічних об’єктів, виявлення в них різноманітних типів зв’язків та зведення їх у єдину теоретичну картину (Пустовіт, 2008, 2012). Отже, у контексті проблеми соціального становлення особистості особливо актуальними є положення таких досліджень з позицій системного підходу:

−Специфіка соціального виховання як соціальної системи, що пов’язана з тим, що у ряді випадків саме окремі її елементи (люди, групи інші соціальні спільності) відіграють визначальну роль у процесі соціалізації (М. Лукашевич, Т. Ромм та ін.).

−Системний підхід до позашкільної освіти, обґрунтування педагогічної системи у закладах позашкільної освіти (В. Вербицький, О. Биковська, Т. Сущенко, Г. Пустовіт).

Насамперед, у такому контексті необхідно визначити *систему позашкільної освіти*, яка являє собою освітню підсистему, що включає державні, комунальні, приватні заклади позашкільної освіти; інші заклади освіти як центри позашкільної освіти (заклади загальної середньої освіти незалежно від підпорядкування, типів і форм власності, в тому числі школи соціальної реабілітації, міжшкільні навчально-виробничі комбінати, заклади професійної (професійно-технічної) та фахової передвищої); гуртки, секції, клуби, культурно-освітні, спортивно-оздоровчі, науково-пошукові об'єднання на базі закладів загальної середньої освіти, навчально-виробничих комбінатів, закладів професійної (професійно-технічної) та фахової

передвищої; клуби та об'єднання за місцем проживання незалежно від підпорядкування, типів і форм власності; культурно-освітні, фізкультурно-оздоровчі, спортивні та інші заклади освіти, установи; фонди, асоціації, діяльність яких пов'язана із функціонуванням позашкільної освіти; відповідні органи управління позашкільною освітою і науково-методичні установи; інші суб’єкти освітньої діяльності, що надають освітні послуги у системі позашкільної освіти (*Закон України «Про позашкільну освіту»*, 2000).

Розглядаючи позашкільну освіту і виховання учнів як системне утворення в освітньому процесі закладу позашкільної освіти, Г. Пустовіт (2012) визначає основні елементи педагогічної системи (мета й конкретні цілі позашкільної освіти і виховання учнів на різних етапах їхнього розвитку; зміст позашкільної освіти і виховання; організаційно-педагогічні форми та методи (методики); методичні засоби, які забезпечують ефективне функціонування організаційно-педагогічних форм та методів навчання і виховання учнів; навчально-виховна (інформаційно-аналітична, організаційно-спрямовуюча та коригуюча) діяльність педагога (спеціаліста) закладу позашкільної освіти; навчально-пізнавальна, пошукова, дослідницька і конструкторська діяльність та конкретна суспільно корисна, масова чи природоохоронна робота учнів), обґрунтовує їхній зміст та специфіку.

−Система соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю (О. Безпалько, І. Звєрєва, Г. Лактіонова та ін.); системні моделі соціальної роботи (Т. Семігина, М. Лукашевич тощо). Зокрема, провідна ідея концепції соціальної роботи з дітьми та молоддю в Україні, розробленої І. Звєрєвою (1998), полягає у розумінні її як багаторівневої системи, підсистемам якої властиві відносна самостійність, технологічність та ефективність залежно від об’єкта (напряму соціальної роботи) й суб’єкта (категорії дітей та молоді) соціально-педагогічного впливу. Кожен напрям-підсистема має соціальне спрямування, яке виявляється у меті, принципах, змісті, формах, методах і критеріях діяльності соціальних служб для дітей та молоді.

Основні принципові підходи дослідження О. Безпалько (2006)

випливають із сучасних теорій про організацію соціально-педагогічної діяльності як системи, що реалізується на державному, регіональному та локальному рівнях. Необхідною умовою організації соціально-педагогічної роботи в громаді є взаємодія між органами виконавчої влади, державними та неурядовими організаціями, ініціативними групами з метою мобілізації зусиль громади задля благополуччя дітей і молоді.

М. Лукашевич, Т. Семигіна (2009) розглядають системно-екологічну модель соціальної роботи й акцентують на таких властивостях системи, як гомеостаз (рівновага), ревербація (ефект доміно), напруга й конфлікти (що пов'язані з неповною інтеграцією й відмінностями компонентів системи) тощо. За М. Лукашевичем, Т. Семигіною (2009), для соціальної роботи становлять принципове значення наступні обов'язкові характеристики системи: 1) вона складається з менших систем; 2) вона є частиною більшої системи і має свої межі.

Таким чином, аналіз соціального становлення особистості из позицій *системного підходу* відбиває, насамперед, методологічну значущість ідеї цілісності й багаторівневості людської екзистенції; з одного боку, дозволяє розглядати процес соціального становлення особистості як систему взаємозалежних особистісних перетворень, що виявляються у взаємопов'язаних сферах становлення особистості: самосвідомість, діяльність, спілкування, й відображають становлення соціальності людини, що в кінцевому підсумку визначає можливість загалом існування суспільства як «системи індивідуальностей», які є залежним один від одного, суспільних норм та морально-етичних еталонів.

Системний підхід надає можливість визначити доцільність системності впливу на соціальне становлення особистості, зокрема, визначає доцільність системного підходу до виховання учнів у закладах позашкільної освіти (І. Бех, О. Савченко, О. Кононко, Г. Пустовіт, Н. Селиванова та ін.), систему соціально-педагогічної роботи, зокрема *соціально-педагогічного супроводу*

соціального становлення учнів (О. Безпалько, І. Звєрєва, Т. Семигіна, М. Лукашевич, Г. Пустовіт та ін.).

Необхідність аналізу внутрішніх закономірностей розвитку явищ у їхньому зв'язку із зовнішніми соціокультурними умовами з одного боку, та суб'єктивними установками людської особистості, її смислами й ідеалами – з іншого, зумовлюють актуальність *культурологічного підходу* до пізнання педагогічних явищ (Ромм, 2007, с.32).

Культурологічний підхід передбачає розгляд педагогічних феноменів як культурних, пов'язаних із рішенням задач соціалізації й інкультурації особистості шляхом трансляції їй провідних фрагментів загального й спеціалізованого соціокультурного досвіду, накопиченого людством, введенням людини до норм і правил соціальної та культурної адекватності суспільству (Г. Гайсіна) (Ромм, 2007, с.32). Відповідно, приймаються наступні педагогічні положення:

−існує соціальний взаємозв'язок між вихованням і прогресом суспільства як культурного явища (А. Джуринський, Г. Корнетов та ін.);

−культурні цінності мають виступати однією з основ для диференціації змісту освіти (І. Романенко);

−від міри взаємодії особистості й культури залежить її поведінка, пошук можливостей реалізації тих потенцій й устремлінь, що призводять до самовдосконалення особистості й суспільного прогресу (Ромм, 2007, с.32).

Особливе значення для розуміння соціокультурного підходу має культурно-історична концепція Л. Виготського (1991; 1993), яка актуалізує ідеї про те, що культурні традиції, контекст побутового існування в культурі, історичний досвід нації диференціюють і структурують почуттєво-когнітивний досвід, способи сприйняття, розуміння й діяльності людини.

У створеній Л. Виготським (1991; 1993) концепції історії культури як розвитку систем знаків, що слугують для управління поведінкою, знайшла вирішення проблема співвідношення культури й психології особистості; зокрема, взаємодія особистості й суспільства, що створює сприятливе або

несприятливе середовище для розвитку задатків особистості у працях Л. Виготського та його школи вперше почало вивчатися експериментально (Асмолов, 1993).

«Констатуючи певний стан уроджених властивостей людини, ми визначаємо лише його „вихідний стан”, який за культурного розвитку, що відбувся різним чином, може дати неоднакові результати», – пише Л. Виготський (1993). «Культура, середовище перетворюють людину, не лише надаючи їй певні знання. Вони трансформують власне структуру її психологічних процесів, виробляючи у ній певні прийоми користування власними можливостями» (Выготский, 1993, с.221). У цьому контексті Виготський говорить про так звану «культурну обдарованість», що, на його думку, «полягає насамперед у тому, щоб маючи від природи середні або погані дані, досягати за допомогою їхнього раціонального використання таких результатів, яких інша, культурно нерозвинута людина, здатна досягти лише за допомогою натуральних даних, значно більш сильних» (Выготский, 1993, с.221).

Таким чином, *культурологічний підхід* дозволяє розглядати соціальне становлення особистості як соціокультурний процес розвитку її соціальних, індивідуальних, інтракультурних якостей; становлення системи цінностей, формування світогляду, що здійснюється у певному соціокультурному середовищі, яке визначає ціннісно-смисловий розвиток особистості. У контексті культурологічного підходу соціальне становлення особистості визначають процеси індивідуалізації, соціалізації й інкультурації, що дозволяють гармонізувати в людині індивідуальні цінності до норм й правил соціальної та культурної адекватності; культурний розвиток людини зумовлює «трансформацію власне структури її психологічних процесів, виробляючи у ній певні прийоми користування власними можливостями» у соціальному середовищі (Выготский, 1993).

Відповідно можемо зробити висновок про доцільність визначити *культурологічний підхід* методологічною основою організації соціально-

педагогічного супроводу соціального становлення учнів у закладах позашкільної освіти.

У вирішенні проблеми теоретизації процесу соціального становлення особистості доцільним є погляд з позицій *феноменологічного підходу* – одного з напрямів в філософії XX століття як певної методології філософського дослідження, що здійснила вплив на інші течії (насамперед екзістенціоналізм) та гуманітарні науки (*Введение в философию*, 2003).

Вихідний пункт феноменології як філософського вчення – можливість виявлення й опису інтенціонального (спрямованого на предмет) життя свідомості. Істотна риса феноменологічного методу – відмова від будь-яких непояснених передумов. Феноменологія також виходить з ідеї нерозривності і в той же час взаємної незведеності свідомості і предметного світу (природи, соціуму, духовної культури). Тим самим за свідомістю залишається функція сенсоутворення (встановлення сенсу предметів), не пов’язана із будь-якими міфологічними, науковими, ідеологічними й побутовими установками (*Введение в философию*, 2003).

У широкому сенсі «феномен» – це будь-яка подія або будь-який факт, знання про який вже задано як знання про дійсність у проробці нашого мислення, іншою мовою, дано як ідея цієї дійсності. Основна мета феноменологічного аналізу будь-яких соціальних явищ – «у дослідженні того, як людина крок за кроком організує соціальну реальність» (Прехтль, 1999). Організовуючи та формуючи й соціально виховуючи за допомогою різних суспільних явищ й інститутів власну соціальність, людина засвоює та привласнює наявні форми соціального буття, стаючи тим самим реальним суб’єктом соціальних відносин (Ромм, 2007).

Можливість використання концептуальних положень феноменологічного підходу при аналізі педагогічних феноменів засновані на визнанні неоднозначності й стохастичності процесів розвитку й формування особистості.

Отже, з позицій *феноменологічного підходу* соціальне становлення людини можливо інтерпретувати як соціально-психологічний, соціально-педагогічний феномен; складне, неоднозначне соціально-, культурно-, суб'єктиво- та об'єктивно зумовлене явище; як процес набуття людиною соціальності в процесі засвоєння та привласнення форм соціального буття, становлення особистісних характеристик, розвитку свідомості.

Екзистенціальний підхід у психології ґрунтується на філософії екзистенціалізму, ірраціонального вчення, що зосереджується на пізнані існування людини у ситуаціях боротьби, страждання, смерті. Ідеї С. Кьеркегора, М. Хайдеггера, Ж.-П. Сартра набули поширення після Другої світової війни і відбивали певне суспільне розчарування в тому, що світ прагне добра і є гуманним за своєю природою. Екзистенціалісти розглядали людське існування, *екзистенцію* (лат. existere – існування) як «буття в світі», тобто таке існування, що конечне (завершене). Основні прояви (модуси) людської екзистенції (існування) – це турбота, страх, рішучість, совість, любов, що виявляється через смерть і зіткнення з «нічим» (Лукашевич, &Семигіна, 2009, с. 113).

Ж.-П. Сартр (1943) у рішенні проблеми сенсу життя дотримувався позиції реалізму; у основній праці «Буття і ніщо» (1943) намагався довести, що людина протиставляє ворожому світу здатність створювати своє життя, спираючись на свободу. Однак, це творення, за Сартром, є перетворенням людини з речі у «ніщо». Ніщо, у свою чергу, значно бідніше змістом, що складає трагедію людини (*Словарь-справочник «Человек и общество»*, 1996, с. 368).

Соціальний смисл вчення про екзистенцію розкривається у екзистенціальних концепціях особистості й свободи. Особистість, згідно з екзистенціалізмом, є самоціль, колектив – засіб, що забезпечує можливість матеріального існування індивідів. Суспільство, далі, покликано забезпечувати можливість вільного духовного розвитку кожної особистості, гарантуючи їй правовий порядок, огороджуючи особистість від посягань на її

свободу. Але роль суспільства залишається при тому, по суті, негативною: воля, яку воно може надати індивіду, це «звільнення від» – воля економічна, політична тощо. Істинна же воля, «звільнення для», розпочинається по той бік соціальної сфери, у світі духовного життя особистості, де індивіди стикаються не як виробники матеріальних благ і не як суб'єкти правових відносин, а як екзистенції. При цьому суспільство лише обмежує особистість; центр тяжіння переміщується з родового, суспільного на одиничну людину (*Введение в философию,* 2003).

Для екзистенціалістів набуває актуальності поняття «самість», що, згідго із Хайдеггером, розглядається як «Я» у власному розгортанні, бутті. Іншими словами, таке буття, що усвідомлює себе, яке може сказати – «Я». Можливо розрізняти індивідуалізоване буття у формі турботи про себе, а також соціалізоване, усереднено-суспільне буття. Останнє відсуває на задній план власні можливості буття (*Словарь-справочник «Человек и общество»,* 1996, с. 368).

Для представників екзистенціалізму (С. Кьеркегора, М. Хайдеггера, Ж. П. Сартра, І. Ялома, Р. Мея, В. Франкла, Л. Бинсвангер та ін.) вважаються логічними наступні ідеї:

−ідея унікального й неповторного людського життя;

−ідея заперечення універсальних інтерпретацій; осягнення кожної конкретної людини лише у контексті її конкретного життя;

−ідея конфлікту між усвідомленням власної смертності й бажанням бути (Ялом, 2000) тощо.

Для нашого дослідження мають значення власне ідеї екзистенціального підходу, що полягають не у вивченні проявів психіки людини, але у самому її житті у нерозривному зв'язку зі світом та іншими людьми; є актуальними не лише у пізнанні соціального буття, соціального становлення особистості («буття-у-світі», «буття-разом»), але також є основою цілого ряду практик соціальної роботи (екзистенціальна психотерапія І. Ялома, теорія особистості Р. Мея, логотерапія В. Франкла) (Лукашевич, &Семигіна, 2009, с. 113). У

межах теорії і практики соціальної роботи розглядається гуманістично-екзистенціальна модель, яка передбачає «спонуку людини до осмислення свого екзистенціального вибору й на основі цього проєктування власних відносин з людьми й соціальними інститутами, а також визначення шляхів реалізації цього проєкту», допомогу людині знайти сенс життя задля подолання сумнівів і відчаю (Лукашевич, &Семигіна, 2009, с. 115) тощо.

Таким чином, екзистенціальний підхід є актуальним для теоретичного та практичного вирішення соціально-педагогічної проблеми; з точки зору *екзистенціального підходу* сутність соціального становлення особистості доцільно розглядати як процес розвитку унікальної особистості, здатної самостійно зробити свій соціальний і екзистенціальний вибір, що передбачає усвідомлення власної індивідуальності шляхом виходу за межі самої себе, реалізації власного унікального потенціалу (людина може бути тим, ким вона вирішила бути), що можливо інтерпретувати через категорії «буття-у-світі», «буття-разом».

Щодо соціально-педагогічного супроводу соціального становлення особистості у закладах позашкільної освіти особливої актуальності набуває власне *гуманістично-екзистенціальна модель*, яка передбачає «спонуку людини до осмислення свого вибору й на основі цього проєктування власних відносин з людьми й соціальними інститутами…»(за Лукашевич, &Семигіна, 2009).

На основі теоретичного аналізу можемо узагальнити, що процес соціального становлення особистості у контексті нашого дослідження доцільно розглядати з позицій таких методологічних підходів: *аксіологічний, системний, культурологічний, феноменологічний, екзістенціональний.* Саме такі методологічні підходи покладено в основу обґрунтування *технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів у закладах позашкільної освіти.*

3.2. Обґрунтування концептуальних основ соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти

В основі розробленої концепції лежить *сукупність суперечностей,* що характеризує рівень розв'язання проблеми на суспільному, інституціональному і особистісно-професійному рівні.

На суспільному рівні суперечність полягає у невідповідності реальної соціокультурної ситуації в країні суспільним функціям щодо сприяння соціальному становленню особистості. Зокрема соціально-ціннісна невизначеність, зміщення пріоритетів, неправові підходи до вирішення соціальних проблем зумовлюють зневіру частини підлітків, старшокласників у таких соціальних цінностях, як соціальна справедливість, чесність тощо; актуалізують проблеми соціальних девіацій у підлітковому і молодіжному середовищі.

На інституціональному рівні – актуалізуються *суперечності* між:

– вимогами суспільства до освітніх інститутів щодо реалізації соціально-педагогічних функцій, забезпечення соціально-педагогічних умов для становлення особистості, здатної до самореалізації у суспільстві на основі інтеріоризації суспільних норм і цінностей, свідомої соціальної позиції, і недостатньою мірою реалізації таких завдань у сучасному освітньому середовищі;

–можливостями закладів позашкільної освіти як освітнього інституту, сприятливого для соціального становлення особистості, соціально педагогічним потенціалом цих установ у підтримці учнів вразливих груп, соціально-педагогічної профілактики, створення інклюзивного освітнього середовища й відсутністю цілісного теоретичного обґрунтування цієї проблеми у галузі соціально-педагогічної науки ;

–розвитком соціально-педагогічної науки як такої, що вивчає особливості соціального виховання, виховні можливості соціального середовища і умови соціалізації особистості, розглядає закономірності становлення особистості і роль соціальних інститутів у цьому процесі, і

недостатнім концептуальним визначенням процесу соціального становлення особистості у комплексних закладах позашкільної освіти.

На особистісно-професійному рівні необхідно розглядати два аспекти: правовий і власне особистісно-професійний. Щодо першого, суперечність зумовлено, з одного боку, актуальністю професійної соціально-педагогічної діяльності у закладі позашкільної освіти та типовими штатними нормативами позашкільних навчальних закладів (затверджено наказом МОНмолодьспорту України № 1230 від 31.10.2012), остання редакція яких не передбачає посади «соціальний педагог», – з іншого. Водночас, відповідно до п.6.31. «Штати закладів, до яких за обсягом та умовами праці не можуть бути застосовані ці Типові штатні нормативи (заклад розраховано до 90 дітей або більше 960 дітей), затверджуються засновником». Утім, необхідно зазначити, що навіть за умов відсутності у закладі посади «соціальний педагог», його функції покладаються на практичного психолога, культорганізатора, керівника гуртка.

Щодо другого аспекту, зважаючи на актуальність соціально-педагогічних функцій позашкільної освіти, постає необхідність обґрунтування змісту і технологій соціально-педагогічної діяльності з метою сприяти соціальному становленню підлітків, старшокласників. Отже, актуалізується *суперечність* між значним потенціалом позашкільної освіти щодо соціально-педагогічного супроводу соціального становлення підлітків, старшокласників і недостатньою мірою теоретичного обґрунтування і практичної реалізації такої соціально-педагогічної технології.

Концептуальні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти розроблено як теоретичне обґрунтування рішення проблеми, визначеної у темі нашого дослідження.

Відповідно представлено такі складники:

– Міжнародні стандарти соціальної педагогіки/соціальної роботи
– Методологічні підходи та ключові методологічні ідеї

- Принципи соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти
- Умови реалізації концептуальних основ
- Критерії ефективності соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти

Концептуальні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти у межах соціально-педагогічного дослідження) мають складати *міжнародні підходи та актуальні ключові принципи соціальної педагогіки/соціальної роботи*.

Насамперед, варто акцентувати увагу на *міжнародних документах*. Зокрема, важливими є положення документів соціального змісту (Конвенція ООН про права дитини (1989); Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010); Постанова Європейської комісії «Інвестиції у дітей: розірвати коло неблагополуччя» (2013) тощо).

У цих документах визначено фундаментальні принципи, яких мають дотримуватись уряди, розвиваючи послуги для дітей та сімей, зокрема: *дії в найкращих інтересах дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства* (*Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей*, 2010).

В Україні затверджено Державну соціальну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, що має на меті забезпечення послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, розбудови ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016-2021 роки), а також досягнення Цілей Сталого Розвитку, затверджених Резолюцією Організації Об’єднаних Націй 70/1 «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року». Це підтверджує, що

забезпечення прав дітей, створення дружнього до дітей середовища є важливим принципами для України.

За результатами аналізу наукових публікацій, а також Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України (2003), схваленого *Українською асоціацією соціальних педагогів і спеціалістів із соціальної роботи* за участі низки українських фахівців, представників Великобританії та Швейцарії. В основу Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України покладено міжнародні етичні принципи й стандарти соціальної роботи, що визначені на загальних зборах *Міжнародної Федерації соціальних працівників* (6-8 липня 1994 р.). Це підтверджує спільні етичні і ціннісні основи соціальної педагогіки різних країн, що акцентує увагу на важливості *розвитку потенціалу та можливостей особистості, а також задоволення людських потреб*.

Отже, узагальнюємо такі *міжнародні підходи та актуальні ключові принципи соціальної педагогіки/соціальної роботи*: дії в найкращих інтересах дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства; забезпечення прав дітей, створення дружнього до дітей середовища; розвиток потенціалу та можливостей особистості.

Такі міжнародні підходи та актуальні ключові принципи соціальної педагогіки/соціальної роботи складатимуть основу технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів у закладах позашкільної освіти.

Методологічні підходи та ключові методологічні ідеї

На основі теоретичного аналізу визначено методологічні підходи до розуміння соціального становлення особистості, а саме: *аксіологічний, системний, культурологічний, феноменологічний, екзістенціональний.*

Основними *методологічними ідеями* у межах концептуальних основ є наступні:

ідея про *потенціал соціального середовища* (П. Наторп, П. Бергеманн, І. Песталоцці, К. Ушинський, Дж. Дьюї, А. Макаренко та ін.);

ідея про значення *особистісного потенціалу* людини у процесі соціального становлення особистості (Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, А. Макаренко, В. Сухомлинський та ін.);

ідея взаємодії особистості й суспільства, що створює сприятливе або несприятливе середовище для розвитку задатків особистості (І. Бех, Л. Виготський, Г. Костюк);

ідея розуміння соціальної педагогіки як науки і практики, що прагне знайти освітні рішення соціальних питань шляхом включення індивідів до суспільства (G.Eichsteller); як науки, яка вивчає особливості соціального виховання, виховні можливості соціального середовища і умови соціалізації особистості (Безпалько, 2013, с. 88; Звєрєва, 2013);

ідея соціально-педагогічного потенціалу позашкільної освіти (В. Вербицький, Г. Пустовіт, Т. Сущенко та ін.).

Принципи соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти

При визначенні *принципів соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти* ми враховували: принципи освіти і виховання дітей та молоді, визначені такими національними документами: Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України (2011), Концепція позашкільної освіти та виховання (1996); Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2015); Концепція Нової української школи (2017), а також Законами України: «Про освіту» (2017), «Про позашкільну освіту» (2000), «Про сприяння соціальному становленню молоді в Україні» (1993). Суттєвими у контексті проблеми дослідження є принципи, визначені у наукових працях: принципи соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності (*Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України, 2003*); принципи соціалізації особистості (Капська, 2000), принципи позашкільної освіти (Пустовіт, 2012) та ін.

Зокрема, Законом України «Про позашкільну освіту» (2000), визначено, що державна політика у сфері позашкільної освіти здійснюється на принципах:

доступності позашкільної освіти громадянам України незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак;

добровільності вибору типів закладів позашкільної освіти, форм позашкільного навчання і видів діяльності;

…

правового і соціального захисту вихованців, учнів і слухачів в їх прагненні до вільного, різнобічного розвитку особистості;

інших принципах, визначених Законом України «Про освіту».

Окрім того, ми враховували дані, отримані в результаті констатувального експерименту (на базі закладів позашкільної освіти з п’яти областей України: Сумська, Полтавська, Чернівецька, Дніпропетровська, Луганська), зокрема: *48,8 % учнів відповіли, що хотіли б жити в іншій країні.* Не хотіли б жити в іншій країні 32,2% опитаних; «складно відповісти» було 13,2%; не замислювалися про це 5,8% респондентів. Таким чином, серед свідомих, націлених у майбутнє учнів (підлітки, старшокласники) майже половина бачать можливості для самореалізації лише в іншій країні. Це пояснюється об’єктивними чинниками, водночас, зумовлює нашу увагу до національно-патріотичного виховання, яке має бути не нав’язаним, не штучним і формальним, але чинити вплив на світогляд, цінності учнів.

Отже, визначено наступні *принципи соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти*:

−*принцип діяльності* – обумовлює процес соціального становлення підлітка, старшокласника у ході діяльності і спілкування, взаємодії з іншими людьми, неперервного цілісного процесу засвоєння особистістю об’єктивної

дійсності завдяки включенню в діяльність (освітню, культурно-дозвіллєву, дослідницьку та ін.);

−*принцип суб'єктності*, що передбачає активну позицію особистості як суб'єкта соціального становлення, що сприяє формуванню здатності до свідомої соціальної діяльності, спрямованої на перетворення навколишнього середовища і самої себе (свідоме соціальне самовдосконалення); здатності бути суб'єктом соціальних відносин, самореалізуватися у реальних соціальних умовах, відстоювати власну позицію; набуття соціального досвіду у процесі практичної реалізації соціально-значущих проєктів;

− *принцип національної спрямованості*, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави (Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді, 2015);

−*принцип добровільності* передбачає вільний вибір учнями напряму, форм позашкільної освіти, освітньої програми, видів діяльності, міри своєї участі в діяльності;

−*принцип неперервності* – означає наступність між етапами соціального становлення особистості відповідно вікових особливостей розвитку підлітків, старшокласників; поступового вирішення вікових задач на кожному віковому етапі (природно-культурних, соціально-культурних, соціально-психологічних);

−*принцип цілісності* передбачає засвоєння та інтеріоризацію особистістю цілісної системи цінностей, соціальних норм, соціальних знань;

−*принцип середовища, дружнього до дітей*, який передбачає що соціальне становлення підлітка, старшокласника у закладі позашкільної освіти відбувається у комфортних психологічних умовах, в основі яких повага гідності кожної особистості, віра в її особистісний потенціал;

зумовлює рівні умови для дітей різних соціальних груп (обдарованих, дітей з особливими освітніми потребами, дітей вразливих груп або тих, що, опинилися у складних життєвих обставинах тощо);

–*принцип правового і соціального захисту* учнів у їх прагненні до вільного, різнобічного розвитку особистості, що передбачає створення системи заходів для забезпечення сприятливих умов для морального, інтелектуального, соціального, фізичного розвитку учнів, запобігання порушення їхніх прав і людської гідності;

–*принцип соціального партнерства* як механізму взаємодії закладу позашкільної освіти з батьківською громадськістю, установами і організаціями з метою досягнення спільних цілей соціального становлення дітей та молоді (Капська, 2000; Пустовіт, 2012).

Умови реалізації концептуальних основ

На суспільному рівні:

утвердження у суспільстві таких соціальних цінностей як соціальна справедливість, чесність, пріоритет права тощо; створення у суспільстві, територіальних громадах інклюзивного середовища, дружнього до дітей та молоді (повага до гідності особистості, забезпечення прав на участь у житті суспільства, соціальний захист, належні соціально-економічні умови; створення умов для здобуття доступної і якісної освіти, професійного самовизначення, соціальної і творчої самореалізації дітей та учнівської молоді, утвердження цінності здорового способу життя тощо); національно-патріотична спрямованість середовища (українська мова, культура як ключові цінності такого середовища); реалізація соціально-профілактичних програм тощо.

На інституціональному рівні:

реалізація закладами позашкільної освіти як освітнім інститутом соціально-педагогічних функцій та напрямів соціально-педагогічної діяльності (соціально-педагогічної підтримки, соціальної профілактики, соціальної реабілітації та інших), забезпечення соціально-педагогічних умов

для становлення особистості, здатної до самореалізації у суспільстві на основі інтеріоризації суспільних норм і цінностей, свідомої соціальної позиції; створення інклюзивного освітнього середовища, дружнього до дітей та учнівської молоді (зокрема, учнів вразливих груп);

На особистісно-професійному рівні:

Створення сучасного змістово-методичного забезпечення, орієнтованого на формування ключових компетентностей та виховання загальнолюдських цінностей учнів, становлення світогляду, суб'єктної позиції особистості.

Розвиток інклюзивного освітнього середовища, дружнього до дітей та молоді; створення рівних можливостей для дітей із різними освітніми потребами реалізувати власний особистісний потенціал у обраному напрямі діяльності.

Реалізація сучасних навчальних програм, курсів, проєктів, соціально-педагогічних технологій, спрямованих на профілактику соціальних девіацій у дитячому і молодіжному середовищі (булінг, кібербулінг, вживання психоактивних речовин тощо).

Реалізація технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у закладах позашкільної освіти.

Реалізація педагогіки партнерства.

Створення умов для залучення вмотивованих кваліфікованих педагогів позашкільної освіти (соціальних педагогів, практичних психологів) (креативних, відповідальних, які працюють над підвищенням власного фахового рівня).

Критерії ефективності соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти визначено на основі теоретичних позицій, обґрунтованих у розділах першому і другому дисертації. Отже, розглядаємо результат соціального становлення учня закладу позашкільної освіти (старшого підліткового, старшого шкільного віку) як розвиток його *соціальності та становлення індивідуальності;* визначаємо наступний

перелік критеріїв: соціальні знання (про суспільство, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), засвоєння соціальних ролей (учня, члена сім'ї, члена суспільства), соціальна позиція (система ставлень, прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу), наявність орієнтовної життєвої перспективи (здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього), соціальні уміння.

Концептуальні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти склали основу для обґрунтування і розроблення технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старших підлітків, старшокласників) у закладі позашкільної освіти.

Висновки до третього розділу

Теоретично обґрунтовано концептуальні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти, містять складники: міжнародні стандарти соціальної педагогіки/соціальної роботи; методологічні підходи та ключові методологічні ідеї; принципи соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти; **у**мови реалізації концептуальних основ**; к**ритерії ефективності соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти.

За результатами аналізу міжнародних документів (Конвенція ООН про права дитини (1989); Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010) тощо), наукових публікацій, узагальнено такі *міжнародні підходи та актуальні ключові принципи соціальної педагогіки/соціальної роботи*: дії в найкращих інтересах дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства; забезпечення прав дітей, створення дружнього до дітей середовища; розвиток потенціалу та можливостей особистості.

Визначено *методологічні підходи* до розуміння соціального становлення особистості, а саме: аксіологічний, системний, культурологічний, феноменологічний, екзістенціональний. Основними *методологічними ідеями*

у межах концептуальних основ є наступні: ідея про *потенціал соціального середовища* (П. Наторп, П. Бергеманн, І. Песталоцці, К. Ушинський, Дж. Дьюї, А. Макаренко та ін.); ідея про значення *особистісного потенціал*у людини у процесі соціального становлення особистості (Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, А. Макаренко, В. Сухомлинський та ін.); ідея взаємодії особистості й суспільства, що створює сприятливе або несприятливе середовище для розвитку задатків особистості (І. Бех, Л. Виготський, Г. Костюк); ідея розуміння соціальної педагогіки як науки і практики, що прагне знайти освітні рішення соціальних питань шляхом включення індивідів до суспільства (G. Eichsteller); як науки, яка вивчає особливості соціального виховання, виховні можливості соціального середовища і умови соціалізації особистості (Безпалько, 2013, с. 88; Звєрєва, 2013); ідея соціально-педагогічного потенціалу позашкільної освіти (В. Вербицький, Г. Пустовіт, Т. Сущенко та ін.).

У межах концептуальних основ визначено *принципи* соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти: принцип діяльності; принцип суб’єктності; *принцип національної спрямованості;* принцип добровільності принцип неперервності; принцип цілісності принцип середовища, дружнього до дітей, принцип правового і соціального захисту учнів; принцип соціального партнерства. Умови реалізації концептуальних основ визначено на суспільному, інституціональному і особистісно-професійному рівні.

Критерії ефективності соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти визначено на основі теоретичних позицій, обґрунтованих у розділах першому і другому дисертації (соціальні знання, засвоєння соціальних ролей (учня, члена сім’ї, члена суспільства), соціальна позиція, наявність орієнтовної життєвої перспективи, соціальні уміння).

РОЗДІЛ 4
СУЧАСНИЙ СТАН СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ УЧНІВ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ГРУП У КОМПЛЕКСНИХ ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

4.1. Сучасний стан соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у комплексних закладах позашкільної освіти

У попередніх розділах було зазначено, що соціальне становлення сучасних дітей і учнівської молоді в Україні відбувається у складних соціокультурних умовах. Водночас, значну роль у цих процесах відіграють заклади позашкільної освіти, які правомірно розглядати як інститут соціального виховання, соціально-педагогічний феномен. Зважаючи на актуальність проблеми і відсутність відповідних досліджень, які б розкривали особливості соціального становлення підлітків, старшокласників та соціально-педагогічні можливості закладів позашкільної освіти у такому контексті, доцільним є аналіз стану проблеми за допомогою педагогічного констатувального експерименту.

Відповідно *завданнями констатувального експерименту* були наступні:

1) визначення та обґрунтування критеріїв соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти;

2) вивчення стану проблеми соціального становлення старших підлітків, старшокласників – учнів закладів позашкільної освіти за визначеними критеріями;

3) вивчення стану соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної освіти із дітьми різних соціальних груп у їх соціальному становленні.

Зокрема, у межах реалізації третього завдання констатувального експерименту визначено чотири напрями соціально-педагогічної діяльності, що здійснюються закладами позашкільної освіти зважаючи на їхню специфіку як освітнього інституту і спрямовані на соціальне становлення особистості: *соціально-педагогічна підтримка учнів вразливих груп; соціально-педагогічна профілактика; соціальна реабілітація учнів із*

особливими освітніми потребами, створення інклюзивного освітнього середовища; соціально-педагогічна підтримка обдарованих учнів.

Варто акцентувати: такий перелік значною мірою умовний, оскільки, по перше, ми не поділяємо учнів на «обдарованих», «вразливих» та «з особливими освітніми потребами», адже той самий учень може належати до усіх перелічених категорій (так само у освітній практиці не поділяються учні у межах творчого об'єднання, натомість створюється інклюзивне освітнє середовище, сприятливе для всіх учнів); по друге, ми розглядаємо не усі, а лише частину напрямів соціально-педагогічної діяльності, що здійснюється у закладах позашкільної освіти. Водночас, такий перелік напрямів зумовлений логікою і можливостями соціально-педагогічного аналізу.

Відповідно до першого завдання, визначено *критерії соціального становлення особистості учнів закладу позашкільної освіти (старші підлітки, старшокласники).* (При цьому враховували, що дослідження здійснюється у межах соціальної педагогіки, і тому деякі соціально-психологічні складові соціального становлення особистості не брали до уваги.)

Чільне місце у контексті проблеми посідають наукові здобутки Л. Канішевської (2011), Т. Кравченко (2009) та ін., присвячені обґрунтуванню теоретичних і методичних основ соціалізації учнів, становлення їх соціальної зрілості. Зокрема, Л. Канішевською (2011) уточнено сутність феномена *«соціальна зрілість»* як інтегративної властивості особистості, що виявляється у сформованості соціальних настановлень, спрямованих на свідому реалізацію суспільних норм і цінностей; проявів соціальних якостей; оволодіння сукупністю основних соціальних ролей, що дозволяють особистості компетентно діяти в усіх сферах суспільного життя; визначено критерії соціальної зрілості старшокласників (знання про соціальну дійсність, ціннісні орієнтації, соціальне самовизначення, реальна соціальна поведінка).

У межах дослідження суттєвого значення набувають праці вітчизняних і зарубіжних фахівців, присвячені теоретико-методологічним основам

позашкільної освіти (В. Вербицький, А. Золотарьова, Г. Пустовіт та ін.); наукові праці, присвячені власне соціальному становленню особистості й ролі установ позашкільної освіти у цих процесах. У дисертації М. Мирошкіної (2008, с. 286) «Соціальне становлення молоді у клубі за місцем проживання» представлено *результат соціального становлення* молодої людини як «сформовану готовність до побудови й реалізації власного життєвого проєкту»; критеріями й показниками ефективності процесу соціального становлення молоді в клубі за місцем проживання автор визначає наступні: привласнення соціальних і клубних цінностей, формування на цій основі індивідуальної системи цінностей і цілей, самовизначення молодої людини по відношенню до прийнятих у клубі ролей, усвідомлення нею міри індивідуальної свободи й ступеня взятої на себе відповідальності *(екзистенціальний критерій);* прагнення молоді до самовизначення, самореалізації, що надає їй можливість виразити себе на основі включення до різних видів соціальної діяльності, що забезпечують взаємозв'язок участі молодих людей у процесах соціального проектування, соціальної практики й педагогічної підтримки цих процесів *(індивідуалізаційний критерій);* варіативність вибору видів соціальної діяльності, форм її соціальної взаємодії та груп спілкування, взаємозв'язок між ставленням особистості до діяльності й міжособистісними відносинами, що у ній виникають *(комунікативний критерій)* (Мирошкіна, 2008, с. 288-289).

У дослідженні А. Золотарьової (1999, с. 12) *соціальне становлення* розглядається як формування певних якостей особистості у процесі освоєння нею системи соціальних ролей з метою більш ефективної інтеграції людини до системи соціальних відносин, до різних видів соціальних спільнот; *результат соціального становлення* дітей та учнівської молоді – як засвоєння дитиною системи соціальних ролей (сімейно-соціальних, професійно-трудових тощо), формування соціальних знань (політичних, соціально-економічних, загальнокультурних), набуття досвіду їх застосування;

формування соціальної стійкості (виявляється у свідомому прийнятті соціальних норм і цінностей, відповідальності, протистоянні впливу антисоціального середовища); розвиток індивідуальних якостей особистості.

Отже, на основі попереднього теоретичного аналізу розглядаємо результат соціального становлення учня закладу позашкільної освіти (старшого підліткового, старшого шкільного віку) як *розвиток його соціальності та становлення індивідуальності;* визначаємо наступний перелік критеріїв (мінімально достатній): *соціальні знання* (про суспільство, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки); *засвоєння соціальних ролей* (учня, члена сім'ї, члена суспільства); *соціальна позиція (*система ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства; прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу); *наявність орієнтовної життєвої перспективи* (здатність до проєктування себе у напрямі майбутнього); *соціальні уміння* (прийняття групової мети, прийняття нормативного способу діяльності групи, мобільність у виконанні спільної діяльності, якісне виконання своєї частини роботи, самооцінка у контексті спільної діяльності).

З метою обґрунтування визначених критеріїв доцільно здійснити аналіз актуалізованих понять: соціальні норми, соціальні ролі; суб'єктна позиція; орієнтовна життєва перспектива; особистісний соціальний потенціал; обґрунтувати значення відповідних характеристик у контексті соціального становлення підлітка, юнака.

Варіанти соціальної поведінки особистості, а також суб'єктивна оцінка такої поведінки, зумовлюються мірою засвоєння *соціальних норм*, сутність яких у соціальній педагогіці розуміється як правила, зразок дії або міра допустимого (дозволеної або обов'язкової) поведінки або діяльності людей або соціальних груп, які офіційно встановлено або склалися на тому чи іншому етапі розвитку суспільства (Галагузова, 2001). Утім, основу культури особистості утворює її здатність орієнтуватися не на зовнішні, а на внутрішні норми, які виробляються індивідом у процесі засвоєння зовнішніх соціальних

і культурних норм (Олбран-Лембрик, 2005, с. 140). У такому контексті соціальна психологія акцентує на системі *цінностей* особистості.

З позицій соціально-педагогічної науки наголошується на тому, що цінності особистості завжди пов'язані з людськими потребами та інтересами у системі їх багатогранних суспільних відносин; *соціальні цінності* (у широкому сенсі) розглядаються як значущість явищ і предметів реальної дійсності з погляду відповідності чи невідповідності їх потребам суспільства (мир, благополуччя), соціальних груп (толерантність, солідарність, авторитет, довіра) та особистості (здоров'я, життя, сім'я, діти) (*Соціальна педагогіка : словник-довідник,* 2009, с. 511). Серед базових соціальних цінностей О. Лебедєв (2000) розглядає наступні: людина, сім'я, Батьківщина, природа, мир, знання, праця, культура.

Наукові дослідження та концепції, зокрема, *теорія поколінь*, наголошує на тому, що цінності формуються, передусім, суспільними подіями та сімейним вихованням. Підтверджують цей висновок соціологічні дослідження Мелвіна Кона, відповідно яких «головним містком від соціальної позиції до поведінки виступають саме «цінності» – стандарти бажаності, які формуються під впливом умов життя. Батьківські цінності – це ті норми, які батьки хотіли б бачити втіленими у поведінці своїх дітей. Пояснююча модель виглядає наступним чином: соціальний клас – умови життя – цінності – поведінка» (*Соціальні структури і особистість,* 2007; Лактіонова, 2010, с.74). Г. Лактіонова (2010, с.74) говорить про те, що формування цінностей відбувається не лише на усвідомленому рівні, а й у молодшому віці, часто на несвідомому рівні. «Інакше кажучи, дитина може не розуміти і не оцінювати ту чи іншу подію за шкалою «добре-погане», «правильно-неправильно», а просто зростати у певних умовах, засвоюючи певні цінності. Саме вони у подальшому впливатимуть на поведінку, життєві вибори колишніх підлітків». У цьому контексті актуальною є *концепція Мюрея Боуена*, що у 1980 р. описав процес, більшою мірою неусвідомлений, щодо передачі психогенної інформації від покоління до покоління, в ході

якого особистісні якості, емоційні послання та поведінкові моделі пересуваються як по шовковій нитці від батьків до дітей (Яффе-Янаи Орения, 2009, с. 33-34); *теорію мімів*, як одиниць, що вміщують у собі психокультурну спадщину Ричарда Докінза (1989) та послідовників: Едварда Бека і Крістофера Коіна, що висунули гіпотезу існування психокультурної ДНК. Таким чином, як узагальнює Г. Лактіонова, «було поставлено питання про існування одиниці психокультурної інформації, яка генетично обумовлена і розповсюджується серед індивідуумів, сімей, а також організацій та націй через колективне підсвідоме» (Лактіонова, 2010, с.74).

У галузі соціально-педагогічної науки засвоєння особистістю *соціальних ролей* розглядається як суттєвий результат її соціалізації (Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, І. Звєрєва та ін.), набуття певної соціальної характеристики, способу поведінки особистості залежно від її статусу в групі, суспільстві, системі міжособистісних відносин; *соціальна роль* – як соціальна функція особистості, її відповідність певним інституціалізованим вимогам, соціальним очікуванням (*Соціальна педагогіка : словник-довідник*, 2010, с. 396).

Таким чином, роль є не лише сукупністю форм поведінки, але й взірцем, установкою, стереотипом сприйняття життя особистості. У підлітковому віці відбувається апробація соціальних ролей, оскільки збільшується кількість соціальних контактів, однак не кожна роль сприймається підлітком, внаслідок чого загострюються рольові конфлікти. На думку С. Березіна, К. Лисецького (1999), значна частина рольових конфліктів зумовлена ціннісними протиріччями у сприйнятті ролі соціумом і самим підлітком. Прикладом такого конфлікту може бути зіткнення культури й субкультури, в основі якого лежать такі, що історично склалися, протиріччя.

У контексті питання актуальною є *теорія ролей,* яка належить до структурно-функціоналістських теорій у соціології (соціологи: Д. Мід, Р. Лінтон, Т. Парсонс, Р. Мертон, а також психологи: Я. Морено, Дж. Келлі та ін.). Теорія ролей ґрунтується на припущенні, що люди займають певні

позиції в соціальних структурах; визначає роль як набір очікувань або поведінку, асоційовану з позиціями в соціальних структурах (Лукашевич, 2009, с. 134). Упродовж життя, як доводив засновник психодрами Я. Морено, відбувається рольовий розвиток. Морено виділив чотири найважливіші стадії розвитку людини – ембріональну, першу, другу і третю психічні всесвіти, під час проживання яких послідовно опановуються ролі (Лукашевич, 2009, с.134).

Необхідно зважати на класифікації ролей, які використовують у соціальній роботі та соціальній педагогіці. Так, визначають ролі *приписані* (пов'язані зі статтю, расою, вродженою чи набутою інвалідністю тощо) та *досягнуті* (пов'язані з діяльністю та досягненнями людини: керівник організації, голова наглядової ради, консультант тощо). Також ролі поділяють на *формальні* (батько, діти, дідусь тощо) та *неформальні* (послідовник, доглядач, той, хто приймає рішення тощо). Відповідно іншої класифікації є *біологічні ролі* (мати, батько тощо) і ті, які є *наслідком свідомого вибору* – студент, волонтер, подруга, дружина тощо (Лукашевич, 2009, с. 135).

В основу подальшої інтерпретації покладено психологічні основи вивчення особистості, що розпочинається з визначення її статусу; при цьому сама особистість розглядається як «…сукупний ефект соціальних ситуацій розвитку, як об'єкт впливу різних соціальних структур й історичних процесів» (Ананьев, 2001). Б. Ананьєв (2001) наголошує на тому, що у процесі формування й розвитку особистості підвищується міра її *активності* у збереженні або перетворенні власного статусу в залежності від соціальної спільності (класу, шару, групи), до якої вона належить. Діяльний, суб'єктивний бік статусу є *позицією особистості*, яку вона посідає в умовах конкретного статусу. Позиція особистості як суб'єкта суспільної поведінки й багатоманітної соціальної діяльності являє собою складну систему *ставлень особистості* (до суспільства в цілому й спільностей, до яких вона належить, до праці, людей, самої себе), *установок* й *мотивів*, якими вона керується у

своїй діяльності, *цілей* й *цінностей,* на які спрямована ця діяльність. Уся ця складна система суб'єктних властивостей реалізується в певному комплексі суспільних функцій — *ролей,* виконуваних людиною у заданих соціальних ситуаціях розвитку (Ананьев, 2001).

Поняття «*позиція*» визначається як «стійка система переконань і ставлень особистості до реальної дійсності, яка виявляється у відповідній поведінці і вчинках» (Т. Алєксєєнко) (*Соціальна педагогіка : словник-довідник,* 2009, с. 347); отже розглядається багатьма дослідниками через *систему ставлень особистості*, яка зумовлює спрямованість майбутньої поведінки, виражається у реальних актах дії.

У контексті проблеми суттєвими є дослідження феномену «позиція» особистості, представлені у психологічних працях (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Божович, О. Леонтьєв, Д. Фельдштейн та ін.) Зокрема, положення про те, що у процесі формування особистості спрямованість складається як внутрішня позиція особистості по відношенню до соціального оточення, до окремих об'єктів соціального середовища (Л. Божович) (Андреева, 1999); позиція особистості складається з установок і мотивів, якими вона керується у своїй діяльності, цілей і цінностей, які спрямовують цю діяльність (Ананьєв, 2001, с. 242); саме активність особистості формує її життєву позицію і самовизначення особистості, визначає морально-ціннісну лінію життя на основі морального смислу (Абульханова-Славська, 1980, с. 138).

Позиція – це не лише характеристика людини, але також її діяльності, поведінки, активності. Вона може виявлятися лише в діяльності, реальній поведінці людини; при цьому вона може перетворюватися, закріплюватися в залежності від внутрішніх і зовнішніх чинників (Торгонський).

Суб'єктний підхід у психологічних і педагогічних дослідженнях особистості стає пріоритетним. Про це свідчать праці, де розкривається сутність феномена суб'єктності (В. Петровський), описано компоненти суб'єктного досвіду (А. Осницький), принципи організації освітніх систем,

що розвивають суб'єктність (В. Давидов, Б. Вульфов, М. Рожков тощо), а також становлення суб'єктної позиції майбутніх спеціалістів (І. Зимняя, Є.Ісаєв, В. Сластенін, В. Слободчиков та ін.) (Биктагирова, 2012, с. 8-9).

У працях із соціальної педагогіки у такому контексті оперують категоріями «соціальна суб'єктність дитини», «індивідуальна суб'єктність дитини» (О. Безпалько); розглядають «суб'єктну позицію людини» (Л. Мардахаєв), «суб'єктну позицію дитини» (Петрочко, 2010); говорять про стимулювання активності підростаючої особистості, «участь дітей у житті суспільства, прийнятті рішень» (Петрочко, 2010) тощо. Зокрема, Ж. Петрочко (2010) підкреслює «важливість формування й утвердження в процесі соціалізації суб'єктної позиції особистості як якісного стану, відносно стійкого динамічного утворення, що характеризується певною системою ставлень людини»; Л. Мардахаєв (2003) визначає індивідуально-особистісний рівень задач соціального виховання, який пов'язаний із реалізацією суб'єктної позиції людини: свідоме соціальне самовдосконалення, здійснення соціального вибору як «суб'єкта власного соціального виховання». Знаходження особистістю певної позиції у різних сферах актуальної життєдіяльності і вироблення планів на різні відрізки майбутнього життя А. Мудрик розглядає в контексті самовизначення особистості, рішення інших соціально-психологічних задач в процесі соціалізації (2000).

Визначення критерію «суб'єктна позиція особистості» є специфічним по відношенню до соціального становлення у старшому підлітковому, ранньому юнацькому віці. Просоціальна діяльність підлітків є новим рівнем розвитку діяльності дитини із засвоєння мотивів, цілей діяльності, норм людських взаємовідносин; пов'язана з прагненням підлітка оцінювати себе в системі «я і моя участь у житті суспільства», «я і моя корисність суспільству» (*Хрестоматия по возрастной психологи*, 1996). Водночас, формування світогляду у ранньому юнацькому віці передбачає усвідомлення своєї належності до соціальної спільноти, вибір свого майбутнього соціального

становища і шляхів його досягнення; «чим соціально більш зрілим є юнак, тим більше його прагнення спрямовані у майбутнє» (*Хрестоматия по возрастной психологи,* 1996, с. 246).

Таким чином, у межах нашого дослідження під *суб'єктною позицією* особистості, насамперед, розуміємо здійснення соціального вибору як «суб'єкта власного соціального виховання» (Мардахаєв, 2003); спосіб реалізації цінностей, систему ставлень, яка реалізується у її соціальній активності; у межах конкретного дослідження визначаємо наступні показники *соціальної позиції* особистості: система ставлень (до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства; прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу).

У такому контексті необхідно говорити про соціальну активність, аналізувати *активність* особистості, що є одним з найважливіших її параметрів, який великою мірою визначає характер взаємодії з зовнішнім оточенням (Кононко, 1998, с.100).

У психологічній науці *активність* розуміється як сутнісна форма та умова реалізації особистістю свого світоставлення, способу буття суб'єкта творчих змін природного, предметного та соціального середовища (Л. Анциферова, О. Кирилюк, С. Рубінштейн). Особливого роду активністю, на думку психологів, є *ставлення до світу* як фундаментальна особливість життєдіяльності людини, її здатність перетворювати буття на змістовий центр (К. Абульханова-Славська, О. Леонтьєв, О. М'ясищев, А. Петровський) (Кононко, 2000).

Сутність *соціальної активності* особистості у соціальній педагогіці розуміють як «явище, стан і ставлення суб'єкта до явищ об'єктивного світу; ініціативність у діяльності, що виступає рисою особистості»; особливу діяльність за власним бажанням, з власної ініціативи, яка спрямована на «творчу» взаємодію з навколишнім середовищем, освоєння та зміну його і самої себе та передбачає самодетермінацію як форму реалізації особистістю громадської необхідності, в процесі якої відбувається розвиток, соціальне

становлення індивіда, його соціалізація (Т. Алєксєєнко) (*Соціальна педагогіка : словник-довідник,* 2009, с.422).

Міра активності особистості розподіляється від інертності й пасивного споглядання до вищих щаблів енергії, постійного підйому тощо. Водночас, напрям, якість і рівень реалізації особистістю власних потенцій зумовлюється іншими («змістовими») особливостями особистості: її інтелектуальними й характерологічними особливостями, комплексом її ставлень і мотивів (Небилицин, 1976, с. 178, 151].

Враховуючи попередній аналіз (понять «активність», «суб'єктна позиція особистості») у межах критерію *«соціальна позиція»* визначено показник «*прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу*».

Визначення такого показника соціального становлення особистості співвідноситься із психологічним принципом єдності потенційного й актуального, за яким людина характеризується не лише тим, чим вона є в цей момент, а й тим, чим вона може і хоче стати (Рубинштейн, 1976; Кононко, 2000). Відповідно О. Кононко (2000) говорить про систему потенціалів особистості: соціально-моральний, емоційно-вольовий, інтелектуальний, фізичний; розглядає власне *соціальний потенціал* особистості у контексті її суб'єктно-суб'єктних, тобто міжперсональних відносин, «…який слід оцінювати за вищим критерієм – мірою сприяння розвиткові духовних сил та здібностей інших людей» (Кононко, 1998, с.14).

У межах дослідження прагнення підлітків, старшокласників до реалізації особистісного соціального потенціалу передбачає увагу як до спрямованості особистості на самореалізацію у соціальній діяльності, соціальних відносинах, так і прагнення сприяти розвитку та благополуччю інших людей (допомогти іншим людям, сприяти вирішенню соціальних проблем тощо).

Визначення критерію *«наявність орієнтовної життєвої перспективи»* зумовлено специфікою підліткового, раннього юнацького віку. В основі такої позиції — філософське розуміння становлення особистості, що передбачає існування кількох рівнів, пов'язаних із процесом ідентифікації. На першому

щаблі відбувається ідентифікація «Я» з предметним середовищем; другий щабель припускає самовизначення «Я» за допомоги протиставлення себе та подібних до себе інших (чужих, ворогів тощо); третій етап припускає «вибудовування» образу світу відповідно до *«персональної перспективи»*, до потреби «бути репрезентованим» у цьому світі й затвердитися у ньому. На четвертому щаблі людина виявляється здатною співвіднести цю «створену реальність» з особистим практичним досвідом і внести до неї (тобто до власних репрезентацій) зміни (Павленко, 2009, 267, с. 105-114).

У такому контексті доцільно розглядати здатність людини на основі наявного соціального досвіду, установок і мотивів, до *проєктування себе у напрямі майбутнього, реалізації цього проєкту*. Необхідно зазначити, що для «проєктування себе» необхідне певне сполучення внутрішніх стимулів й зовнішніх умов розвитку. Вплив зовнішніх умов та внутрішніх спонук змінюється з віком: на початку життя зовнішні умови домінують, визначають і формують внутрішні стани (*Социально-культурные условия формирования толерантности,* с. 42).

К. Левіним до психології було введено термін «часова перспектива», яким позначають актуальні уявлення суб'єкта про власне майбутнє і минуле. На противагу біхевіористам, Левін підкреслював, що поведінка і психічний стан людини нерідко більшою мірою залежить від її сподівань, побоювань та спогадів, ніж від ситуації «тут і тепер». У ході психологічного розвитку особистості (особливо у підлітковому віці) відбувається ускладнення когнітивної структури життєвого світу, зокрема розширення часової перспективи (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 89).

Актуальною у такому контексті є позиція І. Беха, який розглядає сутність і значення понять *«близька перспектива», «далека перспектива»* в контексті аналізу вікових особливостей становлення особистості, зокрема зазначає: «Основна складність юнацької рефлексії про сенс життя полягає в тому, щоб правильно сумістити близьку й далеку перспективи (за А. Макаренком). Близька перспектива — це безпосередня сьогоднішня і

завтрашня діяльність та її цілі. Далека перспектива — довготривалі життєві особисті і громадські плани. Їх сполучення відбувається дуже складно. З одного боку, юнаки люблять помріяти про віддалене майбутнє, з іншого, (і це зближує їх з дітьми і підлітками) — вони хочуть швидкого і негайного задоволення своїх бажань. Здатність відстрочити безпосереднє задоволення, працювати заради майбутнього, не очікуючи нагороди в теперішньому, — один із основних показників морально-психологічної зрілості» (Бех, 2008, с. 117). Отже, маємо підстави для визначення такого критерію, як наявність орієнтовної життєвої перспективи, що набуває особливого значення у контексті старшого підліткового, раннього юнацького віку.

Критерій *соціальні уміння* (прийняття групової мети, прийняття нормативного способу діяльності групи, мобільність у виконанні спільної діяльності, якісне виконання своєї частини роботи, самооцінка у контексті спільної діяльності) дозволить діагностувати здатність учнів виконувати певні дії, засновані на доцільному використанні набутих знань і навичок. Зокрема, такий критерій є доцільним на рівні групової взаємодії, що є важливою сферою соціального становлення підлітка, старшокласника.

Відповідно до визначених критеріїв та показників визначено чотири рівні соціального становлення учнів: високий (просоціальний); середній (нейтральний); нижче середнього; низький (асоціальний). Для учнів із *високим (просоціальним) рівнем* властиво засвоєнння соціальних знань, усвідомлення норм і правил соціальної поведінки, засвоєння соціальних ролей відповідно віку, просоціальна позиція (прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу, сприяти рішенню соціальних проблем); наявність орієнтовної життєвої перспективи; розвинуті соціальні уміння. Відповідно учням із *низьким (асоціальним) рівнем* властиве несвідоме ставлення до норм і правил соціальної поведінки, схильність до їх порушення; вони не лише не прагнуть сприяти рішенню соціальних проблем, але схильні до асоціальних поглядів. Соціальні уміння не сформовані.

Вивчення стану соціального становлення старших підлітків,

старшокласників – учнів закладів позашкільної освіти

Відповідно до другого завдання констатувального експерименту, а саме *вивчення стану соціального становлення старших підлітків, старшокласників – учнів закладів позашкільної освіти* за визначеними критеріями проведено дослідження серед учнів закладів позашкільної освіти у два етапи: 1) квітень-травень 2012; 2) січень-березень 2015; узагальнено результати, зокрема прослідковано тенденції в умовах суттєвих змін соціально-політичної ситуації в країні.

Базою дослідження стали п’ять закладів позашкільної освіти: Сумський обласний центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю; Полтавський обласний центр естетичного виховання учнівської молоді; Міський палац дітей та юнацтва «Горицвіт» м. Кривий ріг, Дніпропетровська обл.; Палац позашкільної роботи, творчості дітей та учнівської молоді м. Луганська; Чернівецький обласний центр естетичного виховання «Юність Буковини»); загалом 139 осіб (98 – дівчат, 41 – хлопців). Учні-респонденти займаються у творчих об’єднаннях гуманітарного, художньо-естетичного, туристсько-краєзнавчого, науково-технічного, дослідницько-експериментального, фізкультурно-спортивного напрямів позашкільної освіти. Загальну інформацію про бази дослідження та кількість респондентів представлено у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1

Інформація про бази констатувального експерименту та кількість респондентів (перший етап, 2012)

Заклад позашкільної освіти	**Вік**			**Стать**		**Загалом**
	12-13	**14-16**	**старші 16**	**дівчата**	**хлопці**	
Сумський обласний центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю	13	8	9	19	11	**30**
Полтавський обласний центр естетичного виховання учнівської молоді	9	20	9	34	4	**38**
Міський палац дітей та юнацтва «Горицвіт» м. Кривий Ріг, Дніпропетровська обл.	5	16	-	8	13	**21**

Палац позашкільної роботи, творчості дітей та учнівської молоді м. Луганська	9	4	6	10	9	**19**
Чернівецький обласний центр естетичного виховання «Юність Буковини»	18	12	1	27	4	**31**
	54	60	25	98	41	**139**

Для визначення рівнів соціального становлення учнів 8-11 класів було використано комплекс методів та діагностичних методик: методика «Q - сортування» (В. Стефансон) (модифікований варіант), метод спостереження за поведінкою учнів під час спільної діяльності з метою виявлення сформованості соціальних умінь; методику «Незавершені речення»; авторські методики «Соціальне становлення особистості» (2012); «Соціальні та особистісні цінності» (2015) (Додаток А.1, А.2), бесіди, фокус-групи з метою з'ясування рівня усвідомлення норм і правил соціальної поведінки; засвоєння соціальних ролей, соціальної позиції учнів.

Представимо результати за визначеними критеріями на першому етапі констатувального експерименту (2012).

З метою діагностики соціального становлення учнів за критеріями ***«соціальні знання», «засвоєння соціальних ролей», «соціальні уміння»*** застосовано метод спостереження за поведінкою учнів під час спільної діяльності, бесіди, модифікований варіант методики «Q-сортування» (В. Стефансон).

Методика «Q-сортування» (В. Стефансон) призначена для вивчення уявлень людини про себе й дозволяє визначити шість основних тенденцій поведінки людини в реальній групі. Модифікований нами варіант містить шкали, які відповідають визначеним показникам соціальних умінь (прийняття групової мети, прийняття нормативного способу діяльності групи, мобільність у виконанні спільної діяльності, якісне виконання своєї частини роботи, самооцінка у контексті спільної діяльності).

Респондентам було запропоновано картку тверджень, вони мали позначити варіанти відповідей у відповідній графі: «так», якщо твердження

відповідає уявленню учня про себе як члена даної конкретної групи; «ні», якщо воно суперечить його уявленню, або «сумніваюся». Приклади тверджень подано у таблиці 4.2:

Таблиця 4.2

Твердження	**Так**	**Ні**	**Сумніваюся**
Я схильний діяти самостійно, не зважати на думку інших членів групи			
Я готовий приймати групову мету і діяти спільно			

Дані про соціальне становлення учнів (рівень групової взаємодії) було доповнено за результатами опитування учнів за авторською методикою «Соціальне становлення особистості» (2012). Враховуючи таку соціально-психологічну характеристику старшого підліткового, раннього юнацького віку як потреба у самоствердженні й у спілкуванні з однолітками, ми з'ясовували особливості становлення учнів у колективі однолітків. За результатами дослідження підтверджено думку про те, що повага та визнання однолітками, друзями є важливим для підлітків, старшокласників (44,6%); 40,3% обрали відповідь «Так, але моя власна думка важливіша для мене»); «складно відповісти» на таке питання 8,6% учнів. Відповідно особливо значущими для підлітків є ті характеристики людини, які можуть викликати повагу і визнання однолітками. На думку учнів, *повагу в колективі їхніх однолітків (друзів, знайомих) можуть викликати характеристики,* представлені у таблиці 4.3 (учні мали обрати три характеристики із запропонованого переліку).

Таблиця 4.3

Розподіл відповідей на запитання «Що у колі ваших однолітків (друзів, знайомих) може викликати повагу?» (перший етап, 2012)

Варіанти відповідей	**Кількість виборів**
Уміння спілкуватися	93
Уміння гідно тримати себе	80
Успіхи у іншій сфері (спорт, творчість, комп'ютерні ігри тощо)	70
Добре навчання в школі, багато знань	58
Модний одяг	17

Варіанти відповідей	**Кількість виборів**
Заможна родина	15
Можливість дозволити значні фінансові витрати на розваги	13
Впливовість	1
Бути відданим друзям, цінувати їх, а ще мати власну точку зору, не боятися відстоювати її (головне не нав'язувати)	1
Відповідальність, вміння почувати себе вільним і щасливим	1
Успіхи взагалі	1

Таким чином, у колективі однолітків повагу, насамперед, викличуть уміння спілкуватися, уміння гідно тримати себе; суттєве значення в цьому контексті мають також «успіхи у іншій сфері (спорт, творчість, комп'ютерні ігри тощо)». Наявні також відповіді учнів, які констатують: повагу в колективі однолітків може викликати модний одяг, заможна родина та можливість дозволити значні фінансові витрати на розваги, що відображають певні тенденції в молодіжному середовищі.

Отже, за результатами застосування діагностичних методик (модифікованої методики «Q-сортування» (В. Стефансон), авторської методики «Соціальне становлення особистості» (2012), а також узагальнення даних бесід, спостережень отримано наступні дані (таблиця 4.4).

Таблиця 4.4

Рівні соціального становлення учнів 8-11 класів закладів позашкільної освіти за критеріями «соціальні знання», «засвоєння соціальних ролей», «соціальні уміння» (у %)

Критерії	**Рівні**	**Респонденти *(n=139)***
Соціальні знання	Високий	28,1
	Середній	41,7
	Нижче сер.	30,2
	Низький	-
Засвоєння соціальних ролей	Високий	51,1
	Середній	27,3
	Нижче сер.	21,6
	Низький	-
Соціальні уміння	Високий	28,8
	Середній	45,3
	Нижче сер.	25,9
	Низький	-

Таким чином, з'ясовано, що учні 8-11 класів, які займаються у творчих об'єднаннях ЗПО, мають переважно середній рівень засвоєння *соціальних знань* (про суспільство, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки) (41,7%), зокрема, розуміють сутність норм соціальної поведінки як певних шаблонів поведінки, що розділяються членами соціальної групи і є необхідними для сумісних узгоджених дій. Водночас, за критерієм *«засвоєння соціальних ролей»* більшість учнів віднесено нами до високого рівня (51,1%) (на основі самооцінки). Таким чином, учні розуміють сутність основних для їхнього віку соціальних ролей (учня, члена сім'ї, члена суспільства) і високо оцінюють міру їх засвоєння. Рівень сформованості *соціальних умінь* як здатність учнів виконувати певні дії, засновані на доцільному використанні набутих знань і навичок, визначено переважно середній (45,3%).

З метою діагностики за критеріями ***«наявність орієнтовної життєвої перспективи»***, «***соціальна позиція»,*** застосовано методику «Незавершені речення»; авторські методики «Соціальне становлення особистості» (2012); «Соціальні та особистісні цінності» (2015) (Додаток А.1, А.2), бесіди, фокус-групи з метою з'ясування рівня усвідомлення норм і правил соціальної поведінки; засвоєння соціальних ролей, соціальної позиції учнів.

У основу *методики «Соціальне становлення особистості»* (перший етап констатувального експерименту, 2012) покладено розуміння сутності соціального становлення особистості у старшому підлітковому, старшому шкільному віці. Методика має на меті діагностувати стан проблеми соціального становлення учнів, а також роль закладів позашкільної освіти у соціологічною анкетою, що містить напівзакриті та відкриті запитання, наприклад:

Які цінності є найбільш важливими для вашого майбутнього? (Наприклад: освіта, сім'я, кар'єра, здоров'я, суспільний спокій і мир, можливість самореалізації, матеріальне благополуччя ...) *(Назвіть 5 цінностей, починаючи перелік з найбільш важливих для вас).*

Застосування відкритих запитань (за методом «незавершені речення») сприяло суттєвому доповненню загальних даних. Зокрема, таке запитання подано після запитання, що стосувалося ставлення учнів до соціальних проблем:

6.3. Які проблеми у нашому суспільстві вас найбільше хвилюють? *(Оберіть 5 найважливіших)*

[] Права людини
[] Соціальна справедливість
[] Екологічні проблеми (збереження природи)
[] Стан здоров'я людей
[] Рівень життя громадян (матеріальне забезпечення)
[] Соціальне здоров'я людей (алкоголізм, наркоманія тощо)
[] Злочинність
[] Можливість здобуття вищої освіти (рівні можливості)
[] Не замислювався
[] Не актуально для мене
Ваш варіант _____

6.4. Продовжить речення:
Якщо б я мав відповідні можливості, то я …_____

Наявність орієнтовної життєвої перспективи *(здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього)*

За результатами аналізу відповідей респондентів можливо констатувати, що більша частина учнів *замислюються про власне майбутнє, мають плани на майбутнє* (53,2%); 38,1% – «замислюються, але прогнозувати не можуть»; 3,6% – не уявляють власного майбутнього; лише 1,4% – не замислювалися про майбутнє». За цих умов більшість підлітків, старшокласників дивляться у майбутнє оптимістично, готові до активних дій (76,3%). Втім, 15,8% зазначили, що «відчувають тривогу» або «невпевненість у власному майбутньому». (При інтерпретації таких даних слід враховувати, що оптимістичне сприйняття власного майбутнього є особливістю підліткового віку, тому відсоток тих, хто з тривогою дивиться у майбутнє, можна вважати досить суттєвим.)

Слід звернути увагу, що відсоток тих, хто замислюється про власне майбутнє зростає з віком (з 50% до 61,2%), водночас серед старших підлітків та старшокласників менший відсоток тих, хто «не уявляє власного

майбутнього» (1,2%) у порівнянні з підлітками 12-13 років (7,4%). Варто звернути увагу, що частка старших підлітків і старшокласників, які тривожно та невпевнено дивляться у майбутнє, більша (15,3%), ніж у 12-13 річних (13,0%). Байдужих до власного майбутнього в групі не виявлено.

Дані щодо ставлення учнів до власного майбутнього наведені у таблицях 4.5, 4.6.

Таблиця 4.5

Розподіл відповідей на запитання «Чи ви замислювалися про власне майбутнє (освіта, професія, інше)?» (%) (перший етап, 2012)

Варіанти відповідей	**Вік**		**Всі опитані**
	12-13	**14-17**	
Замислювався, маю плани щодо власного майбутнього	50,0	61,2	53,2
Замислювався, але прогнозувати не можу	40,7	35,2	38,1
Не уявляю власного майбутнього	7,4	1,2	3,6
Не замислювався	1,9	1,2	1,4
Не дали відповіді	0	1,2	3,7

Таблиця 4.6

Розподіл відповідей на запитання «Як ви дивитеся у майбутнє?» (%) (перший етап, 2012)

Варіанти відповідей	**Вік**		**Всі опитані**
	12-13	**14-17**	
Оптимістично	40,7	50,6	44,6
Готовий(а) до активних дій	40,7	28,2	31,7
Невпевнено	7,4	9,4	8,6
Мені байдуже	0	0	0
Майбутнє мене тривожить	5,6	5,9	7,2
Живу сьогоднішнім днем, не думаю про майбутнє	7,4	3,5	5,0
Не дали відповіді	1,9	2,4	2,9

Серед цінностей, які є найбільш важливими для майбутнього респондентів, на перших позиціях: сім’я (родина, щасливе життя у сім’ї) (96 виборів); здоров’я (здоров’я близьких) (87); а також: матеріальне благополуччя (62); робота, кар’єра (62); можливість самореалізації (можливість займатися улюбленою справою, творчість) (43); освіта (26); друзі (оточення друзів) (13); любов (11); свобода (свобода творчості, свобода мислення) (6) та ін. (Учні мали назвати п’ять цінностей.) (Діаграма 4.1.)

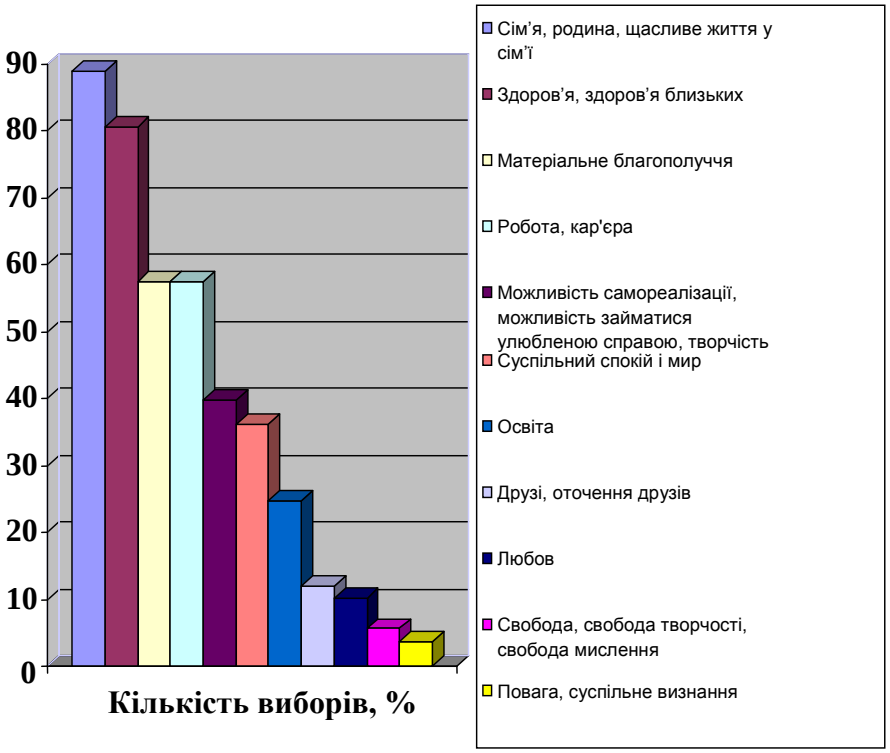

Діаграма 4.1. **Цінності, які є найбільш важливими для майбутнього учнів закладів позашкільної освіти (12-17 р.) (перший етап, 2012)**

Необхідно підкреслити, що, на думку учасників дослідження, *заняття у позашкільному закладі допомагають їм у реалізації життєвих цілей* (80,6%); «складно відповісти» на це запитання було 3,6% учнів (15,8% – «сподіваюся, що так»). (Діаграма 4.2.)

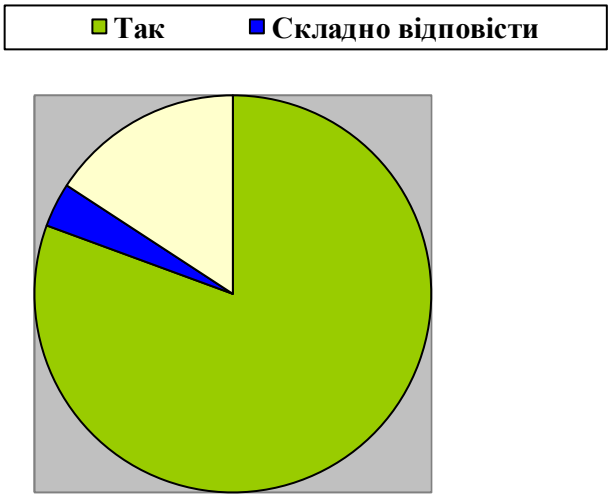

Діаграма 4.2. **Розподіл відповідей на запитання «Чи допомагають вам заняття у позашкільному закладі у реалізації життєвих цілей ?» (перший етап, 2012)**

Соціальна позиція особистості *(система ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства; прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу)*

Про соціальну позицію учнів ми зробили висновки за результатами аналізу відповідей на запитання анкети. Відповідно даних дослідження, для переважної більшості респондентів *важливим є посісти власне місце в сучасному суспільстві* (77,5%); це «не є актуальним» лише для 4,4%; «складно відповісти» було 10,6%; «не замислювалися» про це 7,8% (таблиця 4.7).

Таблиця 4.7

Розподіл відповідей на запитання «Чи є важливим для вас посісти власне місце в сучасному суспільстві?» (%)
(перший етап, 2012)

Варіанти відповідей	**Всі опитані**
Важливо для мене	77,5
Не актуально для мене	4,4
Складно відповісти	10,6
Не замислювався	7,8

За результатами опитування (учні мали можливість обрати п’ять найважливіших проблем, а також додати свій варіант), можливо стверджувати, що учнів закладів позашкільної освіти *хвилюють проблеми сучасного суспільства,* на перших позиціях: 1) стан здоров'я людей (94 вибори), 2) екологічні проблеми (92 вибори) та ін. (таблиця 4.8).

Таблиця 4.8

Розподіл відповідей на запитання «Які проблеми у нашому суспільстві вас найбільше хвилюють?» *(Оберіть 5 найважливіших)*
(перший етап, 2012)

Варіанти відповідей	**Кількість виборів**
Стан здоров’я людей	94
Екологічні проблеми	92
Рівень життя громадян	84
Права людини	82
Можливість здобуття вищої освіти (рівні можливості)	79
Злочинність	73
Соціальне здоров'я людей (алкоголізм, наркоманія тощо)	71
Соціальна справедливість	65

Варіанти відповідей	Кількість виборів
Інша відповідь: – *ставлення людей один до одного* – *право рівності кожного, незалежно від соціального положення* – *чесність*	3
Не замислювався	1
Не актуально для мене	1

Крім того, серед проблем у нашому суспільстві підлітків, старшокласників також хвилюють: «ставлення людей один до одного», «право рівності кожного, незалежно від соціального положення», «чесність» та ін. Не актуальними соціальні проблеми є лише для 1,6% учнів, які брали участь у опитуванні.

Дані щодо *прагнення до реалізації соціального потенціалу* ми отримали з відповідей учнів, які мали продовжити тезу «Якщо б я мав відповідні можливості, то я …» (таблиця 4.9).

Таблиця 4.9

Розподіл відповідей на запитання «Якщо б я мав відповідні можливості, то я …» (%)
(перший етап, 2012)

Групи відповідей	Приклади відповідей	Всі опитані
Просоціальна позиція *Спрямували б свої сили на вирішення соціальних проблем*	– допомагала людям і дітям – забезпечила людей житлом і матеріальним забезпеченням – доставила ліки в лікарні, підвищила зарплати, допомагала хворим дітям – націоналізував усі підприємства, дав би робочі місця усім безробітним , безкоштовні будинки тим, хто їх не має...	51,8
Егоїстична позиція *Задовольняли б лише власні інтереси*	– поїхала на відпочинок – купив би острів – будував бізнес – купив форд мустанг	16,5
Нейтральна позиція *Спрямували зусилля на допомогу іншим та вирішення власних проблем*	– користувався б ними на свої та блага інших	12,2
Неконкретні відповіді	- досягнула б багато	6,5
Деструктивні відповіді	- спалила школу (вночі, без людей)	0,7
„Не знаю”		1,4
Не дали відповіді		10,8

Таким чином, визначено *чотири типи* учнів: з просоціальною позицією (51,8%); нейтральною (12,2%); егоїстичною (16,5%); асоціальною позицією (відсутні). Для учня з *просоціальною позицією* властиво прагнення сприяти у рішенні соціальних проблем, допомогти іншим, зробити щось корисне для суспільства. *Асоціальна позиція* виступає як протилежний «полюс», при цьому людина може бути соціально обізнаною, орієнтуватися у соціальних процесах і досягнути певного статусу у суспільстві.

Отже, 51,8% учнів за умови наявних можливостей спрямували б свої сили на вирішення соціальних проблем, які їх хвилюють *(просоціальна позиція)* (наприклад: «збудувала притулки для безпритульних тварин і людей», «намагалася б допомогти нашому суспільству», «модернізувала б систему освіти, ліквідувала корупцію та організувала фонд для підтримки хворих людей»; «зробила щоб не було зла і всі були рівні»; «націоналізував усі підприємства, дав би робочі місця усім безробітним, безкоштовні будинки тим, хто їх не має, посилив боротьбу зі злочинністю, підвищив зарплату й пенсію» тощо);12,2% – спрямували зусилля на допомогу іншим та вирішення власних проблем («допоміг би безробітним, сиротам, тяжко хворим, вчився б у престижному виші» та ін.) *(нейтральна позиція);* 16,5% – в першу чергу вирішували власні проблеми («подорожувала світом», «купив би машину», «купив би багато комп'ютерів і добрий Інтернет» тощо) *(егоїстина позиція).* Учнів із *асоціальною позицією* не виявлено. Серед відповідей незначний відсоток склали неконкретні («досягнула б багато»); деструктивні («спалила школу (вночі, без людей)»). «Не знаю» – відповіли 1,4%; не дали відповіді – 10,8% респондентів.

Узагальнення даних за критеріями ***«наявність орієнтовної життєвої перспективи»***, «***соціальна позиція»*** дозволило визначити такі рівневі характеристики (таблиця 4.10).

Таблиця 4.10

Рівні соціального становлення учнів 8-11 класів закладів позашкільної освіти за критеріями «наявність орієнтовної життєвої перспективи», «соціальна позиція» (у %)

Критерії	**Рівні**	**Респонденти** ***(n=139)***
Соціальна позиція особистості	Високий	51,8
	Середній	31,7
	Нижче сер.	16,5
	Низький	
Наявність орієнтовної життєвої перспективи	Високий	53,2
	Середній	31,0
	Нижче сер.	15,8
	Низький	

Отже, за результатами ***першого етапу констатувального експерименту (2012)*** можемо зробити висновки про загалом позитивні тенденції щодо соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти (старшого підліткового, старшого шкільного віку).

− Більша частина учнів (53,2%) *спрямовані у майбутнє* (замислюються про власне майбутнє, мають плани); *готові до активних дій* (76,3%). Серед цінностей, які є найбільш важливими для майбутнього респондентів, на перших позиціях: сім’я (родина, щасливе життя у сім’ї) (88,9%); здоров’я (80,6%). Втім, маємо констатувати, що 15,8% учнів відчувають тривогу, невпевненість у власному майбутньому, що може бути наслідком як суб’єктивних, так і значною мірою об’єктивних чинників.

− Учнів закладів позашкільної освіти *хвилюють питання свого місця в суспільстві (*77,5*%), вони не є байдужими до соціальних проблем* (необхідно враховувати соціально-психологічні дані про те, що підліткам загалом властива стурбованість соціальними проблемами (війни і миру, екології тощо); за наявних можливостей переважна частина учнів позашкільних навчальних закладів (51,8%) спрямували б свої зусилля на вирішення цих проблем *(просоціальна позиція).*

Втім, отримано наступні дані: *48,8 % учнів відповіли, що хотіли б*

жити в іншій країні. Не хотіли б жити в іншій країні 32,2% опитаних; «складно відповісти» було 13,2%; не замислювалися про це 5,8% респондентів. Таким чином, серед свідомих, націлених у майбутнє учнів (підлітки, старшокласники) майже половина бачать можливості для самореалізації лише в іншій країні.

За результатами ***першого етапу констатувального експерименту (2012)***: учнів із високим (просоціальним) рівнем (51,8%); середнім (нейтральним) (31,7%); рівнем нижче середнього (16,5%); низьким (асоціальним) – не виявлено. За результатами порівняння даних констатувального експерименту (2012) з різних областей України (Сумська, Полтавська, Чернівецька, Дніпропетровська, Луганська) суттєвих розбіжностей щодо ставлень, позицій учнів не виявлено.

Зважаючи на суттєві зміни соціально-політичної ситуації в країні з метою з'ясувати ті зміни, які відбулися у соціальному становленні учнів закладів позашкільної освіти, було проведено ***другий етап констатувального експерименту (2015).*** У його межах проведено анкетування учнів закладів позашкільної освіти (підлітки, старшокласники: 12–17 років). Базою дослідження стали два заклади: Сумський обласний центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю (33 учня, з них 12 - хлопці, 21 - дівчата); Сватівський РМЦ «Слобожанська духовна криниця ім. М. Щепенка», Луганська область (26 учнів, з них 6 – хлопців, 20 – дівчат); загалом 59 осіб (41 – дівчат, 18 – хлопців). Учні-респонденти займаються у творчих об'єднаннях гуманітарного, художньо-естетичного, туристсько-краєзнавчого напрямів позашкільної освіти. Загальну інформацію про бази дослідження та кількість респондентів на другому етапі констатувального експерименту представлено у таблиці 4.11.

Таблиця 4.11

Інформація про бази констатувального експерименту та кількість респондентів (другий етап, 2015)

Заклад позашкільної освіти	Вік		Стать		Загалом
	12-14	15 і старші	дівчата	хлопці	
Сумський обласний центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю	3	30	21	12	**33**
Сватівський РМЦ «Слобожанська духовна криниця ім. М. Щепенка», Луганська область			20	6	**26**

Відповідно змінених об'єктивних умов соціального становлення молоді в Україні та зважаючи на такі показники соціального становлення (*засвоєння соціальних знань, здатність орієнтуватися у подіях, що відбуваються в країні і світі*), попередню методику (2012) було доповнено наступними запитаннями:

2. Чи вважаєте ви себе патріотом України? ***(Оберіть і позначте будь-яким значком один варіант відповіді або дайте власну):***

001 Так
002 Швидше так, ніж ні
003 Не вважаю
004 Не визначився
005 Інша відповідь:_____

3. Як ви розумієте значення поняття «патріотизм»:

006 Відповідь:_____
007 Не можу пояснити

4. Що саме ви вважаєте, в першу чергу, предметом гордості за свою країну? ***(Оберіть і позначте будь-яким значком один варіант відповіді або дайте власну):***

008 Мій край, моє місто (село, селище тощо)
009 Національні пісні, свята, традиції тощо
010 Рідна природа
011 Минуле країни та її історія
012 Видатні громадяни моєї країни
013 Якості громадян моєї країни: мужність, патріотизм та ін.
014 Держава, в якій живу
015 Мова мого народу
016 Віра, релігія мого народу
017 Військова потужність держави
018 Інша відповідь:_____

5. Які якості ви вважаєте найбільш важливими для громадянина України? ***(Оберіть і позначте три варіанти відповіді):***

019 Гордість і самоповага

020 Любов до батьківщини, патріотизм
021 Доброта, готовність до взаємодопомоги
022 Готовність відстоювати справедливість
023 Бережливе ставлення до природи
024 Володіння українською мовою
025 Самовдосконалення
026 Повага до історії рідного краю, традицій українського народу
027 Готовність працювати для країни, служити батьківщині, захищати її
028 Здатність мислити критично
029 Знання національних традицій
030 Знання історії своєї країни
031 Принциповість
032 Складно відповісти
033 Інша відповідь:_____

До запитання «**Які проблеми у нашому суспільстві вас найбільше хвилюють?»** було доповнено перелік варіантів відповідей, зокрема наступними:

077 Зовнішні «вороги» нашої країни
078 Зрадництво, зрада інтересів країни
079 Проблеми економічного розвитку країни
080 Безпека і захищеність громадян у екстремальних ситуаціях

Інші запитання анкети було подано без змін, таким чином ми мали змогу порівняти і визначити певні тенденції. Представимо результати за визначеними критеріями на ***другому етапі констатувального експерименту (2015)***, як доповнюють дані 2012.

Соціальні знання *(про суспільство, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки)*

За результатами опитування можливо зробити висновки про те, що більша частина учнів вважають себе патріотами України (71,2%); третя частина (27,1%) – «Швидше так, ніж ні»; жоден з опитаних не дав відповіді «Не вважаю» (таблиця 4.12).

Таблиця 4.12

Розподіл відповідей на запитання «Чи вважаєте ви себе патріотом України?» (%)

Варіанти відповідей	**Всі опитані**
Так	71,2
Швидше так, ніж ні	27,1
Не вважаю	-
Не визначився	
Інша відповідь	

Аналіз відповідей на відкриті запитання анкети дозволив визначити який зміст вкладають підлітки та старшокласники у сутність поняття «патріотизм». Таким чином, більша частина учнів (57,6%) вкладає у це поняття любов до Батьківщини, гордість за свій народ, його культуру, повагу до рідної землі; також значна частина відповідей (13,6%) містить слова «готовність захищати»; частина учнів вважають, що «патріотизм» передбачає готовність чимось жертвувати (5,1%) («Це коли за свою країну не шкода і життя»). Відповідь «Не можу пояснити» обрали 3,4% учнів (таблиця 4.13, 4.14).

За результатами опитування підлітки, старшокласники предметом гордості за свою країну вважають: 1) «Якості громадян моєї країни: мужність, патріотизм та ін.»; 2) «Мова мого народу» та ін. Відмінність, наприклад, між сумськими учнями та учнями Сватівського Центру у тому, що для останніх набагато більш пріоритетною є позиція «Мій край, моє місто (село, селище тощо)» і значно менше відповідей на користь позиції «Якості громадян моєї країни: мужність, патріотизм та ін.»

Таблиця 4.13

Розподіл відповідей на запитання «Як ви розумієте значення поняття «патріотизм»?» *(учні Сумського ОЦПО та РТМ)*

Типи відповідей	**Приклади відповідей**		**Всі опитані**
	хлопці	**дівчата**	
Любов до Батьківщини	2 «Любов до країни», «Любов до Батьківщини»	3 «Любов до України», «Любов до Батьківщини» (2)	**5**

Типи відповідей	**Приклади відповідей**		**Всі опитані**
	хлопці	**дівчата**	
Любов до Батьківщини та … (повага…, гордість…)	1 «В першу чергу це любов до своєї батьківщини, гордість за свій народ та усвідомлення того, що особисто від тебе може залежати майбутнє твоєї країни»	8 «Патріотизм – це любов і відданість Вітчизні, повага до землі, на якій ти народився і живеш» «Почуття гордості за пара олімпійців та олімпійських чемпіонів, які виходять за медаллю з блакитно-жовтим стягом в руках» «Відстоювання незалежності і кордонів держави, повага до традицій народу» «Та людина, яка любить ту країну у якій живе, поважає звичаї, мову, сім'ю» «Коли люди люблять, поважають свою державу» «Повага до українців, звичаїв, традицій українського народу; бережливе ставлення до надбань нашої держави» «Повага традицій та історії своєї країни» «Любов та повага до своєї держави. Відданість їй»	**9**
Готовність захищати	4 «Готовність захищати інтереси країни» «Відстоювати честь своєї Батьківщини» «Готовність захищати країну» «Це поважати і захищати свою країну»	4 «Повага до історії, традицій, державних символів держави, сила і хоробрість для захисту незалежності» «Любов до країни, в якій народився, захист державних кордонів і незалежності» «Захищати і відстоювати інтереси держави» «Це гордість за свою країну, можливість захистити її»	**8**
Готовність чимось жертвувати	1 «Це коли за свою країну не шкода і життя»	2 «Людина – патріот любить свою Батьківщину, ладна багато чим пожертвувати ради неї» «Любов до своєї держави, Батьківщини, готовність до деяких власних жертв заради країни»	3

Типи відповідей	Приклади відповідей		Всі опитані
	хлопці	дівчата	
Інші	3 «Допомога країні у важкий час» «Патріотизм – я вважаю це думка та повага до країни, яка визначається за людськими вчинками, а не за словами» «Я вважаю, що патріотизм це те, що виходити на вулицю і кричати всілякі патріотичні вимови, а ще щось робити для Батьківщини»	3 «Любов і служіння своєму народу» «Той який відстоює інтереси держави» «Залишатися завжди зі своєю країною і робити все для її процвітання»	6
Не можу пояснити	1	1	2
	12	21	33

Таблиця 4.14

Розподіл відповідей на запитання «Як ви розумієте значення поняття «патріотизм»?» *(учні Сватівського РМЦ «Слобожанська духовна криниця ім. М. Щепенка», Луганська обл.)*

Типи відповідей	Приклади відповідей		Всі опитані
	хлопці	дівчата	
Любов до Батьківщини	5 «Любити Україну» «Любов до України», «Любити Батьківщину» «Любити свій край»	8 2 «Любов до країни» «Любити свій край, Україну» «Любов до свого краю» 4 «Любов до України»	**13**
Любов до Батьківщини та … (повага…, гордість…)		**7** 5 «Відданість Україні» «Це віра і любов до своєї землі» «Любов до своєї Батьківщини, повага і гордість за свій край»	**7**
Інші	1 «Робити все для того, щоб жити в країні було краще, любов до рідної землі»	5 «Це підтримка нашої держави та солдатів» «Це почуття свободи на Україні!!!» «Це ті, хто вважає себе українською частиною» «Бути вірним своїй країні» «Любити Україну і бути щасливим у цій країні»	6

Найбільш важливим якостями громадянина України учні вважають наступні: 1) «Любов до Батьківщини, патріотизм»; 2) «Готовність працювати для країни, служити батьківщині, захищати її»; 3) «Повага до історії рідного краю, традицій українського народу»; 4) «Готовність відстоювати справедливість» (думка учнів Сумського Центру) (таблиці 4.15, 4.16).

Таблиця 4.15

Розподіл відповідей на запитання «Які якості ви вважаєте найбільш важливими для громадянина України?» (%)

(учні Сумського ОЦПО та РТМ)

Варіанти відповідей			**Всі опитані**
	хлопці	**дівчата**	
019 Гордість і самоповага	2	4	**6**
020 Любов до Батьківщини, патріотизм	5	16	**21**
021 Доброта, готовність до взаємодопомоги	2	4	**6**
022 Готовність відстоювати справедливість	6	5	**11**
023 Бережливе ставлення до природи	-	5	**5**
024 Володіння українською мовою	-	2	**2**
025 Самовдосконалення	-	2	**2**
026 Повага до історії рідного краю, традицій українського народу	4	8	**12**
027 Готовність працювати для країни, служити батьківщині, захищати її	8	12	**20**
028 Здатність мислити критично	2	1	**3**
029 Знання національних традицій	-	1	**1**
030 Знання історії своєї країни	1	4	**5**
031 Принциповість	-	-	**-**
032 Складно відповісти	-	-	**-**
033 Інша відповідь	-	-	**-**
Разом			**94**

Таблиця 4.16

Розподіл відповідей на запитання «Які якості ви вважаєте найбільш важливими для громадянина України?» (%)

(учні Сватівського РМЦ «Слобожанська духовна криниця ім. М. Щепенка», Луганська обл.)

Варіанти відповідей			**Всі опитані**
	хлопці	**дівчата**	
019 Гордість і самоповага		2	**2**
020 Любов до батьківщини, патріотизм	1	23	**24**
021 Доброта, готовність до взаємодопомоги	1	5	**6**
022 Готовність відстоювати справедливість	1	2	**3**
023 Бережливе ставлення до природи	1	6	**7**
024 Володіння українською мовою		5	**5**
025 Самовдосконалення		1	**1**

Варіанти відповідей			Всі опитані
	хлопці	дівчата	
026 Повага до історії рідного краю, традицій українського народу	5	11	**16**
027 Готовність працювати для країни, служити батьківщині, захищати її		3	**3**
028 Здатність мислити критично			**-**
029 Знання національних традицій			**3**
030 Знання історії своєї країни			**6**
031 Принциповість			**-**
032 Складно відповісти			**2**
033 Інша відповідь			**-**
Разом			

Наявність орієнтовної життєвої перспективи *(здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього).*

За результатами аналізу відповідей респондентів можливо констатувати, що більша частина учнів *замислюються про власне майбутнє, мають плани на майбутнє* (45,8%); 40,7% – «замислюються, але прогнозувати не можуть»; лише 10,2% – не замислювалися про майбутнє. При цьому більшість підлітків, старшокласників дивляться у майбутнє оптимістично (37,3%). Втім, частка таких, хто «відчувають тривогу» (23,7%) або «невпевненість у власному майбутньому» (18,6%), значно збільшилася у порівнянні з 2012 р.

Порівняльні дані за результатами першого (2012) та другого (2015) етапів констатувального експерименту представлено у таблицях 4.17; 4.18.

Таблиця 4.17

Розподіл відповідей на запитання «Чи ви замислювалися про власне майбутнє (освіта, професія, інше)?» (%)
(за результатами 2012; 2015)

Варіанти відповідей	Всі опитані, 2012	Всі опитані, 2015
Замислювався, маю плани щодо власного майбутнього	53,2	45,8
Замислювався, але прогнозувати не можу	38,1	40,7
Не уявляю власного майбутнього	3,6	-
Не замислювався	1,4	10,2
Не дали відповіді	3,7	3,3

Таблиця 4.18

Розподіл відповідей на запитання «Як ви дивитеся у майбутнє?» (%) (за результатами 2012; 2015)

Варіанти відповідей	**Всі опитані, 2012**	**Всі опитані, 2015**
Оптимістично	76,3	37,3
Невпевнено	8,6	18,6
Мені байдуже	-	1,7
Майбутнє мене тривожить	7,2	23,7
Живу сьогоднішнім днем, не думаю про майбутнє	5,0	8,5
Не дали відповіді	2,9	8,5
Інша відповідь		1,7
Разом	100	100

Дані про цінності, які є найбільш важливими для майбутнього респондентів, ми отримали за результатами відповідей на запитання «**Яка ціль у житті є для вас найголовнішою на найближчі 10 років?»** (таблиця 4.19, 4.20).

Таблиця 4.19

Розподіл відповідей на запитання «Яка ціль у житті є для вас найголовнішою на найближчі 10 років?» (другий етап, 2015)

(учні Сумського ОЦПО та РТМ)

Варіанти відповідей	**Кількість виборів**		**Кількість виборів разом**
	Хлопці	**Дівчата**	
Мати гарних друзів	-	1	**1**
Здобути розуміння та повагу оточуючих	-	1	**1**
Зробити щось важливе для своєї країни	2	4	**6**
Бути добрим фахівцем, реалізувати свої здібності	1	8	9
Одержати добру освіту	3	7	10
Бути чесною, порядною людиною	1	2	3
Зробити кар’єру	3	4	7
Займатися улюбленою справою	1	1	2
Виховувати дітей	1	1	2
Стати заможною людиною	2	3	5
Мати цікаву роботу, займатися творчістю	1	6	7
Мати багато вільного часу, не працювати	-	1	1
Створити гарну сім’ю	1	4	5
Жити не гірше за інших	-	-	-
Стати знаменитим	-	-	-
Мати власний бізнес	1	2	3
Здобути владу, високе становище	1	-	1
Побувати в різних країнах світу	3	2	5
Отримувати задоволення	1	-	1

Варіанти відповідей	Кількість виборів		Кількість виборів разом
	Хлопці	Дівчата	
Інша відповідь	-	-	-
Не дали відповіді			

Таблиця 4.20

Розподіл відповідей на запитання «Яка ціль у житті є для вас найголовнішою на найближчі 10 років?» (другий етап, 2015)

(учні Сватівського РМЦ «Слобожанська духовна криниця ім. М. Щепенка», Луганська обл.)

Варіанти відповідей	Кількість виборів		Кількість виборів разом
	Хлопці	Дівчата	
Мати гарних друзів	2	6	**8**
Здобути розуміння та повагу оточуючих		1	**1**
Зробити щось важливе для своєї країни	1	1	**1**
Бути добрим фахівцем, реалізувати свої здібності		1	1
Одержати добру освіту	4	14	18
Бути чесною, порядною людиною		3	3
Зробити кар’єру	1	1	2
Займатися улюбленою справою	1	1	2
Виховувати дітей			-
Стати заможною людиною		2	2
Мати цікаву роботу, займатися творчістю		2	2
Мати багато вільного часу, не працювати			-
Створити гарну сім’ю		2	2
Жити не гірше за інших			-
Стати знаменитим			-
Мати власний бізнес			-
Здобути владу, високе становище			-
Побувати в різних країнах світу	1	2	3
Отримувати задоволення		1	1
Інша відповідь	-	-	-
Не дали відповіді			3

Таким чином, серед цінностей, які є найбільш важливими для майбутнього респондентів, на перших позиціях:

1) *Цінності освіти і професійної самореалізації*: Одержати добру освіту; Бути добрим фахівцем, реалізувати свої здібності; Зробити кар’єру; Мати цікаву роботу, займатися творчістю;

2) *Цінності міжособистісних відносин:* Мати гарних друзів.

3) *Цінності особистого життя:* Створити гарну сім’ю; Виховувати дітей.

4) *Просоціальні цінності:* Зробити щось важливе для своєї країни .

Для частини учнів важливими є насамперед *матеріальні цінності*: Стати заможною людиною.

Варто зазначити, що цінності особистого життя (сімейні цінності) суттєво поступаються цінностям здобуття освіти і професійної самореалізації, це стосується також і дівчат. Зробити кар'єру важливо для ¼ частини хлопців і 1/5 частини дівчат; займатися творчістю важливо майже для 1/3 дівчат (важливіше за створення сімї (1/5) і виховання дітей (1/20)).

Соціальна позиція *(система ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства; прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу)*

Відповідно даних дослідження, для переважної більшості респондентів *важливим є посісти власне місце в сучасному суспільстві* (59,3%); це «не є актуальним» лише для 1,7%; «складно відповісти» було 8,5%; «не замислювалися»про це 30,5% (таблиця 4.21 та порівняльна таблиця 4.22).

Таблиця 4.21

Розподіл відповідей на запитання «Чи є важливим для вас посісти власне місце в сучасному суспільстві?» (%) (другий етап, 2015)

Варіанти відповідей	**Всі опитані**
Важливо для мене	59,3
Не актуально для мене	1,7
Не замислювався	30,5
Складно відповісти	8,5

Таблиця 4.22

Розподіл відповідей на запитання «Чи є важливим для вас посісти власне місце в сучасному суспільстві?» (%) (за результатами 2012; 2015)

Варіанти відповідей	**Всі опитані, 2012**	**Всі опитані, 2015**
Важливо для мене	77,5	59,3
Не актуально для мене	4,4	1,7
Не замислювався	7,8	30,5
Складно відповісти	10,6	8,5

За результатами опитування (учні мали можливість обрати три найважливіші соціальні проблеми або додати свій варіант) *учнів хвилюють соціальні проблеми,* на перших позиціях: 1) рівень життя громадян, 2) права людини; 3) стан здоров'я людей; 4) проблеми економічного розвитку країни; 5) зовнішні «вороги» нашої країни та ін.

Якщо порівняти результати 2012 та 2015, то ситуація змінилася: на перших позиціях у 2012 були: 1) стан здоров'я людей, 2) екологічні проблеми, 3) рівень життя громадян, 4) права людини та ін. (таблиця 4.23).

Таблиця 4.23

Розподіл відповідей на запитання «Які проблеми у нашому суспільстві вас найбільше хвилюють?» *(Оберіть три найважливіших)* **(за результатами 2012; 2015)**

Варіанти відповідей	**Кіль-кість виборів, 2012**	**Кількість виборів,** *Суми,* **2015**	**Кіль-кість виборів,** *Сватове,* **2015**
Права людини	82	10	11
Соціальна справедливість	65	9	4
Екологічні проблеми	92	9	5
Стан здоров'я людей	94	7	12
Рівень життя громадян	84	19	11
Соціальне здоров'я людей (алкоголізм, наркоманія тощо)	71	1	4
Рівень злочинності	73	6	6
Можливість здобуття вищої освіти для молоді (рівні можливості)	79	8	5
Можливість працевлаштування		4	2
Зовнішні «вороги» нашої країни		12	3
Зрадництво, зрада інтересів країни		7	2
Проблеми економічного розвитку країни		10	6
Безпека і захищеність громадян у екстремальних ситуаціях		-	3
Інша відповідь: – *ставлення людей один до одного* – *право рівності кожного, незалежно від соціального положення* – *чесність*	3	-	-
Не замислювався	1	-	-
Соціальні проблеми мене не хвилюють	1	-	-
Разом		**102**	**70**

Дані щодо *прагнення до реалізації соціального потенціалу* ми отримали з відповідей учнів, які мали продовжити тезу «Якщо б я мав відповідні можливості, то я …» (таблиця 4.24, 4.25).

Таблиця 4.24

Розподіл відповідей на запитання «Якщо б я мав відповідні можливості, то я …» (%)
(другий етап, 2015)
(учні Сумського ОЦПО та РТМ
хлопці

Групи відповідей	**Приклади відповідей**	**Всі опитані**
Просоціальна позиція *Спрямували б свої сили на вирішення соціальних проблем*	- збільшив податки для міліонерів - б намагався та доклав всіх зусиль для росту своєї держави - зробив вищий рівень доходів людей - зробив мир в Україні - зберіг ядерне озброєння - зробив нашу країну найкращою, знищив злочинність та зробив би всіх людей рівними - заборонив «партію регіонів»	9
Егоїстична позиція *Задовольняли б лише власні інтереси*	- міг здійснити всі свої плани та мрії - купив яхту - продовжив навчання за кордоном	3
Нейтральна позиція	-	-

дівчата

Групи відповідей	**Приклади відповідей**	**Всі опитані**

Групи відповідей	Приклади відповідей	Всі опитані
Просоціальна позиція *Спрямували б свої сили на вирішення соціальних проблем*	- припинив війну в Україні - провела б реформи в країні - покращив би свою країну - націоналізувати всі заводи і великі підприємства - зберегла мир і спокій у державі та родинах громадян України - наладила б економіку країни та реалізувала її підтримку і стабільність - відкрила кордони для України - содействовала политической, экономической изоляции России в мировом сообществе - позбавила б можливості вести політичну діяльність всіх колишніх учасників «партії регіонів» - організовувала концерти, виставки, а виручені кошти йшли б на допомогу бійцям АТО - провела люстрацію з верхніх до найнижчих рівнів - зробив би все для благополуччя своєї країни - 50% з.п. опозиційного блоку перераховувала на потреби АТО - освіта і медицина завжди залишалися безкоштовними	20
Егоїстична позиція *Задовольняли б лише власні інтереси*		-
Нейтральна позиція	- здійснила свої мрії, допомогла б кому треба	1

Таблиця 4.25

Розподіл відповідей на запитання «Якщо б я мав відповідні можливості, то я …» (%) (другий етап, 2015)

(учні Сватівського РМЦ «Слобожанська духовна криниця ім. М. Щепенка», Луганська обл.)

хлопці

Групи відповідей	Приклади відповідей	Всі опитані
Просоціальна позиція *Спрямували б свої сили на вирішення соціальних проблем*	- Зупинив війну - Зробив би мир на землі - Був мир - Боровся за мир - Зробив краще Україні, допомагав людям - Створив оптимальні умови для розвитку країни	6 (4 – зупинили війну)

Групи відповідей	Приклади відповідей	Всі опитані
Егоїстична позиція *Задовольняли б лише власні інтереси*	-	-
Нейтральна позиція	-	-

дівчата

Групи відповідей	Приклади відповідей	Всі опитані
Просоціальна позиція *Спрямували б свої сили на вирішення соціальних проблем*	-Мир в Україні -Я б зробила щоб у нас був мир та ще щоб люди поважали один одного -Зробила щоб у нас був мир -Зробила мир в Україні -4 Зупинила війну -Повернув мир -Зупинила війну на сході України -Зробила щас в Україні мир -Б зберегла країну і зупинила війну -Зробила, щоб всі жили в мирі, в достатку -Відмінила наркотики в нашій країні, підвищила бюджет країни, виділила б кожній сім'ї 10000 євро -Зробила так, щоб у моїй країні всі були здорові, жили щасливо, мали достаток -Зробив краще життя в Україні -2 Допомагала іншим людям -Зробив нашу Україну процвітаючою -Зробила б, щоб не було війни	20 (14 – зупинили війну)
Егоїстична позиція *Задовольняли б лише власні інтереси*		-
Нейтральна позиція		-

Порівняння результатів 2012 та 2015 рр. представлено у таблиці 4.26

Таблиця 4.26

Розподіл відповідей на запитання «Якщо б я мав відповідні можливості, то я …» (%)
(за результатами 2012; 2015)

Соціальна позиція	Всі опитані, 2012	Всі опитані, 2015
Просоціальна позиція	51,8	93,2

Соціальна позиція	Всі опитані, 2012	Всі опитані, 2015
Нейтральна позиція	12,2	5,1
Егоїстична позиція	16,5	1,7
Асоціальна позиція	-	-
Неконкретні, деструктивні відповіді	7,2	
Не дали відповіді	10,8	

Таким чином, за результатами другого етапу констатувального експерименту за критерієм *«соціальна позиція»* визначено *чотири типи* учнів: з просоціальною позицією (93,2), нейтральною (5,1), егоїстичною (1,7), асоціальною позицією (не виявлено). У порівнянні з результатами першого етапу констатувального експерименту (2012) можливо зробити висновки про збільшення кількості учнів із просоціальною позицією. Необхідно також зауважити, що учні (39,0%), переважно зі Сватівського Центру, головним чином пишуть про те, що припинили б війну («Зробила щоб у нас був мир»; «Зробила мир в Україні»; «Зупинила війну»; «Повернув мир» та ін.), що віддзеркалює вкрай складну ситуацію в країні. Серед відповідей учнів Сумського Центру переважають тези «економічного» та соціального характеру («…б намагався та доклав всіх зусиль для росту своєї держави»; «Зробив вищий рівень доходів людей» та ін.), зустрічаються такі, що відображають політичні процеси («50% з.п. опозиційного блоку перераховувала на потреби АТО» та ін.).

Узагальнені результати констатувального експерименту представлено у таблиці 4.27.

Таблиця 4.27

Рівні соціального становлення учнів 8-11 класів закладів позашкільної освіти за результатами констатувального експерименту (2012) (у %)

Критерії	Рівні	Респонденти *(n=139)*
Соціальні знання	Високий	28,1
	Середній	41,7
	Нижче сер.	30,2
	Низький	-
	Високий	51,1

Засвоєння соціальних ролей	Середній	27,3
	Нижче сер.	21,6
	Низький	-
Соціальні уміння	Високий	28,8
	Середній	45,3
	Нижче сер.	25,9
	Низький	-
Соціальна позиція особистості	Високий	51,8
	Середній	31,7
	Нижче сер.	16,5
	Низький	
Наявність орієнтовної життєвої перспективи	Високий	53,2
	Середній	31,0
	Нижче сер.	15,8
	Низький	

Вирішенню третьої задачі констатувального експерименту – *вивчення стану соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної освіти з дітьми різних соціальних груп у їх соціальному становленні* – присвячено наступні параграфи.

4.2. Соціально-педагогічна підтримка учнів вразливих груп у закладах позашкільної освіти

Проблеми соціальної підтримки дітей та молоді соціально незахищених категорій (вразливих груп) були актуальними в різні періоди розвитку суспільства. Формування соціологічного підходу до проблем дитинства належить до кінця XIX – початку XX століття. Е. Дюркгейм розробив концепцію двоїстої природи людини, розглянув суспільство у стані аномії (Дюркгейм, 1995). На початку XX століття у працях вітчизняних і зарубіжних учених все більш вагоме місце посідають проблеми неблагополуччя сім’ї, осмислення таких категорій як «бездоглядні», «діти-сироти», «діти, позбавлені батьківського піклування». На сучасному етапі такі проблеми знаходять своє відображення у працях українських та зарубіжних учених (Т. Алєксєєнко, О. Безпалько, І. Звєрєва, А. Капська, Ж. Петрочко, Т. Федорченко та ін.), зокрема розглядаються теоретичні, технологічні і нормативно-правові аспекти, безпосередня діяльність соціальних служб із захисту прав дітей, а також питання особливостей

надання соціальних послуг в умовах пандемії COVID-19 (Rory Truell & Simon Crompton, 2020) тощо.

У контексті аналізу соціально-педагогічного потенціалу закладів позшкільної освіти щодо соціального становлення дітей доцільно розглядати *соціально-педагогічну підтримку* дітей та молоді вразливих груп як напрям соціально-педагогічної діяльності і суттєву соціально-педагогічну функцію цих установ у сучасних умовах розвитку країни.

Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей та молоді вразливих груп, а також тих, які опинилися у складних життєвих обставинах, вимагають уваги держави, організації системи соціального захисту, діяльності освітніх інститутів щодо створення сприятливих соціально-педагогічних і психологічних умов для особистісного розвитку та соціального становлення дітей, їх успішної соціалізації, професійного самовизначення. За результатами аналізу нормативної бази, можемо стверджувати, що в Україні проблема забезпечення соціальних, культурних, освітніх потреб такої категорії дітей є складовою державних завдань з охорони дитинства. Законодавство про охорону дитинства грунтується на Конституції України, Конвенції ООН про права дитини, міжнародних договорах, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, і складається з Закону України «Про охорону дитинства», а також інших нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у цій сфері.

Поняття *«складні життєві обставини»* (СЖО) визначено, відповідно до статті 1 Закону України «Про соціальні послуги» (2019), як обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров’я та розвиток особи, функціонування сім’ї, які особа/сім’я не може подолати самостійно.

Чинники, що можуть зумовити СЖО (актуальні щодо дітей): невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від

виконання своїх обов'язків із виховання дитини; жорстоке поводження з дитиною; домашнє насильство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією (*Закон України «Про соціальні послуги»*, 2019).

Також визначено поняття «*вразливі групи населення»* - особи/сім'ї, які мають найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників (*Закон України «Про соціальні послуги»*, 2019).

Таким чином, до категорії *«діти, які опинилися у СЖО»* належать діти, життєдіяльність яких об'єктивно порушено в результаті обставин, що склалися, і які не можуть подолати дані обставини самостійно або за допомогою сім'ї. Ж. Петрочко (2010) розглядає у межах категорії «діти, які опинилися у складних життєвих обставинах» в першу чергу дітей, які проживають у сім'ях, що опинилися у складних життєвих обставинах, і стосовно яких є загроза вилучення із сімейного оточення; дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; бездоглядних та безпритульних дітей.

За результатми аналізу нормативних документів маємо зазначити, що в Україні існує нормативно-правова база щодо захисту дитинства, наявна система соціального захисту дітей та молоді (визначено Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (2007) та ін. документами), система соціально-педагогічної роботи з дітьми девіантної поведінки (Звєрєва, Безпалько, & Харченко, 2004); реалізуються державні програми з профілактики негативних соціальних явищ у дитячому і молодіжному середовищі.

Утім, аналіз низки нормативно-правових документів засвідчив, що більшість з них спрямовані не на ствердження та підтримку соціальної норми, а на фіксацію негараздів у державній політиці й організацію роботи з їх подолання, що сприймається громадськістю, як належне (Бевз, 2002).

Таким чином, у контексті соціально-педагогічного аналізу проблеми необхідно акцентувати на попередженні негативних соціальних процесів у дитячому і молодіжному середовищі, що пов’язано як із змінами у соціальній політиці, так із створенням у державі сприятливих соціально-економічних, політичних та соціокультурних умов для соціального становлення дітей та молоді.

Освіта, і, зокрема, позашкільна освіта відіграє суттєву роль у контексті як профілактики негативних соціальних явищ, так і надання соціально-педагогічної підтримки тим дітям, які її потребують.

Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» (2019), *соціальна підтримка* передбачає здійснення заходів, спрямованих на: формування відповідального батьківства, навчання батьків навичкам, необхідним для всебічного розвитку та виховання дітей; розвиток різних форм сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; запобігання негативним явищам та їх подолання.

У основу розуміння поняття *«соціально-педагогічна підтримка»* покладено термін *«педагогічна підтримка»* як процес спільного з дитиною визначення її власних інтересів, цілей, можливостей і шляхів подолання проблем, що заважають їй зберігати власну гідність і самостійно досягати бажаних результатів у навчанні, самовихованні, спілкуванні тощо. Об’єктом педагогічної підтримки виступає не проблема, не дія чи вчинок, а стан. Саме тому завдання соціального педагога полягає у тому, щоб підтримати позитивний стан дитини (її впевненість, радість, творче натхнення тощо) і сприяти його закріпленню (Петрочко, 2010, с. 35-36; Федорченко, 2009).

На думку О. Газмана (1998), *педагогічна підтримка* поряд із навчанням і вихованням є самоцінною, самостійною професійною діяльністю в плані створення умов для саморозвитку дитини, яка направлена на вирішення її індивідуальних проблем, пов’язаних зі здоров’ям, просуванням в навчанні, спілкуванням, життєвим самовизначенням.

Соціально-педагогічну підтримку розглядають як похідну від соціальної підтримки, зазначають, що це поняття може використовуватись у вузькому і широкому значеннях. Так у широкому значенні соціально-педагогічна підтримка розглядається як соціальне явище, що відображає надання соціумом своїх ресурсів людині, яка опинилася у складних життєвих обставинах, шляхом реалізації потенційних можливостей і соціуму, і самої людини. У вузькому значенні соціально-педагогічна підтримка – спеціально організована діяльність, що відображає кількісний і якісний стан послуг, ресурсів, можливостей, наданих окремим спеціалістом чи колективом спеціалістів особі, котра опинилася у складних життєвих обставинах (Петрочко, 2010, с. 36; *Социально-педагогическая поддержка*, 2008).

Таким чином, метою *соціально-педагогічної підтримки* є надання соціально-педагогічної допомоги дітям у важких, проблемних життєвих ситуаціях, сприяння їх соціальній адаптації й успішній соціалізації (Алєксєєнко, 2005, с. 56). З позицій особистісного підходу *соціально-педагогічна підтримка* розглядається як педагогічна діяльність, що забезпечує процес інтеріоризації, індивідуалізації (автономізації) людини в суспільстві (Петрочко, 2010, с. 36).

Актуальними в контексті проблеми є особливості соціальної роботи у рамках соціально-педагогічної моделі (Лукашевич, 2009, с. 300) з дітьми підліткового, раннього юнацького віку, що має бути спрямована на *надання конкретної допомоги з розв'язання тих вікових завдань, що стоять перед індивідом:*

− *підліткове дитинство:* просвітницька робота з батьками, діагностика віктимності родин, робота з віктимогенними родинами та віктимними підлітками; створення в мікросоціумі груп та організацій для пробудження та задоволення інтересів підлітків із використанням масових та групових форм взаємодії;

− *рання юність:* просвітницька робота з батьками та юнаками; створення умов для позитивного проведення вільного часу; створення різних

за змістовою спрямованістю клубів та організацій; діагностика віктимних сфер та віктимності особистості, її подолання; робота з переорієнтації окремих юнацьких груп і „розколу” асоціальних груп.

Особливості реалізації соціально-педагогічних функцій закладами позашкільної освіти (а також установами неформальної освіти дітей та молоді) представлено у наукових працях українських і зарубіжних науковців (В. Берека, І. Звєрєва, А. Золотарьова, А. Капська, Б. Купріянов, О. Лебедєв, Г. Пустовіт, Т. Сущенко, Clarijs (2008); Eraut (2000); Livingstone (2001) та ін.

Заклади позашкільної освіти України відіграють роль центрів виховної роботи у соціальному середовищі, яка будується у тісній співпраці з закладами освіти і культури, центрами соціальних служб, громадськими організаціями, батьківською громадськістю тощо.

Значну увагу колективи цих закладів надають роботі з дітьми соціально незахищених категорій (вразливих груп), зокрема, серед учнів цих закладів станом на 2020 р. (за даними МОН України) кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, становить 8.216; дітей із малозабезпечених сімей 41.720; чисельність учнів з особливими освітніми потребами складає 9.462. Статистичні дані МОН України щодо учнів закладів позашкільної освіти соціально незахищених категрорій подано у таблиці 2.1.[17]

Таким чином, на основі положень соціально-педагогічних праць (Петрочко, 2010, с. 36; *Социально-педагогическая поддержка*, 2008, с.18-19) сутність *соціально-педагогічної підтримки дітей та молоді у закладі позашкільної освіти* будемо розглядати як соціально-педагогічну діяльність, комплекс заходів, що полягає в консолідації зусиль і концентрації ресурсів закладу з метою забезпечення сприятливих умов для фізичного, інтелектуального і духовного-морального розвитку дітей, соціального становлення, запобігання порушення їхніх прав і людської гідності, захисту від негативних чинників середовища.

В умовах пандемії COVID-19 (2020) учні потребують особливої

---

17 https://mon.gov.ua/ua/statistichni-danni

підтримки, адже наявна психологічна напруга у суспільстві, тривожність, незвичні умови навчання (освітній процес у закладах позашкільної освіти здійснюється частково дистанційно (он-лайн) тощо.

Не зважаючи на те, що формати дистанційного навчання, проведення заходів закладами позашкільної освіти є перспективними і успішними, наявні значні ризики:

–далеко не усі заняття/тренування/репетиції тощо у позашкільній освіті можна проводити он-лайн з такою ж мірою ефективності. Навчальні програми з позашкільної освіти відповідно до ст. 10 Закону України «Про освіту» можуть забезпечувати здобуття часткових кваліфікацій, відтак є важливими у забезпеченні прав громадян на здобуття освіти, професійних знань і умінь;

–тривалий час позбавлення дітей (зокрема з особливими освітніми потребами) живого спілкування в колі однолітків, з педагогами (що підтримують їхній розвиток та самореалізацію у обраному напрямі) може мати негативні наслідки для їхнього соціального розвитку;

–постає питання соціального захисту педагогічних працівників, збереження кадрового потенціалу позашкільної освіти; належного фінансування, збереження матеріально-технічної бази, що є вкрай важливим для організації освітнього процесу тощо.

Отже, функція соціально-педагогічної підтримки дітей вразливих груп залишається однією з пріоритетних для позашкільної освіти. Зокрема, організація та координація роботи з дітьми вразливих груп покладається на:

1. Психологічну службу закладу, що забезпечує своєчасне і систематичне вивчення психофізичного розвитку здобувачів освіти, мотивів їх поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, гендерних та інших індивідуальних особливостей, сприяє створенню умов для виконання освітніх і виховних завдань закладів освіти (*Положення про психологічну службу системи освіти України*, 2018).

Психологічне забезпечення освітнього процесу в закладах освіти здійснюють *практичні психологи*. Практичний психолог закладу освіти сприяє:

формуванню у здобувачів освіти відповідальної та безпечної поведінки в ситуаціях ризику, навичок здорового способу життя, збереження репродуктивного здоров'я, готовності до самореалізації;

профільному та професійному самовизначенню здобувачів освіти, формуванню життєвої компетентності;

формуванню соціально-комунікативної компетентності обдарованих дітей;

попередженню та профілактиці професійного вигорання педагогічних працівників;

формуванню психологічної готовності учасників освітнього процесу до взаємодії в інклюзивному середовищі з дитиною з особливими освітніми потребами;

формуванню психологічної культури учасників освітнього процесу;

попередженню будь-яких видів і форм насильства та конфліктів серед здобувачів освіти;

формуванню небайдужого ставлення здобувачів освіти до постраждалих дітей, усвідомлення необхідності невідкладного інформування педагогів про випадки домашнього насильства і конфліктів серед здобувачів освіти, що стали їм відомі (*Положення про психологічну службу системи освіти України*, 2018).

Соціально-педагогічний патронаж у системі освіти сприяє взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні здобувачів освіти, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам. Соціально-педагогічний патронаж здійснюють *соціальні педагоги.* Соціальний педагог закладу освіти здійснює:

соціально-педагогічний супровід здобувачів освіти, колективу та мікрогруп, осіб, які потребують піклування чи перебувають у складних життєвих обставинах;

просвітницьку та профілактичну роботу серед учасників освітнього процесу з питань запобігання та протидії домашньому насильству, у тому числі стосовно дітей та за участю дітей, злочинності, алкоголізму, наркоманії тощо;

вивчення та аналіз соціальних умов розвитку здобувачів освіти, мікроколективу (класу чи групи), шкільного, студентського колективу в цілому, молодіжних і дитячих громадських організацій.

Соціальний педагог закладу освіти бере участь у наданні допомоги дітям і сім'ям, що перебувають у складних життєвих обставинах або потребують посиленої педагогічної уваги чи мають особливі освітні потреби, в тому числі постраждалим від насильства та військових конфліктів.

Соціальний педагог закладу освіти, сприяє:

взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні здобувачів освіти, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам (законним представникам);

захисту прав здобувачів освіти від будь-яких видів і форм насильства, представляє їхні інтереси у правоохоронних і судових органах тощо;

формуванню у здобувачів освіти відповідальної поведінки, культури здорового способу життя, збереження репродуктивного здоров'я;

попередженню конфліктних ситуацій, що виникають під час освітнього процесу, запобіганню та протидії домашньому насильству (*Положення про психологічну службу системи освіти України,* 2018)

Психологічна служба співпрацює з органами охорони здоров'я, соціальної політики, молоді та спорту, внутрішніх справ, іншими органами виконавчої влади, а також комунальними закладами соціального захисту дітей, підтримки сімей, дітей та молоді, фахівцями із соціальної роботи об'єднаних територіальних громад, громадськими організаціями.

Таким чином, працівниками психологічної служби закладу позашкільної освіти вирішуються важливі задачі, визначені *Положенням про психологічну службу системи освіти України* (2018), ведеться відповідна документація, зокрема індивідуальні картки психолого-педагогічного діагностування, а також фіксуються загальні дані про соціальний стан гуртківців (приклади даних про соціальний стан гуртківців закладів позашкільної освіти у таблицях 4.24; 4.25 [18]).

Таблиця 4.24

Соціальний стан гуртківців (2011/2012 н.р.)
Запорізького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді
(загалом 2160 гуртківців)

Діти-сироти	Діти з багатодітних сімей	Діти, позбавлені батьківського піклування	Діти з інвалідністю	Діти «групи ризику»
21	21	6	-	38

Таблиця 4.25

Соціальний стан гуртківців (2011/2012 н.р.)
Центру науково-технічної творчості учнівської молоді управління освіти і науки Волинської облдержадміністрації
(загалом 1838 гуртківців)

Діти-сироти	Діти-напівсироти	Діти з багатодітних сімей	Діти з інвалідністю	Діти з малозабезпечених сімей	Діти, що перебувають на диспансерному обліку	Діти, постраждалі внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС
4	36	36	4	2	10	1

2.Підрозділ у структурі закладу позашкільної освіти (організаційно-масовий відділ/центр, основним напрямом діяльності якого може бути організація масових заходів, зокрема для соціально незахищених категорій дітей (вразливих груп); спеціально організований відділ по роботі з дітьми, що мають труднощі з соціалізацією та ін.). Наприклад, у Костопільському будинку

[18] За матеріалами Всеукраїнського конкурсу педагогічної майстерності педагогічних працівників позашкільних навчальних закладів «Джерело творчості» 2012 р.

школярів і юнацтва, Рівненська обл. у структурі закладу діє Центр соціалізації дітей пільгових категорій «Червоні вітрила» (рис. 3.1[19]);

Рис. 4.1 **Напрями діяльності Центру соціалізації дітей пільгових категорій «Червоні вітрила» у структурі Костопільському будинку школярів і юнацтва, Рівненська обл.**

3.Методичну службу, педагога закладів позашкільної освіти, який у співпраці з соціальним педагогом (практичним психологом) здійснює соціально-педагогічну підтримку соціально незахищених, або таких, що мають труднощі з соціалізацією, вихованців гуртка, іншого творчого об'єднання.

На основі аналізу педагогічної практики, у залежності від особливостей організації роботи, можливо розглядати *умовні моделі соціально-педагогічної підтримки дітей та молоді вразливих груп* у закладах позашкільної освіти.

Перша модель. Реалізація системи заходів (соціальних, педагогічних, економічних), що полягають в консолідації зусиль і концентрації ресурсів закладу позашкільної освіти для надання соціально-педагогічної підтримки та допомоги соціально незахищеним вихованцям закладу, створення

[19] За матеріалами Всеукраїнського конкурсу педагогічної майстерності педагогічних працівників позашкільних навчальних закладів «Джерело творчості» 2012 р.

атмосфери соціальної захищеності. У такому контексті актуальним є приклад діяльності *Рівненського Палацу дітей та молоді,* на емблемі якого зазначено: «Наш Палац, наш дім, наш захист». Система соціального захисту вихованців закладу, за визначенням директора І. Первушевської (2010), має три основні складові:

- надання допрофесійної освіти;
- участь вихованців у соціальних практиках, соціальних проєктах;
- діяльність учнівського самоврядування.

У Палаці щорічно проводиться *Благодійний марафон «З вірою в майбутнє»* — творчі заходи творчих колективів, зібрані кошти від якого спрямовані на допомогу у подальшому навчанні соціально незахищених випускників. Марафон об'єднує дієву і творчу самореалізацію дітей і дорослих, створює атмосферу соціальної значущості й особистої захищеності. Акція представляє собою низку творчих звітів 26 художніх колективів Палацу, виставок і благодійних аукціонів, клубних вечірок, майстер-класів, шоу-диско тощо. На марафон працюють усі структури Палацу — журналісти готують PR-компанію і прес-релізи для масмедіа, організовують прес-конференції, висвітлюють його хід у регіональній пресі, радіо і на телебаченні; учні школи інформатики готують різноманітну мультимедійну продукцію: від рекламних роликів до серйозних анімаційних шоу на власному порталі і слайд-шоу в ході заходів марафону; інші структури займаються безпосередньо його рекламою в начальних закладах і розповсюдженням квитків; сценографією, дизайном та технічним забезпеченням. Таким чином, протягом 7—10 днів у благодійному Марафоні задіяні всі структури Палацу та всі його вихованці (*Від профільного навчання до профільної освіти*, 2010). Зокрема, за підсумками XVII Благодійного марафону у 2012 р. за півтора тижні, в ході чисельних концертів, вистав та аукціонів було зібрано понад 30 тис. гривень; соціально-педагогічну підтримку і матеріальну допомогу отримали соціально незахищені вихованці Палацу, а також троє дітей з Рівненського навчально-реабілітаційного центру

«Особлива дитина», пацієнти онкогематологічного відділення дитячої обласної лікарні [20].

Друга модель. Залучення дітей та молоді вразливих груп (діти-сироти; діти, позбавлені батьківського піклування; діти з багатодітних, малозабезпечених, неповних, неблагополучних сімей; діти з особливими освітніми потребами; вихованці дитячих будинків та інтернатних закладів тощо) до освітнього процесу закладу позашкільної освіти; реалізація проєктів, організація відпочинку дітей, що створює можливості для творчої самореалізації та позитивної соціалізації дітей, за необхідності, соціально-психологічної реабілітації та підтримки.

Третя модель. Організація і проведення закладом позашкільної освіти у співпраці з іншими організаціями і установами, центрами соціальних служб соціальних проєктів і програм, а також концертів, свят, творчих конкурсів, інших заходів, спрямованих на соціально-педагогічну підтримку і допомогу дітям і молоді вразливих груп, дітям, які опинилися у СЖО. Учасниками зазначених заходів є педагогічні працівники (керівники гуртків, соціальні педагоги, практичні психологи, педагоги-організатори), учні закладу позашкільної освіти (гуртківці, учасники органів учнівського самоврядування, волонтери тощо).

Прикладів реалізації закладами позашкільної освіти в Україні соціальних програм, благодійних соціальних проєктів – значна кількість. Зокрема, у *Київському Палаці дітей та юнацтва* реалізується *соціально-розвивальна програма «Турбота» (2012)*, спрямована на надання соціально-педагогічної підтримки дітям і молоді з особливими потребами – вихованцям інтернатних закладів, пацієнтам клінічної лікарні № 7 м. Києва та ін. У реалізації заходів програми Палац співпрацює з соціальними службами міста та районів, іншими організаціями. Зокрема у співпраці з благодійною організацією «Даун синдром» проводяться свята («День народження», «Сюрпризи від Миколая», «Новорічна казка»), заходи до Всесвітнього дня

[20] http://pdm.org.ua

людей з синдромом Дауна, спортивні змагання до Всесвітнього дня сім'ї тощо [21].

Необхідно підкреслити, що організація свят (до дня Святого Миколая, новорічних ялинок), інших заходів для дітей соціально незахищених категорій (вразливих груп) є традицією у багатьох позашкільних навчальних закладах України. Наприклад, структурний підрозділ *Київського Палацу дітей та юнацтва Центр «Дозвілля»*, основним напрямом діяльності якого є організація масових свят, театралізовано-ігрових та навчально-розважальних програм, реалізує соціальний напрям:

− запрошення у Палац на масові свята дітей соціально незахищених категорій;

− виїзди з ігровими театралізованими програмами, концертами до інтернатних закладів м. Києва;

− організація свят (новорічних, до дня Святого Миколая) для дітей соціально незахищених категорій тощо.

Підтримка та здійснення мрій дітей з особливими потребами, соціально незахищених та вразливих категорій, тяжкохворих, що потребують довготривалого лікування - головна місія *благодійної акції «Добро на Різдво»*, що ініціював *Рівненський палац дітей та молоді*. Допомога є адресною. Наприклад, учасники IX благодійої акції «Добро на Різдво» (2020):

«О. М. 10 років. Попри свій юний вік, бореться з важкою недугою, займається фотографією та музикою, мріє про музичний інструмент – укулеле.

З. В. 9 років. Вихованець Школи народного танцю та ансамблю «Дружба» ПДМ, переніс складну операцію та готується до наступної, зараз пересувається на милицях.В процесі реабілітації займається в басейні.Мріє про папугу.

Д. Б. 11 років. Творчу та талановиту Діану виховує бабуся, дівчинка успішно займається в Школі спортивного танцю ПДМ, у вільний час любить малювати. Мріє про нову спортивну форму для танців та акварельні олівці».

У складний для країни час, коли на сході України відбуваються військові дії, діти та учнівська молодь, зокрема і вихованці закладів позашкільної освіти, не залишаються осторонь, долучаються до

[21] http://palace.kiev.ua/

волонтерських акцій, допомагають у вирішенні нагальних проблем. Під час *круглого столу з питань національно-патріотичного виховання* (Київський Палац дітей та юнацтва, 2014), який зібрав учнівське самоврядування України, були представлені проекти, спрямовані на допомогу бійцям АТО, пораненим та сім'ям загиблих, переселенцям зі східних регіонів та Криму. За організації Рівненського Палацу дітей та молоді проходила *безстрокова акція «Ми разом»* (2014) – вихованці Палацу допомагають рятувати життя рівненських військових. Діти проводять майстер-класи, флешмоби, акції, щоб зібрати гроші, які використовують для придбання кровоспинних препаратів та інших необхідних ліків для військових свого міста.

На сучасному етапі учні та педагогічні колективи закладів позашкільної освіти долучаються до вирішення найбільш актуальних соціальних питань. Наприклад, *благодійна акція Рівненського міського Палацу дітей та молоді «Ми з вами»* (жовтень 2020) на підтримку Сєвєродонецького міського Центру дитячої та юнацької творчості, який опікується долею 40 дітей віком від 7 до 17 років, що постраждали від пожеж в Луганській області. Та інші приклади.

Варто підкреслити, що такі заходи не лише надають соціально-педагогічну підтримку тим, хто її потребує, але також сприяють соціальному становленню дітей – учасників акцій.

Четверта модель. Залучення ресурсів, педагогічних колективів, учнів (гуртківці, учасники органів учнівського самоврядування, волонтери тощо) закладу позашкільної освіти до участі в соціальних проєктах, програмах, акціях тощо, які проводяться іншими організаціями та установами (громадські організації; благодійні фонди, асоціації; благодійні центри тощо).

Зокрема, учні Інформаційно-творчого агентства «ЮН-ПРЕС» та лідери учнівського самоврядування *Київського Палацу дітей та юнацтва* є активними учасниками соціальних акцій, програм, інших заходів. Наприклад, вони долучаються до підготовки та проведення щорічної акції – *благодійного пробігу – «Пробіг заради життя»,* який проводиться в м. Києві за ініціативи *благодійного центру «Рівний – рівному»* і має на меті допомогти

ВІЛ-позитивним дітям. Учні позашкільного закладу виступають в ролі як учасників, так і волонтерів. Свої враження від можливості надати підтримку і допомогу тим, хто цього потребує, юні журналісти Інформаційно-творчого агентства «ЮН-ПРЕС» висловлюють у публікаціях в газеті «Міст», а також на сайті закладу: *«Кожен учасник пробігу отримав масу позитивних емоцій, а також чітке усвідомлення недаремно прожитого дня, «потрібності» іншій людині ...» (Альона Стуліна, Юн-прес, КПДЮ, 2014)* [22]. Отже, можливо говорити про свідому позицію, соціальне становлення учнів закладу позашкільної освіти, які долучаються до подібних соціально значущих заходів.

Таким чином, реалізація такого напряму соціально-педагогічної діяльності як соціально-педагогічна підтримка дітей та молоді вразливих груп, є особливо актуальною в сучасних умовах розвитку країни. Прикладів діяльності закладів позашкільної освіти щодо соціально-педагогічної підтримки дітей та молоді значна кількість, що дає змогу стверджувати про суттєву роль позашкільної освіти як інституту, який виконує важливі соціально-педагогічні функції.

4.3. Соціально-педагогічна профілактика у закладі позашкільної освіти

У межах дослідження актуальним є аналіз специфіки реалізації закладами позашкільної освіти такого напряму соціально-педагогічної діяльності як *соціально-педагогічна профілактика.*

Необхідно зазначити, що здійснення соціально-профілактичної роботи, а також реабілітаційних заходів щодо відновлення соціальних функцій, психологічного і фізичного стану дітей та молоді, які зазнали жорстокості та насильства, постраждали від торгівлі людьми, залучалися до найгірших форм дитячої праці, соціальна підтримка ВІЛ-інфікованих дітей, молоді та членів їхніх сімей – належить до основних напрямів державної політики у сфері соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю в Україні (*Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю*», 2001).

[22] http://palace.kiev.ua/

Міжнародні стандарти становлять міжнародні документи універсального та регіонального характеру у сфері захисту прав дітей, поліпшення стану превентивної та профілактичної роботи зокрема: Конвенція ООН про права дитини (1989) та факультативні протоколи до неї; Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправи правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) (1985); Керівні принципи запобігання злочинності серед неповнолітніх ООН (Ер-Ріядські керівні принципи) (1990); Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990); Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей (2010) тощо.

Нормативно-правові основи профілактики негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі в Українській державі складають Конституція України, Закони України: «Про сприяння соціальному становленню і розвитку молоді в Україні» (1993); «Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю» (2001); «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (1995) та інші акти Верховної Ради України, укази і розпорядження Президента України; постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, а також міжнародні акти та рекомендації щодо становища дітей та молоді тощо.

Протягом останніх років прийнято ряд нормативно-правових актів, спрямованих на удосконалення законодавства у сфері захисту прав дітей, поліпшення стану превентивної та профілактичної роботи, створення ефективної системи виправлення та ресоціалізації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом. Насамперед, слід відзначити стратегії і програми, серед яких Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року; Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року; Стратегія розвитку державної молодіжної політики на період до 2020 року; Державна соціальна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021

року; план дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року тощо.

Важливим кроком стало запровадження нових підходів до здійснення судочинства у провадженнях щодо злочинів, вчинених неповнолітніми, прийняття Закону України «Про пробацію» (2015), схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року (2018).

Законом України «Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю» (2001) визначено, що до основних соціальних послуг, що надаються при здійсненні соціальної роботи сім’ям, дітям та молоді, належать соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціальний супровід, консультування. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю» (2001) Соціальна профілактика в сімейному, дитячому та молодіжному середовищі передбачає здійснення:

комплексних заходів, спрямованих на запобігання сімейному неблагополуччю, соціальному сирітству, домашньому насильству та жорстокому поводженню з дітьми, торгівлі людьми, найгіршим формам дитячої праці;

системного обліку і догляду за дітьми та молоддю, які виявили схильність до асоціальної поведінки;

інформаційно-просвітницької, пропагандистської роботи в сім'ях, серед дітей та молоді за місцем проживання, навчання або роботи, спрямованої на формування в особистості стандартів позитивної поведінки, здорового способу життя.

Необхідно підкреслити, що у нормативних документах, зокрема Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року (2012), підкреслюється *значення позашкільних занять щодо профілактики протиправної поведінки дітей та молоді:* «Поширення дитячої бездоглядності, зокрема послаблення функцій сім'ї, зменшення кількості позашкільних гуртків і секцій за місцем

проживання призводять до збільшення кількості правопорушень, учинених неповнолітніми та за їх участю, випадків утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Незайнятість населення, зокрема молоді, впливає на зростання рівня злочинності». Водночас «залучення до позакласної роботи та позашкільної освіти дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах» розглядається у системі заходів Міністерства освіти і науки України щодо профілактики правопорушень серед дітей та учнівської молоді на період до 2015 року.

Водночас, Законом України «Про позшкільну освіту» (2000) серед інших визначено такі завдання: формування у вихованців, учнів і слухачів свідомого й відповідального ставлення до власного здоров'я та здоров'я оточуючих, навичок безпечної поведінки; організація дозвілля вихованців, учнів і слухачів, пошук його нових форм; профілактика бездоглядності, правопорушень; виховання в учасників освітнього процесу свідомого ставлення до власної безпеки та безпеки оточуючих; формування здорового способу життя вихованців, учнів і слухачів тощо.

Сутність *соціальної профілактики* у теорії і практиці соціальної педагогіки і соціальної роботи розглядається як комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі (Безпалько, 2009). О. Безпалько (2009) зазначає про те, що соціальна профілактика має на меті зусилля, спрямовані на превенцію соціальних проблем чи життєвих криз клієнтів, окремих груп або попередження ускладнення вже наявних проблем; ґрунтується на своєчасному виявленні та виправленні негативних інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних факторів, що зумовлюють відхилення в психологічному та соціальному розвитку дітей і молоді, в їхній поведінці, стані здоров'я, а також в організації життєдіяльності та дозвілля.

Українські та зарубіжні фахівці у галузі соціальної педагогіки, соціальної роботи, залежно від того, на якій стадії розвитку проблеми

проводять профілактичну роботу, розглядають первинну, вторинну та третинну профілактику (Безпалько, 2009).

Первинна профілактика (власне *соціально-педагогічна*) спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від певних стандартів поведінки і негативних звичок. Її змістом є: надання підліткам та молоді інформації про наслідки асоціальних дій, вживання різних видів алко-, нарко- та токсичних речовин; роз'яснення правових норм стосовно різних аспектів асоціальної поведінки; популяризація переваг здорового способу життя; формування у підлітків та молоді навичок культурного проведення дозвілля; створення умов для самореалізації особистості в різних видах творчої, інтелектуальної, громадської діяльності (Безпалько, 2009).

Водночас, *вторинна профілактика* має на меті обмеження поширення окремих негативних явищ, які мають місце в суспільстві чи в соціальній групі, попередження загострення таких явищ та їх наслідків, на запобігання поглибленню соціальної дезадаптації осіб, яким властива асоціальна чи небезпечна поведінка. *Третинна профілактика* спрямована на попередження рецидивів асоціальної або небезпечної поведінки серед осіб, яким така поведінка була властива раніше (Безпалько, 2009).

Необхідно зазначити, що профілактична робота може здійснюватись на кількох рівнях:

− *особистісному* – профілактичні заходи спрямовані на формування таких якостей індивіда, які забезпечують підвищення рівня особистісної відповідальності людини з метою попередження виникнення різних проблем (провідними формами є консультування та тренінгові заняття);

− *сімейному,* має на меті вплив на найближчий «мікросоціум» людини – сім’ю, з метою попередження виникнення різноманітних проблем як для конкретної особистості, так і всієї сім'ї;

− *соціальному,* що сприяє актуалізації проблем, пов’язаних з окремими негативними явищами в суспільстві, а також зміні суспільних норм стосовно осіб, які за певних причин стали жертвами асоціальних моделей поведінки

(наркозалежні, люди нетрадиційної сексуальної орієнтації, ВІЛ-інфіковані тощо) (Безпалько, 2009).

У соціальній педагогіці і соціальній роботі визнано поділ профілактики на загальну і спеціальну. *Загальна профілактика* полягає у здійсненні попереджувальних заходів, спрямованих на виникнення певних проблем у майбутньому людини (наприклад, профілактика, спрямована на попередження негативної ризикованої поведінки підлітків). *Спеціальною профілактикою* називається система заходів, спрямованих на попередження та локалізацію конкретних негативних явищ в поведінці людей (профілактика наркозалежної поведінки, профілактика небезпечної статевої поведінки тощо) (Безпалько, 2009).

З точки зору соціальної педагогіки *соціально-педагогічна профілактика* (первинна профілактика за представленою класифікацією) розглядається як вид роботи, спрямований на здійснення освітньо-профілактичних заходів та інших педагогічних моделей впливу на особистість з метою попередження різних видів небезпечної поведінки на ранніх стадіях відхилень. Вона ґрунтується на позитивній педагогічній діяльності, мета якої – своєчасне виявлення та виправлення несприятливих інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних та інших факторів, що зумовлюють відхилення у психологічному та соціальному розвитку дітей і молоді, у їхній поведінці, стані здоров’я (*Концепція превентивного виховання дітей і молоді* , 2011; Федорченко, 2009).

Соціально-педагогічна профілактика здійснюється за місцем проживання, навчання, оздоровлення та дозвілля дітей і молоді. Зміст соціально-педагогічної профілактики Т. Федорченко (2009) визначає наступним чином: взаємодія у формуванні знань, умінь, установок та мотивів свідомого вибору просоціальних моделей поведінки; підготовка та розповсюдження превентивної інформації через друковану продукцію, засоби масової інформації, спілкування на рівні міжособистісних стосунків, інші форми соціально-педагогічної роботи.

Зважаючи на те, що кожна людина в певний період свого життя потребує більш повного задоволення своїх потреб та інтересів, стикається з окремими труднощами та проблемами, можна стверджувати, що всі люди є потенційними об'єктами соціально-педагогічної діяльності. Нині у теорії та практиці соціально-педагогічної роботи розрізняють *об'єкти соціально-педагогічного впливу* за кількісними, віковими, статево-рольовими параметрами та змістом проблем, які є найбільш поширеними у практиці соціально-педагогічної діяльності.

У якості *об'єктів соціальної профілактики* можуть виступати як соціальні групи та об'єднання, так і соціальні проблеми. В першу чергу об'єктами соціальної профілактики з точки зору соціальної педагогіки виступають діти та молодь, які опинилися у складних життєвих обставинах, зокрема діти, позбавлені батьківського піклування; діти, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі у виховних колоніях; діти, які перебувають у спеціальних навчально-виховних установах та ін. (Галагузова, 2001).

У межах проблеми актуальним є поняття *«діти групи ризику»*. Типологія дітей за групами ризику, представлена у соціально-педагогічних працях (І. Звєрєва, О. Безпалько, Г. Лактіонова, С. Харченко та ін.). Серед причин потрапляння дітей до груп ризику розглядають наступні: пияцтво батьків, їхня асоціальна поведінка; жорстоке ставлення до дітей; втечі з дому, конфлікти з однолітками тощо (*Соціальна робота в Україні*, 2004, с. 131). Актуальним є поняття «*вразливі групи населення»* - особи/сім'ї, які мають найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників (*Закон України «Про соціальні послуги»,* 2019).

У організації соціально-педагогічної профілактичної роботи з дітьми підліткового, старшого віку необхідно враховувати наступні позиції.

По-перше, психологічні, соціально-психологічні особливості цього вікового періоду, специфіку соціального становлення особистості. Зокрема,

той факт, що у психологічній науці цей віковий період загалом (з 11/12 до 18 років) відносять до кризових (*Большой психологический словарь*, 2007, с. 389).

По-друге, враховуючи соціальні функції та інституційні можливості, соціально-педагогічна робота, зокрема соціально-педагогічна профілактика, реалізується у різних формах і має різний зміст у різних соціальних інститутах (у межах дослідження розглядаємо особливості інституту закладу позашкільної освіти).

По-третє, власну специфіку має організація соціально-педагогічної профілактики у роботі з різними категоріями: підлітками «групи ризику», дітьми та молоддю з ООП тощо; у практиці соціальної роботи окремо розглядають також роботу з дітьми, що залишилися без піклування батьків; дітьми, що зазнали насильства в сім'ї; молодими людьми, що є залежними від психоактивних речовин; молодими людьми, що живуть із ВІЛ/СНІДом тощо.

Актуальними аспектами у контексті проблеми є профілактика девіантної поведінки, профілактика алкоголізму і наркоманії підлітків, старшокласників; соціально-педагогічна профілактика ВІЛ-інфекції; профілактика Інтернет-залежності та ін. Останнім часом такі аспекти стають об'єктом підвищеної уваги вчених у галузі соціальної педагогіки (Журавель, 2011; Муртазалиева, 2005; Овчарова, 2001; Федорченко, 2009; Оржеховська, 2004; Ролінський, 2005; Сергєєва, 2010; Щербак, 2004 та ін.). Питання соціальної профілактики таких явищ, як булінг, кібербулінг тощо актуалізовано в українських наукових, науково-методичних працях (*Сімейний щоденник, 2012; Теоретико-методичні проблеми, 2016; Створення системи, 2018* та ін.)

У контексті аналізу соціально-педагогічної профілактики необхідно розглядати основні *стратегії і моделі профілактичної роботи,* що склалися на сучасному етапі. Отже, одним із перших підходів до профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі був *інформаційний підхід*. Він базувався на постулаті про те, що якщо людина знає про шкідливість для здоров'я певного стилю поведінки, вона почне ставитися до такої поведінки

негативно і буде утримуватися від неї. Як зазначає О. Безпалько, такий погляд виявився спрощеним і рідко виправдовуваним на практиці, оскільки на визначення поведінки людини впливає багато факторів, хоча інформація дійсно необхідна як базис для прийняття рішень (Безпалько, 2009).

З розвитком соціально-педагогічних підходів місце колишньої мети – абсолютна відмова від уживання психоактивних речовин – посіла інша – дотримання здорового способу життя. Ця складна комплексна проблема призвела до усвідомлення необхідності формування відповідальної поведінки молодих людей, що, у свою чергу, спричинило зміну акцентів у профілактичній роботі, у фокусі якої виявилися не хімічні речовини та негативні наслідки їх уживання, а люди та аналіз причин їх ризикованої поведінки. Фіксація цього поворотного моменту означала народження нового *поведінкового підходу* у профілактичних програмах (Безпалько, 2009).

Серед таких програм у контексті соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти можливо розглядати наступні:

− *програми формування соціально-психологічної компетентності* (акцент на формуванні у підлітків навичок ефективного спілкування, розвитку особистісних якостей, критичного мислення, формування адекватної самооцінки тощо);

− *програми навчання життєвим навичкам* (метою є формування у підлітків навичок здорового способу життя, відповідального прийняття рішень; передбачають навчання підлітків навичок ефективної взаємодії, регуляції емоцій, вирішення конфліктів, вибору друзів і побудови позитивних взаємовідносин з однолітками, прийняття рішень, уміння сказати «ні», протидіяти примусу інших, уникати невиправданого ризику тощо) та ін. (таблиця 3.26) (за О. Безпалько, 2009).

Такі профілактичні програми, що набули найбільшого поширення у європейських країнах та США, незважаючи на відмінності в їх змісті та методиках, містять три типові завдання:

– розвиток соціальної та особистісної компетентності молодої людини;

– вироблення в неї навичок самозахисту;

– попередження виникнення проблем.

Таблиця 3.26

Підходи та моделі соціально-профілактичної роботи з дітьми та молоддю

Інформаційний підхід	**Поведінковий підхід**
Ідея: якщо людина знає про шкідливість для здоров'я певного стилю поведінки, вона почне ставитися до такої поведінки негативно і буде утримуватися від неї.	*Ідея:* формування відповідальної поведінки молодих людей, цінності здорового способу життя, загальної культури; відповідно зміна акцентів у профілактичній роботі, у фокусі якої мають бути не психоактивні речовини та негативні наслідки їх уживання, а люди та аналіз причин їх ризикованої поведінки.
Концептуальні моделі та профілактичні програми	
Концептуальні моделі профілактики: –*модель аморальної поведінки*, яка базується на твердженні про те, що (наприклад) вживання наркотиків гріховно та аморально; –*модель залякування* - ґрунтується на постулаті про ризиковану поведінку як причину різних хвороб та швидкої смерті; –*пізнавальна модель* - робиться акцент на інформуванні потенційних споживачів про дію психоактивних речовин та ризики, з якими пов'язано їх вживання.	Профілактичні програми: –*програма досягнення соціально-психологічної компетентності,* –*програма навчання життєвим навичкам,* –*програма зменшення факторів ризику та посилення факторів захисту,* –*програми, що базуються на підході альтернативної діяльності,* –*програми за методом "рівний-рівному",* що містять три типові завдання: • розвиток соціальної та особистісної компетентності молодої людини; • вироблення в неї навичок самозахисту; • попередження виникнення проблем.

Необхідно зауважити, що у психолого-педагогічних джерелах та сучасних програмах профілактики акцентується на доцільності *особистісного підходу,* зокрема до проблеми профілактики алкоголізма та наркоманії неповнолітніх, який передбачає увагу як до об'єктивних, так і до особистісних факторів такого феномену, апелює до особистості підлітка (його емоціям, переконанням, цінностям).

Актуальними є міжнародні підходи до профілактики асоціальних явищ у дитячому і молодіжному середовищі, діяльність міжнародних організацій. Зокрема, Дитя́чий фонд ООН, ЮНІСЕФ (United Nations Children's Fund, UNICEF) та інші). Управління Організації об'єднаних націй з наркотиків та злочинності (United Nations Office on Drugs and Crime — UNODC) у

щорічному звіті (2017) щодо споживання наркотиків у світі акцентує на тому, що: близько 5,5% осіб віком від 15 до 64 років споживають наркотики, тобто 1 з 18 осіб; критичним в плані ризику вважається період 12–17 років. У цілому ж серед дорослого населення пік споживання наркотиків припадає на молодих людей віком 18–25 років; рівень профілактики запобігання вживанню наркотиків та лікування наркотичної залежності залишається невтішним і таким, що значно нижче справжніх потреб.

Профілактичні заходи, що реалізує організація, стосуються чотирьох основних сфер:

– Програми навчання навичок сім'ї для профілактики наркоманії
– Розвиток психосоціальних навичок у школі
– Робоче місце
– Моніторинг і оцінка.

У контексті дослідження *специфіки соціально-педагогічної профілактики, що здійснюється у закладах позашкільної освіти,* необхідно акцентувати на наступних позиціях.

Перша позиція полягає в утвердженні суттєвої ролі позашкільної освіти, зокрема закладів позашкільної освіти, як інституту соціального виховання, що здійснює функцію профілактики порушень соціального становлення та поведінки дітей та молоді шляхом залучення до різноманітної творчої діяльності, культурного проведення дозвілля.

На сучасному етапі у освітній та організаційно-масовій роботі закладів позашкільної освіти здійснюється формування системи цінностей особистості, становлення її соціальної позиції, соціально-психологічної компетентності, соціально прийнятних моделей поведінки, а також громадянських і патріотичних якостей, що є умовою попередженням соціальних девіацій у дитячому і молодіжному середовищі. Таким чином, соціально-педагогічна профілактика здійснюється у процесі залучення дітей та молоді до особистісно та соціально значущої діяльності.

Окрім того, завдання соціально-педагогічної профілактики можуть бути

цілеспрямовано закладені до змісту: навчальної програми гуртка (творчого об'єднання); освітнього, соціального проєкту; заходів відповідно плану роботи психологічної служби закладу; заходів організаційно-масового відділу, дозвіллєвої програми тощо[23].

Наприклад, у *Київському Палаці дітей та юнацтва* діє мережа гуртків психологічного спрямування, які сприяють формуванню соціально-психологічної компетентності дітей та молоді, створюють умови для самореалізації молоді у соціально-корисній діяльності (соціальні проєкти, волонтерство тощо). Цікавою формою є *«Психологічний проєктор»* - гурток, що передбачає психологічний аналіз кінофільмів, зокрема аналіз соціальних проблем (після групового перегляду старшокласники мають проаналізувати головну ідею та поведінку героїв).

Заклади позашкільної освіти виступають ініціаторами актуальних акцій, які залучають широку педагогічну спільноту. У період пандемії COVID-19 за організації *Сумського обласного центру позашкільної освіти та РТМ* триває цікава акція #Дякую_тобі_Лікарю, що шириться Сумщиною (2020). Акція спрямована на підтримку медичних працівників, усвідомлення дітьми та молоддю тієї важливої місії, яку вони виконують.

Друга позиція полягає в утвердженні закладу позашкільної освіти як інституту *соціального навчання.* На сучасному етапі розвитку позашкільної освіти популярними у молодіжному середовищі є гуртки (творчі об'єднання) психології, журналістики, політології, клуби дитячої дипломатії, євроклуби, школи лідерів учнівського самоврядування, дитячі громадські об'єднання на базі закладів позашкільної освіти та ін., які надають можливість не лише здобути соціально важливі знання, але також самореалізуватися у соціально значущій діяльності, відчути свою корисність суспільству, сприяти вирішенню соціальних проблем, що є важливим для підлітків, старшокласників (стурбованість старшокласників питаннями війни і миру,

[23] Така позиція не обов'язково передбачає зазначення відповідних цілей і задач у навчальних програмах, проектах з позашкільної освіти тощо.

екології, іншими соціальними проблемами психологи розглядають як вікову особливість). Незадоволення такої потреби може зумовити прихильність підлітків, юнаків до різних субкультур, молодіжних організацій тощо, які висувають різні, часом асоціальні, екстремістські ідеї та ідеали (або за соціально прийнятних цілей обирають агресивні засоби їх досягнення).

Яскравим прикладом є діяльність *інформаційно-творчого агентсва «Юн-прес» Київського Палацу дітей та юнацтва*. Особистісному розвитку та соціальному становленню майбутніх журналістів сприяє організація цікавих проєктів, зокрема *проекту «Міжнародний фестиваль-конкурс дитячо-юнацької журналістики „Прес-весна на Дніпрових схилах”»,* який щорік об’єднує талановиту молодь із більш ніж десяти країн світу.

Третя позиція передбачає створення умов для залучення схильних до ризикованої поведінки підлітків до *альтернативної активності, що має позитивний соціальний зміст.*

Прикладами такої альтернативної активності, є залучення підлітків до гуртків і секцій туристсько-краєзнавчого, фізкультурно-спортивного, військово-патріотичного, інших напрямів позашкільної освіти. У такому контексті можливо розглядати *клуб історичного рольового моделювання «Переплуття»*, який працює у *Дитячому оздоровчо-екологічному центрі Оболонського району м. Києва*. Цільовою аудиторією клубу є підлітки та молодь 14-21 року. Специфіка змісту роботи клубу (фізичні тренування та культура руху, що включає загальну фізичну підготовку, комплекс роботи з мечем і програму старовинного танцю; майстерня, що передбачаєнабуття практичних навичок з виготовлення костюмів, захисного спорядження та зброї, предметів антуражу; заняття з рольових ігор, загальноосвітні лекції з історії та ін.), організація його внутрішньої життєдіяльності як колективу, де кожний виконує свою роботу і відповідає з спільну справу, не лише сприяє вихованню фізично загартованих, освічених і культурних людей, здатних захистити себе і своїх близьких, але також зумовлює, що до клубу приходять підлітки-«одинаки», тобто ті, хто відчуває себе зайвим у звичайному

товаристві однолітків, не може знайти себе у соціумі, не схильний до розділення масових та загально популярних інтересів (саме такі підлітки можуть потрапити до «групи ризику» щодо вживання наркотичних речовин та ін.). У клубі підлітки знаходять комфортне для себе середовище, де можуть розкрити свій творчий і соціальний потенціал, відчувають свою захищеність та самоцінність як члена спільноти клубу. Внутрішнє життя клубу підпорядковується чотирьом основоположним принципам, зафіксованих у його статуті: Самоуправління. Здоровий спосіб життя. Взаємна довіра. Зовнішня межа (відповідальність кожного за свої дії як члена клубу та всього клубу – за кожного).

Окрім різноманітних теоретичних і практичних занять, влаштовуються вечори відпочинку, бали та танцювальні свята, виїзди на рольові ігри, лицарські турніри, тренувальні походи та інші. «Важливим етапом соціального становлення, як зазначає керівник клубу О. Шелест, – є залучення підлітків до організаційно-масових заходів, у яких вихованці проживають різноманітні ситуації та різні моделі соціальної поведінки». Соціально-реабілітаційна діяльність клубу ставить за мету розвиток особистості, можливість ідентифікувати себе як члена суспільства, громади, групи; усвідомити зв’язок між правами людини та її громадянською відповідальністю [24].

Четверта позиція. Аналіз стану забезпечення закладів позашкільної освіти в Україні соціальними педагогами дозволяє засвідчити наступне: значна кількість закладів загалом не має соціального педагога як штатного працівника; за такої умови функції соціальної профілактики виконують практичний психолог, керівник гуртка (творчого об’єднання), педагог-організатор та інші учасники освітнього процесу, застосовуючи з цією метою різні форми і методи. Наприклад, профілактичну спрямованість щодо попередження наркотизації молоді мають деякі вистави *Народного молодіжного театру «Від ліхтаря» Рівненського Палацу дітей та молоді*.

[24] За матеріалами Всеукраїнського конкурсу серед працівників позашкільних навчальних закладів „Джерело творчості”, номінація „керівник гуртка” (2012-2013 рр.).

Зокрема, драма «Danger!» за одноіменною пєсою Ю. Карєткіна розкриває актуальні проблеми дітей та батьків, проблеми наркоманії та СНІДу. Актори – старшокласники і студенти програють ситуації реального життя, усвідомлюючи реальні небезпеки. За сюжетом «четверо підлітків закінчують школу та проводять вільний час, спілкуючись у дворі свого дому. Кожного з них на порозі особистого життя чекає безліч небезпек, перед якими часто пасують і дорослі...».

Як уже зазначалося, стосовно підліткового, старшого шкільного віку актуальною є профілактика деяких видів *аддикцій* як особливої форми деструктивної поведінки, які виражаються у прагненні відходу від реальності шляхом спеціальної зміни власного психічного стану (*Большой психологический словарь,* 2007). Зокрема, сьогодні значна увага фахівців у педагогічній, соціально-педагогічній, медичній галузі розглядають такі види аддикції підлітків, як Інтернет-залежність, залежність від комп'ютерних ігор та ін. Відповідна тематика стає предметом обговорень молоді під час спеціально організованих заходів. Співробітники та вихованці *Центру розвитку позашкільної освіти Київського Палацу дітей та юнацтва* організовують і проводять різноманітні заходи з метою профілактики асоціальних явищ у молодіжному середовищі (для гуртківців Палацу та учнів міста). Наприклад, актуальними є наступні форми:

− молодіжний психологічний форум «Мій вибір – моє життя. Життя в мережі Інтернет», присвячений темі психології Internet-залежності (2011). Основні питання: «Що значить «залежність»; «Причини та наслідки Інтернет-залежності»; «Хто найбільш схильний до Інтернет-залежності»; «Шляхи виходу з тенет Інтернет-залежності».

− Засідання молодіжного прес-клубу агентства «Юн-прес» на тему «Діти в соціальних мережах» (обговорення проблем та переваг перебування в мережі) та ін.

У *Центрі творчості дітей та юнацтва «Шевченківець» м. Києва* (філія «Червона гвоздика») проводяться такі форми соціально-педагогічної

профілактики з підлітками і старшокласниками, як *форум-театр.* Суть такої роботи наступна: спільно з глядачем здійснити пошук вирішення проблеми, складної життєвої ситуації. Така форма застосовується з метою профілактики наркоманії, алкоголізації, залежності від комп'ютерних ігор та інших аддикцій серед підлітків.

Слід підкреслити роль творчих об'єднань соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти, зміст діяльності яких значною мірою спрямований на попередження негативних проявів у дитячому і молодіжному середовищі (булінг, кібербулінг, вживання психоактивних речовин тощо). Зокрема, нагальними є завдання щодо створення умов для засвоєння ефективних моделей поведінки з ровесниками, формування поваги до прав і свобод людини, попередження нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства тощо *(Створення системи, 2018)*. Актуалізації зазначеної проблеми в суспільстві сприяє Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (2018), яким визначено поняття «булінгу», його ознаки, права та обов'язки працівників закладів освіти, а також запроваджено адміністративну відповідальність за булінг тощо.

В українському законодавчому полі та освітній практиці приділяється увага питанням профілактики різних залежностей у дитячому і молодіжному середовищі, водночас, потенціал позашкільної освіти залишається недостатньо реалізованим у такому контексті.

Таким чином, за результатами аналізу теоретичних праць та матеріалів педагогічної практики можемо зробити висновки про суттєву роль позашкільної освіти, зокрема закладів позашкільної освіти, як інституту, що здійснює *функцію соціально-педагогічної профілактики* соціальних девіацій. Це відбувається шляхом залучення дітей та молоді до різноманітної творчої діяльності, формування системи цінностей особистості, становлення її соціальної позиції, соціально-психологічної компетентності, а також шляхом пропозиції альтернативної соціально прийнятної, особистісно значущої

діяльності дітям і молоді «групи ризику», що створює поле позитивної соціалізації і соціального становлення особистості.

4.4. Соціальна реабілітація учнів із особливими освітніми потребами, створення інклюзивного освітнього середовища у закладі позашкільної освіти

Українська освіта розвивається в контексті світових освітніх процесів, сприймає кращий зарубіжний досвід. Зокрема, важливим аспектом є створення рівних можливостей для здобуття освіти для всіх дітей із різними освітніми потребами. Впровадження *інклюзивної освіти* в Україні відбувається стрімкими темпами і стосується усіх галузей освіти.

Слід підкреслити роль *закладів позашкільної освіти* у організації освіти дітей з особливими освітніми потребами (ООП), створенні інклюзивного освітнього середовища. Зокрема, актуальність творчих об'єднань *соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти,* зміст діяльності яких спрямовано, головним чином, на створення умов для соціального становлення дітей та молоді, зокрема, з ООП, розвиток соціальних компетентностей, формування цінностей особистості, насамперед, громадянських цінностей, цінності здорового способу життя тощо; профілактику негативних проявів у дитячому і молодіжному середовищі.

У контексті проблеми вагомими є теоретичні положення психолого-педагогічної науки (І. Бех, О. Докукіна, Г. Костюк, О. Кононко та ін.). Теоретико-методологічним основам позашкільної освіти присвячено праці В. Вербицького, Г. Пустовіта, Т. Сущенко та інших. Зокрема, Г. Пустовіт (2012) наголошує на значному потенціалі позашкільної освіти як інституту соціалізації дітей та учнівської молоді. У працях В. Вербицького розкрито важливі питання реалізації ключової реформи Нова українська школа у позашкільній освіті (2019). Питання інклюзивної освіти, створення інклюзивного освітнього середовища, а також роботи з дітьми з особливими освітніми потребами висвітлено у працях В. Засенка, А. Колупаєвої,

С. Литовченко, С. Таранченко та інших, а також у сучасних зарубіжних публікаціях (Jureviciene & Sostakiene; Shcherbakova та інших).

Важливим міжнародним документом щодо реалізації прав дітей з ООП є Конвенція про права осіб з інвалідністю (*Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD)* (2006), яку було ратифіковано Україною 2009 року. Суттєвими у межах проблеми дослідження є положення Законів України «Про освіту» (2017), «Про позашкільну освіту» (2000), Порядок організації інклюзивного навчання в системі позашкільної освіти (2019) та інші документи.

Водночас, не зважаючи на значний досвід закладів позашкільної освіти з організації роботи з дітьми з ООП, розроблені нормативні основи такої організації, *наявні невирішені проблеми організації інклюзивного навчання у позашкіллі.* Зокрема, на цьому акцентували учасники он лайн круглого столу «Кожній дитині – якісна і доступна позашкільна освіта» (23.09.2020).

Метою параграфу є представити важливі аспекти організації освіти дітей з ООП у закладі позашкільної освіти, зокрема, термінологія, нормативні основи, методичні аспекти.

Термінологія

Питання відповідної термінології є тісно пов’язаним із сприйняттям Україною сучасних прогресивних міжнародних підходів до інвалідності, ратифікацією міжнародних документів тощо.

Відповідно, Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 19.12.2017 № 2249, згідно з якими у відповідності до офіційного перекладу Конвенції про права осіб з інвалідністю (*Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD)* та Факультативного протоколу до неї, було внесено зміни до 44 законодавчих актів, що стосувалися заміни слова «інвалід», «дитина-інвалід», «інвалід з дитинства» та «інвалід війни» словами *«особа з інвалідністю», «дитина з інвалідністю», «особа з інвалідністю з дитинства» та «особа з інвалідністю внаслідок війни»*.

У соціальному середовищі, освіті, культурній сфері тощо сьогодні вживається, насамперед, термін *«дитина з особливими освітніми потребами» («дитина з ООП»)*, що відповідає *соціальній моделі інвалідності,* яка, на противагу *медичній моделі,* акцентує не на порушенні розвитку, а на потребах, що ним зумовлені.

Відповідно до класифікацфї ЮНЕСКО до дітей з ООП відносяться діти, які мають наступні порушення розвитку:

- емоційні та поведінкові порушення;
- розлади мови і спілкування;
- труднощі в навчанні;
- затримка/обмеження можливостей інтелектуального розвитку;
- фізичні/нейромоторні порушення;
- порушення зору;
- порушення слуху *(Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів, 2018)*.

Отже, має місце термінологія, яка конкретизує порушення («дитина з порушенням слуху» тощо).

Слід зазначити, що у рамках *соціальної моделі* особи з ООП зіштовхуються з проблемами через безліч бар'єрів в оточуючому середовищі. Такими бар'єрами є наступні: архітектурні, фізичні, організаційні, інформаційні, інституційні. Бар'єрами також є ставлення людей, існуючі стереотипи і упередження. Соціальна модель передбачає, що система освіти має бути більш гнучкою, здатною до забезпечення рівних прав на отримання освіти всіма дітьми без дискримінації *(Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів, 2018).*

У нормативній базі, сучасних науково-методичних працях із соціальної роботи/соціальної педагогіки застосовується термін «*діти з особливими потребами*», який відповідає міжнародному терміну «*children with special needs*», використовується для позначення дітей з порушеннями психофізичного розвитку, зокрема дітей із інвалідністю; акцентує увагу на

необхідності забезпечення додаткової підтримки у навчанні дітей цієї категорії (на відміну від терміну «інвалід»).

Варто зазначити, що у сфері соціального захисту, соціально-трудового права важливої ролі набуває класифікація, обумовлена причинами виникнення порушення. Це пов'язано з особливостями надання матеріальної та іншої соціальної допомоги, компенсуючих виплат тощо.

Важливим у контексті визначення термінології є затвердження *Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я (МКФ)*, що має на меті визначити уніфіковану і стандартизовану мову та схеми опису станів здоров'я та станів, пов'язаних із здоров'ям. Вона впроваджує визначення компонентів здоров'я та деяких пов'язаних із здоров'ям компонентів добробуту (таких, як освіта та праця). МКФ відійшла від класифікації «наслідків захворювання» та стала класифікацією «компонентів здоров'я». «Компоненти здоров'я» визначають складові здоров'я, в той час як «наслідки» зосереджуються на впливі захворювань або інших станів здоров'я на кінцевий результат.

Міжнародна класифікація функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я дітей і підлітків (МКФ-ДП) включає в себе подальшу детальну інформацію про застосування МКФ при документуванні характеристик дітей та підлітків віком до 18 років. МКФ-ДП пропонує концептуальні рамки та єдину стандартизовану термінологічну мову для позначення проблем, які проявляються в ранньому дитинстві, дитячому і підлітковому віці, включаючи функції та структури організму, обмеження активності та участі, а також фактори навколишнього середовища, що мають важливе значення для дітей і підлітків.

Нормативні основи

В *Конвенції про права осіб з інвалідністю* (ст. 24) визнано право дітей з ООП на освіту на всіх рівнях і навчання протягом усього життя, прагнучи за цих умов:

- повного розвитку людського потенціалу, а також відчуття гідності та самоповаги; посилення поваги до прав людини, основоположних свобод і люлської багатоманітності;
- розвитку особистості, талантів і творчості осіб з інвалідністю, а також їх розумових і фізичних здібностей у првному обсязі;
- надання особам з інвалідністю можливостей брати ефективну участь у житті вільного суспільства *(Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів, 2018)*.

Національне освітнє законодавство поступово удосконалюється з огляду на створення рівних можливостей для здобуття освіти дітьми з ООП.

Законом України «Про освіту» (2017) визначено поняття *«інклюзивне освітнє середовище»* – сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей. Уведено поняття *«індивідуальна освітня траєкторія»* – персональний шлях реалізації особистісного потенціалу здобувача освіти, що формується з урахуванням його здібностей, інтересів, потреб, мотивації, можливостей і досвіду, ґрунтується на виборі здобувачем освіти видів, форм і темпу здобуття освіти, суб’єктів освітньої діяльності та запропонованих ними освітніх програм, навчальних дисциплін і рівня їх складності, методів і засобів навчання. Індивідуальна освітня траєкторія в закладі освіти може бути реалізована через індивідуальний навчальний план .

Відповідні зміни внесено до *Закону України «Про позашкільну освіту»* (2000). Зокрема, визначено поняття: «індивідуальна програма розвитку», «інклюзивне навчання», «інклюзивне освітнє середовище», «особа з особливими освітніми потребами»; до основних завдань позашкільної освіти (ст. 8) включено: «розвиток інклюзивного освітнього середовища…»; ст. 18 визначено, що «заклади позашкільної освіти утворюють інклюзивні та/або спеціальні групи та інші організаційні форми для навчання осіб із особливими освітніми потребами» тощо.

Затверджено *Порядок організації інклюзивного навчання в закладах позашкільної освіти* (2019). Порядок визначає вимоги до організації інклюзивного навчання в закладах позашкільної освіти з метою забезпечення рівних прав та можливостей осіб з особливими освітніми потребами на якісну позашкільну освіту, розвитку їх здібностей та обдарувань з урахуванням індивідуальних потреб та інтересів, зокрема потреб у професійному визначенні, соціалізації та інтеграції в суспільство. (Водночас, як вже зазначалося, існує необхідність перегляду та уточнення деяких положень документу.)

Методичні аспекти

Організація навчання осіб з особливими освітніми потребами в закладах позашкільної освіти передбачає індивідуалізацію освітнього процесу, зокрема складання *індивідуальної програми розвитку*.

Форма *Індивідуальної програми розвитку здобувача позашкільної освіти* містить загальні відомості про дитину, інформацію про освітню (навчальну) програму, якою користується керівник групи (класу), адаптацію та модифікацію освітньої програми (приклад подано у таблиці), необхідну матеріально-технічну та навчально-методичну бази; погодження індивідуальної програми розвитку здобувача позашкільної освіти з батьками (законними представниками) дитини з особливими освітніми потребами, а також психолого-педагогічну характеристику особи з особливими освітніми потребами за навчальний рік (*Порядок організації інклюзивного навчання в закладах позашкільної освіти* (2019).

Таблиця 4.27

Розділ 4. Адаптація та модифікація освітньої програми (приклад)

Назва адаптації	Так/ ні	Примітка
Пристосування середовища:		
доступність	ні	
освітлення	так	у зв’язку з наявністю порушення зору приміщення має бути добре освітленим
рівень шуму	ні	
Психолого-педагогічна адаптація:		

використання візуального розкладу	ні	
збільшення часу на виконання завдань	так	збільшення часу на виконання завдань, «покрокове» навчання
збільшення обсягу допомоги (демонстрація зразка, нагадування тощо)	так	чіткі прості інструкції, зміна видів діяльності, використання практичних видів діяльності (накладання, перекладання, аплікації та ін.); постійне закріплення вивченого; враховувати темп працездатності та потреби в адаптації до нового оточення
руховий режим	ні	
використання заохочень	так	зацікавлювати до співпраці на основі інтересів дитини
використання засобів концентрації уваги	так	чіткі прості інструкції
Адаптація навчального матеріалу:		
картки-підказки, картки-інструкції	так	
засоби альтернативної комунікації	так	альтернативні засоби спілкування та виконання завдань (вказати жестом, кивнути тощо)
Модифікація:		
скорочення змісту матеріалу	так	спрощення та зменшення обсягу матеріалу відповідно до можливостей дитини
зниження рівня вимог до виконання завдань	так	відповідно до можливостей дитини
Інше		

Таким чином, у закладах позашкільної освіти для дітей з ООП створюються спеціальні та інклюзивні групи, клуби, інші творчі об’єднання, а також клуби для батьків, реалізуються різноманітні проєкти.

Позашкільна освіта має значний досвід і суттєві можливості створення інклюзивного освітнього середовища, що сприяє розвитку, навчанню, професійному самовизначенню, соціалізації та самореалізації дітей та молоді, зокрема з особливими освітніми потребами. Водночас, у відповідь на потреби практики, потребує удосконалення нормативно-правове, матеріально-технічне, кадрове забезпечення такого важливого напряму роботи.

Соціальна реабілітація дітей і молоді з особливими освітніми потребами: роль закладів позашкільної освіти

За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 1 січня 2020 року, в Україні 163,9 тис. дітей з інвалідністю. На сьогодні діти та

дорослі з інвалідністю (усіх нозологічних форм захворювання) можуть бути забезпечені реабілітаційними послугами відповідно до Порядку надання окремим категоріям осіб послуг із комплексної реабілітації (абілітації), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 31.01.2007 № 80.

Відповідно до частини другої статті 17 Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» (2006) реабілітаційні установи здійснюють *комплексну реабілітацію* осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю шляхом реалізації, зокрема, медичних, фізичних, психологічних, педагогічних, професійних та інших заходів відновлювального характеру, спрямованих на попередження прогресування патологічного процесу, усунення чи максимально можливу компенсацію обмежень життєдіяльності, відновлення здоров'я та трудових навичок осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю, корекцію психічних процесів, здобуття ними освіти, їх трудову зайнятість незалежно від категорії і причин інвалідності (*Міністерство соціальної політики України*, 2020).

Відповідно до Закону України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» (2006) *спеціальна школа* входить до системи реабілітації осіб з інвалідністю, дітей з інвалідністю.

Головними завданнями спеціальної школи є:

–забезпечення права дітей з ООП, зумовленими порушеннями фізичного, інтелектуального, психічного, психологічного розвитку та сенсорними порушеннями, на здобуття загальної середньої освіти з урахуванням індивідуальної програми розвитку у процесі спеціально організованого освітнього процесу в комплексі з корекційно-розвитковою роботою;

–забезпечення у процесі освіти системного кваліфікованого психолого-педагогічного супроводу з урахуванням стану здоров'я, особливостей психофізичного розвитку учнів (вихованців);

–розвиток природних здібностей і обдарувань, творчого та критичного мислення учнів (вихованців), здійснення їх допрофесійної підготовки, формування соціально адаптованої особистості;

–…

–запровадження педагогіки партнерства, надання консультативно-методичної допомоги батькам (іншим законним представникам) з метою забезпечення їх активної участі в освітньому процесі, корекційно-розвитковій роботі. (*Положення про спеціальну школу*, 2018).

Слід підкреслити, що важливою метою реабілітації дітей з ООП є включення їх до різних сфер соціального життя, забезпечення позитивної соціалізації, соціальної інтеграції. Стосовно організації соціально-педагогічної роботи з дитиною з ООП та її сім'єю, на сучасному рівні організації допомоги цій категорії клієнтів, реабілітація є важливим напрямом роботи соціального педагога (*Технології соціально-педагогічної роботи*, 2000).

Термін *«реабілітація»* (походить від лат. «habilitatis» – придатність, здатність, спроможність; префікс re – зворотна або повторна дія) означає відновлення придатності, здатності, спроможності. Він вживається в усіх сферах діяльності людини – політичній, юридичній, розумовій, спортивній та ін. У медицині реабілітація визначається як процес відновлення здоров'я і працездатності (*Медична та соціальна реабілітація*, 2005).

У соціальній педагогіці у визначенні поняття «*реабілітація*» спираються з одного боку на етимологію даного слова, з іншого – на розуміння цього процесу як наближення до вихідного стану, відновлення втраченого, що іноді практично неможливо. Тому метою реабілітації може бути не повернення до певної позитивної вихідної точки, а розширення адаптивних можливостей суб'єкта соціалізації, здатності бути адекватним до нових умов, управляти своїм життям. Кінцевими результатами реабілітації можуть бути не лише медико-фізіологічні показники, а й показники соціальні, а наслідками – соціально-рольова функція реабілітованого,

адекватна його потенційним здібностям (*Технології соціально-педагогічної роботи,* 2000, с. 152-153).

Реабілітація вперше стала використовуватися для лікування інвалідів війни на початку XIX столітті. Хворим потрібно було відновлювати працездатність чи здатність до самообслуговування, повертати їх у суспільство, за яке вони віддали здоров'я. Створене у 1922 р. у США Міжнародне товариство по догляду за дітьми-каліками вперше в світі взяло на себе розробку найбільш важливих питань реабілітації. У 1958 р. на засіданні Комітету експертів ВООЗ з медичної реабілітації було наголошено на необхідності застосування реабілітації для зменшення негативних фізичних, психічних, соціальних наслідків захворювань і звернено увагу на доцільність розвитку реабілітаційних служб (*Медична та соціальна реабілітація*, 2005, с. 11).

У соціально-педагогічних працях проблемам соціальної реабілітації людей (дітей) з психофізичними порушеннями приділяється суттєва увага (О. Безпалько, Р. Вайнола, З. Зайцева, І. Звєрєва, А. Капська, Ж. Петрочко та ін.). Зокрема, розглядається концептуальний підхід до соціально-педагогічної реабілітації дітей з обмеженими функціональними можливостями в Україні (*Соціальна робота в Україні*, 2004, с. 177-178), серед основних положень якого наступні:

− здійснення ранньої соціальної реабілітації дітей з інвалідністю через мережу центрів реабілітації, максимально наближених до місця їх проживання;

− виявлення та відбір центрами у тісному контакті з органами охорони здоров'я і навчальними закладами дітей з інвалідністю, що потребують ранньої соціальної реабілітації;

− реалізація для кожної дитини з інвалідністю індивідуальних реабілітаційних програм, розроблених з урахуванням рівня їх розвитку та можливостей;

− проведення ранньої соціальної реабілітації дітей з інвалідністю із

безпосередньою їх участю та без відриву від сім'ї (залучення батьків, інших членів сім'ї дитини до участі у реабілітаційному процесі);

− перебування дитини з інвалідністю у реабілітаційному центрі в денний час, що є соціальною підтримкою сім'ї;

− перебування дитини з інвалідністю у дитячому колективі, без ізоляції від суспільства , в умовах звичайного середовища;

− поступова інтеграція дітей з інвалідністю до дитячих дошкільних, загальноосвітніх закладів;

− рання соціальна інтеграція в суспільство (*Соціальна робота в Україні*, 2004, с. 177-178).

У галузі соціальної педагогіки мету ранньої соціально-реабілітаційної роботи з дітьми, що мають психофізичні порушення, розглядають як *забезпечення соціального, емоційного, інтелектуального і фізичного розвитку* дитини, яка має відхилення, і спроба максимального розкриття її потенціалу для навчання. Другою метою є *попередження вторинних дефектів* у розвитку дитини. Третьою метою є *абілітація (пристосування) сім'ї,* яка має дітей з порушеннями психофізичного розвитку, щоб максимально ефективно задовольнити потреби дитини. Для такої сім'ї фахівцями має бути розроблена спеціальна програма, що відповідає потребам і стилям життєдіяльності сім'ї (*Соціальна робота в Україні*, 2004, с. 196).

В основу подальшого викладу матеріалу покладено тезу про те, що соціально-педагогічній реабілітації дитини з особливими освітніми потребами та її сім'ї сприяють різні сфери життєдіяльності:

1. Загальний потенціал соціуму (держава, громадськість, соціальні інститути).

2. Сфера потенційної реабілітації (розкриття потенціалу реабілітаційного).

3. Сфера специфічної професійної діяльності.

4. Сфера зовнішніх умов (виховний, соціально-педагогічний потенціал освітніх інститутів) (*Соціальна робота в Україні*, 2004).

Сфера потенційної реабілітації (розкриття потенціалу реабілітаційного) є актуальною у межах проблеми, оскільки акцент на використанні внутрішніх ресурсів, підтримки власної ініціативи і бажання дитини покращити соціальний статус, соціальні вміння тощо – є одним із основних у соціально-педагогічній діяльності. З метою реалізації внутрішнього потенціалу дитини з особливими освітніми потребами на кожному з етапів соціально-педагогічної роботи розробляються відповідні методики і технології, розраховані на групову та індивідуальну роботу з такою категорією дітей.

Сфера специфічної професійної діяльності соціального педагога у процесі роботи з дітьми з обмеженими функціональними можливостями передбачає вирішення наступних основних завдань:

− забезпечення дітям можливості вести спосіб життя, відповідний віку;

− максимальне пристосування дитини до оточуючого середовища і суспільства шляхом навчання навичкам самообслуговування, участі у суспільно-корисній праці;

− сприяння у профорієнтації, профнавчанні і працевлаштуванні;

− проведення спеціальної роботи з батьками дитини – виховання у батьків ставлення до дитини як до рівноцінного члена родини;

− надання посередницьких послуг із залучення необхідних фахівців до роботи з дитиною;

− інформування батьків про наявні права і пільги, допомога у їх забезпеченні і захисті (Никитина, 2007, с. 273-274).

У відповідності до завдань визначають наступні напрями роботи соціального педагога з сім’єю, що має дитину з ООП:

− виявлення дітей, що потребують особливих умов виховання і навчання, за необхідності сприяння у їхньому влаштуванні до спеціалізованих установ, закладів освіти;

− встановлення професійних контактів з територіальними асоціаціями, громадськими організаціями батьків, що мають дітей з інвалідністю;

− сприяння у наданні матеріальної і побутової допомоги сім'ї (від отримання державної допомоги до допомоги благодійних фондів);

− організація контактів з освітніми установами, сприяння у наданні освітніх послуг;

− допомога в організації оздоровчого відпочинку батьків спільно з дітьми в санаторіях, сімейних пансіонатах, будинках відпочинку;

− сприяння у відкритті реабілітаційних, дозвіллєвих, спеціалізованих центрів для дітей з інвалідністю (Никитина, 2007, с. 273-274).

Стосовно *сфери зовнішніх умов (виховний, соціально-педагогічний потенціал освітніх інститутів)* – у межах дослідження маємо розглядати соціально-педагогічний потенціал позашкільної освіти, зокрема щодо соціальної реабілітації дітей з ООП.

Виконання такої функції установами системи позашкільної освіти, зокрема закладами позашкільної освіти, обумовлено ціннісно-цільовими, організаційно-педагогічними, соціально-педагогічними їх характеристиками; пов'язано із сучасною загальною соціокультурною, освітньою тенденцією, яка полягає у реалізації інклюзивної моделі освіти, створення рівних можливостей для здобуття освіти.

У попередніх розділах зазначалося, що неформальна освіта деяких країн Західної Європи розвивається в рамках так званої «*концепції піклування»*, за якої значна увага і фінансова допомога з боку національного і місцевого уряду, орієнтована на потреби молоді, спрямовується дітям і молодим людям з особливими потребами (Р. Кларийс, 2008). В Україні позашкільна освіта орієнтована на створення освітніх можливостей для морального, фізичного, культурного розвитку та соціального становлення усіх дітей («*концепція розвитку»* за Р. Кларийсом), ґрунтується на принципах:

− доступності позашкільної освіти громадянам України незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак;

– добровільності вибору типів закладів позашкільної освіти, форм позашкільного навчання і видів діяльності;

– правового і соціального захисту учнів у їх прагненні до вільного, різнобічного розвитку особистості та ін. (*Закон України «Про позашкільну освіту»*, 2000).

Законом України «Про позашкільну освіту» (2000) серед напрямів позашкільної освіти визначено *соціально-реабілітаційний напрям*, що забезпечує соціальне становлення та розвиток інтересів, здібностей, потреб у самореалізації учнів, підготовку їх до активної професійної та громадської діяльності, організацію їхнього змістовного дозвілля та відпочинку. Отже, його зміст виходить за межі соціальної реабілітації, є фактично *соціально-педагогічним.* Утім, творчі об'єднання соціально-реабілітаційного напряму відіграють суттєву роль у вирішенні задач соціальної реабілітації дітей та молоді з ООП, адже передбачають створення умов для їхньої освіти і самореалізації в улюбленій діяльності. Суттєву роль у цьому контексті відіграють нормативні аспекти вирішення проблеми (розглянуто вище).

Отже, у контексті соціально-педагогічних можливостей закладів позашкільної освіти доцільно розглядати *соціальну реабілітацію* дітей з особливими потребами, а також:

– *психологічну реабілітацію,* що спрямована на подолання в свідомості дитини уявлення про безвихідь її становища, відновлення захисних сил організму, формування впевненості та мотивації щодо подолання відчуття тривоги, страху чи провини, психологічних комплексів, невпевненості у своїх силах, зміцнення активної, діяльної особистісної позиції дитини (Безпалько, 2006, с. 28);

– *педагогічу реабілітацію,* що передбачає навчання, виховання та всебічний розвиток дітей з психофізичними обмеженнями, створення умов для розвитку їх потенційних можливостей; полягає у реалізації заходів виховного і навчального характеру, які спрямовані на те, щоб дезадаптована дитина опанувала, по можливості, знаннями, уміннями і навичками

самоконтролю й усвідомленої поведінки, отримала необхідний рівень загальної шкільної освіти; опанувала досвід людських взаємин і життя в суспільстві (Безпалько, 2006, с. 28).

Отже, метою соціальної реабілітації учнів закладу позашкільної освіти є залучення особистості до особистісно і соціально значущої діяльності, подолання психологічних комплексів, формування позитивного відношення до життя, розширення кола спілкування й соціальних дій, створення умов для соціального становлення дітей та молоді.

На основі аналізу педагогічної практики, у залежності від особливостей організації роботи, можливо розглядати *умовні моделі соціальної реабілітації дітей з ООП у закладах позашкільної освіти.*

Перша модель. Реалізація соціально-педагогічних задач у процесі освітньої діяльності творчих об’єднань соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти (реалізація відповідних навчальних програм, проєктів тощо). Прикладом є досвід організації роботи з дітьми з психофізичними порушеннями *Дитячого оздоровчо-екологічного центру Оболонського району м. Києва,* у якому створено і апробовано *комплексну навчальну програму «Шляхи соціалізації дітей та молоді з особливими потребами» (2014).* (Координатор програми: А. Герасімова) Відповідну програму розраховано на учнів з інвалідністю, які потребують соціально-реабілітаційної допомоги, передбачено інтеграцію учнівської молоді з ООП в звичайні гуртки позашкільного закладу, таким чином, в основі програми покладено принципи інклюзивного навчання.

Комплексна програма складається з окремих блоків навчальних програм, які можливо компанувати залежно від типу закладу позашкільної освіти та його концепції, зокрема:

І.Оздоровчо-профілактичний блок: «Оздоровча гімнастика»; «Оздоровча хореографія»; «Танці на візках».

ІІ. Мистецький блок: «Малювання та ліплення»; «Художня вишивка»; «Оздоровлення музикою»; «Мистецькі бесіди»; «Чарівна скринька»

(декоративно-ужиткове мистецтво); «Комп'ютерна графіка» (програмування для дітей з порушеннями інтелекту; порушеннями опорно-рухового апарату (ДЦП); порушеннями зору).

III.Соціально-реабілітаційний блок: «Саморозвиток та взаємодопомога»; «Зроби сам» (профорієнтація); «Активна реабілітація інвалідів на візках».

Гуртківці можуть випробувати себе в різних видах діяльності та обрати для себе напрям, який їм найбільш цікавий (Герасімова, 2012).

Наступний приклад. У *Центрі дитячої та юнацької творчості Солом'янського району м. Києва* реалізується *соціально-творчий проект* «*Соціалізація дітей з особливими потребами*» *(2014),* одним із актуальних завдань якого є створення умов для творчого розвитку кожної дитини з ООП – вихованців *гуртка* «*Подолання*» (соціально-реабілітаційний напрям). (Автор проєкту: Л. Буланова, методист, керівник гуртка «Подолання» для дітей з особливими потребами та інтегрованого театру «Світлячок», Центр дитячої та юнацької творчості Солом'янського району м. Києва.) Мета проєкту: поетапна соціально-творча адаптація дітей з ООП у закладі позашкільної освіти. Основні завдання проєкту:

− створити умови для підвищення самооцінки дитини з особливими потребами, формування активної життєвої позиції, впевненості у своїх силах;

− передбачити можливість актуалізації резервних психічних можливостей; формування на їх основі адекватної поведінки за рахунок творчої діяльності;

− створити умови для творчого розвитку кожної дитини з особливими потребами гуртка «Подолання» протягом навчального року, надати можливість реалізувати свої творчі досягнення на сцені інтегрованого театру «Світлячок» у виставі-казці наприкінці навчального року.

Цільова група: група дітей з ООП різного віку, з різними рівнем розвитку, з різними розумовими або фізичними недоліками; члени родин вихованців.

Партнери проєкту: діти та адміністрація Відділення реабілітації дітей з

органічними ураженнями центральної нервової системи територіального Центру соціального обслуговування населення Солом'янського району м. Києва; учні гуртка «Польська мова і культура» та гуртка журналістики «Репортер»; композитор та акомпаніатор; педагог-організатор ЦДЮТ; педагог гуртка «Англійська для малюків», «Польська мова і культура» (Буланова, 2011).

У цьому Центрі дитячої та юнацької творчості також діє *Клуб сімейного спілкування для батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами*. Серед основних функцій Клубу – функція соціальної підтримки таких сімей, а також надання інформаційної, посередницької, освітньої допомоги.

У Київському Палаці дітей та юнацтва діє *проєкт «Інклюзія в Палаці»,* у межах якого працює *Інклюзивний ресурсний центр КПДЮ*, а також *Родинний клуб для сімей із дітьми з інвалідністю «Дружні долоні»* – простір творчості, спілкування, розвитку, можливостей та гарного настрою. Заняття відбуваються за принципом мультидисциплінарного підходу: логоритміка, пісочна анімація, робота з іграшками Монтессорі, художня творчість, аплікація, майстер-класи з використанням природного матеріалу, тематичні лекторії для батьків, ігрові програми, цікаві зустрічі тощо. Заняття проводять досвідчені психологи та керівники гуртків Палацу.

Друга модель. Співробітництво закладу позашкільної освіти з установами для дітей з особливими освітніми потребами: спеціальними закладами освіти (дошкільні, загальноосвітні заклади, навчально-виховні комплекси), оздоровчими центрами, молодіжними центрами реабілітації інвалідів тощо) щодо реалізації спільних проєктів, соціально-реабілітаційних програм, проведення різних заходів для дітей з психофізичними порушеннями.

За такої моделі організаторами / учасниками зазначених заходів можуть виступати педагогічні працівники (керівники гуртків, соціальні педагоги, практичні психологи, педагоги-організатори), учні закладу позашкільної

освіти (гуртківці, учасники органів учнівського самоврядування, волонтери тощо).

Наприклад, широко відомий в Україні досвід *Білоцерківського оздоровчого центру* «*Шанс*» *Київської області* щодо реабілітації дітей з особливими потребами, та його успішна співпраця з Комунальним закладом Київської обласної ради «Центр творчості дітей та юнацтва Київщини» з реалізації цільового *проєкту* «*Кроки до успіху*» *для дітей з особливими потребами (2014),* зокрема з ДЦП. У межах проекту діє *клуб* «*Кроки до успіху*», працівники якого у співпраці з сім'єю дитини з особливими потребами працюють над вирішенням наступних задач:

− визначення стану розвитку дитини; надання психолого-педагогічних діагностичних послуг;

− забезпечення комплексу реабілітаційних програм;

− впровадження консультативної допомоги для батьків;

− проведення за потреби юридичних консультацій;

− інформаційне забезпеченням громади щодо проблем соціальної адаптації дітей з особливими потребами;

− налагоджування взаємозв'язків із органами державної влади та громадськими організаціями.

У проєкті визначено основні напрями соціально-психологічної реабілітації дітей з ДЦП – розвитку сенсорної, моторної, когнітивної, емоційно-комунікативної сфер; працюють відповідні гуртки, наприклад, щодо розвитку функціональної системи сенсорної сфери: «Образотворче мистецтво», «Рукоділля», «Сенсоінтеграція», «Ігротерапія» та ін.; щодо розвитку функціональної системи моторної сфери: «Школа руки», «Інваспорт» та ін. Таким чином, реалізацію спільного проекту «Кроки до успіху» для дітей з особливими потребами спрямовано на покращення якості життя дітей з особливими потребами, їх психосоціальну реабілітацію та активну соціалізацію, формування нових підходів у регіональній політиці щодо цієї категорії дітей.

Прикладів реалізації закладами позашкільної освіти у партнерстві з установами для дітей з особливими потребами соціальних програм, проєктів, спрямованих на соціальну підтримку та реабілітацію дітей цієї категорії, – значна кількість. Наприклад, понад 20 років триває реалізація *благодійного проекту Центру позашкільної роботи Святошинського району м. Києва* «*Поділись теплом*», метою якого є створити можливості дітям-сиротам, дітям з особливими потребами адаптуватися до суспільного життя, спілкуватися з однолітками, брати участь у конкурсах, самореалізуватися тощо. Серед завдань проєкту наступні:

− залучення гуртківців Центру до добродійних справ, роботи з дітьми з особливими потребами (проведення тренінгів, ігрових програм, конкурсів, показів колекцій одягу, виготовлених гуртківцями тощо);

− проведення благодійних акцій для учнів спецшколи-інтернату №15 м. Києва («Подаруй книгу», «Подаруй іграшку» тощо);

− залучення спонсорів для надання матеріальної допомоги дітям з особливими потребами (одяг, взуття, канцтовари, технічне обладнання тощо).

Третя модель. Заснування закладу позашкільної освіти (реабілітаційний центр, клуб тощо), діяльність якого має на меті соціальну реабілітацію дітей з особливими освітніми потребами. У такому контексті необхідно зазначити про те, що поліваріативність, відсутність чіткої регламентації у сфері позашкільної освіти створюють підстави для вирішення соціально-педагогічних задач у межах зазначеної моделі, втім такий досвід не є поширеним.

Отже, результати теоретичного аналізу та узагальнення даних дослідження педагогічної практики підтверджують тезу про реалізацію відповідного напряму соціально-педагогічної діяльності *(соціальна реабілітація дітей з ООП)* закладами позашкільної освіти.

На сучасному етапі розвитку освіти в Україні, реалізації інклюзивної освіти у значній кількості освітніх закладів, зклади позашкільної освіти

успішно вирішують завдання створення інклюзивного освітнього середовища, у співпраці з фахівцями ІРЦ, спеціальними освітніми закладами, громадськими організаціями тощо створюють умови для творчої самореалізації та соціального становлення дітей та молоді з ООП.

4.5. Соціально-педагогічна підтримка обдарованих учнів у закладах позашкільної освіти

Сутність підходів до феномену обдарованості. Розвиток обдарованості у сучасній освіті виходить за межі науково-дослідницького інтересу і педагогічно орієнтованої практики, у багатьох країнах є ключовою проблемою підтримки і розвитку інтелектуального потенціалу нації.

Однією з тенденцій світового освітнього процесу є орієнтація на багатопрофільність і альтернативність освіти, створення рівних можливостей та сприятливих умов для здобуття освіти дітьми та молоддю з ООП, обдарованих дітей тощо.

У контексті проблеми розвитку обдарованих дітей та молоді важливу роль відіграють міжнародні організації. З 1975 року діє *Всесвітня рада з питань обдарованих і талановитих дітей*, яка координує роботу з вивчення, навчання й виховання дітей, організує міжнародні конференції. У 1988 році створено *Європейський комітет з освіти обдарованих дітей* (Євроталант) — міжнародна неурядова організація з консультативним статусом при Раді Європи. Діяльність Євроталанта розгортається у трьох напрямках. По-перше, законотворча діяльність при Раді Європи, орієнтована на вдосконалення системи освіти з урахуванням особливих потреб обдарованих дітей. По-друге, проведення наукових досліджень та розробка концепції обдарованості і педагогічних підходів до обдарованих дітей. По-третє, практична підтримка обдарованих дітей, тобто організація допомоги спеціальним школам, літнім таборам, консультативним центрам для вундеркіндів тощо (Молоков, 2010) .

Сьогодні у багатьох країнах роботі з обдарованими дітьми, зокрема, інтелектуально обдарованими, приділяється особлива увага. Так, у Британії

діє Британська національна школа обдарованих дітей, у Сполучених Штатах Америки — Американська асоціація обдарованих дітей та ін. В Україні реалізуються відповідні державні програми (наприклад, Державна цільова програма роботи з обдарованою молоддю, 2007 та ін.). Такими програмами передбачається організація роботи зі створення сприятливого середовища для розвитку та самореалізації обдарованої молоді; формування системи виявлення, навчання, виховання обдарованої молоді і надання їй соціально-педагогічної підтримки тощо.

В Україні розвивається мережа закладів загальної середньої освіти, закладів позашкільної освіти, де створюються умови для розвитку здібностей і обдарувань дітей та молоді. Особливу роль у цьому контексті відіграють саме заклади позашкільної освіити, які володіють значним потенціалом для реалізації особистості в обраному виді діяльності, творчого самовираження і соціального становлення дітей та молоді, здобуття допрофесійної підготовки.

Важливо, що на сучасному етапі внесено зміни до ЗаконуУкраїни «Про позашкільну освіту» (2000), зокрема, визначено поняття:

заклад спеціалізованої позашкільної освіти - заклад позашкільної освіти, що надає спеціалізовану освіту мистецького, спортивного, військового або наукового спрямування;

мистецька школа - заклад спеціалізованої мистецької освіти: музична, художня, хореографічна, хорова, школа мистецтв тощо, який надає початкову мистецьку освіту;

Доповнено перелік напрямів позашкільної освіти, зокрема визначено *мистецький*, який забезпечує набуття здобувачами спеціальних мистецьких виконавських компетентностей у процесі активної мистецької діяльності.

Серед завдань позашкільної освіти такі:

створення умов для творчого, інтелектуального, духовного і фізичного розвитку вихованців, учнів і слухачів;

задоволення освітньо-культурних потреб вихованців, учнів і слухачів, які не забезпечуються іншими складовими структури освіти;

задоволення потреб вихованців, учнів і слухачів у професійному самовизначенні і творчій самореалізації;

пошук, розвиток та підтримка здібних, обдарованих і талановитих вихованців, учнів і слухачів тощо (*ЗаконУкраїни «Про позашкільну освіту»*, 2000).

Теоретичне обґрунтування обдарованості, а також пов'язаних із цією проблемою питань, особливостей діагностики обдарованості, розвитку обдарованих дітей представлено у працях вітчизняних і зарубіжних психологів (Л. Виготський, В. Дружинін, Д. Богоявленська, С. Рубінштейн, Г. Костюк, а також Г. Бурменська, О. Кононко, М. Лейтес, О. Матюшкін, В. Моляко, В. Рибалка та ін). Актуальними у межах проблеми є дослідження творчої обдарованості, креативності (G. Eisenk, J. Guilford, A. Maslow, S. Mednik, F. Rushton, J. Renzulli, K. Rogers, E. Torrens, R. Sternberg, K. Heller, etc.). Зокрема, відповідно до концепції Renzulli (1994), обдарованість являє собою поєднання трьох основних характеристик: 1) інтелектуальних здібностей (що перевищують середній рівень); 2) креативності; 3) наполегливості. Визначена Дж. Рензуллі триада присутня у більшості сучасних концепцій обдарованості (Монкс Ф. (Нідерланди), Танненбаум А. (США) тощо) (Юдин, 2012).

Визначення специфічних проблем обдарованих дітей, а також соціально-педагогічні технології роботи з такими дітьми представлено у працях О. Безпалько, М. Глухової, Р. Вайнола, З. Зайцевої, Н. Нікітіної, А. Капської, Р. Короткова, О. Кузьменко, Ж. Петрочко, І. Пінчук та ін.

Таким чином, проблема обдарованості є комплексною, знаходиться на межі різних галузей знань. На сучасному етапі проводяться дослідження, спрямовані на вивчення і вирішення проблем «прихованої» обдарованості, кризи дитячої обдарованості, різних труднощів обдарованих дітей у навчанні, спілкуванні тощо свідчить про підвищений інтерес до даної теми, особливо до питань, пов'язаних із виявленням, навчанням і розвитком обдарованих

дітей. У світі відомо декілька десятків наукових концепцій обдарованості, створених у руслі різноманітних теоретичних напрямів (Юдин, 2012).

Щодо сутності обдарованості, варто зазначити, що у сучасній психологічній науці склалося розуміння двох її видів: загальної та спеціальної. Загальна обдарованість розглядається як рівень розвитку загальних здібностей, що визначає діапазон діяльностей, у яких людина може досягнути значних успіхів. Сьогодні популярною серед психологів є думка, що загальна обдарованість є основою розвитку спеціальних здібностей, але являє собою незалежний від них фактор. Вперше припущення про існування загальної обдарованості висунув у середині XIX століття англійський вчений Ф. Гальтон. Завдяки дослідженням Д. Гілфорда, Е. Торранса, Д. Богоявленської та інших у психології закріпилося уявлення про два види загальної обдарованості: інтелектуальної й творчої (креативності) (В. Зінченко, Б. Мещеряков) (*Большой психологический словарь*, 2007).

Утім, можливо розглядати й інші види обдарованості, зокрема, В. Панов (1998) наводить наступні:

– за широтою прояву – загальна і спеціальна;

– за типом діяльності, якій надається перевага – інтелектуальна, академічна, творча, художня, психомоторна (спортивна), конструкторська, лідерська (організаторська) тощо;

– за інтенсивністю прояву – підвищенна готовність до навчання, обдаровані, високо-обдаровані, виключно або особливо обдаровані (таланти і вундеркінди);

– за видом прояву – явна і прихована;

– за темпом психічного розвитку – обдаровані з нормальним темпом вікового розвитку або ж зі значним його випередженням;

– за віковими особливостями прояву – стабільна або перехідна (вікова);

– за особистісними, гендерними (соціально-статевими) та іншими особливостями.

Варто зазначити, що поняття *«талант»* розглядають переважно у двох

значеннях: 1) як високий рівень розвитку здібностей, що проявляється у творчих видах діяльності; 2) як соціальну характеристику людини, яка зробила значний внесок в розвиток культури, промисловості, науки тощо. На думку, Б. Мещерякова, „талант” — поняття не так наукове, як побутове, оскільки не існує ані теорії, ані методів його діагностики (*Большой психологический словарь*, 2007).

Під *геніальністю* у сучасній психології розуміють найвищий ступінь творчих проявів особистості, що мають видатне значення для життя суспільства. Генієм також називають людину, «яка протягом тривалого періоду виконує величезну роботу, яка здійснює суттєвий вплив на інших людей протягом багатьох років» (Р. Елберт, 1975). Для генія властиві надзвичайна творча продуктивність, оволодіння культурним надбанням минулого і разом з тим рішуче подолання застарілих форм і традицій. Геніальна особистість власною творчою діяльністю сприяє прогресивному розвитку суспільства (*Большой психологический словарь*, 2007).

Наявність різних підходів і концепцій обдарованості свідчить про «поліметодологічність», багаторівневість, різноаспектність цього феномена. Як зазначає В. Рибалка (2010), обдарованість має розглядатися як системна властивість особистості, яка відповідає різним галузям наукового пізнання. У порівняльному методологічному просторі наукової психології автор розглядає декілька рівнів аналізу феномену обдарованості. Зокрема, на філософсько-психологічному рівні феномен обдарованості підлягає розвитку за діалектичним, культурологічним, аксіологічним підходами (Рибалка, 2010, с. 19).

Наприклад, *за діалектичним підходом* цей феномен слід трактувати в контексті законів єдності, боротьби та врівноваження протилежностей, переходу кількісних змін у якісні, заперечення заперечення. Це дає змогу охарактеризувати обдарованість особистості (і тим більше – талант і геніальність) як сукупність її вибіркових творчих здібностей до однієї групи діяльностей, котрим протилежні інші її «нездібності» або «мінус-здібності»,

в яких особистість не виявляє себе чи навіть є бездарною до іншої групи діяльностей, що переважає за кількістю, і в яких вона може бути неуспішною та нездійсненою. Через це творчо обдарована особистість концентровано однобічно і вибірково розвинута в одному напрямку і дифузно та відносно нерозвинута в багатьох інших напрямках, через що може вступати з обдарованими у цих напрямках як у гармонійні, так і в суперечливі стосунки (Рибалка, 2010, с. 19-20).

За культурологічним підходом обдарована особистість є суб'єктом і об'єктом розвитку людської культури у певному напрямку. Перебуваючи в центрі культуротворчого процесу, вона визначає і тому відповідає за прогресивний характер запропонованих нею змін у суспільстві. *Аксіологічний підхід* означає визнання творчо обдарованої особистості базовою цінністю суспільства, суб'єктом творення себе та інших людей як найвищої цінності, в тому числі і через зміну, покращення похідних від них духовних і матеріальних, культурних і природних цінностей. З аксіологічним тісно пов'язаний *акмеологічний підхід*, який визнає вільний рух творчо обдарованої особистості саме у вершинному напрямку, а її індивідуальності – у глибинному (за Б. Ананьєвим) (Рибалка, 2010, с. 20-21).

На думку О. Матюшкіна (1989), обдарованість являє собою комплекс інтелектуальних, творчих та мотиваційних чинників. За В. Моляко (2002), обдарованість є однією з найважливіших вищих психічних підсистем упорядкування системи «людина — світ». Вона нерозривно пов'язана з усіма іншими психічними функціями людини, з її свідомістю, підсвідомістю, загальними установками і диспозиціями, особистісними структурами, емоційною сферою. Учений ставить питання про те, що, можливо, варто вести мову про обдарованість як про статичну підсистему у структурі особистості, на основі якої формуються уміння та навички — динамічні індикатори обдарованості.

Узагальнюючи концепції, що склалися в історії досліджень категорії обдарованості, О. Матюшкін (1989) виділяє чотири основних, на основі яких

будувалися відповідні практики роботи з обдарованими старшокласниками:

1. Розуміння обдарованості як високого рівня розвитку системи когнітивних процесів (сенсорно-перцептивних, уваги, пам’яті, мислення і уяви), що вимірюються за допомогою відповідних тестів; іноді сюди додавалися мотивація і воля (Г. Мюнстерберг, Г. Россолимо, У. Штерн та ін.).

2. Ототожнення обдарованості з високим рівнем розвитку інтелекту або розумових здібностей, вимірюваних за допомогою тестів інтелекту (тести А. Біне, У. Штерна, Г. Айзенка, Д. Векслера, Дж. Гілфорда та ін.).

3. Розгляд обдарованості в контексті аналізу диференціальних відмінностей, що пов’язано із виділенням загальних і спеціальних здібностей: цю концепцію було сформульовано Б. Тепловим (Б. Теплов, Н. Лейтес, В. Небиліцин, В. Крутецький та ін.).

4. Співставлення обдарованості з високим рівнем творчого потенціалу, що виражається у високій дослідницькій активності дитини; у можливостях легкого і творчого навчання; у здібності до створення нових творчих «продуктів» в науці, мистецтві, техніці, соціальному житті (Юдин, 2012). Зокрема, О. Матюшкін (1989) вважає принципово важливим відзначити, що обдарованість, талановитість необхідно пов'язувати з особливостями власне творчої діяльності, проявом творчості, функціонуванням «творчої людини».

У такому контексті теоретичною основою у розумінні *креативності* є погляди J. Guilford, E. Torrens на дивергентне мислення. Відповідно творча обдарованість включає високий рівень креативності, багату уяву, інтелект, розвинуте дивергентне мислення (оригінальність, гнучкість, продуктивність мислення тощо), творчі здібності до різноманітних видів діяльності та ін. Творча особистість виникає лише внаслідок наявності у неї здібностей, мотивів, знань і умінь, завдяки яким створюється продукт, який відрізняється новизною, оригінальністю, унікальністю (*Психология личности*, 2001).

У процесі творчості особистість породжує не лише реальні значимі внески в культуру, але і реальні значимі внески в себе, здійснює процеси

смислотворення, «відповідаольного вибору», самодетермінації особистості (Маркина, 2012). Необхідно відзначити, що в процесі творчої діяльності здійснюється діалог опозиційних установок у культурі, асиміляція протилежних цінностей (В. Грязева-Добшинська).

У сучасній психологічній науці сутність поняття *«обдаровані діти»* розглядається як діти, що характеризуються тією чи іншою спеціальною або загальною обдарованістю. Існує певна вікова послідовність прояву обдарованості у різних сферах. Особливо рано може проявитися обдарованість до музики, потім — до малювання; взагалі обдарованість до мистецтва проявляється раніше від обдарованості до наук. У науковій сфері раніше інших формується обдарованість до математики (майже всі видатні вчені, які проявили себе до 20 років, були математиками) (*Большой психологический словарь,* 2007).

Утім, психологічні дослідження свідчать, що швидкість досягнень певного рівня творчих результатів не є рівномірною і цілком залежить від індивідуальних психофізіологічних особливостей конкретної особистості, умов творчої діяльності, соціального оточення. Відомо, що Моцарт перші музичні твори складав і виконував в чотирічному віці, А. Ейнштейн відкрив загальну теорію відносності у 25 років. Проте багато хто з відомих творців досягав розвитку свого таланту у похилому віці (наприклад, І. Павлов, Бернард Шоу, К. Ціолковський тощо). Разом з тим, відомо чимало прикладів, коли педагоги не помічали потенційні творчі можливості своїх учнів. Так, А. Ейнштейн вважався учнем, зовсім не здатним до математики, Едисон мав репутацію цілком бездарного учня, А. Чехов не отримував в школі більше трійки за твори (Небылицин , 1976, с.22).

Актуальним у контексті проблеми є питання про специфічні особливості обдарованих дітей. Так, М. Лейтес (1988), вивчаючи дітей, які, за показниками оточуючих характеризуються як обдаровані, виокремив ряд їхніх особливостей, зокрема:

− уважність, зібраність, постійну готовність до напруженої діяльності;

− готовність до праці, яка згодом переростає у працьовитість, у невгамовну потребу працювати без утоми і відпочинку;

− швидкість мислення, оперативність мисленнєвих процесів, систематичність розуму, підвищену здатність до аналізу і узагальнень, високу продуктивність розумової діяльності;

− широке коло пізнавальних інтересів, що виступає постійним стимулом розумової активності.

В. Моляко (1999) вважає, що прояв обдарованості можна представити через наступні показники: домінування інтересів і мотивів; емоційну зануреність у діяльність; волю до рішення, успіху; загальну і естетичну задоволеність від процесу і продуктів діяльності; розуміння сутності проблеми, задачі, ситуації; несвідоме, інтуїтивне рішення проблеми («поза логічне»); стратегіальність в інтелектуальній поведінці (особистісні можливості продукувати проекти); багатоваріантність рішень; швидкість оцінок, рішень, прогнозів; мистецтво знаходити, вибирати (винахідливість).

У соціально-педагогічному контексті необхідно зазначити, що питання про критерії обдарованості є одним із дискусійних у межах проблеми. Причому актуальним є як методологічний аспект, так і суто етичний, що пов’язано сьогодні іноді з гіпертрофірованою увагою до обдарованих дітей, відповідно більшість тих, кого не віднесли до «обдарованих», залишається за межею уваги. Аналізуючи підходи до сутності поняття «обдарованість», можна досить приблизно узагальнити: наявні дві протилежні точки зору, головна відмінність у поглядах прихильників яких полягає у відповіді на наступне питання: чи кожну людину можна вважати до певної міри обдарованою.

Сьогодні такі питання обговорюються у ході педагогічних науково-практичних заходів, зокрема під час засідання «круглого столу» на тему «Соціалізація особистості у позашкільних навчальних закладах» (Рівне, 2012). «... Якщо розглядати сучасні підходи, то психологія говорить про значення не такою мірою обдарованості, але особистісних якостей і тих зусиль, які людина докладає для здійснення своєї діяльності, досягнення

результату,» — підкреслює Ю. Паскар, психолог, керівник творчої лабораторії «ВідСутність» театральної студії Рівненського міського Палацу дітей та молоді .

Необхідно зазначити: Г. Костюк (1989) визначав обдарованість як *індивідуальну своєрідність задатків кожної людини*. З такої позиції доцільно говорити про природні дані кожної людини, про ті сили, якими вона наділена від природи і які є вихідною внутрішньою умовою розвитку її здібностей. Як підкреслював С. Рубінштейн (2000), успішність (у навчанні) саму по собі не можна перетворювати на критерій обдарованості. Різна успішність різних учнів може бути обумовлена багатоманітними причинами – інтересом до навчання, який зумів викликати педагог, попередньою навчальною підготовкою тощо, а зовсім не тільки їхніми здібностями. Тому одні і ті ж самі успіхи різних учнів можуть бути показниками різних здібностей, і при одних і тих самих або рівних здібностях їхні успіхи можуть бути різними. Для того, щоб певною мірою обґрунтовано говорити про обдарованість дітей за успішністю їхньої роботи, темпами їх просування тощо, необхідно врахувати умови їхнього розвитку, а не тільки його результати. Отже, лише співвідносячи результати з умовами, за яких вони досягнуті, можна опосередковано скласти думку про обдарованість дітей.

Психолого-педагогічні, соціально-педагогічні дослідження свідчать, що про ознаки обдарованості також не коректно робити висновки лише на основі результатів стандартизованих іспитів (тестів). Обдарованість дітей може бути встановлена лише в процесі навчання та виховання, у ході виконання дитиною тієї чи іншої змістовної діяльності. При цьому ранні прояви обдарованості ще не зумовлюють майбутніх можливостей людини (А. Брушлинський, К. Абульханова-Славська, С. Рубінштейн та ін.) (Рубинштейн, 2000).

Враховуючи, що обдарованість конкретної дитини – значною мірою умовна характеристика і навіть видатні здібності не є достатнім показником високих досягнень у майбутньому, при організації практичної роботи з

дітьми соціальні педагоги вважають недоцільним використовувати словосполучення «обдарована дитина» як констатація (жорстка фіксація) її статусу. Психологічної травми може зазнати дитина, що звикла до того, що вона – «обдарована», але на наступних етапах розвитку раптом об'єктивно втрачає ознаки своєї обдарованості. Виходячи з цього, у соціально-педагогічних дослідженнях наголошується, що в практичній соціальній роботі з обдарованими дітьми доречним є поняття «дитина з ознаками обдарованості» (Никитина, 2007).

Необхідно зазначити, що у галузі соціальної педагогіки питанням специфічних проблем обдарованих дітей приділяється суттєва увага. Зокрема, Н. Нікітіна (2007) говорить про те, що у деяких випадках причиною замаскованості проявів обдарованості є ті чи інші труднощі розвитку дитини (наприклад, заїкання, підвищена тривожність, конфліктний характер спілкування тощо). Тому, аналізуючи особливості поведінки дитини, педагог, психолог і батьки повинні зважати на недостає знання дійсних можливостей дитини, розуміючи при цьому, що існують діти, чию обдарованість вони поки не змогли побачити. З іншого боку, обдарованість далеко не завжди можна відрізнити від навченості (або ширше – міри соціалізації), що є результатом більш сприятливих умов життя даної дитини.

Усі обдаровані діти є різними за темпераментом, інтересами, ціннісними пріоритетами, відповідно, за особистісними проявами, тим не менше існують загальні особливості особистості, що характеризують більшість обдарованих дітей та підлітків. На основі аналізу теоретико-методичних соціально-педагогічних праць (Никитина, 2007; Пустовіт, 2000) можливо узагальнити наступні *проблеми (соціальні, соціально-психологічні) дітей, пов'язані з обдарованістю.*

Висока критичність до результатів власної праці, схильність ставити надскладні цілі, прагнення до досконалості (Никитина, 2007) можуть зумовити соціально-психологічні труднощі обдарованої дитини. Зокрема, можливо говорити про перфекціонізм обдарованих дітей – внутрішню

потребу досконалості, що часто призводить до критичного відношення до власних досягнень і заниженої самооцінки (Г. Бурменська, В. Слуцький та ін.).

Психологи зазначають про *підвищену чутливість і пов'язану з нею особливу емоційну нестабільність* дітей з ознаками обдарованості, що в деяких випадках проявляється в схильності до бурхливих афектів. У інших же випадках вона носить прихований, внутрішній характер, виявляючи себе у сором'язливості в спілкуванні, труднощах засинання, а іноді і деяких психосоматичних захворюваннях (Никитина, 2007; Пустовіт, 2000). Серед особистісних характеристик сучасні дослідники відзначають також *високий рівень тривожності, вразливості* дітей з високим рівнем креативності (Пасічніченко, 2007).

Проблеми обдарованої дитини можуть бути пов'язані з *особливостями самооцінки,* яка, за свідченнями психологів, може бути високою, втім часто, особливо у емоційних дітей, характеризується суперечливісю, нестабільністю. Переважаючий внутрішній локус контролю, тобто прийняття на себе відповідальності за результати своєї діяльності (а в подальшому і за все, що відбувається з нею), також вважають особливістю дітей з ознаками обдарованості (Никитина, 2007; Пустовіт, 2000).

Найбільш важливою характеристикою особистості дітей з ознаками обдарованості є особлива система цінностей, тобто *система особистісних пріоритетів, найважливіше місце в якій посідає діяльність, відповідна за змістом обдарованості.* Такі особливості можуть зумовити як педагогічні відхилення у поведінці дітей, пов'язані із байдужим ставленням дитини до інших предметів, небажанням опанувати обов'язковий освітній стандарт, так і соціальні, спричинені байдужістю до власного соціального життя, відносин з однолітками.

З позицій соціальної педагогіки велике значення для розуміння особливостей соціального становлення обдарованої дитини має аналіз її взаємин з однолітками і дорослими. Соціальні педагоги зазначають про

наявність *проблем, зумовлених ставленням однолітків до обдарованих учнів, що часто зумовлено нестандартністю поведінки, поглядів останніх*. Певною мірою саме в результаті взаємовідносин з однолітками діти з таким розвитком потрапляють до групи ризику. При цьому багато залежить від соціального середовища, системи цінностей, прийнятою в даному дитячому співтоваристві, від міри інтелектуальної і моральної зрілості педагога, який може бути здатний (або не здатний) гідно оцінити досягнення обдарованого учня. Втім, залежно від характеру обдарованості, ставлення однолітків може бути позитивним, зокрема, це стосується дітей з підвищеними фізичними можливостями, дітей – лідерів, яких можливо охарактеризувати як «соціально обдарованих» (Никитина, 2007, с. 285).

Як одну з основних особистісних характеристик дітей і підлітків з підвищеними творчими можливостями розглядають *незалежність (автономність, неможливість діяти, думати і чинити так, як більшість).* Обдаровані діти з такими особливостями можуть поводитися непередбачувано, не враховувати інтереси та вимоги колективу, що приводить до конфліктів. Відповідно наявні твердження про певну неконформність яскраво обдарованих, творчих дітей (Никитина, 2007, с. 280).

Неможливість для дитини реалізувати в даний момент часу власні можливості в силу їх функціональної недостатності (потенційна обдарованість) може бути зумовлено рядом причин (складними сімейними обставинами, недостатньою мотивацією, низьким рівнем саморегуляції, відсутністю необхідного освітнього середовища тощо). Так само, як і за прихованої форми обдарованості, яка часто є наслідком наявності певних психологічних бар’єрів, дитину можуть віднести до «неперспективних», позбавити допомоги і підтримки, необхідної для розвитку її здібностей (Никитина, 2007).

Зважаючи на розглянуті позиції, актуальною є *соціально-педагогічна підтримка обдарованих дітей та молоді* як створення умов для

саморозвитку особистості, яку спрямовано на вирішення її індивідуальних проблем, пов’язаних зі здоров’ям, просуванням в навчанні, спілкуванням, життєвим самовизначенням (Газман, 1998).

Соціально-педагогічна підтримка обдарованих дітей та молоді має загальні характеристики, властиві організації роботи з різними соціальними групами дітей, а також певну специфіку, зумовлену можливими соціально-педагогічними проблемами обдарованих дітей, теоретичними концепціями обдарованості, що є основою відповідних соціально-педагогічних технологій.

Необхідно зазначити, що у такому контексті акцентують на процесі *соціально-педагогічного супроводу* обдарованої дитини (Т. Гущина, А. Золотарьова, М. Рожков, В. Рибалка та ін.), сутність якого розуміють як процес, спрямований на створення педагогічних, соціальних, психологічних умов для успішного розвитку дитини, її освіти, виховання, становлення (Рожков, 2007). У контексті проблеми на сучасному етапі актуальним є такий вид соціально-педагогічного супроводу, як *тьюторство*, який набуває популярності в Україні, інших країнах. Утім, поняття *«тьюторство», «тьюторський супровід»* не є новими для сучасної освіти. Тьюторство як оригінальна філософія освіти і провідний спосіб організації освітньої системи бере початок у середньовічних європейських університетах XII-XIV століть. У якості особливої педагогічної позиції, а згодом і посади, воно оформлюється у відомих університетах-містах Великобританії – Оксфорді, Кембриджі (Колосова, 2008).

Тьютор («tutor») в перекладі з англійської – педагог-наставник. Етимологія цього слова (лат. tueor – піклуватися, оберігати) пов'язана з поняттями – «захисник», «покровитель», «страж». У психолого-педагогічних працях сутність поняття «тьютор» розуміють як педагог-наставник, здатний забезпечити соціально-педагогічний супровід учнів при виборі та проходженні ними індивідуальних освітніх траєкторій (Колосова, 2008); як педагог, який діє за принципом індивідуалізації і супроводжує побудову учнем своєї індивідуальної освітньої програми (Ковалева, 2006).

Потреба у тьюторстві виникає за умови необхідності переходу до варіативності та індивідуалізації освітніх програм. Це можуть бути заклад загальної середньої освіти, заклад позашкільної освіти тощо. Тьюторську позицію посідають класні керівники, соціальні педагоги, психологи, педагоги позашкільної освіти, батьки. Особливість тьюторських технологій полягає у тому, що вони дозволяють тьютору посилити індивідуальний ресурс підопічного зовнішніми (соціальними) ресурсами, тобто тьютор стає своєрідним «посередником» між підопічним і можливостями «світу», «соціуму» (Кононко, 2000). Відповідно доцільно розглядати тьюторський супровід як один з актуальних варіантів соціально-педагогічного супроводу обдарованих дітей та молоді.

Специфіка соціально-педагогічної підтримки обдарованих дітей та молоді у закладі позашкільної освіти

У контексті аналізу специфіки соціально-педагогічної підтримки обдарованих дітей та молоді у закладі позашкільної освіти, насамперед, необхідно підкреслити, що система позашкільної освіти завдяки організаційним, змістовним характеристикам є сферою, найбільш сприятливою для розвитку творчої особистості, самореалізації дітей та молоді в улюбленій сфері діяльності, здобуття додаткових знань і умінь, соціального становлення (В. Вербицький, Г. Пустовіт, Т. Сущенко та ін.). Законом України «Про позашкільну освіту» (2000) розвиток творчої особистої визначено одним з пріоритетних завдань цієї ланки освіти. Вирішенню такого завдання сприяють особливості освітнього процесу, які засновані на принципах добровільності, відсутності чіткої регламентації, свободи вибору тощо.

У межах проблеми актуальними є теоретичні положення праць Г. Пустовіта (2006; 2008; 2011; 2012), який розглядає позашкільну освіту й виховання як взаємодію процесів соціалізації і індивідуалізації на шляху становлення підростаючої особистості, зазначає про педагогічну підтримку дитини у навчально-виховній діяльності позашкільного закладу, обґрунтовує

соціально-педагогічний компонент у професійній діяльності педагога. Зокрема, у контексті проблеми обдарованості маємо підкреслити значення індивідуалізації, враховуючи особистісні характеристики, розглянуті вище. Відтак, обґрунтований Г. Пустовітом (2012) процес індивідуалізації виховання у позашкільній освіті, сприяє усвідомленню зростаючою особистістю своїх відмінностей від інших, власного потенціалу – інтелектуального, духовного, морального, творчого та фізичного, є умовою самостійного й успішного її просування на шляху індивідуального розвитку, вибору сенсу життя й власного життєвого шляху.

У закладах позашкільної освіти, окрім надання додаткових знань, умінь у межах навчальної програми, створюються умови для саморозвитку дитини, її самореалізації у особистісно і соціально значущій діяльності, набуття індивідуального життєвого досвіду. У такому сенсі розглядається особливе соціальне і педагогічне середовище позашкільного закладу, освітній простір (Бех, 2003); наголошується на його ролі як комфортному для творчості середовищі; просторі взаємодії, у якому підростаюче покоління засвоює досвід відносин, організації власного життя, вчиться вирішувати власні проблеми (Асафова).

З урахуванням розглянутих вище особливостей обдарованих дітей, актуальним аспектом діяльності позашкільного навчального закладу є *організація соціально-педагогічної підтримки дітей та молоді з яскраво вираженими здібностями до різних видів творчої діяльності*. Суб’єктами такої підтримки може бути педагог (керівник творчого об’єднання), практичний психолог, соціальний педагог, педагог-організатор.

Одним із важливих принципів у такому контексті є *принцип створення сприятливих соціально-психологічних умов для розвитку і реалізації творчого потенціалу обдарованої особистості* (за В. Рибалко, 2010). Відповідні умови створюються завдяки специфічним організаційно-педагогічним характеристикам закладів позашкільної освіти, у яких відповідно до Закону України «Про позашкільну освіту» діють творчі об’єднання тринадцяти

напрямів, основними серед яких є художньо-естетичний, науково-технічний, еколого-натуралістичний, туристсько-краєзнавчий, фізкультурно-спортивний, соціально-реабілітаційний, гуманітарний та ін. У сучасній редакції доповнено перелік напрямів позашкільної освіти, зокрема визначено *мистецький*, який забезпечує набуття здобувачами спеціальних мистецьких виконавських компетентностей у процесі активної мистецької діяльності.

Можливості для творчої самореалізації дітей зумовлені як змістом освітнього процесу, так і значною кількістю масових заходів різного рівня (фестивалі, конкурси тощо), у ході участі у яких дитина чи молода людина може проявити свої здібності, досягти успіху і визнання, здобути життєвого досвіду, а також позбавитися певних проблем (психологічних „бар'єрів" тощо). Зокрема, лише з *художньо-естетичного напряму* позашкільної освіти до участі у фестивалях, конкурсах, змаганнях, зльотах, експедиціях щорічно залучаються понад 20 тис. вихованців [25]. Частина заходів художньо-естетичного напряму носять міжнародний характер: міжнародний художній конкурс «Таланти ІІІ тисячоліття», міжнародний дитячий молодіжний фестиваль аудіовізуальних мистецтв «Кришталеві джерела», міжнародний фестиваль дитячих колективів народного танцю «Натхнення Хортиці» та ін. Учасниками цих заходів є діти Білорусі, Казахстану, Молдови та інших країн. Народні, Зразкові творчі колективи гідно представляють Україну за її межами («Пролісок» (м. Кропивницький), «Серпанок» (м. Львів), «Пульс» (м. Київ), хорова капела юнаків та хлопчиків «Дзвіночок» (м. Київ) та ін. Вихованці різноманітних творчих об'єднань художньо-естетичного напряму залучаються до таких міжнародних заходів, як Міжнародний фестиваль-конкурс мистецтв «Різдвяні канікули»; Міжнародний конкурс плакатів, малюнків і фотографій «Дружать діти на планеті», Міжнародний фестиваль дитячого кіно та телебачення «Веселка» та ін.

Необхідно зазначити, що у закладах позашкільної освіти створюються

[25] Матеріали доповідної записки „Про стан і перспективи розвитку позашкільної освіти" до колегії МОН України від 27 листопада 2008 р. (протокол № 14/3-3).

умови для творчої самореалізації дітей та молоді з особливими госвітніми потребами, які також мають здібності у різних сферах. Так, у Дитячому оздоровчо-екологічному центрі Оболонського району м. Києва діє театральний гурток для дітей з синдромом Дауна, вихованці якого беруть участь у міських заходах на рівні із іншими учасниками. У Центрі дитячої та юнацької творчості Солом'янського району м. Києва створюються умови для творчого розвитку учнів з особливими потребами гуртка «Подолання», які мають можливість реалізувати свої творчі досягнення на сцені інтегрованого театру «Світлячок» тощо.

Функції пошуку й підтримки *інтелектуально обдарованих*, здібних до наукової діяльності учнів, студентів виконує *Мала академія наук України* — загальнодержавний науково-громадський проект, метою реалізації якого є залучення учнівської молоді до науково-дослідницької діяльності, включення талановитих дітей із різних регіонів України до інтелектуально-інформаційного поля вищих навчальних закладів та наукових установ України. Провідним навчальним закладом *дослідницько-експериментального напряму* позашкільної освіти є Національний центр „Мала академія наук України" НАН та МОН України.

Мала академія наук України (МАН)[26] – освітня система, яка забезпечує організацію і координацію науково-дослідницької діяльності учнів, створює умови для їх інтелектуального, духовного, творчого розвитку та професійного самовизначення.

Мала академія залучає дітей та учнівську молодь до науково-дослідницької, експериментальної, конструкторської, винахідницької, пошукової діяльності та надає можливість кожній обдарованій дитині взяти особисту участь в сучасній експериментально-дослідницькій роботі обраної галузі науки. На сучасному етапі реалізації визначених завдань сприяє впровадження значної кількості проектів і програм, зокрема, організація обласних очно-заочних шкіл, Вищої школи Малої академії наук України;

[26] http://man.gov.ua/ua

проєкту «Віртуальна школа Малої академії наук» та ін. З 2006 року започатковано щорічне визнання 120 стипендіатів Президента України (Лісовий, 2010).

Національний центр «МАНУ» щороку реалізує десятки масштабних науково-освітніх проєктів і заходів для учнівської молоді («Відкрита освітня лабораторія», Всеукраїнські літні наукові профільні школи, Дитяча академія «Футурум», «Destination Imagination» в Україні, Всеукраїнські наукові мобільні студії, виставка-конкурс молодіжних інноваційних проектів «Майбутнє України» тощо). Визначним заходом МАН є щорічний Всеукраїнський конкурс-захист науково-дослідницьких робіт учнів – членів МАН.

Інтелектуально обдаровані учні, які цікавляться біологічними науками, екологією, агрономією, хімією тощо мають можливості для розвитку своїх здібностей у освітньому процесі та масових заходах закладів та творчих об’єднань *еколого-натуралістичного напряму* позашкільної освіти, який координується *Національним еколого-натуралістичним центром* (НЕНЦ) учнівської молоді МОН України. Зокрема, у структурі НЕНЦ діють відділи екології і охорони природи, біології, квітково-декоративного господарства, зоології, сільського господарства, народних ремесел, а також лабораторії ентомології, орнитології, гідробіології; працює Біологічний ліцей, метою діяльності якого є створення умов для гармонійного розвитку обдарованих учнів, формування майбутньої інтелектуальної еліти в галузі біології, хімії, медицини, психології, педагогіки, агрономії, екології.

З метою активізації роботи з учнівською молоддю щодо формування у неї екологічної культури, залучення її до практичної природоохоронної роботи та інших біологічних напрямів Національним еколого-натуралістичним центром учнівської молоді проводяться всеукраїнські акції та конкурси: «Зелений паросток майбутнього», «В об’єктиві натураліста», «Парки — легені міст і сіл», «Майбутнє лісу — у твоїх руках». У межах проекту «Радіоекологічна освіта населення» програми «Громадська

антирадіаційна мережа України» продовжується Всеукраїнська екологічна акція по вирощуванню, дослідженню та застосуванню рослин антиоксидантної та радіопротекторної дії «Рослини — рятівники від радіації» тощо. Найбільш активні учасники запрошуються на відпочинок до табору «Юннат» (В. Вербицький).

Для обдарованих учнів і студентської молоді за організації НЕНЦ щорічно проводиться Всеукраїнський тиждень міжнародних ресурсних проектів: Національні етапи міжнародних конкурсів: «Intel ISEF» - «IntelЕко Україна»; «I-SWEEP»; «INFOMATRIX»; «INEPOEuroasia»; «LeonardoDaVinci»; «INESPO»; Балтійського науково-інженерного конкурсу; олімпіади «Genius Olympiade» та ін.

Діти та молодь, що мають здібності до науково-технічної творчості, мають можливості для творчої самореалізації, навчаючись у творчих об'єднаннях *науково-технічного напряму* позашкільної освіти (гуртках початкового технічного моделювання; авіа-, ракето-, судно- та автомодельних гуртках; гуртках картингістів, юних радіоаматорів, юних інформатиків, аматорів комп'ютерної техніки та ін.); беруть участь у міжнародних змаганнях (Чемпіонат Світу з судномодельного спорту серед моделей секції «М»; Чемпіонат Світу з судномодельного спорту серед моделей секції «NS» та ін.).

Актуальною є діяльність *Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді (УДЦНПВКТУМ)* [27] щодо координації освітньої діяльності закладів туристсько-краєзнавчого напряму позашкільної освіти; різноманітні заходи, проєкти тощо. Наприклад, Всеукраїнська дитячо-юнацька військово-патріотична гра «Сокіл» («Джура») є формою роботи з національно-патріотичного виховання дітей і молоді, важливим засобом формування національно-патріотичної свідомості молодого покоління.

[27] http://ukrjuntur.org.ua/

Сьогодні дитячо-юнацький туризм і краєзнавство залишається одним із найбільш популярних напрямів позашкільної освіти, продовжує відігравати провідну роль у соціальному вихованні, громадянському становленні особистості. «Саме туризм та краєзнавство дають виняткову можливість на власні очі побачити красу рідної землі, познайомитись з історією, культурою, традиціями свого народу, загартуватись як фізично, так і морально» (Савченко, 2010). Особливо важливу роль у вихованні свідомих громадян, а також створенні можливостей для самореалізації юних туристів-краєзнавців відіграють такі всеукраїнські заходи, як Рух учнівської молоді за збереження й примноження звичаїв, традицій і обрядів українського народу «Моя земля – земля моїх батьків», започаткований у 1991 р., всеукраїнські історико-географічні експедиції, зльоти юних туристів-краєзнавців, учнівські конференції та багато ін.

Наприклад, формою, що сприяє соціальному становленню обдарованих учнів, є Всеукраїнська філософська історико-краєзнавча конференція учнівської молоді «Пізнай себе, свій рід, свій нарід ...» за організації Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді у партнерстві з Харківською обласною станцією юних туристів. Учасники конференції представляють власні дослідження з актуальних проблем розвитку суспільства і людини. Вихованці туристсько-краєзнавчих гуртків беруть участь у міжнародних змаганнях: Міжнародний фестиваль з льодолазіння «Kolobokicefest»; Міжнародні змагання зі спортивного туризму серед юніорів «Волинь» та ін.

Щорічно державними центрами організується оздоровлення та відпочинок учнівської молоді України з одночасним проведенням профільних творчих змін, зльотів, зборів, колоквіумів, шкіл, експедицій, екскурсій, виставок, конкурсів.

Однією з важливих складових фізкультурно-оздоровчої та спортивної роботи з підростаючим поколінням є діяльність *дитячо-юнацьких спортивних шкіл* (ДЮСШ). За даними Міністерства освіти і науки України,

найпопулярніші видами спорту, з олімпійських є футбол, легка атлетика, волейбол, баскетбол, теніс настільний, боротьба вільна; з неолімпіських: шахи, спортивна акробатика, карате (та версії). Таким чином створюються сприятливі можливості для розвитку дітей та молоді з *фізичною обдарованістю*, їх самореалізації.

Залучення до соціально значущих проєктів, акцій і програм, всеукраїнських і міжнародних масових заходів, а також рішення задач загального розвитку учнів з використанням різноманітних, зокрема нестандартних форм і методів навчання і виховання стимулює активність учнів, надає можливість для набуття соціального досвіду, соціального розвитку особистості, сприяє становленню суб'єктної громадянської позиції.

Особливо актуальною є останнє положення стосовно *соціально обдарованих* підлітків і юнаків, враховуючи вікові особливості. Зокрема важливішим новоутворенням підліткового періоду є відкриття та становлення соціального «Я» (Кон), як провідну діяльність у цей період розглядається просоціальна діяльність (Фельдштейн, 1999). Відповідно саме у цьому віці проявляється соціальна обдарованість підлітка, старшокласника, що дозволяє досягнути високого рівня успішності у спілкуванні, уміння орієнтуватися у нових, нестандартних умовах. Аспекти соціальної обдарованості розробляються у зарубіжних дослідженнях (К. Эбромс, Б. Кларк, Д. Сиск, Дж. Фелдхузен та ін.). Автори звертають увагу на такі характеристики, як наявність чи відсутність труднощів у спілкуванні, популярність серед однолітків, легкість у знаходженні друзів, рівень розуміння інших людей, спеціальна чутливість до їх думок, почуттів, планів тощо (Гущина, 2010). Серед українських психологічних праць необхідно відзначити дослідження О. Кононко (1998), яка у контексті вивчення феномену людської особистості розглядає її *соціальний потенціал, «*який слід оцінювати за вищим критерієм – мірою сприяння розвиткові духовних сил та здібностей інших людей». Актуальними є визначені О. Кононко соціально-

психологічні властивості особистості, які визначають розвиток її *соціального потенціалу,* зокрема, наступні:

1. Властивості, що забезпечують розвиток соціальних здібностей: соціальна перцепція (сприймання людей, груп), соціальна уява (створення нових образів, уявлень на основі попереднього досвіду), соціальний інтелект (здатність встановлювати відносини і залежності в соціальній сфері), емпатія (розуміння переживань інших, співчуття їм), комунікативні здібності (товариськість, уміння налагоджувати стосунки у суспільній діяльності), експресивні здібності (виразність зовнішніх проявів, прагнення бути зрозумілим, що виявляється в діях, висловах, міміці, жестах), гностичні здібності (знання людей, їхніх характерів, специфіки взаємин між ними), інтеракційна здібність (здатність адекватно впливати на партнера, бути вимогливим, ввічливим, тактовним тощо).

2. Властивості, які забезпечуються в процесі взаємодії різних членів групи: конформність (свідоме прийняття дитиною поглядів, цінностей та норм поведінки групи навіть усупереч власним переконанням), колективізм (усвідомлення солідарності з групою, підпорядкування власних інтересів цілям групи, об’єднаної спільною діяльністю), довіра.

3. Властивості, пов’язані з соціальною поведінкою, з позицією особистості: соціальна активність (здатність дитини до реалізації свідомої соціальної діяльності, спрямованої на перетворення навколишнього середовища і самої себе), прагнення допомагати іншому, прагнення до співробітництва (здатність працювати разом з іншими, брати участь у спільній діяльності, вміння домовлятись, поступатись, відстоювати тощо), самопокладання відповідальності (покладання на самого себе обов’язку відповідати за свої дії та вчинки).

4. Соціальні властивості, пов’язані з загальними психологічними властивостями: відкритість людям (доступність, прямота, щирість, відвертість у стосунках з іншими, неприхованість власних думок, переживань, прагнень), демократичність (забезпечення участі і впливу всіх

членів групи на результат, ситуацію, подію), авторитарність (намагання виключити будь-яке стороннє втручання у свої дії, прагнення утвердити власну владу, авторитет), догматизм (схильність сліпо, без критичної перевірки приймати за істину судження іншої людини).

5. Соціальні властивості, які забезпечують дитині соціальну адекватність. Про неї судять з адекватної чи неадекватної соціальної поведінки дитини. В психологічному плані таку поведінку забезпечує вироблення в дитини складної системи орієнтацій на реальне і необхідне, здатність «розміщувати» себе в реальному соціальному контексті, накреслювати свою лінію поведінку відповідно до конкретних обставин, усвідомлювати можливості свої й інших людей (Кононко, 1998, с.14-15).

Таким чином, для повноцінного соціального розвитку, реалізації власного соціального потенціалу особистості необхідне «оптимальне поєднання соціального виховання і навчання зі стихійною практикою соціальної взаємодії з оточуючими людьми, тобто з його власним соціальним досвідом» (Кононко, 1998). Втім, важливою є теза про те, що наявність окремих властивостей і якостей (наприклад, соціальної активності) ще не свідчить про повноцінність соціального розвитку дитини. Активне прагнення людини досягти певних соціальних цілей може не збігатися з об’єктивними завданнями соціальної групи, суспільними цілями загалом; справжніми інтересами людини (Кононко, 1998, с.14-15).

Відповідно необхідно не лише створити умови для реалізації соціального потенціалу соціально обдарованого старшокласника, але сприяти ціннісному розвитку особистості, становленню громадянської позиції.

Таким чином, за результатами аналізу педагогічної практики можливо зробити висновки про суттєві можливості позашкільної освіти у такому контексті. Залучення підлітків, старшокласників до особистісно і соціально значущої діяльності, що сприяє реалізації їх соціального потенціалу, відбувається у межах наступних позицій:

− створення у закладі органу учнівського самоврядування, школи лідерів учнівського самоврядування, координації органів учнівського саморядування на різному рівні (відповідно статусу закладу позашкільної освіти);

− реалізації соціально значущих заходів відповідно до навчального змісту творчого об’єднання певного напряму позашкільної освіти (гуманітарного, соціально-реабілітаційного, еколого-натуралістичного та ін.);

− реалізації соціально значущих програм, проєктів, заходів у межах програми діяльності відділу, закладу; відповідно міських, обласних, державних соціальних програм;

− передбачення можливості для соціального становлення особистості, висловлювання учнями власної позиції з актуальних соціальних проблем у межах інших заходів (фестивалів, конкурсів тощо).

На підтвердження останньої позиції наведемо приклад *Кіровоградського обласного центру дитячої та юнацької творчості,* за організації якого більше 20 років щорічно відбувається *Всеукраїнський фестиваль дитячої та юнацької творчості, присвячений Всесвітньому Дню Землі.* Його учасники не лише представляють власні творчі здобутки, але мають можливість висловити думки з актуальних соціальних проблем (номінації «Громадська думка», «Дитяча дипломатія»). Приклади тем для виступів, письмових творів наступні: «Що для мене означає мир?»; «Права людини»; «Чи потрібен я Україні таким, яким я є сьогодні?»; «Збережемо Землю для наших дітей»; «Це страшне слово „війна”»; «Для чого живе людина?» та ін.

Як було зазначено вище, підлітки, старшокласники надзвичайно гостро сприймають соціальні проблеми (стурбованість проблемами соціальної справедливості, екології, війни і миру розглядають як вікову особливість), що зумовлює яскраво забарвлені образи у творах обдарованих учнів:

Неисполнимое желание

<…>
Весь мир на глазах меняется безбожно,
Кошмар от жизни отличить невозможно:
Герои превратились во врагов народа,

Простой человек – в больного урода;
Мусорные баки роль столовых выполняют, канализация жилье заменяет.
Атомный век провел испытание –
От жизни осталось существование
С надеждой на неисполнимое желание.
<…>

Это стихотворение было написано мною в отношении не только к нашему родному городу, а и к большинству, подавляющему большинству городов нашей страны. Конечно, я использовал метод преувеличения, но это должно помочь побыстрее воспринят произведение слушателями. Неисполнимое желание – это жажда к нормальной жизни, к переменам в лучшую сторону. Наши правители и пальцем не ведут, чтоб как-то помочь. Наш край сейчас находится в наших же руках. Так давайте поднимем его уровень, приведем в исполнение «неисполнимое желание!»

Колісниченко Максим, МК «Імідж» ОЦДЮТ, 2005 р.
(подано мовою оригіналу)

Отже, за результатами теоретичного аналізу та дослідження стану педагогічної практики можемо зробити висновки про те, що суттєвим аспектом діяльності закладу позашкільної освіти є організація соціально-педагогічної підтримки дітей та молоді з яскраво вираженими здібностями до різних видів творчої діяльності; інтелектуально обдарованих дітей; дітей з високим рівнем розвитку фізичних здібностей; соціально обдарованих дітей та молоді тощо; одним із важливих принципів соціально-педагогічної підтримки є принцип створення сприятливих соціально-психологічних умов для розвитку і реалізації творчого потенціалу особистості.

Висновки до четвертого розділу

У четвертому розділі висвітлено методику та результати констатувального експерименту, який мав вирішити наступгі завдання:

1) визначення та обґрунтування критеріїв результату соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти;

2) вивчення стану проблеми соціального становлення старших підлітків, старшокласників – учнів закладів позашкільної освіти за визначеними критеріями;

3) вивчення стану соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної освіти із дітьми різних соціальних груп у їх соціальному становленні.

Зокрема, у межах реалізації третього завдання констатувального експерименту визначено чотири напрями соціально-педагогічної діяльності, що здійснюються закладами позашкільними освіти зважаючи на їхню специфіку як освітнього інституту і спрямована на соціальне становлення особистості: *соціально-педагогічна підтримка учнів вразливих груп; соціально-педагогічна профілактика; соціальна реабілітація учнів із особливими освітніми потребами, створення інклюзивного освітнього середовища; соціально-педагогічна підтримка обдарованих учнів.*

Варто акцентувати: такий перелік значною мірою умовний, оскільки, по перше, ми не поділяємо учнів на «обдарованих», «вразливих» та «з особливими освітніми потребами», адже той самий учень може належати до усіх перелічених категорій (так само у освітній практиці не поділяються учні у межах творчого обєднання, натомість створюється інклюзивне освітнє середовище, сприятливе для всіх учнів); по друге, ми розглядаємо не усі, а лише частину напрямів соціально-педагогічної діяльності, що здійснюється у закладах позашкільної освіти. Водночас, такий перелік напрямів зумовлений логікою і можливостями соціально-педагогічного аналізу.

За результатами теоретичного аналізу визначено *критерії* визначено критерії соціального становлення учнів 8-11 класів: соціальні знання (про суспільство, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), засвоєння соціальних ролей (учня, члена сім’ї, члена суспільства), соціальна позиція (система ставлень, прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу), наявність орієнтовної життєвої перспективи (здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього), соціальні уміння (прийняття групової мети, прийняття нормативного способу діяльності групи, мобільність у виконанні спільної діяльності, якісне виконання своєї частини роботи, самооцінка у контексті спільної діяльності); рівні (високий

(просоціальний), середній (нейтральний), нижче середнього, низький (асоціальний).

Аналіз результатів дослідження стану соціального становлення старших підлітків, старшокласників – учнів закладів позашкільної освіти (констатувальний експеримент: 2012, 2015) дозволив прослідкувати тенденції в умовах суттєвих змін соціально-політичної ситуації в країні. Визначено чотири *рівні* соціального становлення учнів: високий (просоціальний) (51,8%); середній (нейтральний) (31,7%); нижче середнього (16,5%); низький (асоціальний) (не виявлено). За результатами порівняння даних констатувального експерименту (2012) з різних областей України (Сумська, Полтавська, Чернівецька, Дніпропетровська, Луганська) суттєвих розбіжностей щодо цінностей, ставлень, позицій учнів не виявлено.

Схарактеризовано сучасний стан та особливості соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної освіти з дітьми різних соціальних груп у їх соціальному становленні. Зважаючи на специфіку соціально-педагогічної діяльності, що здійснюється комплексними закладами позашкільної освіти, визначено такі напрями: соціально-педагогічна підтримка учнів вразливих груп; соціально-педагогічна профілактика у закладі позашкільної освіти; соціальна реабілітація дітей та учнівської молоді з ООП; створення інклюзивного освітнього середовища у закладі позашкільної освіти; соціально-педагогічна підтримка обдарованих дітей та молоді.

На основі положень соціально-педагогічних праць (Петрочко, 2010 та ін.) сутність *соціально-педагогічної підтримки дітей та молоді вразливих груп у закладі позашкільної освіти* розглядаємо як соціально-педагогічну діяльність, комплекс заходів, що полягає в консолідації зусиль і концентрації ресурсів закладу з метою забезпечення сприятливих умов для фізичного, інтелектуального і духовного-морального розвитку дітей, соціального становлення, запобігання порушення їхніх прав і людської гідності, захисту від негативних чинників середовища. За результатами аналізу педагогічної практики нами визначено чотири умовні *моделі соціально-педагогічної*

підтримки дітей та молоді вразливих груп у закладах позашкільної освіти (1) реалізація системи заходів (соціальних, педагогічних, економічних), що полягають в консолідації зусиль і концентрації ресурсів закладу для надання соціально-педагогічної підтримки, соціального захисту учнів; 2) залучення дітей та молоді вразливих груп до освітнього процесу закладу позашкільної освіти, а також реалізація проєктів, організація відпочинку тощо; 3) організація і проведення закладом позашкільної освіти у співпраці з іншими організаціями і установами, центрами соціальних служб соціальних проєктів і програм, а також концертів, свят, творчих конкурсів, інших заходів; 4) залучення ресурсів, педагогічних колективів, учнів (гуртківці, учасники органів учнівського самоврядування, волонтери тощо) закладу позашкільної освіти до участі в соціальних проєктах, програмах, акціях тощо, які проводяться іншими організаціями).

Зміст *соціально-педагогічної профілактики* розуміємо як взаємодію у формуванні знань, умінь, установок та мотивів свідомого вибору просоціальних моделей поведінки; підготовку та розповсюдження превентивної інформації через друковану продукцію, засоби масової інформації, спілкування на рівні міжособистісних стосунків, інші форми соціально-педагогічної роботи (за Федорченко, 2009).У контексті аналізу соціально-педагогічної профілактики у закладах позашкільної освіти актуалізовано основні *підходи* (інформаційний, поведінковий, особистісний) *і моделі профілактичної роботи,* що склалися на сучасному етапі (за Безпалько, 2009). Актуалізовано міжнародні підходи до профілактики асоціальних явищ у дитячому і молодіжному середовищі у діяльності міжнародних організацій (Дитя́чий фонд ООН, ЮНІСЕФ *(United Nations Children's Fund, UNICEF)* та ін), найбільш дієві *програми профілактики* (програма досягнення соціально-психологічної компетентності; програма навчання життєвим навичкам; програма зменшення факторів ризику та посилення факторів захисту; програми, що базуються на підході альтернативної діяльності; програми за методом «рівний-рівному» та ін.).

Зроблено висновок про суттєву роль закладів позашкільної освіти у *соціальній реабілітації дітей з ООП, створенні інклюзивного освітнього середовища*. Зокрема, актуальність у такому контексті творчих об'єднань соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти, зміст діяльності яких спрямовано, головним чином, на створення умов для соціального становлення дітей та молоді, зокрема, з ООП, розвиток соціальних компетентностей, формування цінностей особистості, насамперед, громадянських цінностей, цінності здорового способу життя тощо. Узагальнено, що метою реабілітації дітей з ООП у закладі позашкільної освіти є включення їх до різних сфер соціального життя, забезпечення позитивної соціалізації, соціальної інтеграції. Важливою умовою у такому контексті є створення *інклюзивного освітнього середовища (*сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей. Відповідні зміни внесено до Закону України «Про позашкільну освіту» (2000). На основі аналізу педагогічної практики визначено *умовні моделі соціальної реабілітації дітей з ООП у закладах позашкільної освіти (*1) реалізація соціально-педагогічних задач у процесі освітньої діяльності творчих об'єднань соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти; 2) співробітництво закладу позашкільної освіти з установами для дітей з ООП: спеціальними закладами освіти, оздоровчими центрами, центрами реабілітації дітей з інвалідністю тощо; 3) заснування закладу позашкільної освіти (реабілітаційний центр, клуб тощо), діяльність якого має на меті соціальну реабілітацію дітей з особливими освітніми потребами).

За результатами теоретичного аналізу та дослідження педагогічної практики узагальнено, що специфіка позашкільної освіти зумовлює її потенціал у *соціально-педагогічній підтримці обдарованих дітей та молоді.* Актуалізовано сутність підходів до феномену обдарованості, зокрема уточнено, що обдарованість має розглядатися як системна властивість особистості, яка відповідає різним галузям наукового пізнання (Рибалка,

2010). Здійснено аналіз специфічних проблем обдарованих дітей (труднощі у навчанні, спілкуванні тощо), а також соціально-педагогічних технологій роботи з такими дітьми (О. Безпалько, Р. Вайнола, А. Капська, Ж. Петрочко, І. Пінчук та ін.). Актуалізовано поняття «тьюторство», «тьюторський супровід» та ін.

РОЗДІЛ 5
ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ СОЦІАЛЬНОГО СТАНОВЛЕННЯ УЧНІВ (СТАРШІ ПІДЛІТКИ, СТАРШОКЛАСНИКИ) У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

5.1. Обгрунтування технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у закладі позашкільної освіти

Визначення змісту і соціально-педагогічних технологій, які реалізуються у закладах позашкільної освіти і спрямовані на соціальне становлення учнів, зумовлено, по-перше, необхідністю цілісного концептуального визначення проблеми; по-друге, потребою забезпечення однієї з часткових гіпотез дослідження, згідно якої умовою успішного соціального становлення особистості є технологічне забезпечення цього процесу у закладах позашкільної освіти.

У такому контексті, насамперед, варто зазначити про тенденцію технологізації у педагогіці, соціальній педагогіці і соціальній роботі, що, на думку А. Капської, зводиться до: розмежування процесу на внутрішні етапи, фази; координації; визначення поетапності дій; визначення алгоритму виконання всіх технологічних операцій; корекції дій залежно від змін у цьому процесі (*Технології соціально-педагогічної роботи*, 2000, с.14).

Варто зазначити з історії питання, що у сфері матеріального виробництва поняття «технологія» утвердилося міцно, її багатовікові традиції не викликали жодних сумнівів з боку теоретиків і практиків. Поняття ж «соціальна технологія» було визнано не відразу. Між тим, сьогодні в теорії і практиці соціології, політології активно використовуються такі поняття, як технології виборних кампаній, масових комунікацій, дипломатичних переговорів тощо. На початку 50-х років XX століття у зв’язку з використанням різних технічних засобів в школі (магнітофонів, програвачів та ін.) у педагогіці утвердився термін «технології в освіті». У наступні десятиліття сутність поняття «педагогічні технології» в зарубіжній педагогічній науці неодноразово уточнювалася. Дискусія про сутність педагогічних технологій в педагогіці завершилася в середині 80-х років XX

століття. Уже в 90-і роки XX століття до змісту навчальної дисципліни «Педагогіка» був включений розділ «Педагогічні технології». *Педагогічну технологію* розуміють як послідовну (заздалегідь сплановану) взаємопов'язану систему дій педагога, спрямовану на досягнення конкретної педагогічної мети (Никитина, 2007).

Поняття «*соціальні технології*» у наукових джерелах розглядається переважно в двох аспектах: 1) як засіб застосування науково-теоретичних висновків до рішення практичних задач; 2) як сукупність прийомів, методів та впливів, що застосовуються для досягнення мети соціального розвитку; стосовно соціальної роботи виділяють дві форми соціальних технологій:

1) соціальні програми, що містять певні засоби та способи діяльності;

2) саму діяльність, побудовану відповідно таких програм (*Технології соціально-педагогічної роботи*, 2000).

Сьогодні соціальні технології розуміють як систему знань про оптимальні способи перетворення й регулювання соціальних відносин та процесів в життєдіяльності людей, а також саму практику алгоритмічного застосування оптимальних способів перетворення і регулювання соціальних відносин і процесів (Зайнишева, 2000).

На початку XX століття до наукового обігу міцно ввійшли поняття «технології соціально-педагогічної діяльності», «технології соціальної роботи», «технології соціально-педагогічної роботи» (*Технології соціально-педагогічної роботи,* 2000), активно розробляється технологічний аспект цих наукових сфер та сфер практичної діяльності. Зокрема, *технології соціально-педагогічної діяльності / роботи* розуміють наступним чином:

− як систему послідовних дій професіонала, спрямовану на вирішення певної соціально-педагогічної задачі, проблеми (Никитина,2007);

− сукупність способів, дій, спрямованих на встановлення, збереження чи поліпшення соціального функціонування об'єкта, а також на попередження негативних соціальних процесів (Р. Вайнола, А. Капська та ін.) (*Технології соціально-педагогічної роботи*, 2000, с.19);

– інтегративний різновид соціальних і педагогічних технологій; сукупність форм, методів та прийомів, спрямованих на сприяння саморозвитку особистості, реалізації її творчого потенціалу, здібностей, задатків; активізацію зусиль клієнтів (перважно дітей та молоді) на вирішення власних проблем (Р. Вайнола) (*Енциклопедія освіти*, 2008, с. 856-857);

– виявлені чи обґрунтовані на основі попереднього досвіду шляхи досягнення певної соціально-педагогічної мети (Л. Мардахаєв) (*Енциклопедія освіти*, 2008, с. 856-857).

Зокрема, В. Никитин (1998) під соціально-педагогічними технологіями розуміє певну програму дій соціального педагога, його співробітництво з індивідом чи соціальною групою в прогнозованих чи спонтанних умовах; вважає, що для розробки соціально-педагогічних технологій необхідно враховувати такі обставини як: особистісні якості соціального педагога, індивідуалізацію і персоналізацію соціальних дій; в основу соціально-педагогічних технологій мають бути закладені принципи соціальності і розвитку.

Таким чином, основними параметрами соціально-педагогічної, як і будь-якої технології, є наступні:

– детальне визначення кінцевого результату;

– поетапне виконання певних дій;

– однозначність виконання включених в технологію процедур, операцій;

– тиражованість (відтворюваність) тобто можливість використання технології іншою людиною після спеціального навчання (Никитна, 2007).

За такого розуміння проблеми, на думку Р. Вайноли, зміст технологізації полягає у наступному:

– формуванні процесу;

– наданні йому цільової спрямованості, «векторності»;

– оптимізації соціально-педагогічної діяльності;

– забезпеченні сталості соціального процесу;

– створенні механізмів саморегуляції процесу;

– забезпеченні сприятливих для реалізації мети умов (*Технології соціально-педагогічної роботи*, 2000, с.21).

Соціально-педагогічну технологію можна також уявити як систему реалізації методів (загальнонаукових, організаційних, педагогічних, соціологічних та суто методів соціальної роботи) та прийомів соціально-педагогічної діяльності (Р. Вайнола) (*Енциклопедія освіти*, 2008, с. 856-857).

Залежно від основи класифікації в соціально-педагогічних джерелах виділяють різні види або типи соціальних (зокрема і соціально-педагогічних) технологій, а саме:

1) за ступенем новизни: традиційні (технології минулого досвіду) та інноваційні (принципово нові технології);

2) за переважаючою діяльністю в професійній роботі соціального педагога: консультативні, посередницькі, ігрові, психотерапевтичні, корекційні технології, технології проведення тренінгів, організації дозвілля; технології проектування, моделювання, експертизи, управління тощо;

3) за спрямованістю на перетворення навколишнього середовища дитини: так звані середовищні технології оздоровлення природного середовища та технології оздоровлення соціального середовища (технології профілактики та вирішення конфліктних ситуацій, технології розвитку стресостійкості підопічних тощо);

4) за кількістю підопічних:

– індивідуальні (технології активізації процесів саморозвитку, самовиховання, самозбереження, самозабезпечення тощо);

– групові (технології соціальної адаптації випускників інтернатних закладів, технології працевлаштування безробітних, технології реадаптації безпритульних, технології адаптації осіб з обмеженими можливостями тощо);

– масові (технології пропаганди здорового способу життя, технології соціальної реклами тощо).

5) за ступенем практичної включеності в процес професійної діяльності:

– кабінетні (отримані в результаті інформаційно-логічного аналізу ситуації);

– лабораторні (отримані в експериментальних, спеціально штучно створених умовах);

– польові (отримані в результаті реальної роботи в суспільному середовищі) (Никитина, 2007).

Окрім того, соціально-педагогічні технології поділяють на наступні групи:

– макротехнології (технології рівня суспільства, регіону, великих соціальних груп; наприклад, технології профілактики наркозалежності серед молоді України, попередження дитячої безпритульності в масштабах країни; технології державної підтримки дитячих і молодіжних громадських організацій);

– мезотехнології (технології рівня міста, населеного пункту, великої соціальної групи; наприклад, технологія працевлаштування молоді, що відбули покарання в пенітенціарних установах; технологія адаптації до умов сучасного суспільства дітей з обмеженими можливостями);

– мікротехнології (розраховані на невеликі об'єднання людей, суспільні процеси на мікрорівні; наприклад, технології створення груп взаємодопомоги багатодітних сімей в школі, технології розвитку навичок самоконтролю, самозахисту) (Никитина, 2007).

Зважаючи на інтегрований, універсальний характер соціально-педагогічної роботи, розрізняють також основні групи соціально-педагогічних технологій: соціально-психологічні, соціально-медичні, і безпосередньо соціально-педагогічні (у вузькому розумінні) (*Енциклопедія освіти,* 2008, с. 856-857).

Таким чином, соціально-педагогічні технології являють систему таких, що упорядковують діяльність фахівця, імперативів (узаконених вимог, алгоритмів дій, інструктивних приписів). Разом із тим, погоджуємося з

думкою (Никитина, 2007) про те, що послідовність навіть найбільш результативних дій не може гарантувати стовідсоткової ефективності в досягненні мети (результату) професійної діяльності. Соціально-педагогічні дії здійснюються в конкретних соціальних умовах, під впливом різних соціальних інститутів і організацій, конкретними людьми; крім того, об'єкт соціально-педагогічного впливу також характеризується власними особливими характеристиками, має власні особливі труднощі і життєві цілі тощо.

За Л. Мардахаєвим (2003), кожна технологія орієнтована на певну категорію клієнтів, конкретну проблему, передбачає основні вимоги до особистості, професійної підготовки і діяльності соціального працівника. Застосування соціально-педагогічних технологій обумовлене соціально-педагогічною метою, умовами її реалізації, особливостями місця реалізації; наявними ресурсами; особливостями об'єкта соціально-педагогічної діяльності (*Енциклопедія освіти*, 2008, с. 856-857).

Отже, вважаємо за доцільне розглядати *технологію соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти* як основу технологічного забезпечення вирішення проблеми.

Насамперед, актуальними щодо технології супроводу є положення українських нормативних документів у сфері освіти, соціальної роботи. Зокрема, Законом України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» (2006) визначено *психолого-педагогічний супровід* - системна діяльність практичного психолога та корекційного педагога, спрямована на створення комплексної системи клініко-психологічних, психолого-педагогічних і психотерапевтичних умов, що сприяють засвоєнню знань, умінь і навичок, успішній адаптації, реабілітації, особистісному становленню особи, нормалізації сімейних стосунків, її інтеграції в соціум.

Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» (2019), серед базових соціальних послуг є такі: соціальна адаптація; соціальна інтеграція та

реінтеграція; соціальний супровід; соціальна профілактика; фізичний супровід осіб з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату та пересуваються на кріслах колісних, порушення зору; переклад жестовою мовою; супровід під час інклюзивного навчання тощо.

Варто зазначити, що за наявних потреб такі послуги можуть забезпечуватися здобувачам позашкільної освіти з ООП (у межах реалізації Індивідуальної програми розвитку).

Актуальними є основні принципи надання соціальних послуг, зокрема, супроводу, визначені Законом України «Про соціальні послуги» (2019), а саме: дотримання прав людини, прав дитини та прав осіб з інвалідністю; гуманізму; забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; поваги до честі та гідності; толерантності; законності; соціальної справедливості; доступності та відкритості; неупередженості та безпечності;добровільності; індивідуального підходу; комплексності тощо.

Важливим у сучасному контексті є поняття *«забезпечення найкращих інтересів отримувачів соціальних послуг»* - дії та рішення, спрямовані на задоволення індивідуальних потреб отримувачів соціальних послуг відповідно до віку, статі, стану здоров’я, особливостей інтелектуального та фізичного розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної, етнічної та іншої належності, потреб та інтересів дітей, осіб з інвалідністю, осіб, визнаних недієздатними, осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, осіб похилого віку, а також з урахуванням думки отримувачів соціальних послуг, якщо вони за віком, рівнем розвитку та станом здоров’я можуть її висловити *(Закон України Про соціальні послуги, 2019).*

Законом України «Про освіту» (2017) визначено *психолого-педагогічний супровід* - комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку дитини, передбачених індивідуальною програмою розвитку; а також діяльність психологічної служби, психологічне забезпечення та соціально-педагогічний патронаж у системі освіти.

Необхідно зазначити, що термін *«супровід»* у психології, педагогіці, соціальній педагогіці та інших областях знання застосовується як концептуально, так і у відношенні до практичної діяльності з вирішення конкретних проблем. І. Липский, аналізуючи поняття «супровід» на рівні загального, приходить до висновку, що супровід розвитку людини являє собою її соціальну взаємодію з оточуючими людьми, функціями впливів яких є розвиток цієї людини на її життєвому шляху, в різноманітних особистих і соціальних ситуаціях.

Соціально-педагогічний супровід дитини розуміють як процес, спрямований на створення педагогічних, соціальних, психологічних умов для успішного розвитку дитини, її освіти, виховання, становлення (Т. Гущина, А. Золотарьова, М. Рожков, В. Рибалка та ін.). На думку М. Рожкова (2007), соціально-педагогічний супровід передбачає підтримку молодої людини у побудові нею соціальних відносин, надання їй допомоги у рішенні особистісних проблем і подоланні труднощів соціалізації .

Соціально-педагогічний супровід в цілому припускає системну взаємодію супроводжуючого і супроводжуваних, в результаті якого людина освоює мистецтво самостійно і оптимально вирішувати проблеми, які виникли у неї в процесі життєдіяльності (Гущина, 2010). М. Рожков (2008) підкреслює діалектичний зв’язок соціально-педагогічного супроводу як із соціальним вихованням, так і соціальним навчанням, зокрема говорить про те, що в процесі супроводу формується соціальна компетентність молодих людей. Зміст соціально-педагогічного супроводу тісно пов’язаний із категорією *«соціально-педагогічна допомога»,* що, у свою чергу, пов’язано з уявленням про «допомогу». Актуальність такої постанови питання зумовлена, насамперед, сучасною соціокультурною ситуацією в Україні.

Обгрунтування технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти

У обґрунтуванні технології визначено наступні позиції: принципи, що складають основу реалізації технології; мета супроводу; умови реалізації мети; наявні ресурси; суб'єкти та об'єкти супроводу; задачі супроводу; етапи реалізації технології.

Принципи, що складають основу реалізації технології

Насамперед необхідно враховувати міжнародні підходи соціальної роботи/соціальної педагогіки, покладені в основу соціально-педагогічної діяльності у закладах позашкільної освіти, що відображені в міжнародних документах, зокрема: Постанові Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010); Постанові Європейської комісії «Інвестиції у дітей: розірвати коло неблагополуччя» (2013); Загальноєвропейських рекомендаціях щодо переходу від інституційної системи догляду до системи, яка ґрунтується на послугах у сім'ї та громаді; Керівних принципах ООН щодо альтернативного догляду за дітьми (2010).

У Постанові Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010), наголошено на *фундаментальних принципах*, яких мають дотримуватись уряди, розвиваючи послуги для дітей та сімей: дії в найкращих інтересах дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства; комплексність, інтеграція та взаємодія надавачів послуг під час ведення випадку (Кияниця,& Петрочко, 2017).

Важливим у такому контексті є принцип *забезпечення найкращих інтересів дитини* - дії та рішення, спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дітей відповідно до віку, статі, стану здоров'я, особливостей інтелектуального та фізичного розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної, етнічної та іншої належності, потреб та інтересів.

Актуальними є основні принципи надання соціальних послуг, зокрема, супроводу, визначені Законом України «Про соціальні послуги» (2019), а саме: дотримання прав людини, прав дитини та прав осіб з інвалідністю; гуманізму; забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

поваги до честі та гідності; толерантності; законності; соціальної справедливості; доступності та відкритості; неупередженості та безпечності;добровільності; індивідуального підходу; комплексності тощо.

Отже, визначено такі принципи, що складають основу технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти: *забезпечення найкращих інтересів дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства; створення дружнього до дітей середовища; розвиток потенціалу та можливостей особистості; національної спрямованості, доступності та відкритості; неупередженості та безпечності; добровільності; індивідуального підходу; комплексності*.

Варто підкреслити значення принципу *національної спрямованості*, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави (*Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді,* 2015);

Принципово також підкреслити, що технологія соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти передбачає супровід усіх учнів, а не лише тих, хто належить до вразливих груп або має труднощі соціалізації.

Метою соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти є створення соціальних, психологічних, педагогічних умов для соціального розвитку особистості, засвоєння нею соціальних знань (про суспільство, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), становлення соціальної позиції особистості (система ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства); реалізації особистісного соціального потенціалу (самореалізація у соціальній діяльності; допомога

іншим, сприяння у рішенні соціальних проблем).

Умови реалізації мети: реалізація соціально-педагогічного потенціалу закладу позашкільної освіти (нормативно-правовий; теоретико-концептуальний; ціннісно-цільовий; організаційно-педагогічний; діяльнісний компоненти).

Наявні ресурси: зовнішні (потенціал сім'ї, кадровий потенціал закладу; потенціал змісту, форм позашкільної освіти; потенціал соціально-виховного середовища закладу позашкільної освіти; потенціал соціальних партнерів; інші ресурси); внутрішні (особистісний потенціал: фізичні і психологічні можливості, здібності і рівень їхнього розвитку, суб'єктна позиція особистості).

Суб'єкти соціально-педагогічного супроводу: фахівці психологічної служби закладу (практичний психолог, соціальний педагог), педагог закладу позашкільної освіти (керівник гуртка, секції, інших творчих об'єднань, педагог-організатор), батьки або особи, що їх замінюють; представники організацій – партнерів закладу позашкільної освіти тощо. *Об'єкт соціально-педагогічного супроводу:* старші підлітки, старшокласники, які одночасно виступають *суб'єктами* власного соціального становлення.

Спираючись на М. Рожкова (2008), вважаємо доцільним визначити дві групи задач соціально-педагогічного супроводу: 1) цільові, що відображають зміст педагогічних задач; 2) інструментальні задачі що відображають технологію соціально-педагоічного супроводу.

Цільові задачі соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти.

1. Задача соціального розвитку особистості, засвоєння соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в суспільстві, становлення суб'єктної позиції особистості.

2. Задача соціально-педагогічної підтримки, предметом якої є процес спільного з дитиною визначення її власних інтересів, цілей, можливостей і подолання труднощів.

3. Задача соціально-педагогічної допомоги, яку слід розуміти як реальне сприяння людині у подоланні труднощів, що виникають; надання допомоги у розвитку і реалізації себе в світі, що змінюється.

4. Задача соціального захисту учнів, створення атмосфери психологічної комфортності і соціальної захищеності.

5. Задача соціально-педагогічної профілактики труднощів соціалізації та порушень у соціальному розвитку особистості.

6. Корекційна задача, рішення якої передбачає спрямованість педагогічних дій на певні зміни в цінностях дитини (насамперед, мова про дітей, схильних до девіантної і делінквентної поведінки).

7. Задача соціальної реабілітації (або абілітації, від лат. *habilis* — те, чим легко володіти; бути здатним до чогось), що стосується, насамперед, супроводу дітей, що мають особливі освітні потреби, передбачає розширення адаптивних можливостей суб’єкта соціалізації шляхом створення інклюзивного освітнього середовища.

Інструментальні задачі соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти

1. Діагностична задача (здійснюється практичним психологом, соціальним педагогом) передбачає виявлення проблем та чинників, причин порушень соціального розвитку особистості. Також встановлюється належність учнів до вразливих груп. Діагностика містить контроль динаміки соціального розвитку дітей і пошук оптимальних можливостей для такого розвитку. Реалізація цієї задачі передбачає проходження ряду етапів:

- вивчення практичного запиту;
- формулювання проблеми;
- висуненя гіпотез про причини явищ, що спостерігаються;
- вибір методу дослідження;
- реалізація методу;
- формулювання соціально-педагогічного діагноза;
- добір засобів організації роботи з дитиною.

2. Комунікативна задача передбачає дотримання наступних позицій:

− тривалість, форма, глибина спілкування з дитиною визначається необхідністю і доцільністю для вирішення утруднень;

− необхідна відповідна підготовка до спілкування, встановлення контакту, спільного переживання проблеми, пошуку її рішення;

− необхідне постійне уточнення ролей учасників комункації, а також корекція стану;

− дотримання правила суб'єктності передбачає активність учня, який самостійно вирішує власне утруднення за допомогою педагога.

3. Прогностична задача – обгрунтування певного прогноза змін, які можуть відбутися з певними дітьми в соціумі, на основі такого прогноза створення проекту взаємодії з дитиною.

4. Організаційна задача – передбачає використання ситуацій, заходів для рішення проблем, що виникли. Реалізація задачі передбачає: організацію груп дітей, організацію дорослих для створення тієї чи іншої ситуації, а також координацію діяльності соціальних інститутів, які взаємодіють з дитиною (Рожков, 2008).

Таким чином, можливо визначити дві провідні *задачі соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти:*

–соціальний розвиток особистості, засвоєння соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, становлення соціальної позиції особистості;

–соціально-педагогічна профілактика труднощів соціалізації та порушень у соціальному розвитку особистості.

Процес соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладу позашкільної освіти містить наступні *етапи:*

І. Етап визначення мети та конкретних задач супроводу (визначення та актуалізація предмета соціально-педагогічного супроводу; визначення проблеми (ризиків чи наявних порушень соціального розвитку, поведінки

особистості; причини, чинники виникнення проблеми); визначення індивідуальних потреб та інтересів учня тощо).

II. Етап прогнозування варіантів вирішення задач супроводу (профілактика/ рішення проблеми у соціальному становленні учня, визначення змісту заходів та засобів супроводу, необхідних умов тощо).

III. Етап реалізації технології: здійснення комплексу визначених соціальних, психологічних, педагогічних заходів, спрямованих на вирішення задач супроводу.

IV. Етап аналітичний: аналіз досягненого результату супроводу, прогнозування наступних задач та заходів у межах супроводу тощо.

Провідна педагогічна ідея соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти – створення інклюзивного освітнього середовища, дружнього до дітей. Модель технології соціально-педагогічного супроводу представлено на рис. 5.1.

У організації соціально-педагогічного супроводу слід враховувати специфіку *психолого-педагогічного супроводу* дітей та молоді з ООП у закладі позашкільної освіти, зокрема комплексну систему заходів з організації освітнього процесу та розвитку дитини, передбачених *індивідуальною програмою розвитку (Закон України «Про освіту», 2017)*.

У межах *загальної технології соціально-педагогічного супроводу*, вважаємо доцільним розглядати також локальні соціально-педагогічні технології, які реалізуються у закладі позашкільної освіти і спрямовані на вирішення основних задач соціально-педагогічного супроводу: соціального розвитку особистості, соціально-педагогічної профілактики, соціально-педагогічної підтримки учнів та ін. Зокрема, такі: технології профілактичної соціально-педагогічної діяльності; технології організації волонтерської діяльності; технологія соціального проєктування; технологія організації учнівського самоврядування та ін.

Мета: створення соціальних, психологічних, педагогічних умов для соціального розвитку особистості, засвоєння нею соціальних знань (про суспільство, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), розвиток соціальних умінь, становлення соціальної позиції особистості (система ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства); реалізації соціального потенціалу (самореалізація у соціальній діяльності, сприяння у рішенні соціальних проблем)

↓

Провідні задачі: ***1)*** *соціальний розвиток особистості, становлення соціальної позиції особистості;* ***2)*** *соціально-педагогічна профілактика труднощів соціалізації та порушень у соціальному розвитку особистості*

Методологічні підходи: *аксіологічний, системний, культурологічний, феноменологічний, екзістенціональний.*

Принципи

забезпечення найкращих інтересів дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства; створення дружнього до дітей середовища; розвиток потенціалу та можливостей особистості; національної спрямованості, доступності та відкритості; неупередженості та безпечності; добровільності; індивідуального підходу; комплексності

↓

Умови: реалізація соціально-педагогічного потенціалу закладу позашкільної освіти

нормативно-правовий (міжнародні та національні документи у галузі неформальної освіти, соціальної роботи, позашкільної освіти)	*теоретико-концептуальний* (концептуальні основи та спільні цінності позашкільної освіти та неформальної освіти дітей та молоді тощо)	*ціннісно-цільовий* (соціально-педагогічні функції; цілі, цінності та завдання діяльності ЗПО)	*організаційно-педагогічний* (організаційні особливості ЗПО, напрями ПО; специфіка змісту, форм, методів, соціально-виховне середовище)	*діяльнісний* (соціальне виховання; соціальне навчання; організаційно-масова робота, культурно-дозвіллєва діяльність; оздоровлення дітей; реалізація соціально-педагогічної діяльності (соціально-педагогічна підтримка учнів вразливих груп; соціальна профілактика соціальна реабілітація учнів з ООП, підтримка обдарованих учнів)

↓

Суб'єкти супроводу: фахівці психологічної служби, педагог ЗПО, батьки або особи, що їх зам.

Інклюзивне освітнє середовище, дружнє до дітей

Особистість учня
на етапі соціального становлення,
яку характеризує розвиток *соціальності* та становлення *індивідуальності*

критерії

- *Соціальні знання, засвоєння соціальних ролей (учня, члена сім'ї, члена суспільства)*
- *Соціальна позиція (система ставлень, прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу)*
- *Наявність орієнтовної життєвої перспективи*
- *Соціальні уміння*

Етапи соціально-педагогічного супроводу:
I. Етап визначення мети та конкретних задач супроводу
II. Етап прогнозування варіантів вирішення задач супроводу
III. Етап реалізації технології: здійснення комплексу визначених соціальних, психологічних, педагогічних заходів, спрямованих на вирішення задач супроводу
IV. Етап аналітичний

Зміст	**Форми та методи**	**Технології**
навчальні програми з позашкільної освіти («Юні журналісти» (2013), «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)» (2017); «Дискусійний клуб старшокласників "Точка зору"» (2020) та ін.); програми тренінгів («Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей і пріоритетів» (2020) та ін.)	дискусії, бесіди, ігри, зустрічі з фахівцями, консультації, навчальні заняття, виховні та дозвіллєві заходи, соціальні проєкти, семінари, тренінги, акції та ін.	• профілактичної соціально-педагогічної діяльності; • організації волонтерської діяльності; • соціального проєктування; • організації учнівського самоврядування; • соціальної реабілітації; • оздоровлення; • соціально-педагогічної підтримки та ін.

↓

Результат: успішне соціальне становлення учнів ЗПО

Рис. Модель технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти

Технології профілактичної соціально-педагогічної діяльності

Актуальність проблеми соціальної профілактики серед дітей та молоді у різних країнах світу підтверджується діяльністю міжнародних організацій (Дитя́чий фонд ООН, ЮНІСЕФ (United Nations Children's Fund, UNICEF) та ін.). Зокрема, у межах сприяння розвитку освіти України ЮНІСЕФ підтримує міжнародні дослідження про школярів: «Поведінка дітей шкільного віку стосовно здоров'я» (HBSC), «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин» (ESPAD) та «Індекс соціальної згуртованості та примирення» серед підлітків (SCORE).

Для сприяння залученню та участі молоді ЮНІСЕФ:

підтримує Уряд у розробці національної молодіжної стратегії на 2020-2025 роки та моделі забезпечення участі молоді в громадському житті. ЮНІСЕФ проводить програми із підвищення можливостей зайнятості та підприємництва для маргіналізованих молодих людей та молоді з груп ризику (UPSHIFT) та залучення молодих людей до інноваційного опитування громадської думки через смартфони (U-Report);

надає підтримку МОН для розбудови його можливостей щодо збору та управління даними про дітей, які не ходять до школи або які кидають школу. Це дозволить запобігати таким явищам. Ця робота включає збір докладної інформації та створення профілю таких дітей, вдосконалення процесів збору статистичних даних про дітей шкільного віку та розробку системи ранніх ознак того, що діти можуть кинути школу.

Зважаючи на значну актуальність, різні теоретичні та технологічні аспекти соціальної профілактики представлено в українських і зарубіжних працях із соціальної педагогіки, соціальної роботи (І. Звєрєва, О. Безпалько, Г. Лактіонова, А. Капська, Т. Федорченко та ін.). У четвертому розділі обґрунтовано відповідний напрям соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної освіти; думку про те, що залучення дітей та молоді до позашкільних занять, створення можливостей для самореалізації в обраному виді діяльності виступає суттєвим профілактичним заходом щодо

попередження девіацій у дитячому і молодіжному середовищі.

За організації закладів позашкільної освіти реалізується значна кількість профілактичних програм, проєктів, заходів, спрямованих в першу чергу на первинну соціальну профілактику серед дітей та молоді. Зокрема, профілактику аддиктивної поведінки (залежність від комп'ютерних ігор, Інтернет-залежність тощо), профілактику наркозалежності, вживання алкоголю підлітками тощо. Необхідно зазначити також про програми і заходи з профілактики віктимної поведінки підлітків, спрямовані на усвідомлення їх учасниками різноманітних соціальних ризиків та певних небезпечних моделей На часі - реалізація сучасних навчальних програм, курсів, проєктів тощо, спрямованих на профілактику таких соціальних девіацій у дитячому і молодіжному середовищі, як булінг, кібербулінг. Актуалізації зазначеної проблеми в суспільстві сприяє Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (2018), яким визначено поняття «булінгу», його ознаки, права та обов'язки працівників закладів освіти, а також запроваджено адміністративну відповідальність за булінг тощо. Нагальними є завдання щодо створення умов для засвоєння ефективних моделей поведінки з ровесниками, формування поваги до прав і свобод людини, попередження нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства тощо *(Створення системи, 2018)*. В умовах дистанційного навчання актуалізуються проекти та матеріали щодо безпеки дітей в Інтернеті тощо.

Одним із актуальних напрямів залишаються *технології профілактики наркозалежної поведінки* серед неповнолітніх, на специфіці яких доцільно зупинитися більш докладно.

Міжнародний контекст. Управління Організації об'єднаних націй з наркотиків та злочинності *(United Nations Office on Drugs and Crime — UNODC)* у Щорічному звіті щодо споживання наркотиків у світі (2017) акцентує на тому, що протягом 2017, за різними оцінками, близько 271 млн осіб у всьому світі принаймні один раз вживали той чи інший наркотичний

препарат. У той же час рівень профілактики запобігання вживанню наркотиків та лікування наркотичної залежності залишається невтішним і таким, що значно нижче справжніх потреб (UNODC).

У європейських країнах та США найбільшого поширення набули такі профілактичні програми:

– програма досягнення соціально-психологічної компетентності;
– програма навчання життєвим навичкам;
– програма зменшення факторів ризику та посилення факторів захисту;
– програми, що базуються на підході альтернативної діяльності;
– програми за методом «рівний-рівному» та інші.

Усі ці програми, незважаючи на відмінності в їх змісті та методиках, містять три типові завдання:

– розвиток соціальної та особистісної компетентності молодої людини;
– вироблення в неї навичок самозахисту;
– попередження виникнення проблем (UNODC).

В українських соціально-педагогічних дослідженнях питанням антинаркогенної профілактики приділяється увага. Т. Федорченко (2003) у посібнику «Кроки до здоров’я (профілактика вживання неповнолітніми наркотичних речовин)» рокриваються теоретичні аспекти профілактики вдивання наркотичних речовин, а також суттєві інформаційні матеріали, інтерактивні форми роботи (вправи тощо), які сприяють запобіганню шкідливих звичок, усвідомленню переваг здорового способу життя. Зокрема, матеріали структуровано за «Кроками»: 1. Здоров’я дітей – багатство нації (урок здоровя). 2. Варто знати. Наркотичні речовини. 3. Шкода від наркотичних речовин. 4. Причини вживання наркотичних речовин неповнолітніми. 5. Наслідки вживання наркотичних речовин. 6. Як побавитися залежності від наркотичних речовин. 7. Шлях до здоров’я (Федорченко, 2003).

Соціально-педагогічна антинаркогенна профілактика містить наступні *структурні блоки:*

– первинна профілактика (спрямована на попередження залучення дітей і підлітків до одурманення);

– вторинна профілактика (запобігає розвитку наркогенної залежності у неповнолітніх, які мають досвід використання одурманюючих речовин);

– третинна профілактика (педагогічна реабілітація дітей та підлітків зі сформованої залежністю) (Никитина, 2007).

Представлені напрями реалізуються за рахунок спеціально розроблених програм, які передбачають вирішення наступних основних *завдань:*

– розвиток у неповнолітніх соціальної та особистої компетенції (навчання навичкам ефектного спілкування, критичного мислення, вироблення адекватної самооцінки);

– становлення навичок самозахисту (стійкості до негативного впливу соціального середовища, в тому числі і наркогенного тиску);

– попередження виникнення проблеми при взаємодії з оточуючими (розвиток навичок самоконтролю) (Никитина, 2007).

Фахівці визначають наступні загальні *принципи* профілактичних програм:

– формування у неповнолітніх навичок протистояння наркотичичній спокусі, особистісної стійкості щодо всієї суми факторів ризику девіантної поведінки;

– антинаркогенна підготовка носить випереджаючий характер, за термінами вона передує виникненню реальної можливості наркогенного зараження неповнолітнього;

– при організації профілактики повинні бути дотримані умови безпеки навчання: спокійна, емоційно сприятлива атмосфера навчання, в якій успішно формуються соціально прийнятні моделі поведінки (Никитина, 2007).

Зміст програм профілактики базується на уявленні про фактори ризику, що визначають наркотизацію неповнолітніх; такі фактори розподіляють на *індивідуальні* (низька самооцінка, недостатній самоконтроль, нездатність

правильно висловлювати свої почуття); *сімейні* (відсутність контролю з боку дорослих, зловживання наркогенними речовинами батьками тощо); *мікросоціальні* (нездатність нормально адаптуватися у школі, групі ровесників тощо). Вважається, що ризик використання психоактивних речовин виявляється реальним практично для будь-якої дитини чи підлітка. Тому програми профілактики орієнтовані на всі групи дітей незалежно від віку і належності до певної соціальної групи (Макеева, 2000; Никитина, 2007, с. 52).

Серед основних компонентів профілактичної роботи наступні:

– спеціальне навчання та виховання дітей і підлітків;

– взаємодія з фахівцями ювенальної первенції (у межах профілактичної програми доцільною є інформація (лекція) про види покарання за виготовлення, розповсюдження, вживання наркотичних речовин тощо);

– створення позитивних життєвих альтернатив використанню неповнолітніми наркогенних речовин (багато в чому визначається молодіжною політикою держави).

Варто підкреслити значення позашкільної освіти у контексті останньої тези. Відповідно позитивною життєвою альтернативою виступає можливість самореалізації підлітка, старшокласника у особистісно та соціально важливих справах, залучення молоді до видів діяльності (спорт, туризм, підліткові об’єднання різних напрямів тощо), які вимагають значного напруження фізичних сил та емоцій і виступають альтернативою вживання наркотичних речовин для схильних до ризикованої поведінки підлітків, а також підлітків, які мають труднощі з адаптацією в колективі.

У соціально-педагогічній літературі (Безпалько, 2006; Никитина, 2007) представлено основні *методи організації антинаркогенної профілактики дітей та молоді*, зокрема наступні:

− *лекція* (для молодших підлітків краще використовувати міні-лекцію на 10-15 хв як елемент тренінгу, рольової гри). При виборі теми виступу слід

враховувати інтереси, рівень інформованості аудиторії поданої проблеми, особистісну значимість тих чи інших відомостей для учнів. У ході лекції для учнів не потрібно зловживати статистичними даними: страхітливі цифри замість тривоги, усвідомлення небезпеки у підлітка можуть викликати прямо протилежну помилкову реакцію – «всі вже пробували, а я ще ні». Виступ не має бути занадто наукоподібним, однак не слід і переходити на сленгові вирази. Іноді педагог зловживає сленгом для того, щоб наблизитися до аудиторії, стати своїм, надати своєму виступу більшу довірчість. Ефект же, як правило, виявляється прямо протилежним. Підлітки вловлюють гру дорослого, психологічна дистанція між учасниками лекції не скорочується, а, навпаки, зростає. Скептичне ставлення до виступаючого переноситься і на матеріал, який він повідомляє.

Багато школярів проблему наркотизму сприймають як виключно молодіжну, вважають, що дорослі недостатньо компетентні в цій області. Відповідно доцільним є проведення лекцій самими учнями. При цьому підготовка лекторів-учнів виявляється для соціального педагога набагато більш важким завданням, ніж підготовка власної лекції. Необхідно, щоб виступаючі мали не тільки певними ораторськими здібностями, але й були авторитетними для своєї аудиторії, могли цікаво і доступно подати матеріал.

− *Анкетування (опитування учнів).* Умовно анкетування може бути розділене на діагностичне (передбачає вивчення конкретних характеристик наркогенної ситуації в дитячому колективі) і аналітичне (вивчення особливостей сприйняття дітьми та підлітками особистих аспектів молодіжного наркотизму: специфіка оцінок, нормативних уявлень, ставлення до проблеми). Дані, отримані в результаті дослідження, можуть бути використані в ході дискусій, «круглих столів».

− *Рольові ігри.* Можуть використовуватися при освоєнні і відпрацюванні як загальних позитивних поведінкових навичок в учнів (конструктивне спілкування, вибір і прийняття рішення, опору зовнішньому тиску), так і ефективних поведінкових схем в ситуаціях наркогенного

зараження. При виборі змісту ситуацій, що використовуються для інсценування, соціальний педагог враховує найбільш реальні для даної групи учнів варіанти наркогенного зараження, основні механізми залучення до одурманення. Так, для дітей 7-8 років краще використовувати сюжети, пов'язані з прилученням до куріння і алкоголізації, для підлітків можна вводити сюжети з долученням до наркотиків, токсикоманічних речовин.

Варто ще раз підкреслити, що у закладі позашкільної освіти реалізується, насамперед, первинна профілактика на основі підходу, який передбачає становлення суб’єктної позиції підлітка, старшокласника, виховання свідомого ставлення до власного здоров’я, формування стійкості до антисоціальних впливів.

Технології організації волонтерської діяльності

У багатьох країнах на сучасному етапі *волонтерська діяльність* розглядається як інструмент соціального, культурного, економічного та екологічного розвитку. *Загальна Декларація Волонтерів* як міжнародний документ була прийнята на 11-му Конгресі Міжнародної Асоціації Волонтерів (Париж, 14 вересня 1990) і проголосила основні *принципи* діяльності волонтерів, зокрема волонтери:

– визнають право на об’єднання всіх людей: чоловіків, жінок, дітей, незалежно від їх расової та релігійної приналежності, фізичних особливостей, соціального та матеріального стану;

– надають взаємну допомогу, безкорисливі послуги особисто чи організовано;

– визнають рівність колективних та індивідуальних потреб;

– ставлять собі за мету перетворити волонтерство на засіб особистого процвітання, набуття нових знань та навичок, вдосконалення здібностей, стимулюючи для цього ініціативу та творчість людей, даючи можливість кожному бути творцем, а не користувачем;

– стимулюють почуття відповідальності, заохочують колективну та міжнародну солідарність.

Відносини, пов’язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні, регулюються Законом України «Про волонтерську діяльність» (2011). Відповідно до Закону, *волонтерська діяльність* - добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги.

Волонтерська діяльність ґрунтується на принципах законності, гуманності, рівності, добровільності, безоплатності, неприбутковості.

Волонтерська діяльність здійснюється за такими напрямами:

надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, що потребують соціальної реабілітації;

здійснення догляду за хворими, особами з інвалідністю, одинокими, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги;

надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру, дії особливого періоду, правових режимів надзвичайного чи воєнного стану, проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам кримінальних правопорушень, біженцям, внутрішньо переміщеним особам;

проведення заходів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, збереженням культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання;

сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів;

…надання волонтерської допомоги за іншими напрямами, не забороненими законодавством (*Закон України «Про волонтерську*

діяльність», 2011).

Важливо, що волонтерами можуть стати громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які є дієздатними. Особи віком від 14 до 18 років здійснюють волонтерську діяльність за згодою батьків (усиновлювачів), прийомних батьків, батьків-вихователів або піклувальника. Особи віком від 14 до 18 років не можуть надавати волонтерську допомогу за напрямами, визначеними абзацами восьмим та дев'ятим частини третьої статті 1 цього Закону, а також у медичних закладах (*Закон України «Про волонтерську діяльність»*, 2011).

Волонтерство як засіб рішення соціально-педагогічних проблем має давні дослідницькі традиції у зарубіжній (Р. Корнюелль, С. Кенні, Т. Ливальд, а також В. Бочарова, В. Кудинов та ін.) і українській (Н. Заверіко, І. Звєрєва, О. Безпалько, Г. Лактіонова, А. Капська та ін.) науці.

У соціальному аспекті (Л. Іванова, О. Решетников, Е. Холостова) волонтерська діяльність представлена з позицій декількох підходів (соцієтального, економічного, трудового, релігійного тощо), що дозволяють розглядати її як такий прояв особистісної позиції людини, коли вона частину власних ресурсів (сил, часу, емоцій тощо) добровільно витрачає на виконання діяльності, яка приносить користь іншим людям або суспільству в цілому. Таке розуміння волонтерської діяльності актуалізує смисл участі людини у процесі рішення актуальних соціальних проблем і позначає позицію особистості (Богданова, 2012).

Дослідження *волонтерської діяльності* в педагогічному аспекті (С. Тетерський, І. Фришман, М. Шакурова та ін.) дають можливість розглядати її з позиції соціального виховання як цілеспрямовану діяльність зі створення умов для формування ціннісних орієнтацій, розвитку соціального досвіду і рішення вікових задач її учасників. З такої позицій важливі не лише включеність людини в діяльність, але і смисловий аспект цієї діяльності (Богданова, 2012).

Волонтерство (від фр. *Volontaire* - доброволець) в професійній соціально-педагогічної діяльності можна розглядати у двох аспектах:

– цілеспрямоване систематичне залучення соціальним педагогом до корисної та соціально значущої діяльності добровільних помічників з числа дітей та дорослих; формування ініціативних груп благодійної спрямованості;

– участь самого соціального педагога (зокрема і студентів педагогічних навчальних закладів) в якості добровільних помічників у різних акціях (наприклад, в США, Канаді, Німеччині абітурієнту вузу, вступнику на факультет соціальної педагогіки, бажано представити рекомендаційний лист від організації, з якої він співпрацює як волонтер) (Никитина, 2007).

На міжнародному рівні реалізуються програми, спрямовані на розвиток європейського співробітництва стосовно молоді, зокрема за організації Європейської Комісії, Європейського Парламенту і членів Європейського союзу протягом 2007-2013 рр. діяла Програма «Молодь в Дії», основними задачами якої є наступні:

− розвиток активного громадянства молодих людей;

− розвиток солідарності і толерантності серед молоді;

− сприяння взаємному розумінню між молодими людьми в різних країнах;

− внесення свого внеску в розвиток якості систем підтримки молоді та організацій, що працюють з молоддю.

Програма «Молодь у дії» робить важливий внесок у набуття додаткових здібностей і навичок волонтером, тому ключовим інструментом є надання молодим людям можливостей неформальної та інформальної освіти. У межах Програми діяв проєкт «Європейська Волонтерська Служба *(European Voluntary Service)»*, цілями якого є:

− підтримка участі молодих людей у різних формах добровольчих дій, як у ЄС, так і поза ним;

− надання молодим людям можливості реалізувати їх особисті здібності через волонтерство на європейському та міжнародному рівні;

− залучення молодих людей до дії, що сприяють солідарності між громадянами Європи;

− залучення волонтерів у некомерційну неоплачувану діяльність, здійснювану на користь суспільтва в іншій країні.

З педагогічної точки зору технології організації волонтерської діяльності, залучення учнів 14-18 років до волонтерських програм і проєктів (за згодою батьків (усиновлювачів), прийомних батьків, батьків-вихователів або піклувальника) є суттєвим чинником соціального становлення особистості, зокрема становлення суб'єктної позиції особистості, прагнення до реалізації власного соціального потенціалу. Необхідно підкреслити, що на сучасному етапі значна кількість закладів позашкільної освіти виступають організаторами і координаторами волонтерських програм, акцій, заходів серед учнівської молоді, зокрема у межах міжнародних програм, про які йшлося вище. Наприклад, у Київському Палаці дітей та юнацтва діяла соціальна програма молодіжного співробітницва «Молодь у дії», завдяки якій українські волонтери долучилися до міжнародних програм, та інші.

Як уже зазначалося, діти та учнівська молодь долучаються до волонтерських акцій, допомагають у вирішенні нагальних проблем. Зокрема, під час круглого столу з питань національно-патріотичного виховання (Київський Палац дітей та юнацтва, листопад 2014), який зібрав учнівське самоврядування країни, були представлені проєкти, спрямовані на допомогу бійцям АТО, пораненим та сім'ям загиблих, переселенцям зі східних регіонів та Криму. На сучасному етапі у багатьох закладах позашкільної освіти існують відповідні центи, відділи, тощо, які координують соціальні проєкти, зокрема і волонтерські. Наприклад, у Київському Палаці дітей та юнацтва діє Відділ соціальних ініціатив і партнерства, реалізуються цікаві соціальні ініціативи.

Технології соціального проєктування

У контексті проблеми необхідно розглядати *технологію соціального проєктування*, яка є тісно пов'язаною з розглянутою вище волонтерською

діяльністю і має на меті реалізацію актуальних соціальних проектів і програм. В основу розуміння соціального проєктування покладено феномен «проектування», сутність якого розглядають у багатьох значеннях, зокрема:

− визначення версій чи варіантів розвитку або зміни певного явища чи об’єкта;

− конструювання варіантів оптимального майбутнього стану об’єкта;

− форма випереджального відображення і перетворення дійсності, спрямована на конструювання системи параметрів майбутнього матеріального об’єкта чи якісно нового його стану тощо (Безпалько, 2010).

Класичним є положення Дж. К. Джонса про те, що процес проєктування складається з трьох етапів: дивергенції (розширення меж проєктної ситуації з метою забезпечення простору для пошуку рішень), трансформації (створення принципів та концепцій), конвергенції (пошуку оптимального варіанту рішення з множини альтернатив (Безпалько, 2010). *Соціальне прєєктування* – це науково-теоретична і одночасно предметна практична діяльність зі створення проєктів розвитку соціальних систем, інститутів, соціальних об’єктів, їхніх властивостей і відносин на основі соціального передбачення, прогнозування і планування соціальних якостей і властивостей, які є значимою соціальною потребою. Це дає можливість керувати соціальними процесами і є вираженням того нового, що характеризує тенденції соціального розвитку (Безпалько, 2010).

В основу соціального проєктування мають бути закладені такі параметри:

− суперечливість соціального об’єкта;

− багатовекторність розвитку соціального об’єкта;

− множинність факторів його буття;

− суб’єктивні складові формування соціального очікування та прогнозу;

− фактори, що визначають різні критерії оцінки соціального об’єкта (Безпалько, 2010).

Закономірним результатом проєктної діяльності є *проєкт* - сукупність скоординованих дій із певними точками відліку і закінчення, спрямованих на досягнення певних цілей, із встановленими строками, витратами і параметрами виконання. Проект містить концептуальну основу (опис ініціативи, її культурно-історичного смислу, гіпотези, оцінку їх новизни і можливих актуальних наслідків) і системно-організаційну частину (опис конкретних механізмів та етапів реалізації проекту) (Безпалько, 2010, с.7).

Розглядають класифікації проєктів за різними критеріями: характером запланованих змін, масштабами реалізації, терміном реалізації тощо. В залежності від характеру та сфери діяльності, зокрема, виокремлюють *соціальні проєкти* – сконструйоване соціальне нововведення, метою якого є створення, модернізація чи підтримка в середовищі матеріальної або духовної цінності, яка має просторово-часові та ресурсні обмеження і вплив якої на людей визнається позитивним за своїм соціальним значенням (Безпалько, 2010). На думку М. Коган, соціальний проєкт – це опис конкретної ситуації, котра може бути поліпшена засобами реалізації певної системи методів та послідовних кроків їх застосування .

На відміну від соціальних проєктів, які спрямовані на перетворення та удосконалення соціуму, суспільних відносин та процесів, педагогічний проєкт сфокусований на вирішенні завдань освіти та виховання.

Відповідно *соціально-педагогічний проєкт* розглядається як сконструйоване соціальне нововведення, метою якого є вдосконалення педагогічних процесів (розвитку, освіти, виховання, соціального становлення особистості) у певних соціокультурних умовах (Безпалько, 2010, с. 11). *Об'єктами соціально-педагогічного проєктування* виступають: соціокультурне середовище (створення сприятливого соціокультурного простору та оптимізація умов саморозвитку особистості, соціальної групи, території в цілому); спосіб життя (підтримка окремих видів та напрямів діяльності особистості, які сприяють зростанню якісних показників життя); сфери життєдіяльності особистості (освітня, дозвіллєва, навчальна,

виробнича, спортивна, інформаційна тощо).

Про значення соціального проєктування у педагогічному контексті йдеться у педагогічних та соціально-педагогічних працях (О. Безпалько, Г. Биктагирова, А. Капська, В. Курбатов та ін.). Зокрема:

− розглядається проєктна діяльність як один із засобів розвитку соціальної ініціативності підлітків (С. Лєснікова) (Безпалько, 2010);

− підкреслюється, що використання соціальної проєктної діяльності в виховному процесі дозволяє легше розкрити особистість підлітка, допомогти йому у саморозвитку (Г. Биктагирова, 2012);

− зазначається про суттєвий вплив соціального проектування на розвиток соціально значимих якостей підлітків, старшокласників, формування у них активної життєвої позиції (що дозволяє врахувати вікові особливості підлітків, яким властива потреба у самоствердженні і самовираженні у соціально значимих формах) (Клименко, 2012, с. 157-158).

О. Безпалько (2010) акцентує на тому, що соціальні проєкти можуть бути спрямовані на створення умов розвитку соціальності суб’єкта (особистості, групи); самореалізацію особистості в основних сферах соціального середовища, мінімізацію несприятливих умов соціалізації особистості.

У соціально-педагогічних дослідженнях аналізуються напрями тематики соціальних проєктів, актуальні для сучасних підлітків, старшокласників, зокрема наступні:

− соціальна робота (соціальна допомога дітям-ситротам, дітям з ООП, шефство та пошук потенційних шефів над інтернатними закладами; організація дозвіллєвих програм та свят для дітей, які опилися у складних життєвих обставинах тощо);

− профорієнтація (співробітництво з організаціями, сприяння молоді у виборі професії, освоєння і «проба» різних соціальних і професійних ролей тощо);

− пропаганда здорового способу життя (проведення різних акцій і програм, спрямованих на попередження негативних явищ у молодіжному середовищі; семінарів для молоді з пропаганди здорового способу життя; тренінгів на свідоме протистояння наркотикам і насильству тощо);

−соціальне навчання (проведення різноманітних цікавих і пізнавальних зустрічей, формування навичок спілкування, поведнки в екстремальних ситуаціях, формування соціального досвіду підлітків тощо) та ін. (Клименко, 2012, с. 157-158).

Етапи реалізації соціального проєкту та приклади соціальних проєктів, які проводяться підлітками і старшокласниками – учнями Київського палацу дітей та юнацтва, представлено у статті Т. Бжезовської (2013). Зокрема, реалізація соціального проєкту передбачає три етапи: підготовчий; основний (реалізація); заключний (аналіз результатів).

Підготовчий етап розділяється на декілька напрямів діяльності – змістовну, організаційну та ресурсну частину.

Змістовна частина складається з аналізу проблеми, з'ясування громадської думки, визначення цілей та завдань, визначення очікуваних результатів.

Організаційна частина включає в себе елементи формування команди, визначення терміну реалізації проекту, формування критеріїв оцінки результативності проекту, розподіл ролей.

Ресурсна частина включає в себе фінансові ресурси, пошук партнерів та консультантів.

Визначення теми проєкту відбувається в таких формах: проведення соціологічного опитування стосовно проблеми у соціумі; «мозковий штурм» та проведення рейтингового голосування; конкурс міні-планів; вивчення документів стосовно проблеми; аналіз соціальної ситуації.

Основний етап соціального проєкту включає дії учасників, направлені на реалізацію планів, виконання соціальних ролей.

Заключний етап. Заключна частина проєкту акцентує увагу на результатах роботи. Необхідно співставити очікувані результати (цілі та завдання проекту) з реальним станом речей після реалізації проекту. Оцінку проекту можуть дати як його розробники і учасники, так і експерти, педагоги, батьки. Серед критеріїв оцінки проєктної діяльності вихованців можуть бути: нестандартність та оригінальність рішень; самостійність суджень; суспільна значущість; логічність та послідовність; грамотність оформлення результатів (Бжезовська, 2013, с. 88-90).

Наприклад, за організації центру молодіжної дипломатії «Unitis» Київського палацу дітей та юнацтва спільно з представниками молодіжних організацій Нідерландів реалізовано *проєкт «Молодіжна участь. Територія дружня до молоді»*. Основна мета проєкту – об'єднання зусиль для виявлення можливостей суспільства для надання пріоритетної уваги молоді в ім'я майбутнього демократичного розвитку суспільства.

Завдання проєкту:

1. Розробка критеріїв «території», сприятливої для молоді.

2. Розробка пакету документів для комплексного аналізу ситуації щодо положення молоді в місті (країні) відповідно до положень ООН і ЄС щодо життя молоді в суспільстві.

3. Акцент на підвищення престижу і пріоритетності підтримки і реалізації програм у сфері молодіжної політики в країнах – учасницях проекту.

4. Створення моделі «території, дружньої до молоді» в місті.

Учасники: молоді люди віком 16-21 року міст Києва та Амстердама (Нідерланди), волонтери, що працюють з молоддю, педагоги, представники недержавних і державних структур (Бжезовська, 2013, с. 90-91).

Технологія організації учнівського самоврядування

У міжнародному контексті на часі – *участь молоді у прийнятті рішень* .

Зокрема, для сприяння залученню та участі молоді ЮНІСЕФ підтримує Уряд України у розробці національної молодіжної стратегії на 2020-2025

роки та моделі забезпечення участі молоді в громадському житті. Окрім того, 8 800 дітей отримали користь від заходів із розбудови громадянської активності та стійкості, а 20 137 дітей – від участі у процесах прийнятті рішень на місцевому рівні. Для цього ЮНІСЕФ проводить програми із підвищення можливостей зайнятості та підприємництва для маргіналізованих молодих людей та молоді з груп ризику (UPSHIFT) та залучення молодих людей до інноваційного опитування громадської думки через смартфони (U-Report).[28]

В Україні теорія і практика учнівського самоврядування враховує міжнародні підходи. На думку сучасних представників педагогіки та соціально-педагогічної науки, самоврядування було і залишається формою практичного втілення ідей соціального виховання дітей у закладах освіти, засобом їх позитивної соціалізації, громадянського становлення (О. Безпалько, Б. Жебровський, І. Звєрєва, Б. Набока, Ж. Петрочко, Т. Прибора, Л. Шеїна та ін.), відповідно технологія організації учнівського самоврядування набуває особливої актуальності у контексті проблеми дослідження.

Справжнього розмаху набуло дитяче самоврядування на рубежі XIX-XX століть. Пов’язане воно з ім’ям американського педагога Вільсона Джілля. Шкільне самоврядування швидко поширилося у передових країнах світу: Америці, Німеччині, Швейцарії, Австрії, Шотландії. Проте обсяг і зміст шкільного самоврядування був різним. На дитяче самоврядування значною мірою вплинув міжнародний педагогічний рух за оновлення школи й виховання («нова школа») (Набока, 2001).

Історико-педагогічні дослідження свідчать, що наприкінці XIX – в першій третині XX століття в зарубіжній педагогіці проблема самоврядування розглядалася представниками консервативної школи (І. Геппом, Зібургом, Ф. Ферстером, Штейнеке), педагогами-реформаторами

[28] https://www.unicef.org/ukraine/education

«нових шкіл» (Д. Бедлі, А. Фарія де Васконселлосом, Г. Вінекеном, П. Гехебом, Е. Демоленом, Дж. Каррі, Г. Літцем, Б. Расселом, С. Редді), прибічниками «вільного виховання» (П. Лакомбом, Н. Мак-Менном, А. Нейлом) та трудової школи (Ф. Гансбергом, Л. Гурліттом, Ф. Карсеном, Г. Кершенштейнером, В. Паульсеном, С. Френе, Г. Шаррельманом). Наприкінці XIX – початку XX століття учнівське самоврядування досліджували вітчизняні педагоги О. Музиченко, С. Русова, С. Сірополко, І. Соколянський, Я. Чепіга та ін. (Прибора , 2009).

Теоретиками і практичними реалізаторами ідей організації учнівського самоуправління, його ролі у виховному процесі є С. Шацький (1980; 1989), А. Макаренко (1950; 1954; 1988); В. Сухомлинський (1973; 1985). Одним із зразків шкільного самоврядування можна вважати колонію ім. М. Горького та комуну ім. Ф. Дзержинського. А. Макаренко запропонував наступну модель учнівського самоврядування: загальні збори всіх вихованців дитячого закладу, рада колективу (рада командирів), комісії, інститут командирів, інститут уповноважених осіб, первинні колективи-загони, керівництво загону.

На початку XX століття не було визначено єдиних форм самоврядування, оскільки вважалося, що кожна організація повинна виробити їх природним шляхом. До структури самоврядування могли входити класні старостати, товариські суди, комісії, шкільних кооперативи, каси взаємодопомоги, шкільні газети. Однієї із форм роботи були дитячі конференції різних типів: загальнопіонерські, дитячих кореспондентів, загальнодитячі, шкільного самоврядування, правлінь шкільних кооперативів тощо (Прибора, 2009). На початку 30-х років, як зазначає в результаті історичного аналізу Б. Набока (2001), дитяче самоврядування перенасичується комуністичною ідеологією, збюрократизовується, зарегламентовується. Форма починає тяжіти над змістом самоврядування.

В умовах незалежної України увага до питань організації учнівського самоврядування була пов’язана із певним «вакуумом» у виховній роботі з

дітьми та молоддю, їх організації. Відповідно почали створюватися організації учнівського самоврядування у закладах освіти, відбулося утворення системи роботи на рівні районів, міст, областей; організовано навчання лідерів учнівського самоврядування тощо.

У сучасній Україні існує значний науковий інтерес до учнівського самоврядування як соціально-педагогічного феномену (Б. Жебровський, М. Сметанський, О. Сухомлинська); проводяться історичні дослідження, дослідження ролі учнівського самоврядування у розвитку соціально значущих якостей дітей та молоді, вивчається зарубіжний досвід.

Сутність *учнівського самоврядування* розглядають як «результат цілеспрямованих педагогічних зусиль для розвитку учнівського колективу, який сприяє формуванню громадянської позиції своїх членів шляхом залучення їх до управління шкільними справами та створення працездатних органів самоорганізації, наділених реальними правами і обов’язками»; «особлива педагогічна технологія формування громадянських якостей дитини в системі демократичних відносин шкільного колективу» (Б. Набока, 2001).

У соціально-педагогічних працях підкреслюється значення учнівського/студентського самоврядування як засобу соціалізації дітей та молоді, визначаються соціально-педагогічні умови його діяльності тощо. У контексті проблеми соціального становлення підлітків, старшокласників на основі теоретичних висновків соціально-педагогічного дослідження Л. Шеїної (2010) та аналізу педагогічної практики можливо визначити наступні основні напрями діяльності учнівського самоврядування:

− соціальний захист учнів/студентів;

− залучення учнів/студентів до реалізації соціально значущих проєктів, програм, заходів (на рівні закладу, мікросоціуму тощо);

− залучення дітей та студентської молоді до різних сфер життєдіяльності навчального закладу, корисного проведення дозвілля,

сприяння утвердженню здорового способу життя, профілактики асоціальної поведінки, реалізації соціальних та трудових ініціатив молоді;

− інформаційно-методичне забезпечення щодо правового та соціального захисту дітей та молоді, державної молодіжної політики;

− формування традицій і корпоративної культури навчального закладу;

− координація діяльності окремих осередків учнівського самоврядування, утворення системи тощо.

Необхідно підкреслити, що заклади позашкільної освіти не лише виступають координаторами виховної роботи, але також координують діяльність органів учнівського самоврядування у соціальному середовищі (відповідно статусу закладу). Наприклад, одним із напрямів діяльності Київського Палацу дітей та юнацтва є координація роботи *Учнівської ліги Києва* (УЛК) – організації учнівського самоврядування столиці (Долгова, 2013). Розгалужена система УЛК має чітку структуру і складається з лідерів – голів шкільних органів учнівського самоврядування, об’єднаних в 10 районних рад старшокласників (за кількістю адміністративно-територіальних одиниць міста). Координує діяльність Учнівської ліги Києва *Київська міська рада старшокласників* (КМРС) – десять лідерів, які очолюють районні ради. На базі Палацу діють такі структурні та проектні підрозділи Учнівської ліги Києва: «Школа управлінської майстерності», «Бюро захисту прав особистості», «Міська інформаційна агенція», «Лідери дозвілля».

Зокрема, метою «Школи управлінської майстерності» (ШУМ) є сприяння розвитку молодіжного лідерства; виховання лідерських якостей: відповідальності, орієнтованості на успіх, перспективного мислення, уміння працювати в команді тощо. Мета діяльності «Бюро захисту прав особистості» (БЗПО) – структурного правозахисного підрозділу Учнівської ліги Києва – підвищення рівня правової свідомості та захист прав учасників навчально-виховного процесу. «Міська інформаційна агенція» (МІА) об’єднує колективи районних прес-центрів міста. У межах проекту «Лідери Дозвілля» відбувається організація змістовного дозвілля членів Учнівської ліги Києва,

залучення школярів до організації та проведення творчих конкурсів, презентацій, розважальних масових ігрових програм (Долгова, 2013).

Показовою є діяльність органів учнівського самоврядування у м. Рівному[29]. *Парламент дітей м. Рівного* — представницький орган, до нього входять депутати, делеговані представники шкіл міста та освітніх підрозділів Палацу дітей та молоді м. Рівного віком від 14 до 18 років. Як правило, до Парламенту приходять діти, що проходили навчання у «Літній школі лідерів», яка працює при Палацу дітей та молоді щоліта. Під час навчання проводяться семінари, тренінги, практичні заняття, соціальні практики, які дозволяють підліткам і старшокласникам відкрити у собі лідерські якості. У межах звітно-виборчої кампанії органів учнівського самоврядування в загальноосвітніх школах міста визначаються делегати, що представлятимуть інтереси шкільної громади у Парламенті дітей м. Рівного. У вересні відбуваються вибори Голови Парламенту, та голів постійно діючих комісій, затвердження плану роботи. Процедура виборів Голови практично відповідає справжнім виборам: формується виборча комісія, кандидати готують свої програми, беруть участь у дебатах тощо.

За організації членів Парламенту дітей м. Рівного реалізується значна кількість соціальних проєктів (проєкт до Міжнародного дня захисту тварин «Збудуємо притулок разом» спільно з центром волонтерства та громадською організацією «Під Егідою»), учні стають учасниками актуальних заходів та ін.

Таким чином, можливо узагальнити наступні позиції. Як основу технологічного забезпечення вирішення задачі соціального становлення учнів у закладах позашкільної освіти доцільно розглядати *технологію соціально-педагогічного супроводу.*

Серед основних соціально-педагогічних технологій, актуальних на міжнародному рівні і таких, що реалізуються у закладах позашкільної освіти, сприяють соціальному становленню особистості, попередженню проблем та

[29] http://www.pdm.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=103&Itemid=40

соціально-педагогічній підтримці дітей та молоді, такі: технології профілактичної соціально-педагогічної діяльності; технології організації волонтерської діяльності; технологія соціального проєктування; технологія організації учнівського самоврядування.

У контексті проблеми також доцільно зауважити на актуальних технологіях соціальної реабілітації; організації дозвілля, оздоровлення дітей та молоді, а також «мікротехнологіях»: тренінгові технології, технологія проведення дискусії та ін.

5.2. Зміст та методи соціально-педагогічної роботи у межах реалізації технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у закладах позашкільної освіти

У процесі *формувального* експерименту обґрунтовано та апробовано у педагогічній практиці *зміст та методи соціально-педагогічної роботи* у межах реалізації технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у закладах позашкільної освіти.

Зміст, форми і методи роботи спрямовано на реалізацію *двох основних задач соціально-педагогічного супроводу:* соціального розвитку особистості та соціально-педагогічної профілактики труднощів соціалізації та порушень у соціальному розвитку особистості.

Таким чином, *зміст* соціально-педагогічного супроводу відповідає означеним задачам і може бути реалізований на рівні закладу, учнівського колективу (створення інклюзивного освітнього середовища, дружнього до дітей) та індивідуальному рівні, виявлятися у:

− освітньому процесі закладу позашкільної освіти (навчальні програми, зокрема соціально-реабілітаційного напряму; дозвіллєві програми; тренінгові програми; соціальні проєкти та ін.);

− організаційно-масовій роботі (масові заходи: концерти, змагання, фестивалі, форуми, акції тощо);

− роботі фахівців психологічної служби закладу (практичний психолог,

соціальний педагог), які у відповідності до Положення про психологічну службу системи освіти України (2018), вирішують завдання щодо психологічного забезпечення та підвищення ефективності педагогічного процесу, захисту психічного здоров'я і соціального благополуччя усіх його учасників; надання соціально-педагогічної допомоги соціально незахищеним категоріям вихованців з метою подолання ними життєвих труднощів та підвищення їхнього соціального статусу.

Зміст роботи *соціального педагога* закладу позашкільної освіти у межах технології соціально-педагогічного супроводу визначається відповідними нормативними документами та специфікою позашкільної освіти, полягає у організації просвітницької, профілактичної, виховної роботи з дітьми, молоддю і дорослими у різноманітних соціокультурних середовищах.

Варто зазначити, що у соціально-педагогічних працях *організаційні форми* соціально-педагогічної роботи розглядаються як зовнішнє виявлення способу організації діяльності соціального педагога та клієнта (клієнтів) (Вайнола, 2008); як варіанти позитивної активності дітей та молоді, що спрямовані на розв'язання соціально-педагогічних завдань; мають такі ознаки, як функціональність, структурність, інтегративність (Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи, 2001). Щодо класифікації організаційних форм соціально-педагогічної роботи, є різні підходи. Зокрема, за кількістю учасників розрізняють індивідуальні (зустріч, інтерв'ювання, консультація, співбесіда, переадресація, доручення та ін.), групові (бесіда, дискусія, диспут, усний журнал, робота Т-групи, гурток, секція, вікторина, турнір тощо), масові (тематичне свято, мітинг, вулична акція, дискотека, спортивне свято та ін.), комплексні (тематичний день (тиждень, місячник), ярмарок, карнавал, свято вулиці та ін.) форми роботи (Вайнола, 2008, с. 26).

Таким чином, визначаємо наступні *організаційні форми* реалізації змісту соціально-педагогічного супроводу: консультації, дискусії, бесіди, ігри, зустрічі з фахівцями, навчальні заняття, виховні та дозвіллєві заходи, соціальні проєкти, семінари, тренінги, акції та ін.

Інструментально-методичну базу технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення підлітків, старшокласників у закладах позашкільної освіти, а також інших соціально-педагогічних технологій складають *методи* соціально-педагогічної роботи, сутність яких розуміють як способи взаємодії фахівця і підопічного з метою вирішення конкретної соціально-педагогічної проблеми (Никитина, 2007). Кожен метод є інструментом, за допомогою якого педагог впливає на свідомість, почуття, поведінку учня, його відносини з навколишнім середовищем, організовує різну соціальну діяльність.

До теперішнього часу накопичений досить великий науковий матеріал, що розкриває сутність методів соціально-педагогічної діяльності. Класифікація загальних методів соціально-педагогічної діяльності може мати наступну структуру:

− методи формування свідомості (пояснення, навіювання, бесіда, диспут, дискусії, метод прикладу, робота з літературою тощо);

− методи організації діяльності і формування позитивного соціального досвіду (привчання, вправа, вимога, створення виховуючих ситуацій, інструктаж тощо);

− методи стимулювання і мотивації діяльності та поведінки (емоційний вплив, заохочення, покарання, ігрові методи тощо);

− методи контролю ефективності соціально-педагогічного процесу (діагностика, аналіз результатів діяльності підопічних, соціально-педагогічний моніторинг, самоаналіз тощо) (Никитина, 2007).

За класифікації на основі функцій соціально-педагогічної діяльності розглядають такі групи методів:

− соціально-педагогічної допомоги і підтримки;
− психолого-педагогічної корекції;
− соціальної адаптації;
− профілактики;
− реабілітації;

− дослідницькі методи (Никитина, 2007).

У дослідженнях В. Штифурак, В. Оржеховської, О. Пилипенко обґрунтовано *методи соціально-педагогічної роботи з дітьми, які опинилися у СЖО*, а саме: метод моральної підтримки та зміцнення віри у власні сили (стимулювання позитивної самооцінки, створення ситуацій, у яких найкращим чином проявляються моральні якості, власні сили); метод залучення до соціально-орієнтованої діяльності (розвиток самоконтролю, опанування новим соціальним досвідом, вироблення навичок соціально орієнтованої поведінки); метод десенсибілізації (визначення і закріплення у власному життєвому досвіді таких емоційних переживань, що раніше блокували ефективні дії); метод активізації позитивних почуттів (відновлення відкритості, довіри в стосунках, стимулювання позитивних вчинків) (Петрочко, 2010).

У реальних умовах соціально-педагогічної діяльності методи роботи соціального педагога виступають у складному поєднанні. Таким чином, доцільно розглядати зміст, конкретні форми та методи як інструментарій загальної технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старших підлітків, старшокласників) у закладах позашкільної освіти.

Зокрема, на реалізацію технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів у закладах позашкільної освіти спрямовано авторські навчальні програми з позашкільної освіти («Юні журналісти» (2013), «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)» (Панченко, &Литовченко, 2017); «Дискусійний клуб старшокласників “Точка зору“» (2020) та програму соціально-педагогічного тренінгу «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей і пріоритетів» (2020), які реалізують дві основні задачі соціально-педагогічного супроводу: соціального розвитку особистості та соціально-педагогічної профілактики труднощів соціалізації та порушень соціального розвитку особистості. Представимо основні позиції навчальних програм.

Навчальна програма з позашкільної освіти соціально-реабілітаційного напряму «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва) (Панченко, &Литовченко, 2017) (Додаток Б) має на меті створення умов для соціального розвитку, самореалізації особистості у соціальному житті, розвиток лідерських якостей вихованців.

Основні завдання:

– створення умов для засвоєння учнями знань із теорії лідерства, особливостей організації учнівського самоврядування, діяльності парламенту дітей та юнацтва;

– виявлення та розвиток потенційних можливостей кожної дитини, формування лідерських якостей, створення умов для самореалізації особистості;

– виховання свідомих громадян України, які люблять свою країну, прагнуть сприяти її розвитку і є достатньо компетентними для цього;

– виховання в дітях таких якостей, як ініціативність, самостійність, уміння вести за собою, сміливість, доброзичливість, креативність, цілеспрямованість, відповідальність;

– формування соціальної активності учнів, залучення їх, використовуючи різноманітні форми громадського об’єднання, до практичної реалізації лідерського потенціалу.

Навчальна програма передбачає 2 роки навчання. В основу програми покладено положення компетентісного та діяльнісного підходів; у змісті програми використано матеріали Програми творчого об’єднання «Основи учнівського самоврядування» (2005).

Програма першого року навчання передбачає здобуття учнями загальних знань про сутність, завдання, особливості організації учнівського самоврядування, зокрема Парламенту дітей та юнацтва, а також набуття досвіду участі у акціях, форумах, флешмобах, підготовці та реалізації соціальних проектів тощо.

Програму другого року навчання спрямовано на поглиблення знань про особливості діяльності органів учнівського самоврядування, здобуття знань про соціально-економічні аспекти самоврядування, психологію лідерства, вимоги до громадянської позиції лідера в сучасних умовах розвитку країни; її зміст передбачає створення умов для самореалізації особистості, розвитку її творчого потенціалу, становлення громадянської позиції шляхом залучення вихованців до акцій, форумів, соціальних проектів тощо.

Форми і методи навчання: дискусії і дебати, мозковий штурм, аналіз ситуацій, аналіз документальних джерел, соціально-психологічний тренінг, проектування, захист творчих завдань, учнівська конференція, конкурси, акції, презентації, флешмоби, форуми тощо. Доцільними є екскурсії, творчі зустрічі, ділові ігри тощо. Методи контролю за отриманими результатами: учнівська конференція, презентація соціальних проєктів, конкурси (проєктів, «Лідер року» та ін.).

Програму апробовано у освітньому процесі комунального позашкільного навчального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості» Дніпропетровської міської ради.

Навчальна програма «Дискусійний клуб старшокласників “Точка зору“» (2020) (Додаток Д) належить до соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти. Навчальна програма створювалась на основі та з урахуванням вікових особливостей соціального становлення старших підлітків, старшокласників; висновків, зроблених у ході теоретичного аналізу.

У пояснювальній записці до програми акцентовано, що у сучасних умовах соціокультурного розвитку для молодої людини актуальним є не лише загальний освітній рівень, але також рівень культури, соціально-психологічної компетентності, здатність до критичного мислення, наявність власної точки зору на суспільні процеси і проблеми. Сьогодні, окрім так званих *«hard skills»* («твердих навичок»), великого значення для успіху в професії і загалом у житті набувають *«soft skills»* (м’які навички), що

передбачають здатність до успішної комунікації, соціальної взаємодії (робота в команді), уміння презентувати себе тощо.

Навчальна програма «Дискусійний клуб старшокласників «Точка зору» реалізується у гуртках соціально-реабілітаційного напряму закладів позашкільної освіти (зокрема, у спеціальних/інклюзивних групах). Відтак, програмою передбачено корекційно-розвивальний складник для осіб з особливими освітніми потребами, відповідно розробляється індивідуальна програма розвитку здобувача позашкільної освіти, що містить адаптацію та модифікацію освітньої програми, необхідну матеріально-технічну та навчально-методичну бази тощо. У випадках залучення до занять дітей з порушеннями слуху, з порушеннями зору, з порушеннями опорно-рухового апарату та ін., мають бути створені відповідні умови (наявність сурдоперекладача, архітектурна доступність аудиторій тощо).

Можливим є використання програми у якості однієї з форм позакласної роботи, роботи працівників психологічної служби у закладі загальної середньої освіти. Зокрема, навчальну програму (або заняття з окремих тем) можливо використати як для профілактики булінгу у закладах освіти, так і у роботі практичного психолога/соціального педагога у межах програми реабілітації для потерпілого (жертви булінгу), корекційної програми для кривдника (булера), що розробляються відповідно до Наказу МОН України №1646 від 28.12.2019 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти».

Програма спрямована на вихованців віком від 13 до 18 років.

В основу програми покладено положення аксіологічного, компетентісного та діяльнісного підходів. Зміст програми пов’язаний із такими освітніми галузями, як «Суспільствознавство», «Здоров’я і фізична культура»; передбачає ознайомлення учнів із теоретичними і практичними аспектами соціології, журналістики.

Мета програми – створення умов для соціального становлення, розвитку соціальних компетентностей, *«soft skills»* (м’яких навичок), формування

соціальної позиції учнів; ознайомлення учнів із професіями/сферами діяльності, які сприяють висвітленню та вирішенню соціальних проблем.

Основні завдання:

– сприяти становленню світогляду, формуванню системи цінностейучнів;

– виховувати потребу у дотриманні здорового способу життя, сприяти профілактиці відхилень у соціальному розвитку і поведінці учнів;

– надати початкові знання з питань журналістської діяльності, проведення соціологічних досліджень, соціального проєктування;

– сприяти професійному самовизначенню учнів;

– розвивати критичне мислення, здатність мати власну точку зору на суспільні процеси і проблеми;

– створити умови для самореалізації вихованців у особистісно і суспільно важливій діяльності.

Навчальна програма передбачає 2 роки навчання (початковий, основний рівень): 144 год на рік; 4 год на тиждень.

Програму побудовано за модульною системою. Зміст програми містить 5 навчальних модулів. Модулі «Особистість і суспільство», «Соціальне здоров’я: свідомий вибір» є наскрізними, їхній зміст доповнюється і ускладнюється протягом першого та другого років навчання. Зміст модулю «Особистість і суспільство» передбачає здобуття учнями соціальних знань, що сприятимуть усвідомленню власного «Я», власних цінностей, професійних планів, орієнтації у суспільних процесах, а також можливість висловити власну точку зору у ході дискусії, диспуту тощо. Зміст модулю «Соціальне здоров’я: свідомий вибір» спрямований на усвідомлення учнями необхідності дотримання здорового способу життя, профілактику вживання психоактивних речовин, набуття навичок ефективного спілкування, попередження булінгу (цькування) та набуття навичок самозахисту тощо. Соціальна позиція учнів формується у ході бесід, дискусій тощо.

Зміст модулів «Журналістика як соціально значима сфера діяльності людини», «Соціологічне дослідження актуальної проблеми» (перший рік навчання), «Технологія соціального проєктування» (другий рік навчання) спрямований на ознайомлення учнів із професіями/сферами діяльності, які сприяють висвітленню та вирішенню соціальних проблем; сприяє засвоєнню учнями початкових знань у цих сферах, реалізації власної соціальної позиції шляхом підготовки публікацій, проведення соціологічного дослідження, участі у розробці та реалізації соціального проєкту та презентації його результатів. Підсумком роботи гуртка є учнівська конференція (презентація соціальних проєктів тощо).

Форми і методи навчання: дискусії, мозковий штурм, аналіз ситуацій, аналіз документальних джерел, елементи соціально-педагогічного тренінгу, проєктування, захист творчих завдань/ проєктів, учнівська конференція; екскурсії, творчі зустрічі, ділові ігри, флеш моби тощо. Можливими і доцільними підчас реалізації програми є технології дистанційного навчання (дискусії на дистанційних платформах, челенджи у соціальних мережах, дистанційна презентація проєктів тощо).

Методи контролю за отриманими результатами: презентація творчих робіт/проєктів по завершенню модулів (підчас учнівської конференції тощо).

Програма є орієнтовною. Керівник гуртка може вносити зміни й доповнення до змісту програми та розподілу годин за темами, а також доповнювати модулі іншими темами, зважаючи на особливості контингенту учнів, їхні інтереси тощо.

Методичне забезпечення даної програми містить матеріали для проведення дискусій, бесід; тренінгові вправи. Акцент та такому методі, як *дискусія*, зумовлений, насамперед, віковими особливостями старших підлітків, старшокласників: у цьому віці інтенсивно формується світогляд як система поглядів на об’єктивний світ і місце у ньому людини, дітей хвилюють питання сенсу власного життя, а також соціальні проблеми (війни і миру, соціальної справедливості, екологічні тощо). Відтак, старші підлітки,

старшокласники із зацікавленістю беруть участь у обговоренні актуальних (особистісно і соціально) проблем, групових дискусіях.

Дискусія в соціальній сфері розглядається як спосіб організації спільної діяльності з метою інтенсифікації процесу прийняття рішень в групі. З точки зору педагогіки, у дискусії можливо формувати вміння слухати і взаємодіяти з іншими учасниками, продемонструвати характерну для більшості проблем багатозначність рішень, навчити аналізу реальних ситуацій, вмінню відокремлювати важливе від другорядного. Значну увагу такому методу приділяють представники соціальної педагогіки (Р. Вайнола, А. Капська, М. Нікітіна, М. Глухова та ін.). Р. Вайнола (2008) аналізує специфіку і виховні можливості дискусії в системі соціально-виховної роботи, зокрема, підкреслює важливу роль цієї форми саме у роботі з підлітками, розглядає наступні техніки проведення дискусій, застосування яких забезпечує толерантне ставлення до опозиційно налаштованих учасників і дає змогу проводити дискусію у конструктивному напрямі:

− техніка «парламентської» дискусії (передбачає розподіл учасників на кілька груп, в залежності від того, яку позицію вони займають. Найбільш типовими рольовими позиціями є «прихильники», «противники» і «незацікавлені»);

− техніка «дискусія з капелюхом» (засобом надання слова є символ – капелюх (кулька, іграшка, квітка тощо) (Технології соціально-педагогічної роботи : курс лекцій, 2008, с. 34-35).

Орієнтовна схема підготовки засідань дискусійного клубу містить наступі етапи (Никитина, 2007):

1. Формулювання теми, питань для обговорення (заздалегідь висвітлюються на форумі, чаті тощо). Можна рекомендувати учасникам клубу познайомитися з матеріалами засобів масової інформації, зокрема матеріалами Інтернет тощо.

2. Між членами ініціативної групи можуть бути заздалегідь розподілені ролі: «преса» (фіксує всі висловлювання, готує прес-лист за підсумками

обговорення); «адвокат» і «прокурор» (знайомлять аудиторію з фактами «за» і «проти» тих чи інших аспектів наркотизму); «соціологи» (готують статистичні дані, що стосуються кола обговорюваних проблем; використовують результати анкетування школярів). Однак слід пам'ятати, що такий попередній розподіл ролей надає обговоренню штучний характер.

3. Запрошення для участі в дискусії педагогів, батьків, фахівців різного профілю (коло запрошених визначають самі учні).

4. Вибір ведучого. До його завдань входять контроль за ходом обговорення, залучення до обговорення максимально широкого кола учасників, регулювання і «згладжування» можливих конфліктів, що виникають по ходу обговорення, а також підбиття коротких підсумків по кожному з аналізованих питань – резюмування. У зв'язку зі складністю завдань, що стоять перед ведучим, в його ролі зазвичай виступає педагог. Однак у старших класах ведучим може стати і хтось із учнів (попередньо підготовлений).

5. Початок дискусії є найбільш складним моментом, що визначає весь хід обговорення. Ведучому необхідно «завести» аудиторію, надати обговоренню щирий, довірливий характер. Зробити це легше, якщо є заздалегідь підготовлені учасники. Наприклад, можна почати з виступу групи «соціологів». Як правило, ведучому доводиться самому «задавати тон» дискусії. Так, він може першим висловитися з обговорюваного питання, попросити когось із учасників спростувати його думку тощо.

Проведення дискусій у межах нашої програми передбачає розповідь (інформацію) педагога з даної проблеми. Наприклад, на тему: «*Людська честь і гідність. Приниження людської гідності як причина глобальних катастроф XX століття*»*:*

«Які цінності у сучасному суспільстві? Чи актуальними є поняття «честь», «гідність», «совість», чи вони застарілі і є вже «архаїзмами»? А, між тим, в історії є чимало прикладів, коли загроза честі ставала причиною

загибелі людини, а приниження гідності цілої нації – причиною загибелі мільйонів людей. ‹…› Якщо говорити про історичні приклади, потрібно проаналізувати психологічні причини глобальних катастроф минулого століття. Після поразки Німеччини у Першій світовій війні за Версальським мирним договором було анексовано частину її території, їй було заборонено мати сильну армію, що призвело до фактичного приниження національної гідності великого народу. Цією обставиною скористався Адольф Гітлер, який, спекулюючи на питаннях національної честі й гідності, розробив націонал-соціалістичну ідеологію, в основі якої була ідея вищості «арійської німецької нації», що стало каталізатором розв'язання і здійснення найкривавішої в історії людства Другої світової війни проти «нижчих», «неповноцінних», за ідеями нацизму, народів. Унаслідок такого аксіопсихологічного «підпалу» в пеклі світового багаття згоріло понад 60 мільйонів людей.

І чи не загрожують зараз людству загалом, окремим країнам і кожній особистості прояви вищості і презирства, нехтування одними народами інших, масове приниження населення можновладцями, безчестя і негідність деяких керівників. І чи не з'являться знову через це нові світові конфлікти, масові суспільні й особистісні катастрофи?..» (за Рибалка, 2010).

Програмою також передбачено використання діагностичних методів, зокрема соціологічних: *опитування (анкетування, тестування), фокус-групи.*

Необхідно зазначити, що метод фокус-групи відносять до «якісних» методів соціологічних досліджень. Цей метод в останні роки отримав широке розповсюдження як один з найбільш оперативних і ефективних способів збору і аналізу соціальної інформації (Григорьев, 2001). *Фокус-група* (від англ. Focus group) розглядається як бесіда (дискусія) невеликої групи людей за певним планом на заздалегідь поставлену вченим тему в безпосередньому (особистому) контакті в спеціально відведеному приміщенні. Р. Крюгер визначив фокус-групу як ретельно розпланувальну дискусію, призначену (задуману) для отримання думок з певної теми в незагрозливій, довірчій

обстановці (Добреньков, &Кравченко, 2004).

Сценарій фокус-групових дискусій зазвичай вибудовується за такою орієнтовною схемою.

По-перше, він припускає коротку, але змістовну *вступну промову модератора*, в якій пояснюється причина даного зібрання, тема дискусії, її основна мета і завдання, контекст її бажаного обговорення, тобто той аспект проблеми, на якому слід фокусувати увагу всім учасникам дискусії.

Крім того, ведучий зобов'язаний у вступному слові: встановити правила проведення засідання, представити членам фокус-групи своїх помічників, мотивувати учасників на активне висловлювання і відстоювання своєї думки. Завершувати вступну промову слід чітким формулюванням першого, що виноситься на колективне обговорення, питання. Вкрай бажано, щоб питання формулювалися в такому вигляді, щоб зачіпали «за живе» всіх учасників дискусії, стимулювали їх активність.

Потім починається сама *дискусія* – виявлення думок з поставленого питання.

Після встановлення всього спектру цих думок, модератор підводить *попередній підсумок*, дякує всім виступаючим, особливо, які висловили оригінальні ідеї, і ставить на обговорення друге питання.

Після з'ясування головних шляхів подолання розбіжностей і їх чіткої публічної фіксації ведучим, відбувається їх «затвердження» учасниками фокус-групи. Іноді це робиться шляхом голосування, але частіше обходяться без нього. В останньому випадку, однак, обов'язково слід зафіксувати міру прийняття всіма (або більшістю) найбільш популярного варіанту вирішення обговорюваної проблеми. На цьому засідання фокус-групи завершується, але починається *підсумковий етап роботи* (обробка діагностичного матеріалу, формулювання висновків) (Добреньков, &Кравченко, 2004).

Таким чином, застосування фокус-групового методу не лише сприяє вирішенню задач соціального розвитку особистості, але в першу чергу діагностичних задач. Втім, на його основі можна вивчати не всі, а лише ті

проблеми соціального життя, по яких думки учасників фокус-групи достатньо компетентні і суперечливі (Добреньков, &Кравченко, 2004). У межах дослідження розроблено фокус-групи для стршокласників, студентів.

Коротко схарактеризуємо розроблену *програму соціально-педагогічного тренінгу «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей і пріоритетів»* (2020) (Додаток Е). Насамперед, необхідно зазначити, що тренінгові технології розглядаються як ефективні у вирішенні соціально-педагогічних задач (Р. Вайнола, М. Глухова, І. Звєрєва, А. Капська, Ж. Петрочко та ін.). Сутність *соціально-психологічного тренінгу* розглядають як вид інтенсивного навчання з практичним спрямуванням; сукупність методів організації групової взаємодії для розвитку особистості та удосконалення групових відносин; сферу практичної психології. Соціально-психологічний тренінг орієнтований на розвиток в індивіда компетентності у соціальному спілкуванні (І. Звєрєва) (*Енциклопедія освіти*, 2008, с. 859).

Основи теорії і практики соціально-психологічного тренінгу були розроблені американським психологом К. Роджерсом і ґрунтувалися на ідеях гуманістичної психології «самоактуалізуючої особистості». Ця ідея – самовдосконалення особистості – здійснюються за рахунок розвитку групових відносин і створення особливої ситуації довірливого спілкування, в якій здійснюється усвідомлення себе та ін., обмін взаємовідчуттями, сприйняттям одне одного. К. Роджерс створив свою концепцію, спираючись на праці німецького психолога К. Левіна з «групової динаміки»; запропонував дві форми соціально-психологічного тренінгу: групи інтенсивного спілкування і групи організаційного розвитку (*Енциклопедія освіти,* 2008, с. 859).

Соціально-рольовий тренінг розглядається як метод навчання вирішенню внутрішніх конфліктів індивіда в ситуації відпрацювання навичок виконання тих чи інших соціальних функцій, вироблення і закріплення соціокультурних норм. До даного методу можна віднести близький до психодрами, так званий *ситуаційний тренінг*, спрямований на формування

тих чи інших соціальних умінь, необхідних у певних життєвих ситуаціях, зокрема при встановленні контакту з новими людьми. Цей вид тренінгу полягає в програванні конкретних епізодів, в яких один з учасників Т-групи (протагоніст) грає самого себе, а інші виступають в заданих психологом-тренером ролях, співвіднесених з певним сюжетом. Ситуаційний тренінг став подальшим розвитком ідей Дж. Морено в запропонованій ним *техніці соціодрами.*

Соціально-педагогічний тренінг розглядається як форма активного навчання, що має на меті сприяти соціалізації його учасників, інтеріоризації соціальних цінностей, набуттю ними актуальних соціальних навичок, досвіду вирішення соціальних ситуацій, сприяє формуванню соціальних компетентностей, а також може мати профілактичну спрямованість (Литовченко, 2020).

Програму *тренінгу «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей та пріоритетів»* розроблено для старшокласників. Вона може реалізовуватися у освітньому процесі закладу позашкільної освіти, виступати у якості однієї з форм роботи працівників психологічної служби у закладі загальної середньої освіти.

Заняття можуть відбуватися у звичайних/спеціальних/інклюзивних групах (програма передбачає *корекційно-розвитковий складник*). Отже, до занять можуть залучатися діти з особливими освітніми потребами (з порушеннями слуху, з порушеннями зору, з порушеннями опорно-рухового апарату та ін.); відповідно необхідно передбачити *умови* (наявність сурдоперекладача, архітектурна доступність аудиторій тощо). Також тренеру слід адаптувати *зміст занять*, враховуючи склад групи (слід уникати вправ, бесід, які можуть образити, принизити учасників, що мають певні порушення здоров’я, враховувати бажання самих учасників взяти участь в обговоренні певних тем; ретельно добирати вправи для розминки, рухавки тощо).

Програма тренінгу значною мірою має *профілактичну спрямованість*. У основу програми покладено особистісний підхід до соціальної профілактики,

що передбачає не лише надання актуальної інформації про соціальні небезпеки, формування відповідних навичок опору, але, передусім, вплив на свідомість, цінності, світогляд молодої людини.

Метою тренінгу є створення умов для соціального становлення учнів та профілактика відхилень у соціальному розвитку і поведінці особистості на основі позитивного самосприйняття, інтеріоризації цінностей, становлення світогляду.

Програма тренінгу містить два розділи.

1. *Сприяння самоусвідомленню, становленню світогляду та системи цінностей особистості* (заняття 1-6).

Завдання:

− створення умов для усвідомлення себе та засвоєння соціальних знань (про себе, суспільство, соціальні відносини, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), розвиток здатності орієнтуватися у подіях, що відбуваються в країні і світі;

− сприяння становленню суб’єктної позиції особистості (система ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства);

− допомога у визначенні життєвих цілей, побудові власного життєвого проєкту.

2. *Профілактика відхилень у соціальному розвитку і поведінці особистості* (заняття 7-12).

Завдання:

− виховання потреби у дотриманні здорового способу життя;

− формування увлення про комунікацію та її засоби, навичок успішної комунікації;

− сприяння усвідомленню учнями небезпеки негативного соціального впливу, формування навичок протистояти таким впливам;

− профілактика формування залежностей серед учнівської молоді.

Програма розрахована на 12 занять (кількість занять може бути збільшено). Кожне заняття триває від 1 години до 1 години 20 хвилин. Кількість учасників не має перевищувати 15 осіб.

Основні вимоги до тренінгового заняття

Структура заняття містить такі елементи *(сесії):* розминка, основний зміст, рефлексія з приводу заняття.

Розминка. Містить вправи, рухавки тощо, які сприяють активізації учасників групи, створенню невимушеної, доброзичливої атмосфери.

Основний зміст заняття. Містить лекції, ігри, дискусії, вправи, завдання, які допомагають зрозуміти і засвоїти головну тему заняття.

Рефлексія заняття. По завершенню заняття учасники мають змогу поділитися своїми почуттями, враженнями, думками.

На першому занятті приймаються правила групової роботи, додається вступна частина (ознайомлення з проблемою) і процедура знайомства учасників тренінгу.

Вправи, які включено до тренінгу, розроблено автором та запозичено в інших авторів (Анн, 2007; Асмолов, 2000; Никитина, 2007; Чаус, 2006; Організація роботи з розв’язання проблем насильства в школі, 2011; Роерден Лора Паркер Роерден, 2013 та ін.) й адаптовані відповідно до мети і завдань програми; дискусії та інші форми роботи розроблено автором.

Таким чином, умежах кожного заняття передбачено сесії, які містять різні форми роботи (дискусії, вправи, робота в групах, перегляд тематичних мультфільмів тощо).

Наприклад, у межах Заняття 10. Агресія. Булінг, кібербулінг - *Сесія 3. Обговорення питання гуманного ставлення до тварин*. Передбачає *Дискусію «Жорстоке поводження з тваринами».*

Тренер: Верховна Рада прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо впровадження гуманного ставлення до тварин)». Законом доповнено Кримінальний кодекс та Кодекс

про адміністративні правопорушення статтею "жорстоке поводження з тваринами".

Відповідно до прийнятого закону, жорстоке поводження визначається як «знущання над тваринами, в тому числі бездомними, що спричинило муки, що завдало їм фізичні страждання, тілесні ушкодження, каліцтва або призвело до загибелі». Також мова йде про нацьковування тварин одна на одну і на інших тварин, залишення домашніх і сільськогосподарських тварин напризволяще, в тому числі порушення правил утримання тварин. Жорстоке поводження з тваринами тягнуть за собою штраф або позбавлення волі (до 8 років у випадку, якщо зловмисник зробив це з особливою жорстокістю).

Обговорення.

– Чи є в нашому суспільстві така проблема? Чи вона важлива?
– Чи необхідний відповідний закон? Чи матиме він ефект?

Важлива теза – людина, яка здатна на безглузду жорстокість по відношенню до тварини, здатна на жорстокість і до людей.

Тренер підводить учасників до розуміння необхідності збереження дикої природи, а також гуманного ставлення до домашніх тварин. Пропонує обговорити приклади, розповісти про власних домашніх улюбленців. Наголошує на необхідності не лише любити власних чотирилапих друзів, але бути також відповідальними.

Перегляд тематичних мультфільмів (Kitbull (Pixar) та ін.)

«*Кітбуль*» - анімаційний короткометражний фільм Кіностудії Disney і Pixar. У ньому показано історію дружби бездомного котеняти і пітбуля. Режисером мультфільму виступила Розанна Саліван, а продюсером є Кетрін Гендріксон.

Наприклад, *Заняття 4. Я в суспільстві (Розділ І. Сприяння самоусвідомленню, становленню світогляду та системи цінностей особистості)*

Час проведення: 1 год 20 хв.

Мета: усвідомлення учнями глобальних соціальних проблем, становлення власної позиції щодо їх попередження та виправлення.

...Сесія 2. Усвідомлення учнями глобальних соціальних проблем. Формування уміння побачити і зрозуміти інших людей.

Дискусія

Мета: усвідомлення учнями соціальних проблем, формування власної позиції щодо їх попередження та виправлення.

Тренер: Продовжуючи нашу розмову, варто зауважити: людина – не лише індивідуальність, частина колективу (групи), вона – частина суспільтва. Сьогодні, у час глобалізації, не має проблем окремої країни, багато із серйозних проблем (пандемії, спричинені вірусами; екологічні проблеми, військові операції, приниження прав людини, застосування зброї масового ураження, і навіть наукові винаходи) стають спільними, набувають світового масштабу, оскільки так чи інакше впливають на всі інші країни і народи.

Дискусію доцільно проводити на основі переглянутого раніше кінофільма із соціальним змістом. Наприклад:

Елізіум: Рай не на Землі (США, 2013)

У 2154 є два класи людей: дуже багаті, живуть на чистій, створеної руками людини, космічної станції під назвою Елізіум і інші, що живуть на перенаселеній зруйнованої Землі. Безжалісний урядовець Міністр Роудс не зупиниться ні перед чим для застосування анти-імміграційних законів і збереження розкішного способу життя громадян Елізіума. Коли невдаху Макса заганяють в кут, він погоджується взяти на себе складну місію, яка в разі успіху не тільки врятує йому життя, але й може призвести до рівності цих поляризованих світів.

До речі, режисер Ніл Бломкамп засновував ідеї ідеального світу, існуючого окремо від зруйнованої Землі, на реальних джерелах: у 1970х роках люди серйозно обговорювали ідею про необхідність побудувати космічні станції і покинути Землю.

Питання дискусії:

− Чи важлива, на вашу думку, соціальна справедливість у суспільстві і як ви розумієте це поняття?

− Чи може існувати дійсно справедливе суспільство? За якими принципами воно має будуватися?

− Що ви думаєте про ідею «покинути зруйновану Землю/ країну і знайти більш придатне місце для життя»?

− Чи може людство прожитии без війн і воєнних конфліктів? Ваші прогнози на 50 років.

Наприклад, *Заняття 12. «*Ні» - залежності (попередження залежності від психоактивних речовин, інших залежностей) *(Розділ 2. Профілактика відхилень у соціальному розвитку і поведінці особистості*

Час проведення: 2 год 40 хв (можливо провести два заняття по 1 год 20 хв)

Мета: сприяння усвідомленню учасниками тренінгу небезпеки вживання психоактивних речовин; надання актуальної інформації про наркозалежність та її наслідки; вироблення навичок протистояння пропозиції спробувати наркотик; профілактика формування інших залежностей серед учнівської молоді на основі власного свідомого вибору.

Заняття містить такі сесії і фрми роботи:

Сесія 1. Розминка

Гра «Розплутування змії»

Сесія 2. Усвідомлення учасниками тренінгу небезпеки вживання психоактивних речовин; вироблення навичок відмовитися спробувати наркотик

Притча про тютюн Міні-лекція «Паління – норма чи соціальна проблема: як змінювалося ставлення до паління. Сучасні небезпеки» (презентація)

Дискусія

Робота в групах

Завдання: розробити проєкт роліку соціальної реклами (сюжет, цільова аудиторія), спрямованого на попередження куріння.

Міні-лекція «Залежність від психоактивних речовин. Наркотична залежність»

Сучасні небезпеки. Обговорення ситуацій. Коментарі лікарів (за матеріалами ЗМІ)

Інформація (лекція) інспектора ювенальної первенції про види покарання за виготовлення, розповсюдження, вживання наркотичних речовин

Дискусія

Вправи, програвання ситуацій на тему «Як відмовити у пропозиції спробувати наркотик»

Мета: допомога учасникам у освоєнні і відпрацюванні як загальних позитивних поведінкових навичок (конструктивне спілкування, вибір і прийняття рішення, опору зовнішньому тиску), так і ефективних поведінкових схем в ситуаціях наркогенного зараження.

Необхідно підкресли, що відповідно до сучасних підходів до соціальної профілактики, в першу чергу ми маємо на меті формування свідомої позиції учнів по відношенню до проблеми психологічного, соціального і фізичного здоров’я людини, здорового способу життя, неприйняття вживання психоактивних речовин. Доцільність же уваги до аспекту попередження першого контакту дитини з наркотичними речовинами зумовлено даними статистики про те, що більше третини неповнолітніх, які вже мають досвід використання наркотичних або токсикоманічних речовин, спробували перший раз речовину тільки тому, що не зуміли відмовитися, не знали, як правильно поводитись у обставинах, що склалися. Програвання ж дітьми варіантів відмови від провокуючого пропозиції сприяє формуванню у них певних поведінкових стереотипів, які реально здатні виконувати роль внутрішнього антинаркогенного бар'єру. Рольові ігри виявляються ефективними і під час роботи з неповнолітніми, які вже використали

психоактивні речовини, запобігаючи подальшому наркогенному зараженню дітей.

Отже метою тренінгових вправ і рольових ігор є допомогти учням у освоєнні і відпрацюванні як загальних позитивних поведінкових навичок (конструктивне спілкування, вибір і прийняття рішення, опору зовнішньому тиску), так і ефективних поведінкових схем в ситуаціях наркогенного зараження.

Примірна структура *рольової гри*, за М. Никитиною (2007), наступна:

− учням пропонується опис ситуацій наркогенного зараження (пропозиція спробувати наркогенний препарат), закінчення ситуації відсутнє;

− мікрогрупи учнів інсценують дану ситуацію, показують можливий варіант її закінчення;

− дається оцінка запропонованих варіантів закінчення ситуації.

У програмі використано зразкові варіанти завдань для рольових ігор з учнями 8-9 класів, запропоновані М. Никитиною (2007), зокрема:

1) мікрогрупі учнів (4-5 осіб) пропонується навести приклади ситуацій, коли варто йти на компроміс, а також межі компромісної поведінки. Необхідно виділити небезпечні боки компромісної поведінки (може призвести до негативних наслідків для свого здоров'я і здоров'я оточуючих; змушує порушувати власні принципи, переконання; може перешкодити реалізувати свої плани в майбутньому; небезпека «злитися із середовищем», «втратити себе») і її позитивні сторони (допомагає зберегти добрі стосунки з оточуючими, не заподіяти біль чи образу близькій людині, дає можливість, поступившись у малому, домогтися надалі успіху тощо).

2) Педагог пропонує учням сісти в коло. Підлітки заздалегідь домовляються про конкретні пропозиції, які вони будуть робити ведучому (педагогу). Наприклад, *пропозиція відправитися на прогулянку до лісу.* Ведучий кидає м’ячик будь-кому з членів групи, той у свою чергу робить ведучому пропозицію. Кожного разу ведучий відповідає відмовою, однак у кожному випадку відмова має різну спрямованість:

− на зовнішні обставини («Я не можу відправитися до лісу, бо у мене немає підходящої одягу»);

− на того, хто пропонує («Я не буду себе почувати впевнено в лісі з тобою»);

− на пропозицію («Я не люблю гуляти в лісі»).

Учні повинні самостійно визначити, чим різні види відмови відрізняються один від іншого. Потім кожен з учасників групи придумує свій варіант пропозиції для ведучого. Пропозицію робить той учасник групи, якому ведучий кидає м'ячик. На всі пропозиції ведучий відповідає відмовою, однак використовує її різні варіанти (в залежності від вмісту). Учасники групи мають виділити основні характеристики того чи іншого варіанту, визначити його переваги та недоліки.

Коротко ці характеристики можуть бути записані на слайді:

− відмова-угода («Ви не хочете випити чаю?» – «Дякую, але мені так незручно вас утруднювати»);

− відмова-обіцянка («Підемо завтра в театр». – «Із задоволенням, але завтра у мене курси»);

− відмова-альтернатива («Підемо завтра в басейн». – «Ні, я не люблю плавати. Давай краще погуляємо в лісі»);

− відмова-заперечення («Ні, я не піду на байдарці, тому що боюся води»).

3) Учні поділяються на міні-групи (по 3 особи). Кожна група отримує завдання – інсценувати конкретну ситуацію наркогенного зараження (зміст ситуацій може бути сформульовано на основі розповідей самих підлітків). Для кожної конкретної ситуації повинен бути вибраний певний варіант відмови, який зображується учасниками. Решта учнів визначають ефективність обраного варіанта за наступними показниками: а) реальна можливість уникнути проб наркогенного препарату; б) можливість уникнути конфлікту з тим, хто пропонує.

Варіант аналізованих ситуацій:

«У двері подзвонили. Інга відкрила двері - на порозі стояла Дарина, її давня (ще з дитсадівських часів) подруга. Дівчата сіли на кухні і почали жваво обговорювати новини. «Слухай, Інга, давай покуримо», – запропонувала Дарина. «Давай, – погодилася Інга, – зараз тільки сигарети принесу». – «Та не треба, у мене є, правда з травичкою, адже ти такі ще не пробувала?» – «Ні», – розгубилася Інга. «Слухай, такий кайф, і безпечно зовсім! На, спробуй!» – і Дарина протягнула Інзі сигарету» (Никитина, 2007).

− Оптимальна схема поведінки: відмова – спроба переконати подругу в необхідності відмови від використання наркотику – у випадку, якщо переконання не подіяли – прохання ніколи не звертатися з подібною пропозицією (Никитина, 2007).

Утім, варто підкреслити, що застосування наведених вправ поза системою формування свідомої позиції вихованців стосовно проблеми є не тільки недоцільним, але навіть може зашкодити вирішенню профілактичних задач.

Таким чином, можливо узагальнити, що зміст та актуалізовані методи роботи у межах технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у закладах позашкільної освіти передбачає вирішення двох основних задач: соціального розвитку особистості та соціально-педагогічної профілактики труднощів соціалізації та порушень у соціальному розвитку особистості.

5.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

У параграфі представлено аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи. Після проведення формувального етапу експерименту проводилися заключні зрізи, які мали на меті з’ясувати стан соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) за визначеними критеріями: соціальні знання (про суспільство, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), засвоєння соціальних ролей (учня, члена сім’ї, члена суспільства), соціальна позиція (система ставлень,

прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу), наявність орієнтовної життєвої перспективи (здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього), соціальні уміння (прийняття групової мети, прийняття нормативного способу діяльності групи, мобільність у виконанні спільної діяльності, якісне виконання своєї частини роботи, самооцінка у контексті спільної діяльності).

Робота здійснювалася за методикою, яка застосовувалася нами на констатувальному етапі експерименту. Було використано комплекс методів та діагностичних методик: методика «Q-сортування» (В. Стефансон) (модифікований варіант), метод спостереження за поведінкою учнів під час спільної діяльності з метою виявлення сформованості соціальних умінь; методику «Незавершені речення»; авторські методиками «Соціальне становлення особистості» (2012); «Соціальні та особистісні цінності» (2015), бесіди.

Зазначимо, що матеріали *формувального експерименту*, які впроваджувалися у освітній процес у межах технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у закладі позашкільної освіти (розроблені та апробовані навчальні програми з позашкільної освіти («Юні журналісти» (2013), «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)» (Панченко, &Литовченко, 2017); «Дискусійний клуб старшокласників “Точка зору“» (2020) та програма соціально-педагогічного тренінгу «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей і пріоритетів» (2020); форми і методи роботи (дискусії, тренінгові вправи, аналіз ситуацій, аналіз документальних джерел, проєктування, захист творчих завдань, учнівська конференція, конкурси, акції, презентації, обговорення соціальних ідей кінофільмів, перегляд тематичних мультфільмів тощо) були спрямовані на вирішення двох провідних задач:

–соціальний розвиток особистості, становлення соціальної позиції особистості;

–соціально-педагогічна профілактика труднощів соціалізації та порушень у соціальному розвитку особистості.

У ході апробації навчальних програм наскрізно реалізовувалася провідна педагогічна ідея соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти – *створення інклюзивного освітнього середовища, дружнього до дітей*.

Реалізацію навчальних програм з позашкільної освіти та програми соціально-педагогічного тренінгу представлено у параграфі 5.2. У змісті цього параграфу вважаємо за доцільне розкрити особливості створення у закладі позашкільної освіти *інклюзивного освітнього середовища, дружнього до дітей.*

Створення *інклюзивного освітнього середовища, дружнього до дітей*, ми розглядаємо в контексті реалізації соціально-педагогічного потенціалу ЗПО, а також у якості провідної ідеї технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники). В основі такого підходу дві основні позиції.

По-перше, відповідно до сучасних міжнародних документів (Конвенція ООН про права дитини (1989); Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010) тощо) у контексті міжнародних підходів соціальної педагогіки/соціальної роботи розглядається створення дружнього до дітей середовища.

Друга позиція – актуальність інклюзивного освітнього середовища. У контексті загальних освітніх змін до Закону України «Про позашкільну освіту» (2000) внесено відповідні зміни, визначено поняття «індивідуальна програма розвитку», «інклюзивне навчання», «інклюзивне освітнє середовище», «особа з особливими освітніми потребами»; до основних завдань позашкільної освіти (ст.8) включено «розвиток інклюзивного освітнього середовища…». Отже, таке поняття відповідає сучасній термінології міжнародних документів у галузі соціальної роботи, відбиває

специфіку позашкільної освіти, є суттєвим у межах проблеми нашого дослідження.

Загалом ми розглядаємо *інклюзивне освітнє середовище, дружнє до дітей,* як середовище, у якому соціальне становлення підлітка, старшокласника у закладі позашкільної освіти відбувається у комфортних психологічних умовах, в основі яких повага гідності кожної особистості, віра в її особистісний потенціал; зумовлює рівні умови для дітей різних соціальних груп (обдарованих, дітей з особливими освітніми потребами, дітей вразливих груп або тих, що, опинилися у складних життєвих обставинах).

Ми враховували, що створення *інклюзивного освітнього середовища, дружнього до дітей* у ЗПО залежить від значної кількості чинників, суттєвим серед яких є відповідна підготовленість і вмотивованість педагогів ЗПО, інших суб’єктів соціально-педагогічного супроводу. Таким чином, нами розроблено лекції на відповідну тему у межах курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників (на базі НЕНЦ учнівської молоді); виступи, презентації (на всеукраїнських нарадах директорів ЗПО, семінарах для методистів тощо).

Результатом такої роботи у експериментальних закладах позашкільної освіти стало не лише ознайомлення педагогів із ключовими аспектами проблеми (нормативним, термінологічним, методичним), але також підвищення вмотивованості до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. Про це свідчать результати опитування педагогів ЗПО (Київський Палац дітей та юнацтва, Кіровоградський обласний центр дитячої та юнацької творчості, Сумський обласний центр позашкільної освіти та роботи з талановитою молоддю, понад 250 педагогів) (2018-2019). Зокрема:

– більшість педагогів працює з дітьми з ООП (51,4%) , не працює – 29,7%, планують – 18,9%;

– переважна більшість педагогів працює з дітьми, які перебувають у СЖО чи мають проблеми з поведінкою (67,6%), не працює – 24,3%,

планують – 8,1%.

– На запитання «Чи реалізуються у Вашому закладі спеціальні програми/проєкти для таких категорій дітей?» – так (27,0%), ні – 37,9%, планують – 18,9%.

– На запитання «Із якими труднощами пов’язана освіта дітей із ООП?» отримали такі відповіді: відсутність фахівців (медичного працівника, асистента вчителя, ін.) – 8,1%; відсутність умов (безбар’єрне середовище) – 10,8%.

Серед відповідей була лише одна, що свідчить про відсутність мотивації педагога до роботи з дітьми з ООП:

«Заклад освіти орієнтований на перемоги, демонстрацію результатів освітнього процесу, такі діти орієнтовані на процес. Такі діти більш виняток, ніж правило».

Отже, узагальнено, що більшість педагогів експериментальних закладів працює з дітьми з особливими освітніми потребами, водночас організація *інклюзивної освіти* у закладах позашкільної освіти пов’язана з труднощами, серед яких: відсутність фахівців (медичного працівника, асистента вчителя та ін.), відсутність умов (безбар’єрне середовище); переважна більшість педагогів працює (або планують) з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах чи мають проблеми з поведінкою, здійснюють профілактичну роботу. Сучасних практичних матеріалів для такої роботи недостатньо.

На рівні учнівського колективу педагоги відзначили, що інклюзивне освітнє середовище не лише сприяє соціалізації учнів з ООП, але має позитивний вплив на всіх учнів ЗПО. Зокрема, учні усвідомлюють, що кожна людина має свої індивідуальні особливості, у деяких дітей є особливі потреби, але це не свідчить, що вони «гірші» або «кращі», не зумовлює їхню ізоляцію, а лише передбачає адаптацію середовища, змісту навчання тощо. Таким чином, змінюються цінності, система ставлень учнів, що сприяє становленню просоціальної суб’єктної позиції.

Після завершення формувального експерименту перевірка за критерієм

«соціальні знання» – засвідчила, що учні, які навчалися у творчих об’єднаннях за навчальною програмою «Дискусійний клуб старшокласників “Точка зору“», були учасниками соціально-педагогічного тренінгу «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей і пріоритетів» набули соціальних знань (про суспільство, соціальні відносини, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), краще орієнтуються у подіях, що відбуваються в країні і світі, зокрема:

- за результатами першого року навчання (відповідно до програми) учні набули та поглибили знання про: основні правила ведення дискусії, толерантного спілкування; значення гідності в житті людини і суспільства; приклади національної гідності українців; сутність соціального впливу, соціальних установок і як протистояти соціальним впливам; поняття «толерантність» та «інтолерантність»; жорстоке поводження з тваринами як соціальну проблему; сутність та значення фізичного, психічного, духовного і соціального здоров’я людини; соціальне значення та специфіку професії журналіста (жанровий різновид журналістських творів, специфіку інформаційного повідомлення, інтерв'ю); сутність і організацію соціологічного дослідження; основні етапи роботи в процесі збору первинних даних; методи соціологічного дослідження.
- За результатами другого року навчання учні поглибили знання про:

основні соціальні ролі людини; особливості сім'ї і батьківства; навички для професійного успіху («hard skills» та «soft skills»); сутність та значення концепції сталого розвитку суспільства в сучасному світі; значення почуттів та емоцій у житті людини; особливості успішної комунікації; ознаки і небезпеку булінгу, кібербулінгу; як діяти в ситуації цькування; небезпеку залежності від психоактивних речовин, інших залежностей; якості, які допоможуть залишатися незалежним; особливості соціального проєкту, типову структуру проєкту; основні етапи роботи над проєктом.

Таким чином, учні не лише поглибили соціальні знання, але набули досвіду формулювати і відстоювати власну точку зору, власну позицію, вести

дискусію, поводитися гідно і поважати гідність інших; брати участь у підготовці і реалізації соціального проєкту тощо. Динаміку за відповідним критерієм подано у таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Динаміка рівнів соціального становлення учнів 8-11 класів закладів позашкільної освіти до та після формувального етапу експерименту (у %)

Критерій	**Рівні**	**Контрольна група *(n=139)***			**Експериментальна група *(n=139)***		
		до експ.	після експ.	динаміка	до експ.	після експ.	динаміка
Соціальні знання	Високий	41,7	45,3	**+3,6**	43,2	57,6	**+14,4**
	Середній	28,1	30,0	**+2,9**	28,0	38,1	**+10,1**
	Нижче сер.	30,2	23,7	**-6,5**	28,8	4,3	**-24,5**
	Низький	-	-		-	-	

За критерієм «*наявність орієнтовної життєвої перспективи»* (здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього) - заключні зрізи підтвердили, що учні набули і поглибили знання про професії/сфери діяльності, які сприяють висвітленню та вирішенню соціальних проблем, власні особистісні якості і особистісні ресурси; мали можливість усвідомити важливість прогнозувати власне майбутнє. Цьому сприяла відповідна тематика у межах змісту навчальних програм з позашкільної освіти та програми соціально-педагогічного тренінгу «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей та пріоритетів». Зокрема, у межах *теми «Побудова власного життєвого проєкту»* вирішенню відповідних завдань сприяла участь підлітків, старшокласників у:

*Вправі «Девіз» (*Учні формулюють девіз, який би відображав їхнє життєве кредо, ставлення до світу в цілому і до себе особисто. Формулювання девізу примушує сконцентруватися на головному: що я ціную в житті, заради чого живу, що для мене найдорожче. Пошук відповідей на ці запитання допомагає більш чітко усвідомити життєві цілі.)

Вправі «Художній фільм» (учням пропонується уявити себе режисером власного життя, уявити себе героєм кінофільму, написати сценарій).

Бесіді «Як реалізувати власний життєвий проєкт?» тощо.

Представимо результати контрольного зрізу за критерієм «*наявність орієнтовної життєвої перспективи»*. За результатами аналізу відповідей респондентів можливо констатувати, що більша частина учнів *замислюються про власне майбутнє, мають плани на майбутнє* (53,2%); 28,1% учнів зазначили, що «замислюються, але прогнозувати не можуть»; 3,6% – не уявляють власного майбутнього; лише 2,9% – «не замислювалися про майбутнє».

Серед цінностей, які є найбільш важливими для майбутнього респондентів, на перших позиціях: сім'я (родина, щасливе життя у сім'ї); здоров'я (здоров'я близьких); а також: матеріальне благополуччя; робота, кар'єра; можливість самореалізації (можливість займатися улюбленою справою, творчість); освіта; друзі (оточення друзів); любов ; свобода (свобода творчості, свобода мислення) та ін. (Учні мали назвати п'ять цінностей).

Динаміку за відповідним критерієм подано у таблиці 5.2.

Таблиця 5.2

Динаміка рівнів соціального становлення учнів 8-11 класів закладів позашкільної освіти до та після формувального етапу експерименту (у %)

Критерій	**Рівні**	**Контрольна група *(n=139)***			**Експериментальна група *(n=139)***		
		до експ.	після експ.	динаміка	до експ.	після експ.	динаміка
Наявність орієнтовної життєвої перспективи	Високий	43,2	43,9	**+0,7**	41,7	53,2	**+11,5**
	Середній	32,4	33,1	**+0,7**	34,5	40,3	**+5,8**
	Нижче сер.	24,4	23,0	**-1,4**	23,8	6,5	**-17,3**
	Низький	-	-	-	-	-	

За критерієм *«соціальна позиція»* (система ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства, прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу) результати експерименту засвідчили позитивні зміни у ставленнях учнів, що зумовлено декількома чинниками, серед яких:

вплив середовища закладу позашкільної освіти, яке ми проєктували як *інклюзивне освітнє середовище, дружнє до дітей*. Таким чином, для учнів, які взяли участь в експерименті, набули більшої ваги національно-

патріотичні цінності, змінилося ставлення до дітей, які мають особливі освітні потреби чи відрізняються індивідуальними особливостями тощо;

вплив змісту, форм і методів у межах технології соціально-педагогічного супроводу, зокрема змісту навчальних програм з позашкільної освіти, програми соціально-педагогічного тренінгу «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей та пріоритетів» тощо.

На констатувальному етапі дослідження (2012) було отримано наступні дані: *48,8 % учнів відповіли, що хотіли б жити в іншій країні.* Не хотіли б жити в іншій країні 32,2% опитаних; «складно відповісти» було 13,2%; не замислювалися про це 5,8% респондентів. Таким чином, серед свідомих, націлених у майбутнє учнів (підлітки, старшокласники) майже половина бачили можливості для самореалізації в іншій країні.

Відтак, у ході формувального етапу одним із важливих принципів соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів був принцип *національної спрямованості*, що передбачає формування національної самосвідомості, виховання любові до рідної землі, українського народу, шанобливого ставлення до його культури; поваги до культури всіх народів, які населяють Україну; здатності зберігати свою національну ідентичність, пишатися приналежністю до українського народу, брати участь у розбудові та захисті своєї держави (*Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді*, 2015). Таким чином, відповідна тематика у межах змісту розроблених навчальних програм з позашкільної освіти сприяла вирішенню таких завдань.

Зокрема, серед основних завдань навчальної програми *«Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)* наступні: виявлення та розвиток потенційних можливостей кожної дитини, формування лідерських якостей, створення умов для самореалізації особистості; виховання свідомих громадян України, які люблять свою країну, прагнуть сприяти її розвитку і є достатньо компетентними для цього та ін. Відповідно реалізація програми розпочинається з вивчення теми «Я –

громадянин України. Активна життєва позиція громадянина. Відповідальність лідера».

Про соціальну позицію учнів ми могли судити за результатами аналізу відповідей на запитання анкети. Відповідно даних дослідження, для переважної більшості респондентів *важливим є посісти власне місце в сучасному суспільстві* (79,5%); це «не є актуальним» лише для 4,4%; «складно відповісти» було 8,6%; «не замислювалися» про це 7,8%.

Щодо показника «*прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу»* (спрямованість на самореалізацію у соціальній діяльності; готовність сприяти у рішенні соціальних проблем) особливо значущим було не лише обговорення соціальних проблем у межах дискусій, відповідної тематики у межах навчальних програм, але також залучення учнів до реалізації соціальних проєктів, участі у соціальних акціях тощо. Дані щодо *прагнення до реалізації соціального потенціалу* ми отримали з відповідей учнів, які мали продовжити тезу «Якщо б я мав відповідні можливості, то я …». Динаміку за критерієм *«соціальна позиція»* подано у таблиці 5.3.

Таблиця 5.3

Динаміка рівнів соціального становлення учнів 8-11 класів закладів позашкільної освіти до та після формувального етапу експерименту (у %)

Критерій	**Рівні**	**Контрольна група *(n=139)***			**Експериментальна група *(n=139)***		
		до експ.	після експ.	динаміка	до експ.	після експ.	динаміка
Соціальна позиція особистості	Високий	51,8	53,9	**+2,1**	50,3	63,3	**+13,0**
	Середній	28,8	31,7	**+2,9**	28,1	35,2	**+7,1**
	Нижче сер.	19,4	14,4	**-5,0**	21,6	1,5	**-20,1**
	Низький	-	-	-	-	-	

Розвитку *соціальних умінь* учнів (прийняття групової мети, прийняття нормативного способу діяльності групи, мобільність у виконанні спільної діяльності, якісне виконання своєї частини роботи, самооцінка у контексті спільної діяльності) сприяла тематика у межах розроблених навчальних та тренінгових програм («Мої соціальні ролі», «Я – член групи, команди» та ін.). У межах кожного заняття передбачено поетапне формування означених умінь (1) формування відповідних знань; 2) усвідомлення значення та

розвиток мотивації до прийняття соціальних вимог групи, команди; 3) створення ситуації для реалізації соціальних умінь у реальній соціальній поведінці). Динаміку за критерієм *«соціальні уміння»* подано у таблиці 5.4.

Таблиця 5.4

Динаміка рівнів соціального становлення учнів 8-11 класів закладів позашкільної освіти до та після формувального етапу експерименту (у %)

Критерій	**Рівні**	**Контрольна група *(n=139)***			**Експериментальна група *(n=139)***		
		до експ.	після експ.	динаміка	до експ.	після експ.	динаміка
Соціальні уміння	Високий	45,3	46,0	**+0,7**	46,8	61,2	**+14,4**
	Середній	28,8	34,6	**+5,8**	28,8	33,1	**+4,3**
	Нижче сер.	25,9	19,4	**-6,5**	24,4	5,7	**-18,7**
	Низький	-	-		-	-	

Під час проведення контрольного зрізу було проаналізовано кількісні значення рівнів соціального становлення учнів 8-11 класів; установлено відповідну динаміку показників (таблиця 5.5).

Таблиця 5.5

Динаміка рівнів соціального становлення учнів 8-11 класів закладів позашкільної освіти до та після формувального етапу експерименту (у %)

Критерії	**Рівні**	**Контрольна група *(n=139)***			**Експериментальна група *(n=139)***		
		до експ.	після експ.	динаміка	до експ.	після експ.	динаміка
Соціальні знання	Високий	41,7	45,3	**+3,6**	43,2	57,6	**+14,4**
	Середній	28,1	30,0	**+2,9**	28,0	38,1	**+10,1**
	Нижче сер.	30,2	23,7	**-6,5**	28,8	4,3	**-24,5**
	Низький	-	-		-	-	
Засвоєння соціальних ролей	Високий	51,1	54,7	**+3,6**	50,3	61,8	**+11,5**
	Середній	27,3	29,5	**+2,2**	26,6	35,2	**+8,6**
	Нижче сер.	21,6	15,8	**-5,8**	23,1	3,0	**-20,1**
	Низький	-	-		-	-	
Соціальна позиція особистості	Високий	51,8	53,9	**+2,1**	50,3	63,3	**+13,0**
	Середній	28,8	31,7	**+2,9**	28,1	35,2	**+7,1**
	Нижче сер.	19,4	14,4	**-5,0**	21,6	1,5	**-20,1**
	Низький	-	-		-	-	
Наявність орієнтовної життєвої перспективи	Високий	43,2	43,9	**+0,7**	41,7	53,2	**+11,5**
	Середній	32,4	33,1	**+0,7**	34,5	40,3	**+5,8**
	Нижче сер.	24,4	23,0	**-1,4**	23,8	6,5	**-17,3**
	Низький	-	-		-	-	
Соціальні уміння	Високий	45,3	46,0	**+0,7**	46,8	61,2	**+14,4**
	Середній	28,8	34,6	**+5,8**	28,8	33,1	**+4,3**
	Нижче сер.	25,9	19,4	**-6,5**	24,4	5,7	**-18,7**
	Низький	-	-		-	-	

Для визначення середньої кількісної характеристики рівнів соціального становлення учнів 8-11 класів виводили середнє арифметичне результатів, одержаних за кожним із критеріїв, за формулою:

$$X = \frac{X_1 + X_2 + X_3 + \ldots X_N}{N} = \frac{\sum X_i}{N},$$

де X – середнє арифметичне, $X_1+X_2+X_3+\ldots X_N$ *– отримані цифрові дані за критеріями соціального становлення учнів, N– кількість критеріїв.*

Здобуті дані дали змогу виявити динаміку рівнів соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) від початку формувального етапу експерименту до його завершення. У ЕГ кількість учнів з високим (просоціальним) рівнем зросла на 13,0%. Спостерігалося зменшення чисельності учнів, яких ми віднесли до рівня нижче середнього (на 20,1%). У КГ не було виявлено суттєвих змін щодо рівнів соціального становлення за всіма критеріями від початку до завершення формувального етапу експерименту (таблиця 5.6).

Таблиця 5.6

Динаміка рівнів соціального становлення учнів 8-11 класів закладів позашкільної освіти до та після формувального етапу експерименту (у %)

Рівні	**Контрольна група *(n=139)***			**Експериментальна група *(n=139)***		
	до експ.	після експ.	динаміка	до експ.	після експ.	динаміка
Високий	51,8	53,9	**+2,1**	50,3	63,3	**+13,0**
Середній	28,8	31,7	**+2,9**	28,1	35,2	**+7,1**
Нижче сер.	19,4	14,4	**-5,0**	21,6	1,5	**-20,1**
Низький	-	-		-	-	

Отже, за результатами дослідно-експериментальної роботи засвідчуємо ефективність технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у закладах позашкільної освіти та розроблених у її межах змісту і методів. Зокрема, упровадження технології сприяло не лише засвоєнню учнями соціальних знань, розвитку соціальних умінь, але також реалізації соціального

потенціалу учнів (участь у соціальних акціях, проєктах тощо), загалом зумовило збільшення кількості учнів із високим (просоціальним) рівнем.

Варто підкреслити, що за результатами усіх етапів експерименту (констатувальний, формувальний) учнів із *низьким (асоціальним) рівнем* не виявлено. Такий розподіл можливо пояснити декількома чинниками, насамперед тим, що відповідно до одного із основних принципів позашкільної освіти – принципу *добровільності* – до закладів позашкільної освіти більшою мірою приходять учні (старші підлітки, старшокласники), які вже мають певну спрямованість у майбутнє, достатньо свідому позицію. Залучення до позашкільної освіти учнів із схильністю до асоціальних вчинків, девіантної поведінки - питання на часі, зважаючи на значний потенціал ЗПО у попередженні і корекції порушень у соціальному розвитку особистості.

Особливого значення у ході формувального експерименту набуло створення інклюзивного освітнього середовища, дружнього для дітей; серед принципів соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів у полі особливої уваги – принцип національної спрямованості, що також зумовило позитивну динаміку рівнів соціального становлення учнів.

5.4. Підготовка майбутніх фахівців соціальної сфери до вирішення соціально-педагогічних задач соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти

Однією з позицій гіпотези дослідження є припущення про важливість у контексті проблеми підготовки майбутніх соціальних педагогів/соціальних працівників до соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів у закладах освіти. Варто зазначити, що на сучасному етапі підготовка соціальних працівників здійснюється на основі Стандартів вищої освіти (2019). В Університетах діють кафедри соціальної педагогіки, соціальної педагогіки та соціальної роботи, соціальної реабілітації та соціальної педагогіки, соцільної педагогіки та психології тощо.

Різні аспекти проблеми професійної освіти соціальних

працівників/соціальних педагогів знайшли відображення у наукових працях із соціальної педагогіки, теорії соціальної роботи (Безпалько, 2006; Вайнола, 2009; Петрочко, 2010; Галагузова, 2001; Звєрєва, 1998, Іванова, 2013; Капська, 2003; Карпенко, 2004; Кольченко, 2013; Лактіонова, 1999; Міщик, 1997; Мудрик, 2000; Сейко, 2020; Харченко, 1999 та ін.). Зокрема, Ж. Петрочко (2010) розглядає підготовку майбутніх соціальних педагогів до соціально-педагогічного забезпечення прав дітей; К. Кольченко (2013) висвітлює актуальну проблему підготовки соціальних працівників у інклюзивному освітньому середовищі Університету «Україна»; В. Вайнола (2009) обґрунтовує педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога.

У контексті нашого дослідження *підготовку майбутніх соціальних педагогів/соціальних працівників* до соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів у закладах освіти розглядаємо як формування системи компетентностей, особистісних і професійних якостей, мотивів і цінностей майбутнього соціального педагога, що є передумовами успішного вирішення відповідних соціально-педагогічних задач (за Петрочко, 2010).

Аналізуючи результат такої підготовки, необхідно визначити ряд показників готовності майбутніх соціальних педагогів/ соціальних працівників до соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів у закладах освіти:

− соціально-педагогічні знання (знання в обсязі вищої освіти зі спеціальностей «Соціальна педагогіка», «Соціальна робота»; сучасні міжнародні підходи і концепції соціальної роботи/ соціальної педагогіки; основні закономірності становлення особистості дитини на різних вікових етапах; цілі, принципи, зміст, форми, методи, засоби освітньо-виховної роботи в освітньому середовищі; сучасний стан і тенденції розвитку освіти України);

− соціально-педагогічні уміння (вміння застосовувати професійні знання в практичній діяльності, враховуючи специфіку освіти; вміння

вирішувати соціально-виховні задачі);

− особистісні і професійні якості (спрямованість на соціально-педагогічну роботу з дітьми і молоддю, участь у вирішенні питань соціального виховання; ціннісні орієнтації, спрямовані на всебічний культурний, духовний розвиток людини як особистості тощо).

Варто зазначити, що відповідно до сучасних стандартів вищої освіти, освітньо-професійними програми визначається перелік компетентностей майбутніх фахівців. Наприклад, відповідно до *Освітньо-професійної програми підготовки молодшого спеціаліста (початковий цикл) – «Молодший спеціаліст» за спеціальністю 231 «Соціальна робота», галузі знань 23 «Соціальна робота», кваліфікації «молодший спеціаліст із соціальної роботи»* (Університет «Україна») визначено такий перелік компетентностей:

Інтегральна компетентність: Здатність самостійно і комплексно розв'язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми в галузі соціальної роботи.

Загальні компетентності:

ЗК 1. Уміння аналізувати й оцінювати найважливіші досягнення етнічної, європейської та світової науки й культури, орієнтуватися в сучасному культурному просторі.

ЗК 2. Уміння розглядати суспільні явища в розвитку і конкретних історичних умовах і розуміти сутність та принципи розвитку суспільства, природи і мислення.

ЗК 3. Уміння аналізувати, оцінювати і прогнозувати соціальні, економічні, правові, політичні, екологічні, культурні та інші події та явища.

ЗК 4. Уміння застосовувати засоби й технології міжкультурної взаємодії.

ЗК 5. Уміння користуватися рідною та іноземними мовами, доцільно застосовувати мовленнєві навички та норми відповідної мовної культури, символіку, тексти в процесі комунікації.

ЗК 6. Уміння застосовувати методи виховання та самовиховання, які орієнтовані на систему індивідуальних, національних і загальнолюдських цінностей.

ЗК 7. Уміння опановувати й реалізувати моделі толерантної поведінки та стратегії конструктивної діяльності в умовах культурного, мовного, релігійного розмаїття.

Фахові компетентності

ФК 1. Уміння визначати власне місце в житті суспільства, проектувати стратегії свого життя з урахуванням інтересів і потреб різних соціальних

груп, індивідуумів відповідно до соціальних норм і правил, наявних в українському суспільстві, та інших чинників.

ФК 2. Уміння адаптуватися у різних соціальних ситуаціях; вільно володіти вербальними і невербальними засобами спілкування; враховувати такі психологічні складові особистості як цінності, мотиви, настанови, переконання, здібності при здійсненні професійної діяльності.

ФК 3. Уміння визначати індивідуально-типологічні особливості й емоційний стан інших людей, обирати адекватні способи спілкування й реалізувати їх у процесі взаємодії.

ФК 4. Уміння спільно визначати цілі діяльності, планувати, розробляти й реалізовувати соціальні проекти і стратегії індивідуальних та колективних дій.

ФК 5. Уміння застосовувати технології трансформації та конструктивного розв'язання конфліктів, досягнення консенсусу, брати на себе відповідальність за прийняті рішення та їх виконання.

…ФК 8. Уміння володіти методиками збереження та зміцнення фізичного та психічного стану людини та способами надання першої медичної допомоги.

Варто зазначити, що цією освітньо-професійною програмою, окрім інших, передбачено вивчення дисциплін: Психологія, Загальна педагогіка, Педагогічна майстерність, Соціальна педагогіка, а також Психологія сім'ї (що важливо в контексті сучасного сімейно орієнтованого підходу у соціальній роботі/ соціальній педагогіці).

Коротко схарактеризуємо розроблений нами *Силабус та навчальну програму з дисципліни «Соціальна педагогіка»* (відповідно до Освітньо-професійної програми першого рівня вищої освіти - «Бакалавр» за спеціальністю 231 «Соціальна робота», галузі знань – 23 «Соціальна робота», кваліфікації «бакалавр соціальної роботи» Відкритиого міжнародного університету розвитку людини «Україна») (Литовченко, 2020) (Додаток Ж).

Мета: сформувати у студентів основні теоретичні знання у галузі соціальної педагогіки, методів і технологій соціально-педагогічної діяльності, навчити їх практичному застосуванню.

Завдання:

Формування та розвиток компетентностей студентів:

Інтегральної:

здатність розв’язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів соціальної педагогіки/соціальної роботи;

Загальних:

1. Здатність реалізувати свої права і обов’язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.

2. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство.

3. Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.

4. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

5. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

6. Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово у професійній діяльності.

7. Здатність вчитися й оволодівати сучасними знаннями.

8. Здатність діяти соціально відповідально та свідомо.

Спеціальних:

1. Знання і розуміння сутності, значення соціально-педагогічного напряму соціальної роботи.

2. Здатність прогнозувати перебіг різних соціальних процесів.

3. Здатність до аналізу соціально-психологічних явищ, процесів становлення, розвитку та соціалізації особистості, розвитку соціальної групи і громади.

4. Здатність розробляти шляхи подолання соціальних проблем і знаходити ефективні методи їх вирішення.

5. Здатність до надання допомоги та підтримки клієнтам із врахуванням їх індивідуальних потреб, вікових відмінностей, гендерних, етнічних та інших особливостей.

6. Здатність ініціювати соціальні зміни, спрямовані на піднесення соціального добробуту.

7. Здатність дотримуватися етичних принципів та стандартів соціальної роботи.

8. Здатність до генерування нових ідей та креативності у професійній сфері.

9. Здатність здійснювати соціальну підтримку клієнтів в умовах інклюзивного соціального й освітнього середовища.

10. Здатність до гуманістичної педагогічної взаємодії на основі особистісно орієнтованого підходу.

Програма навчальної дисципліни складається з таких *змістових модулів*:

1. Загальні основи соціальної педагогіки. (Висвітлюються міжнародні стандарти соціальної педагогіки/соціальної роботи; соціальна педагогіка як наука і сфера практичної діяльності; основні поняття соціальної педагогіки, професійна діяльність соціального педагога; соціальний розвиток дитини на різних вікових етапах.)

2. Методи і технології соціально-педагогічної роботи. (Висвітлюються форми і методи роботи соціального педагога. Соціально-педагогічні технології. Діагностичні технології в роботі соціального педагога. Технології профілактичної соціально-педагогічної діяльності. Технології соціальної реабілітації. Технологія консультування. Технології посередництва, волонтерства. Технології організації дозвілля.)

3. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молодю в умовах сучасних викликів. (Актуальні напрями соціально-педагогічної роботи у конфліктний та постконфліктний період. Діагностичний та корекційний інструментарій для працівників психологічної служби системи освіти.)

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 150 годин / 5 кредити

ECTS.

Отже, у межах викладання дисципліни в Університеті «Україна» (2012-2020), окрім визначених програмних компетентностей, зверталася увага на здобуття студентами знань про особливості соціального розвитку дитини на різних вікових етапах, соціального становлення особистості; про специфіку роботи в різних типах освітніх установ, зокрема, закладах позашкільної освіти, а також соціально-педагогічні технології, актуальні для позашкільної освіти.

Під час семінарських занять, індивідуальної навчально-дослідницької та самостійної роботи особливий акцент було зроблено не лише на здобуття студентами досвіду практичного розв'язання соціально-виховних і соціально-педагогічних задач, а також усвідомленню ролі позашкільних занять у соціальному становленні особистості; формуванню мотивації на соціально-педагогічну роботу з дітьми і молоддю. Цьому сприяли, зокрема, наступні *творчі завдання:*

1. Написати есе «Вимоги до професійних і особистісних якостей соціального педагога».
2. Написати есе «Чому я хотів би/ не хотів би працювати соціальним педагогом».
3. Написати есе «Роль закладів позашкільної освіти у соціалізації дітей та молоді, попередженні соціальних проблем».
4. Підготувати бесіду для батьків (тему обрати самостійно).
5. Підготувати перелік художніх фільмів, які може використовувати соціальний педагог у роботі з дітьми (які містять соціально цінні ідеї чи мають виховний вплив). Пояснити, для дітей якого віку розраховані і які саме ідеї є цінними.
6. На основі прикладу придумати моральну дилему для виховної роботи з підлітками і представити в аудиторії.
7. Підготувати тренінг (або дискусію, бесіду), які може проводити соціальний педагог з певною виховною, соціально-педагогічною метою.

8. Розробити проєкт соціальної реклами (тема, мета, на кого спрямована, сюжет).

Особливу роль було відведено становленню цінностей майбутніх фахівців соціальної сфери. Зокрема, вирішенню задач сприяло проведення *дискусій на етичні теми, фокус-груп* («Толерантність у сучасному суспільстві», «Науково-технічних прогрес: благо чи шлях до катастрофи», «Оптимальний стиль спілкування у сім'ї» тощо), зокрема і підготовлених самими студентами «Комп'ютерні ігри: за і проти» та ін.); написання *есе* (тематику зазначено вище), вирішення у ході занять практичних соціально-педагогічних ситуацій, а також *обговорення етичних, спірних питань із* творів представників педагогічної, соціально-педагогічної науки і практики.

Усвідомленню педагогічного покликання, небайдужості, щирої любові до дітей В. Сухомлинського, а також соціально-педагогічних основ роботи педагога у складні повоєнні часи, сприяло обговорення уривків з його твору *«Серце віддіаю дітям» (1969; 1985) (мовою оригіналу «Сердце отдаю детям»):*

«Чтобы хорошо узнать детей, надо хорошо знать семью – отца, мать, братьев, сестер, дедушек и бабушек. В микрорайоне нашей школы был 31 ребенок 6-летнего возраста, 16 мальчиков и 15 девочек. ... Из 31 человека 11 ребят не имели отцов, у двоих не было ни отца, ни матери. ... Отца Вити – партизана Великой Отечественной войны – убили фашисты, подвергнув жестоким пыткам на глазах жены. Мать Вити не перенесла горя, лишилась рассудка. Мальчик родился через 6 месяцев после этого трагического события. Мать умерла после родов, малютку с трудом удалось выходить…» (Сухомлинський, 1985) .

Важливу роль у реалізації програми відведено *екскурсіям,* зокрема, до Київського Палацу дітей та юнацтва, що створило можливості ознайомлення майбутніх соціальних педагогів/ соціальних працівників з кращим досвідом роботи закладів позашкільної освіти, особливостями роботи соціальних педагогів і психологів у цих установах, роллю позашкільної освіти у вирішенні соціально-педагогічних задач загалом.

Результативність опанування навчальної програми, її ефективність у контексті підготовки соціальних педагогів/соціальних працівників до супроводу соціального становлення учнів у закладах позашкільної освіти

оцінювалася за допомогою аналізу документів (навчальних планів, письмових самостійних і контрольних робіт, творчих робіт); спостереження, опитування (анкетування, тестування), фокус-групи, діагностині бесіди тощо.

Наприклад, після екскурсії до Київського Палацу дітей та юнацтва, студентам було запропоновано творче завдання: *написати есе на тему «Роль закладів позашкільної освіти у соціалізації дітей та молоді, попередженні соціальних проблем».* За результатами анлізу творчих робіт можливо зробити висновки про те, що студенти зрозуміли значення позашкільних занять у соціальному становленні особистості (100% студентських творчих робіт містять високу оцінку ролі закладів позашкільної освіти у соціалізації дітей та молоді, попередженні соціальних проблем, іншої точки зору не виявлено). Зокрема, про позицію студентів свідчать наступні тези:

− *«Це не просто відіграє важливу роль, а особливо важливу роль у вихованні і спілкуванні з іншими однолітками, це допомагає (точніше гуртки різного характеру: спортивні, виробничі, мистецькі) знайти однодумців, а потім друзів, а може і кращих друзів по життю, також допомагає розвивати індивідувальні особливості в обраному виді діяльності... »*

− *«Роль позашкільних закладів у житті дитини, на мою думку, дуже важлива, вона формує погляди дитини на життя. ... Особисто для мене позашкільний заклад, в якому я займався, дав дуже багато. Я займаюся футболом ... він сформував мої погляди на життя, дав зрозуміти, що футбол – це моє життя. Він дав мені змогу побачити світ, в мене з'явилося багато друзів, та взагалі познайомився з великою кількістю людей, які в моєму житті відіграють велику роль...»*

− *«Нещодавно ми відвідали дім дітей КПДЮ, в якому нам розповіли як там навчають дітей, готують їх до самостійного життя допомагають їм вибрати правильну професію. ... в мене виникло запитання на рахунок ціни за такі за такі гуртки, на яке почув відповідь, що «більшість цих гуртків безкоштовні, а отже можуть навчати багато дітей і підготувати їх до подальшого соціального життя...»*

На основі аналізу творчих робіт можливо зробити висновки також про суттєву роль позашкільних занять у соціальному становленні самих студентів, усвідомлення ними такої ролі. Наведемо уривок із твору студента ІІ курсу:

«Наведу приклад із свого життя. 6 клас. Мені 11 років. Більшість з моїх однолітків, хлопців, почали водитися з більш старшими школярами. Я всіх їх знав, вони в свої 15 вже ширялися, мали алкогольну та тютюнову залежність, дехто був частим гостем на обліку в міліції, дехто вже в свої 13 мав сексуальні стосунки…

…Ви мене запитаєте: «А що ти робив в цей час?»

Я Вам відповім. До 15.00 я сидів на уроках, на 15.30 я вже був на продльонці в 17.00 я, зробивши уроки, йшов у юнацький клуб «Десантник» і вивчав етику, потім просили

викладача нас вчити основ джентльменства, бо у більшості з нас не було отців. В наступний день я ходив на малювання – так, я художник. Потім на наступний день ходив я на танці, потім у кадетський кружок, потім на писанкарик (так, я в 11 років ще ходив на писанкарик) і тай-бокс, і так далі. Бог беріг мене від цього вплоть до 10 класу, поки я сам не почав здраво мислити і вибирати що для мене краще, і дякую за це позашкільним закладам!

... коли всі з нас сміялися за те, що (я і мої друзі) ми спілкуємося лиш з дівчатами, то зараз мені смішно з цих «крутих», бо вони навіть бояться заговорити до дівчини (в свої 19 років)» (Максим К.)

Про вміння застосовувати професійні знання в практичній діяльності, враховуючи специфіку позашкільної освіти; вміння вирішувати соціально-виховні задачі ми робили висновки на основі аналізу якості виконання студентами відповідних практичних задач під час семінарських / практичних занять. Зокрема, студенти мали підготувати і провести дискусію на обрану тему; розробити для вирішення у підлітковому середовищі моральні ділеми; дібрати перелік художніх фільмів, які мають виховний потенціал, а їхні ідеї можуть стати предметом для обговорення в дитячому колективі.

За результатами виконання таких завдань можемо зробити висновок, що відповідні практичні, творчі завдання сприяють покращенню показників готовності майбутніх фахівців до вирішення соціально-педагогічних задач.

Про спрямованість студентів на соціально-педагогічну роботу з дітьми і молоддю, участь у вирішенні виховних задач, а також соціально-педагогічної профілактики, ми можемо зробити висновки за результатами аналізу творчих робіт студентів (есе) на *тему «Чому я хотів би/ не хотів би працювати соціальним педагогом».* Отже, 60,0 % студентів, які виконували завдання, спрямовані на соціально-педагогічну роботу з дітьми і молоддю, вирішення соціально-виховних задач, зокрема зазначають наступне:

– *«Особисто для мене професія соціального педагога являється чи не найважливішою з усіх існуючих. На неї покладено надзвичайно велика відповідальність – виховання, формування нового покоління. Це нелегка, але дуже цікава робота. З одного боку – як робота педагога, вона дає можливість працювати з дітьми. Але, завдяки тому, що спеціаліст не прив'язаний ні до якої дисципліни, – у нього є більше можливостей бути корисним дитині саму вихованні. Я люблю дітей, розумію їх, вмію знаходити з ними спільну мову, надіюсь, що ці якості допоможуть мені у моїй майбутній професії...»*

– *«Я б хотіла працювати в школі. Робота з дітьми завжди приносить задоволення і вважаю, що головне на шій праці це сумлінність, розуміння дітей, допомога у скрутних ситуаціях... Наше завдання – допомогти дитині знайти себе, компенсувати*

соціальне неблагополуччя цікавою справою, знайти нових друзів і однодумців – це головний успіх у нашій роботі».

- *«... На мою думку, саме соціальний педагог в школі є „другою сім'єю". Саме він може допомогти дитині в складній ситуації, виступає захисником дитини перед батьками, перед вчителями та ін. Іноді саме підтримки соціального педагога не вистачає…»*
- *«… Я хотів би працювати з проблемними сім'ями і неповнолітніми злочинцями, тому що я сам в дитинстві був «не подарунком», і я знаю і зможу знайти підхід до таких людей і знайти з ними спільну мову. Такі люди мають право на краще майбутнє і я хочу їм в цьому допомогти…»*

40,0 % студентів зазначили, що віддадуть перевагу професії соціального працівника, зокрема роботі з такими категоріями клієнтів: люди з інвалідністю, діти з інвалідністю, люди похилого віку, проблемні сім'ї та ін. Студенти цієї підгрупи не орієнтовані на вирішення задач соціального виховання, не прагнуть працювати з дітьми і молоддю, втім, для усіх учасників дослідження властивою є спрямованість на роботу у соціальній сфері, надання допомоги людям (зокрема, дітям і молоді), які опинилися у складних життєвих обставинах. Наведемо деякі тези студентських робіт цієї підгрупи:

- *«Я б не хотіла працювати соціальним педагогом, тому що мені не подобається бути постійно в оточенні дітей. Більше подобається мені працювати з людьми, у яких є інвалідність, і я б хотіла пов'язати свою професійну діяльність із ними. Тому що це відкриті, безкорисливі, чуйні люди. Робота з ними, звичайно, тяжка: зміни поведінки, агресивність, нерозуміння оточуючих; потрібно мати сильний характер, а головне – любити свою професію... »*
- *«… я більше хочу допомагати сім'ям, які потребують допомоги, дітям, в яких батьки п'яниці, наркозалежні і т.д. Хочеться також допомогти людям похилого віку, томущо, якщо вони самі, – їм немає кому допомогти …»*
- *«...Ви запитаєте: «Чому ти бачиш себе саме соціальним працівником?» Все дуже просто. Багато людей хочуть змінити світ. Я знаю, для мене це неможливо. Але я буду рада змінити життя однієї людини на краще…»*

Таким чином, на основі отриманих результатів можемо констатувати про ефективність розробленого нами *Силабусу та навчальної програми з дисципліни «Соціальна педагогіка»* (відповідно до Освітньо-професійної програми першого рівня вищої освіти - «Бакалавр» за спеціальністю 231 «Соціальна робота», галузі знань – 23 «Соціальна робота», кваліфікації «бакалавр соціальної роботи» Відкритиого міжнародного університету розвитку людини «Україна») (Литовченко, 2020).

Зокрема, окрім визначених програмою компетентностей, варто відзначити набуття студентами знань про особливості соціального розвитку дитини на різних вікових етапах, соціального становлення особистості; про специфіку роботи в освітніх закладах, відзначити розуміння студентами значення саме позашкільної освіти для соціального становлення дітей та молоді, а також розуміння сутності соціально-педагогічних технологій, актуальних для позашкільної освіти.

Варто зазначити, що ми не ставили за мету ґрунтовне дослідження підготовки майбутніх соціальних педагогів / соціальних працівників, що мало б стати предметом окремого дослідження.

Таким чином, можемо узагальнити, що підготовка майбутніх соціальних педагогів/соціальних працівників до соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів у закладах позашкільної освіти є однією з умов вирішення відповідних задач; зважаючи на актуальність такого питання, розроблено і впроваджено у освітній процес Інституту соціальних технологій Відкритиого міжнародного університету розвитку людини «Україна» *Силабусу та навчальної програми з дисципліни «Соціальна педагогіка»* (відповідно до Освітньо-професійної програми першого рівня вищої освіти - «Бакалавр» за спеціальністю 231 «Соціальна робота», галузі знань – 23 «Соціальна робота», кваліфікації «бакалавр соціальної роботи» Відкритиого міжнародного університету розвитку людини «Україна») (Литовченко, 2020), яка передбачає зміст, форми, методи роботи зі студентами, спрямовані, зокрема, на підготовку до соціально-педагогічної діяльності у закладах позашкільної освіти.

Упровадження результатів та матеріалів дослідження відбувалося також у практиці професійно орієнтованої підготовки докторів філософії (галузь знань 23 «Соціальна робота», спеціальність 231 «Соціальна робота»), зокрема результати дослідження склали основу змісту програм навчальних дисциплін «Інновації у соціальній роботі», «Соціальний розвиток особистості у системі неформальної освіти» (Додатки З.1, З.2, З.3) та лекцій до них

(відповідно до Освітньо-наукової програми «Соціальна робота з дітьми та молоддю») (затверджених Вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України).

Висновки до п'ятого розділу

Розроблено та апробовано технологію соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти, у межах якої визначено наступні позиції: принципи, що складають основу реалізації технології; мета супроводу; умови реалізації мети; наявні ресурси; суб'єкти та об'єкти супроводу; задачі супроводу; етапи реалізації технології.

На основі міжнародних та національних підходів у соціальній педагогіці/ соціальній роботі визначено такі *принципи,* що складають основу технології соціально-педагогічного супроводу: *забезпечення найкращих інтересів дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства; створення дружнього до дітей середовища; розвиток потенціалу та можливостей особистості; національної спрямованості, доступності та відкритості; неупередженості та безпечності; добровільності; індивідуального підходу; комплексності.* Технологія соціально-педагогічного супроводу передбачає супровід усіх учнів, а не лише тих, хто належить до вразливих груп або має труднощі соціалізації.

Метою соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти є створення соціальних, психологічних, педагогічних умов для соціального розвитку дитини як особистості, засвоєння нею соціальних знань (про суспільство, соціальні відносини, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), розвитку соціальних умінь, становлення соціальної позиції особистості (система ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства); реалізації особистісного соціального потенціалу.

Умови реалізації мети: реалізація соціально-педагогічного потенціалу

закладу позашкільної освіти (нормативно-правовий; теоретико-концептуальний; ціннісно-цільовий; організаційно-педагогічний; діяльнісний компоненти).

Наявні ресурси: зовнішні (потенціал сім'ї, кадровий потенціал закладу; потенціал змісту, форм позашкільної освіти; потенціал соціально-виховного середовища закладу позашкільної освіти; потенціал соціальних партнерів; інші ресурси); внутрішні (особистісний потенціал: фізичні і психологічні можливості, суб'єктна позиція особистості (ціннісні орієнтації, система ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства).

Суб'єкти соціально-педагогічного супроводу: фахівці психологічної служби закладу (практичний психолог, соціальний педагог), педагог закладу позашкільної освіти (керівник гуртка, секції, інших творчих об'єднань, педагог-організатор), батьки або особи, що їх замінюють; представники організацій – партнерів закладу позашкільної освіти тощо. *Об'єкт соціально-педагогічного супроводу:* старші підлітки, старшокласники, які одночасно виступають *суб'єктами* власного соціального становлення.

Визначено дві групи *задач соціально-педагогічного супроводу: 1)* цільові (соціального розвитку особистості, соціально-педагогічної підтримки, соціально-педагогічної допомоги, соціального захисту учнів, соціально-педагогічної профілактики, корекційна, соціальної реабілітації (або абілітації); 2) інструментальні (діагностична, комунікативна, прогностична, організаційна). Утім, акцентовано на двох провідних *задачах* соціально-педагогічного супроводу: соціальний розвиток особистості, засвоєння соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, становлення соціальної позиції особистості; соціально-педагогічна профілактика труднощів соціалізації та порушень у соціальному розвитку особистості.

Процес соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладу позашкільної освіти містить наступні *етапи:* І. Етап визначення мети та конкретних задач супроводу. ІІ. Етап прогнозування варіантів вирішення задач супроводу. ІІІ. Етап реалізації технології:

здійснення комплексу визначених соціальних, психологічних, педагогічних заходів, спрямованих на вирішення задач супроводу. IV. Етап аналітичний.

Провідна педагогічна ідея соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти – створення інклюзивного освітнього середовища, дружнього до дітей; залучення до соціальної творчості, створення умов для реалізації соціального потенціалу учня.

На вирішення двох провідних задач соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старших підлітків, старшокласників) у закладі позашкільної освіти (*соціальний розвиток особистості, становлення соціальної позиції особистості; соціально-педагогічна профілактика труднощів соціалізації та порушень у соціальному розвитку особистості*) розроблено та апробовано авторські навчальні програми з позашкільної освіти («Юні журналісти» (2013), «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)» (Панченко, &Литовченко, 2017); «Дискусійний клуб старшокласників “Точка зору“» (2020) та програму соціально-педагогічного тренінгу «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей і пріоритетів» (2020).

За результатми формувального експерименту проаналізовано кількісні значення рівнів соціального становлення учнів 8-11 класів; установлено відповідну динаміку показників. Таким чином, у ЕГ кількість учнів з високим (просоціальним) рівнем зросла на 13,0%. Спостерігалося зменшення чисельності учнів, яких ми віднесли до рівня нижче середнього (на 20,1%). У КГ не було виявлено суттєвих змін щодо рівнів соціального становлення за всіма критеріями від початку до завершення формувального етапу експерименту. Отже, за результатами дослідно-експериментальної роботи засвідчуємо ефективність технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у закладах позашкільної освіти та розробленого у її межах змісту, форм і методів. Зокрема, упровадження технології сприяло не лише засвоєнню учнями

соціальних знань, розвитку соціальних умінь, але також реалізації соціального потенціалу учнів (участь у соціальних акціях, проєктах тощо), загалом зумовило збільшення кількості учнів із високим (просоціальним) рівнем. Особливого значення у ході формувального експерименту набуло створення інклюзивного освітнього середовища, дружнього для дітей.

У п’ятому розділі схарактеризовано упровадження результатів та матеріалів дослідження у підготовку майбутніх фахівців соціальної сфери до вирішення соціально-педагогічних задач. Зокрема, відповідний зміст включено до: розроблених і апробованих у освітньому процесі закладів вищої освіти силабусу та навчальної програми з дисципліни «Соціальна педагогіка» та лекцій до неї; у практиці професійно орієнтованої підготовки докторів філософії (галузь знань 23 «Соціальна робота», спеціальність 231 «Соціальна робота»): програм дисциплін «Інновації у соціальній роботі», «Соціальний розвиток особистості у системі неформальної освіти» та лекцій до них (відповідно до Освітньо-наукової програми «Соціальна робота з дітьми та молоддю»).

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та наукове вирішення проблеми соціального становлення учнів 8-11 класів у комплексних закладах позашкільної освіти. Результати проведеного дослідження підтвердили правомірність провідних положень головної та часткової гіпотез, засвідчили ефективність розв'язання поставлених завдань і надали підстави до таких *висновків*:

1. На основі цілісного теоретичного аналізу досліджуваної проблеми визначено теоретичні засади соціального становлення особистості. Узагальнено, що суспільна сутність особистості є атрибутивною характеристикою кожного людського суб'єкта, завдяки чому він регулює власні відносини з об'єктивною дійсністю (К. Абульханова-Славська, Л. Божович, Л. Виготський, А. Леонтьєв, С. Рубінштейн, а також A. Maslow, G. Allport, C. Jung та ін.). Відтак проблема становлення особистості є водночас проблемою її соціального розвитку, становлення як члена соціальної спільноти. Теоретичні засади соціального становлення особистості складають філософська, соціологічна, психологічна, соціально-педагогічна інтерпретація, в основі яких результат теоретизації феномену соціального становлення особистості, що конструйований засобами застосування різних методологічних підходів (аксіологічного, системного, культурологічного, феноменологічного, екзістенціонального).

Уточнено сутність поняття *«соціальне становлення особистості»* (стосовно старших підлітків, старшокласників) як культурно-історичне відтворення індивіда як людини; становлення особистості як суб'єкта соціальних відносин і соціальної діяльності, який утілює соціально значущі властивості: усвідомлення норм і правил соціальної поведінки, засвоєння соціальних ролей, соціальна позиція, здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього, соціальні уміння (прийняття групової мети, прийняття нормативного способу діяльності групи, мобільність у виконанні спільної

діяльності, якісне виконання своєї частини роботи, самооцінка у контексті спільної діяльності).

На основі результатів теоретичного аналізу, зокрема філософських, соціологічних, психологічних, соціально-педагогічних підходів, вікових особливостей соціального розвитку, а також Компонентної моделі сходження зростаючої особистості до духовних цінностей (І. Бех) уточнено структуру феномену «соціальне становлення особистості» стосовно старшого підліткового, старшого шкільного віку, що містить п’ять компонентів: *когнітивний, емоційно-ціннісний, компонент довільного імпульсу, поведінково-праксичний та самоціннісний компонент.*

2. За результатами порівняльного аналізу концептуальних основ, цілей і цінностей позашкільної освіти України та неформальної освіти дітей та молоді інших європейських країн визначено спільні позиції *концептуальних основ*: базується на ідеалах демократії та гуманізму, свободи та рівності людей (відповідно до документів ООН, ЮНЕСКО: Декларації про права дитини (1959), Конвенції про права дитини (1989) тощо); є частиною концепції безперервної освіти *(long life education*); сприяє навчанню впродовж життя; здійснюється у вільний час, який розглядає як важливу та специфічну освітню сферу дітей, молоді та дорослих тощо; *цілей і цінностей:* демократичний, соціальний та культурний розвиток, участь дітей та молоді у суспільному житті, захист спадщини та навколишнього середовища (EAICY); створення умов для лідерства, спілкування, вивчення мов, набуття навичок роботи в команді, засвоєння соціальних ролей, розвиток критичного мислення, самосвідомості, відповідальності; соціалізація, творча реалізація та професійне самовизначення дітей та молоді. А також сприяння активному громадянству, підтримки молодіжної діяльності (R. Clarijs, Г. Пустовіт). Відмінності стосуються, насамперед, термінології та відповідного статусу як освітнього інституту.

3. На основі теоретичного аналізу та дослідження педагогічної практики обґрунтовано *соціально-педагогічний потенціал комплексних закладів*

позашкільної освіти у соціальному становленні підлітків, старшокласників. Сутність та специфіку цього феномену визначають п’ять основних компонентів: нормативно-правовий; теоретико-концептуальний; ціннісно-цільовий; організаційно-педагогічний; діяльнісний (складники діяльнісного: соціальне виховання; соціальне навчання; організаційно-масова робота, культурно-дозвіллєва діяльність; оздоровлення дітей та молоді, виховання цінності здорового способу життя; соціально-педагогічна підтримка та соціальний захист вихованців; соціальна профілактика; координація виховної і соціально-педагогічної роботи у соціальному середовищі).

Стосовно організаційно-педагогічного компоненту соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти у полі особливої уваги складник - *соціально-виховне середовище закладу*, яке відповідно до сучасних підходів у соціальній роботі ми розглядаємо як *інклюзивне освітнє середовище, дружнє до дітей.* Найбільш значущим складником діяльнісного компоненту визначено *соціальне виховання*; особливого значення у сучасному контексті набуває національно-патріотичне виховання дітей та молоді.

4. Теоретично обґрунтовано концептуальні основи соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти (міжнародні стандарти соціальної педагогіки/соціальної роботи; методологічні підходи та ключові методологічні ідеї; принципи; умови реалізації концептуальних основ; критерії ефективності).

За результатами аналізу міжнародних документів (Конвенція ООН про права дитини (1989); Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010) тощо), наукових публікацій, узагальнено такі *міжнародні підходи та актуальні ключові принципи соціальної педагогіки/соціальної роботи*: дії в найкращих інтересах дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства; забезпечення прав дітей, створення дружнього до дітей середовища; розвиток потенціалу та можливостей особистості.

Визначено *методологічні підходи* до розуміння соціального становлення особистості, а саме: аксіологічний, системний, культурологічний, феноменологічний, екзістенціональний; *принципи* соціального становлення учнів 8-11 класів у закладах позашкільної освіти (діяльності, суб'єктності, національної спрямованості, добровільності, неперервності, цілісності; принцип середовища, дружнього до дітей, правового і соціального захисту учнів; соціального партнерства).

5. За результатами теоретичного аналізу визначено *критерії* соціального становлення учнів 8-11 класів: *соціальні знання* (про суспільство, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), *засвоєння соціальних ролей* (учня, члена сім'ї, члена суспільства), *соціальна позиція* (система ставлень, прагнення до реалізації особистісного соціального потенціалу), *наявність орієнтовної життєвої перспективи* (здатність проєктувати себе у напрямі майбутнього), *соціальні уміння* (прийняття групової мети, прийняття нормативного способу діяльності групи, мобільність у виконанні спільної діяльності, якісне виконання своєї частини роботи, самооцінка у контексті спільної діяльності); рівні (високий (просоціальний), середній (нейтральний), нижче середнього, низький (асоціальний).

Аналіз результатів дослідження стану соціального становлення старших підлітків, старшокласників – учнів закладів позашкільної освіти (констатувальний експеримент: 2012, 2015) дозволив прослідкувати тенденції в умовах суттєвих змін соціально-політичної ситуації в країні; засвідчив загалом позитивні тенденції: учнів із високим (просоціальним) рівнем (51,8%); середнім (нейтральним) (31,7%); рівнем нижче середнього (16,5%); низьким (асоціальним) – не виявлено. За результатами порівняння даних констатувального експерименту (2012) з різних областей України (Сумська, Полтавська, Чернівецька, Дніпропетровська, Луганська) суттєвих розбіжностей щодо ставлень, позицій учнів не виявлено.

6. Схарактеризовано сучасний стан та особливості соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної освіти з дітьми різних

соціальних груп у їх соціальному становленні. Зважаючи на специфіку соціально-педагогічної діяльності, що здійснюється комплексними закладами позашкільної освіти, визначено такі напрями: соціально-педагогічна підтримка учнів вразливих груп; соціально-педагогічна профілактика у закладі позашкільної освіти; соціальна реабілітація дітей та учнівської молоді з ООП, створення інклюзивного освітнього середовища у закладі позашкільної освіти; соціально-педагогічна підтримка обдарованих учнів.

За результатами аналізу педагогічної практики визначено чотири умовні *моделі соціально-педагогічної підтримки дітей та молоді вразливих груп* у закладах позашкільної освіти (1) реалізація системи заходів (соціальних, педагогічних, економічних), що полягають в консолідації зусиль і концентрації ресурсів закладу для надання соціально-педагогічної підтримки, соціального захисту учнів; 2) залучення дітей та молоді вразливих груп до освітнього процесу закладу позашкільної освіти, а також реалізація проєктів, організація відпочинку тощо; 3) організація і проведення закладом позашкільної освіти у співпраці з іншими організаціями і установами, центрами соціальних служб соціальних проєктів і програм, а також концертів, свят, творчих конкурсів, інших заходів; 4) залучення ресурсів, педагогічних колективів, учнів (гуртківці, учасники органів учнівського самоврядування, волонтери тощо) закладу позашкільної освіти до участі в соціальних проєктах, програмах, акціях тощо, які проводяться іншими організаціями).

У контексті аналізу *соціально-педагогічної профілактики* у закладах позашкільної освіти актуалізовано основні *підходи* (інформаційний, поведінковий, особистісний) *і моделі профілактичної роботи,* що склалися на сучасному етапі. Актуалізовано міжнародні підходи до профілактики асоціальних явищ у дитячому і молодіжному середовищі у діяльності міжнародних організацій *(United Nations Children's Fund, UNICEF* та ін.), найбільш дієві *програми профілактики* (програма досягнення соціально-психологічної компетентності; програма навчання життєвим навичкам; програма зменшення факторів ризику та посилення факторів захисту;

програми, що базуються на підході альтернативної діяльності; програми за методом «рівний-рівному» та ін.).

Зроблено висновок про суттєву роль закладів позашкільної освіти у *соціальній реабілітації дітей з ООП, створенні інклюзивного освітнього середовища*. Узагальнено, що метою реабілітації дітей з ООП у закладі позашкільної освіти є включення їх до різних сфер соціального життя, забезпечення позитивної соціалізації, соціальної інтеграції. Важливою умовою у такому контексті є створення *інклюзивного освітнього середовища.* На основі аналізу педагогічної практики визначено *умовні моделі соціальної реабілітації дітей з ООП у закладах позашкільної освіти* (1) реалізація соціально-педагогічних задач у процесі освітньої діяльності творчих об'єднань соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти; 2) співробітництво закладу позашкільної освіти з установами для дітей з ООП: закладами спеціальної освіти, центрами реабілітації дітей з інвалідністю тощо; 2) заснування закладу позашкільної освіти (реабілітаційний центр, клуб тощо), діяльність якого має на меті соціальну реабілітацію дітей з ООП).

За результатами теоретичного аналізу та дослідження педагогічної практики встановлено, що специфіка позашкільної освіти зумовлює її потенціал у *соціально-педагогічній підтримці обдарованих учнів.* Актуалізовано сутність підходів до феномену обдарованості, здійснено аналіз специфічних проблем обдарованих дітей (труднощі у навчанні, спілкуванні тощо), а також соціально-педагогічних технологій роботи з такими дітьми. Актуалізовано поняття «тьюторство», «тьюторський супровід» та ін.

7. Розроблено та апробовано технологію соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти, у межах якої визначено наступні позиції: принципи; мета супроводу; умови реалізації мети; наявні ресурси; суб'єкти та об'єкти супроводу; задачі супроводу; етапи реалізації технології.

На основі міжнародних та національних підходів у соціальній педагогіці/ соціальній роботі визначено такі *принципи,* що складають основу технології соціально-педагогічного супроводу: забезпечення найкращих інтересів дитини; сімейно орієнтований підхід; участь дитини та її батьків у житті суспільства; створення дружнього до дітей середовища; розвиток потенціалу та можливостей особистості; національної спрямованості; доступності та відкритості; неупередженості та безпечності; добровільності; індивідуального підходу; комплексності. Технологія соціально-педагогічного супроводу передбачає супровід усіх учнів, а не лише тих, хто належить до вразливих груп або має труднощі соціалізації.

Метою соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) закладів позашкільної освіти є створення соціальних, психологічних, педагогічних умов для соціального розвитку особистості, засвоєння нею соціальних знань (про суспільство, соціальні відносини, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), розвитку соціальних умінь, становлення соціальної позиції особистості (система ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства); реалізації особистісного соціального потенціалу (самореалізація у соціальній діяльності; сприяння у рішенні соціальних проблем).*Умови реалізації мети:* реалізація соціально-педагогічного потенціалу закладу позашкільної освіти.

Суб'єкти соціально-педагогічного супроводу: фахівці психологічної служби закладу (практичний психолог, соціальний педагог), педагог закладу позашкільної освіти (керівник гуртка, секції, інших творчих об'єднань, педагог-організатор), батьки або особи, що їх замінюють; представники організацій – партнерів тощо. *Об'єкт соціально-педагогічного супроводу:* старші підлітки, старшокласники, які одночасно виступають *суб'єктами* власного соціального становлення.

Визначено дві групи *задач соціально-педагогічного супроводу:* цільові та інструментальні; акцентовано на двох провідних *задачах*: 1) соціальний

розвиток особистості, становлення соціальної позиції особистості; 2) соціально-педагогічна профілактика труднощів соціалізації та порушень у соціальному розвитку особистості.

Процес соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладу позашкільної освіти містить наступні *етапи:* І. Етап визначення мети та конкретних задач супроводу. ІІ. Етап прогнозування варіантів вирішення задач супроводу. ІІІ. Етап реалізації технології: здійснення комплексу визначених соціальних, психологічних, педагогічних заходів, спрямованих на вирішення задач супроводу. IV. Етап аналітичний.

Провідна педагогічна ідея соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів закладів позашкільної освіти – *створення інклюзивного освітнього середовища, дружнього до дітей*.

У межах формувального експерименту розроблено та апробовано навчальні програми з позашкільної освіти («Юні журналісти», «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)»; «Дискусійний клуб старшокласників “Точка зору“» та програму соціально-педагогічного тренінгу «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей і пріоритетів».

За результатами формувального експерименту зроблено висновок про позитивну динаміку рівнів соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники). Таким чином, у ЕГ кількість учнів з високим (просоціальним) рівнем зросла на 13,0%. Спостерігалося зменшення чисельності учнів, яких ми віднесли до рівня нижче середнього (на 20,1%). Це підтверджує ефективність технології соціально-педагогічного супроводу соціального становлення учнів (старші підлітки, старшокласники) у закладах позашкільної освіти та розробленого у її межах змісту, форм і методів.

Схарактеризовано упровадження результатів та матеріалів дослідження у підготовку майбутніх фахівців соціальної сфери. Зокрема, відповідний зміст включено до: розроблених і апробованих у освітньому процесі закладів вищої освіти силабусу та навчальної програми дисципліни «Соціальна

педагогіка» та лекцій до неї; у практиці професійно орієнтованої підготовки докторів філософії (галузь знань 23 «Соціальна робота», спеціальність 231 «Соціальна робота»): програм навчальних дисциплін «Інновації у соціальній роботі», «Соціальний розвиток особистості у системі неформальної освіти» та лекцій до них (відповідно до Освітньо-наукової програми «Соціальна робота з дітьми та молоддю»).

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребує проблематика, пов’язана з реалізацією у закладах позашкільної освіти соціально-педагогічних технологій та актуальних напрямів соціально-педагогічної діяльності, спрямованих на соціальне становлення учнів інших вікових груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамчук, Л. Л., Андрєєнкова, В. Л., Волченко, Л. П., Войцях, Т. В., &Панок, В. Г. (2018). *Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принциром «рівний-рівному/ рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладаї освіти.* Київ: ФОП Нічога С.О.

2. Альбуханова-Славська, К. А. (1980). *Деятельность и психология личности.* Москва: Наука.

3. Алєксєєнко, Т. Ф. (2005). Соціально-педагогічна підтримка дітей групи ризику. *Соціальна педагогіка : теорія і практика, 1* , 56–60.

4. Алєксєєнко, Т. Ф. (2016). *Сучасне сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії та практики*: монографія. Київ ; Умань : Жовтий О. О.

5. Алєксєєнко, Т. Ф. (2017). *Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання*: автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05, 13.00.07 . Інститут проблем виховання НАПН України.

6. Алєксєєнко, Т. Ф. (2017). Концепції та моделі соціально-педагогічної підтримки учнівської молоді у зарубіжному досвіді. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді, 21 (1)*, 33-47.

7. Ананьев, Б. Г. (2001). *Человек как предмет познания*. Питер.

8. Асафова, Т. Ф. Методы, технологии социально-педагогического сопровождения одаренных детей во внешкольном (дополнительном) образовании. *Материалы Международной Интернет-конференции Европейская ассоциация учреждений свободного времени детей и молодежи (EAICY)*. URL: http://www.eaicy-dar.ru/stati/Statya17.html

9. Батыгин, Г. С. (1995). *Лекции по методологии социологических исследований*: учебник. Москва.

10. Бачинин, В. А. (2005). *Философия.* Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург.

11. Бевз, Г. М. (2002). *Соціально-психологічні чинники виникнення та розвитку прийомного батьківства.* (Автореф. дис. канд. психол. наук:

19.00.05) Інститут психології ім. Г.С. Костюка.

12.Безпалько, О. В., Вайнола Р. Х., Капська, А. Й., Звєрєва, І. Д. (ред.), &Лактіонова, Г. М. (ред.) (2001). *Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання)* Київ: Наук. світ.

13. Безпалько, О. В. (2003). *Соціальна педагогіка в схемах і таблицях.* Київ: Логос.

14.Безпалько, О. В. (2005). *Соціальна робота в громаді:* навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Центр навч. л-ри.

15.Безпалько, О. В. (2006). *Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи*. Монографія. Київ: Наук. світ.

16.Безпалько, О. В. (2007). *Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.05). Луган. нац. пед. ун-т ім. Т.Шевченка.

17. Безпалько, О. В. (2009). *Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі* : навч. посіб для студ. вищ. навч. закл. Київ: Центр учб. л-ри.

18. Безпалько, О. В. (2010). Дитячі громадські організації в системі соціального виховання. *Освітологічний дискурс, 1*. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/osdys/2010_1/index.html

19. Безпалько, О. В. (2011). Соціальна педагогіка та соціальна робота у сучасному освітологічному просторі. *Освітологічний дискурс, 3.* Вип. 3. URL: http://innovations.kmpu.edu.ua/ENFV/2011_1/main.html

20. Безпалько, О. В. (2012). Соціальна педагогіка в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Вісник психології і педагогіки*. Збірник наук. праць. (Вип.9.)

21. Безпалько, О. В. (2013). Социальная педагогика в Украине: етапы становлення и развития. *Сибирский педагогический журнал, 6,* 183-193.

22. Беличева, С. А. (1994). *Основы превентивной психологи.* Москва.

23. Белкин, А. С. (2000). *Основы возрастной педагогики:* учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб, заведений. Москва: Издательский центр «Академия».

24.Бергер, П., &Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания.* Москва.

25. Березин, С. В., & Лисецкий, К. С. (1999). *Технология формирования социальных навыков*: метод. пособие для психологов и социальных педагогов. Самара.

26. Бех, І. Д. (1994). Психологічна суть гуманізму у вихованні особистості. *Педагогіка і психологія, 3,* 3-12. 26.

27. Бех, І. Д. (1997). Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія, 1,* 124-129.

28. Бех, І. Д. (1998). *Особистісно орієнтоване виховання:* науково-

29. методичний посібник. Київ: ІЗМН.

30. Бех, І. Д. (2003). *Виховання особистості* (Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь.

31. Бех, І. Д. (2003). *Виховання особистості* (Кн. 2: Особистісно

32. орієнтований підхід: науково-практичні засади). Київ: Либідь.

33. Бех, І. Д. (2004). Нові методології виховання підростаючої особистості. *Український соціум, 1*(3), 88-94.

34. Бех, І. Д., &Кононко, О. Л. та ін. (2005). *Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні.* Київ: Видавн. дім «Букрек».

35.Бех, І. Д. (2008). *Виховання особистості*. Підручник. Київ: Либідь.

36. Бех, І. Д. (2009). *Психологічні джерела виховної майстерності.* Київ: Академвидав.

37. Бех, І. Д., &Чорна, К. О. (2014). *Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді.* Київ. URL: http://www.ipv.org.ua/data/28.01.15/Programa%20patriotychnogo%20vyxovannya.pdf

38. Бех, І. Д. (2018). *Особистість на шляху до духовних цінностей.* Монографія. Київ-Чернівці: «Букрек».

39. Бех, І. Д., & Журба, К. О. (2019). Концептуальне осмислення формування у підлітків національно-культурної ідентичності у сучасних

умовах. *Національно-патріотичне виховання в Україні: Наук.-допом. бібліогр. покажч. Л. І. Страйгородська, Л. О. Пономаренко, & С. В. Тарнавська* (Упоряд.), Л. Д. Березівська (Наук. ред.), Л. О. Пономаренко Бібліогр. ред.). Київ, с.8–30.

40. Бжезовська, Т. А. (2013). Формування соціальної компетентності особистості підлітка: проектна модель. *Формування базових компетентностей у вихованців позашкільних навчальних закладів* : матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції (25-27 лютого 2013 року, Київ), 88-91.

41. Биковська, О. В. (2006). *Теоретико-методичні основи позашкільної освіти в Україні :* монографія. Київ: ІВЦ АЛКОН.

42. Биктагирова, Г. Ф. (2012). Особенности социального проектирования по воспитанию у подростков уважительного отношения к семейным традициям *Стратегия и ресурсы социального воспитания: вызовы XXI века:* материалы Международной научно-практической конференции в рамках VI Сбирского педагогического семинара (6-8 ноября, 2012, Новосибирск). Новосибирск: изд. НГПУ.

43. Богданова, В. Е. (2012). Возможности волонтерской деятельности в развитии субъектной позиции студентов. *Стратегия и ресурсы социального воспитания: вызовы XXI века:* материалы Международной научно-практической конференции в рамках VI Сбирского педагогического семинара (6-8 ноября, 2012, Новосибирск). Новосибирск: изд. НГПУ.

44. Божович, Л. И. (1968). *Личность и ее формирование в детском возрасте.* Москва: Просвещение.

45. Божович, Л. И. (1979). Формирование личности в онтогенезе. *Вопросы психологии, 4,* 23-24.

46.Божович, Л. И. (1997). *Проблемы формирования личности:* под редакцией Д. И. Фельдштейна. Москва Издательство «Институт практической психологии».

47. Божович, Л. И. (1995). *Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности.* Москва: Междунар. пед. акад.

48. *Большой психологический словарь* (2007). Сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК.

49.Бочарова, В. Г. (1999). *Профессиональная социальная работа: личностно ориентированный подход:* монография. Москва: Институт педагогики социальной работы РАО.

50. Бочарова, В. Г. (2002). Социальная педагогика и социальная политика. *Социальная работа,* 1, 13-17.

51. Братусь, Б. С. &Сидоров П. И. (1984). *Психология, клиника и профилактика раннего алкоголизма* . Москва.

52.Буланова, Л. М. (2011). Соціалізація дітей з особливими потребами: соціально-творчий проект. *Шкільний світ. Позашкілля, 7 (42),* 14-17.

53. Бутенко, И. А. (2000). Постмодернизм как реальность, данная нам в ощущуениях . *СОЦИС, 4*, 3-11.

54. Вайнола, Р. Х. (2008). *Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки* : монографія. Запоріжжя.

55. Вайнола, Р. Х. (2009). *Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки :* Автореф. дис. … доктора пед. наук : 13.00.04 Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова.

56. Вайнола, Р. Х. (2008). *Технології соціально-педагогічної роботи* : курс лекцій для студ. спец. : 010105 «Соціальна педагогіка». Київ: КМПУ ім. М. Б. Грінченка.

57. Василькова, Ю. В. (2001). *Методика и опыт работы социального педагога*: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. Москва: Академия.

58. Василькова, Ю. В. & Василькова, Т. А. (1999). *Социальная педагогика* : учеб. пособие для студ. пед. вузов. Москва: Академия.

59. Вахтеров, В. П. (1917). *Всенародное школьное и внешкольное образование.* Москва: Т-во И. Д. Сытина.

60. *Введение в философию*: учеб. пособ. для вузов (2003). Фролов И. Т. и др. Москва: Республика.

61.Вербицький, В. В. (2001). *Юннатівський рух в Україні*. Київ: Демігур.

62. Вербицький, В. В. *Розвиток позашкільної еколого-натуралістичної освіти в Україні (1925–2000 рр.):* дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01. (2004).

63. Вербицький, В. В. (2007). *Методологічні основи розвитку практичного розуму школяра* . Київ: СМП „АВЕРС".

64. Вербицький, В. В., Ковбасенко Л. І., Корнієнко, А. В., Бойко, А. Е. &Литовченко, О. В. (ред.). *Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу.* (2012). Київ: Педагогічна думка.

65. Вербицька, П. В. (2012). Методичні підходи до формування соціокультурної компетентності молоді у процесі історичної освіти. *Молодь і ринок, 2,* 35–39.

66. Вербицька, П. В. (2016). Виховний потенціал дослідження полікультурної спадщини в інформаційну добу. *Інформаційні технології і засоби навчання, 1* (51). Відновлено з http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/1371.

67. *Від профільного навчання до профільної освіти. Стратегія локальних змін позашкільного навчального закладу нового типу (з досвіду роботи Палацу дітей та молоді м. Рівне)* : наук.-метод. посіб. (2010). За ред. Первушевської І. О. Рівне: ПДМ.

68. *Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков* (1967). Под ред. Д. Б.Эльконина, Т. В. Драгуновой. Москва: Просвещение.

69. *Всемирный доклад по образованию 2000. Право на образование: на пути к образованию для всех в течение всей жизни.* Париж: ЮНЕСКО.

70.Выготский, Л. С. (1956). *Избранные психологические исследования*. М.-Л.

71. Выготский, Л. С. (1970). *Основные проблемы дефектологи*. Собр. соч.: в 6 т. Москва.

72.Выготский, Л. С. *Проблемы развития психики*. Под ред. А. М. Матюшкина. Собр. соч. Т. 3.

73. Выготский, Л. С. (1980). *Развитие высших психических функций.* Москва: АПН.

74. Выготский, Л. С. (1983). *Собрание сочинений*. (В 6-ти т.). Т. 3.

75. Выготский, Л. С. *Педология подростка: Вопросы детской (возрастной) психологии* . Собр. соч. в 6 т. Т.4.

76.Выготский, Л. С. (1991). Проблема культурного развития ребенка. *Вестник Моск. ун-та.* (Сер. 14, Психология), *4*, 5–18.

77. Выготский, Л. С. (1996). *Педагогическая психология*. Москва: Педагогика-Пресс.

78.Выготский, Л. С., Асмолов А. Г., &Лурия, А. Р. (1993). *Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок*. Москва: Педагогика-Пресс.

79.Газман, О. (1998). Воспитание и педагогическая поддержка детей. *Народное образование, 6,* 109.

80. Галагузова, М. А., Галагузова, Ю. Н., Штинова, Г. Н., Тищенко, Е. Я., &Дьяконов, Б. П. (2001). *Социальная педагогика: курс лекций (введение в профессию «социальный педагог», основы социальной педагогики, основы социально-педагогической деятельности)*: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва.

81. Галагузова, Ю. Н. (2003). Подготовка социальных педагогов: пора преодолеть противоречия. *Социальная педагогика*, 1, 97-102.

82. Герасімова, А. С., &Павленко, Л. І. (2012). *Психолого-педагогічний супровід інклюзивної освіти у Дитячому оздоровчо-екологічному центрі:* матеріали І Міжнародного симпозіуму психологів позашкільних навчальних закладів «Психолого-педагогічний супровід освітнього процессу в позашкільних навчальних закладах», (Київ, 1-3 березня, 2012).

83.Гилфорд, Дж. (1965). *Три стороны интеллекта. Психология мышления*. Москва.

84. Голованов, В. П. (2008). Феномен дополнительного образования детей: история и современность. *Роль и место учреждений дополнительного*

образования детей в социально-экономическом развитии регионов: сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. Ярославль: Изд-во ЯГПУ им. К.Д. Ушинського.

85.Гончар, Л. В. (2017). *Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку:* Монографія. Київ: ТОВ «Задруга».

86.Гончаренко, С. У. (2008). *Педагогічні дослідження: Методологічні поради молодим науковцям*. Київ; Вінниця: ДОВ «Вінниця».

87.Гончаренко, С. У. (2011). *Український педагогічний енциклопедичний словник.* Рівне: Волин. обереги.

88. Григорьев, С. И., &Ростов, С. И. (2001). *Основы современной социологии:* учеб. пособие. Издательство Алтайского государственного университета.

89. Гущина, Т. (2010). Портфолио как форма сопровождения социально одарённого старшеклассника. Материалы Междунар. интернет-конф. «Сопровождение одаренного ребенка во внешкольном (дополнительном) образовании: европейский опыт», (апрель – май, 2010). URL: http://www.eaicy-dar.ru

90. Данілавічютє, Е. А. (2018). Діти з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. *Особлива дитина: навчання і виховання,3*(87),7-19.

91. Добреньков, В. И., &Кравченко, А. И. (2004). Методы социологического исследования: ученик. Москва: ИНФРА-М.

92. Докукіна, О. М. (2012). Особистісне самовизначення старшокласників: Теоретичний аспект. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді:* зб. наук. праць. (Вип. 16, книга 2). Камянець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г. с.94-103.

93. Долгова, О. В. (2013). Формування компетентностей старшокласників у процесі діяльності учнівського самоврядування. *Формування базових компетентностей у вихованців позашкільних навчальних закладів : матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції* (25-27 лютого, 2013, Київ). с. 91-95.

94. *Дополнительное образование детей*: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. (2000). О. Е. Лебедев (ред.). Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС.

95. Дюркгейм, Э. (1995). *Социология. Ее предмет, метод, предназначение*. Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. Москва: Канон.

96. Дятченко, Л. Я. (1993). *Социальные технологии в управлении общественными процесами.* Белгород: Центр социальных технологий.

97. *Енциклопедія освіти.* (2008). Академія педагогічних наук України; головний ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер.

98. *Енциклопедія для фахівців соціальної сфери*. (2013). Звєрєва, І. Д. (ред.). Київ, Сімферополь : Універсум.

99.*Енциклопедія позашкільної освіти*. (2017). РДГУ, НМЦ інноваційних технологій виховного процесу НАПН України, РОІППО. Пустовіт, Г. П. (ред.). Рівне: Зень.

100. Єжова, О. О. (2013). Виховання особистості у новій соціокультурній реальності. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 7 (33),* 69–75.

101. *Життєва компетентність особистості: від теорії до практики*: наук.-метод. посіб.(2005). Єрмаков, І. Г. (ред.). Запоріжжя: Центріон.

102. Журавель, Т. В. (2011). *Соціально-педагогічна профілактика ВІЛ-інфекції серед вихованцівпенітенціарних установ для неповнолітніх*: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Ін-т пробл. виховання НАПН України.

103. Журба, К. О. (2018). *Смисложиттєві цінності школярів основної і старшої школи: теоретико-методичний аспект:* Монографія. Дніпро: Середняк Т. К.

104. Журба, К. О. & Шкільна, І. М. (2017). Квест як засіб формування національно-культурної ідентичності підлітків. *Рідна школа, 11–12,* 44–52.

105. Заверико, Н. В. (2008). Опікунська сім’я як об’єкт соціально-педагогічної роботи. *Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи з*

різними категоріями населення: Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (27-28 лютого, 2008, Черкаси).

106. Завьялов, В. Ю. (1988). *Психологические аспекты формирования алкогольной зависимости*. Новосибирск: Наука.

107. Закон України «Про освіту» (2017). URL: https://zakon.rada.gov.ua

108. Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» (2005). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text

109. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» (2018). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2541-19#Text

110. Закон України «Про позашкільну освіту». (2000). URL: http://zakon.rada.gov.ua.

111. Закон України «Про охорону дитинства». (2001) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

112. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text

113. Закон України «Про соціальні послуги» (2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19

114. Закон України «Про пробацію» (2015).URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

115. *Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту дітей.* (2002). Київ: ЮНІСЕФ.

116. *Запобігання та протидія появам насильства: діяльність закладів освіти.* (2020). Андрєєнкова, В.Л., Байдик, В. В., Войцях, Т. В. та ін. Київ.

117. *Захист дітей під час пандемії COVID-19. Діти та альтернативний догляд. Заходи негайного реагування.* (2020). ЮНІСЕФ.

118. Звєрєва, І. Д., Коваль, Л. Г., &Хлебік, С. Р. (1997). *Соціальна педагогіка / Соціальна робота.* Київ: ІЗМН.

119. Звєрєва, І. Д. (1998). *Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика:* монографія. Київ: Правда Ярославичів.

120. Звєрєва, І. Д. (1998). *Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні*: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.05. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка.

121. Звєрєва І. Д. (1998). *Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні:* дис... д-ра пед. наук: 13.00.05. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка.

122. Здравомыслов, А. Г. (1969). *Методология и процедура социологических исследований*. Москва.

123. Зимбардо Ф. (2000). *Социальное влияние.* Пер. с англ. Н. Мальгина, А. Федоров. СПб.: Питер.

124. Золотарева, А. В. (1999). *Организационно-педагогические условия социального становления детей в многопрофильном учреждении дополнительного образования:* дис. … канд. пед. наук. Ярославль.

125. Золотарева, А. В. (2006). *Интегративно-вариативный поход к управлению учреждением дополнительного образования детей* : монографія. Ярославль: изд-во ЯГПУ.

126. Золотарева, А. В. (2009). Проблема развития одаренного ребенка в рамках региональной системы образования: опыт и перспективы решения**.** *Развитие одаренного ребенка в условиях региональной системы образования: материалы областной научно-практической интернет-конференции*. Ярославль : Изд-во ЯГПУ.

127. Золотарева, А. В. (ред.) (2010). *Актуальные направления развития внешкольного (дополнительного) образования детей в странах Восточной Европы: обзор по Беларуси, Казахстану, России, Украине.* Прага-Ярославль: EAICY-ЯГПУ.

128. Іванова, І. Б. (2018). *Методи соціальної роботи (на основі державних стандартів соціальних послуг)* : навч. посіб. Київ : Ун-т «Україна».

129. Игнатова, В. В. (2000). *Педагогические факторы духовно-ворческого становления ичности в процессе социализации и условия их реализации*: Дис. … докт. пед. наук : 13.00.01. Красноярск.

130. История психологии (10-е — 30-е гг. Период открытого кризиса): Тексты. 2-е изд. (1992). Гальперин, П. Я. (ред.). Москва: Изд-во Моск. ун-та.

131. *История социальной педагогики:* Хрестоматия-учеб. (2000). Галагузова, М.А. (ред.). Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС.

132. Каган, М. С. (1991). *Системный поход и гуманитарное знание:* избр. ст. Ленинград.

133. Кант, И. (1980). Педагогика. *Трактаты и письма* . Москва.

134. Канішевська, Л. В. (2011). *Виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності:* монографія. Київ. ХмЦНІІ.

135. Капська, А. Й. (2003). Соціальна педагогіка. Київ: Центр навч. літератури.

136. Капська, А. Й. та ін. (2001). *Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи.* Звєрєва, І.Д., Лактіонова, Г.М. (ред.). Київ: Наук. Світ.

137. Караковский В. А., Новикова Л. И., &Селиванова Н. Л. (1996). *Воспитание? Воспитание... Воспитание!* Москва: Новая школа.

138. Карпенко, О. Г.(2004). Професійне становлення соціального працівника : навч.-метод. посіб. Київ: ДЦССМ.

139. Киселева, Т. Г., &Красильников, Ю.Д. (1995). *Основы социально-культурной деятельносты :* учеб. пособие. Москва: Изд-во МГУК.

140. Киселева, Т. Г., &Красильников, Ю.Д. (2004). *Социально-культурная деятельность:* учеб. пособие. Москва: Изд-во МГУК.

141. Клименко, Е. С. (2012). Особенности волонтерской деятельности подростков. *Стратегия и ресурсы социального воспитания: вызовы XXI века: Материалы Международной научно-практической конференции в рамках VI Сбирского педагогического семинара* (6-8 ноября, 2012, Новосибирск) Новосибирск: изд. НГПУ.

142. Ковалева, Т. М. (2009). Культурные границы тьюторства. *Управление школой, 15,* 13-16.

143. Ковалева, Т. М. (2006). Организация профильного обучения в старшей школе: основы тьюторского сопровождения. *Завуч, 8*, 111-121.

144. Ковалева, Т. М. (2009). О деятельности тьютора в современном образовательном учреждении. *Перемены,3.* 13-20.

145. Коваль, Л. Г., Звєрєва, І. Д., &Хлєбік, С. Р. (1997). *Соціальна робота* : навч. посіб. Київ: ІЗМН.

146. Коган, М. С. *Метод проектов и условия его эффективного применения в воспитательной работе*. URL : www.vebsib.ru/vospitanie/04-05/metod1/htm

147. Козлов, И. С. (2008). Социально-педагогическое сопровождение детей, попавших в трудную жизненную ситуацию: проблемы и пути их решения посредством реализации целевого проекта. *Роль и место учреждений дополнительного образования детей в социально-экономическом развитии регионов*: сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. Ярославль : Изд-во ЯГПУ им. К.Д. Ушинского, с.99-103.

148. Колосова, Е. Б. (2008). Тьюторство в образовательной среде школы. *Управление школою,* 17. 32-35.

149. Колосова, Е. Б. (2008). Тьютор как новая педагогическая профессия. Москва.

150. Колупаєва, А. А. (2011). Старегічні напрями сучасної освітньої політики України. *Дитина із сенсорними порушеннями: розвиток, навчання, виховання :* зб. наук. праць / за ред. С. В. Литовченко, І. М. Гудим. Київ: О. Т. Ростунов. с. 5-12.

151. Кольченко, К. О., &Нікуліна, Г. Ф. (2013). Концептуальні підходи до впровадження інклюзивної освіти у вищих навчальних закладах. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. Київ: Університет «Україна», с.12-22.

152. Коляда, Н. М. (2004). *Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX - початок XX ст.)* : дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини.

153. Коляда, Н. М. (2017). Соціальна активність як невід'ємна ознака дитячого руху в Україні (20-ті – 30-ті роки XX століття). *Проблеми соціального виховання в педагогічній теорії і практиці України (20-ті – середина 30-тих років XX століття): колективна монографія*. Умань : ВПЦ Візаві, с. 172–223.

154. Коляда, Н. М. (2017). Особливості соціально-педагогічної комунікації крізь призму проблеми дорослого лідерства. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи* : зб. наук. праць Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. ред. кол.: Безлюдний О. І. (гол. ред.) та ін. Умань : ФОП Жовтий О. О., с. 280–289.

155. Коляда, Н. М., &Кравченко, О. О. (2019). Молодіжна робота як засіб неформальної громадянської освіти. *Проблеми підготовки сучасного вчителя, 19,* 72–79.

156. Кон, И. С. (1984). *В поисках себя. Личность и её самосознание*. Москва: Политиздат.

157. Кон, И. С. (1988). *Ребенок и общество: иторико-этнографическая перспектива*. Москва: Наука.

158. Кон, И. С. (1989). Психология ранней юности. Москва: Просвещение.

159. Кон, И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? *Сексология. Персональный сайт И.С. Кона.* Взято з: http://www.sexology.narod.ru/info178.html.

160. *Конвенція ООН Про права дитини*. Видано за сприяння Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

161. *Конвенція ООН Про права осіб з інвалідністю.* (2008). Резолюція Генеральної Асамблеї ООН №61/106, прийнята на Шістдесят першій сесії ГА ООН 13 грудня 2006 року (неофіційний переклад). Вид. Представництва ООН в Україні.

162. Кононко, О. Л. (1998). *Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві):* навч. посіб. для вищ. навч. закладів. Київ: Освіта.

163. Кононко, О. Л. (2000). *Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (Системний підхід)*. Київ: Стилос, 2000.

164. Кононко, О. Л. (2001). *Психологічні основи особистісного становлення дошкільника:* дис. … доктора психол. наук : 19.00.07 . Київ.

165. Концепція превентивного виховання дітей і молоді (2000): затв. Президією АПН України, 25 лют. 1998 р. №1-7/3-21. *Учитель,1*, 6–11.

166. Корнієнко А. В., Литовченко, О. В., Мачуський, В. В., &Пустовіт, Г.П. (2016). Позашкільна освіта: додаткові можливості для розвитку особистості учня. *Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні*. НАПН України. Кремень, В. Г. (ред.). Київ: Пед. думка. Retrieved from http://naps.gov.ua/ua/activities/publications/

167. Корнієнко А.В., &Литовченко О. В. (2017). Виховання та розвиток в системі позашкільної освіти. *Державна доповідь про становище дітей в Україні «Реалізація Конвенції ООН про права дитини в Україні: досягнення, проблеми, перспективи» (за період 2009-2016 рр.).* Retrieved from http://www.msp.gov.ua/timeline/Konvenciya-OON-z-prav-ditini.html

168. Костюк, Г. С. (1989). *Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности.* Проколиенко, Л. Н. (ред.); сост. В. В. Андриевская, Г. А. Балл, А. Т. Губко, Е. В. Проскура. Київ: Радянська школа.

169. Кравченко, Т. В. (2009). *Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи* : моногр. Київ: Фенікс.

170. Кравченко, Т. В. (2016). *Формування сімейних цінностей у дітей шкільного вікув сучасних соціокультурних умовах*. За заг. ред. Гончар Л.В.: Монографія. Харьків: Друкарня Мадрід.

171. Кремень, В. Г. (2007). *Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум.* Київ: Грамота.

172. Кузнецова, Л. П. (2002). *Основные технологии социальной работы.* Изд-во ДВГТУ.

173. Курбатов, В. И., &Курбатова, О.В. (2001). *Социальное проектирование* : учеб. пособ. Ростов-на-Дону: Фенікс.

174. Лавриченко, Н. М. (2000). *Педагогіка соціалізації: європейські абриси.* Київ: ВІРА-ІНСАЙТ.

175. Лавриченко, Н. М. (2006). *Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах Західної Європи:* Автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01. Київ.

176. Лактионова, Г. М. (1999). *Теоретико-методологические основы социально-педагогической работы с женской молодежью в условиях крупного города :* дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05 . Київ.

177. Лактіонова, Г. М. (1999). *Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з жіночою молоддю в умовах великого міста :* Автореф. дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05. Київ.

178. Лактіононва, Г. М. (2010). Програми для батьків як складова у системі освіти дорослих: аксіологічний підхід. *Аксіологічний підхід – основа формування цілісної особистості майбутнього педагога:* моногр. за заг. ред. Л. О. Хомич. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., с.72-86.

179. Леонтьев А. Н. *Деятельность, сознание, личность.* (1977). 2-е изд. Москва: Политиздат.

180. Леонтьев, А. Н. (1983). *Избранные психологические произведения*: В 2 т. Т. 2. Москва

181. Леонтьев, Д. А. (1992). *Методика изучения ценностных ориентаций*. Москва.

182. Лейтес, Н. С. (1960). *Об умственной одаренности* . Москва.

183. Лейтес, Н. С. (1985). Соотношение возрастного и индивидуального в способностях школьника. *Вопросы психологи, 1,* 9-18.

184. Лейтес, Н. С. (1988). Ранние проявления одаренности. *Вопросы психологи, 4*. 98-107.

185. Лейтес, Н. С. (1997). *Возрастная одаренность и индивидуальные различия* . Избр. тр. Москва; Воронеж.

186. Лэйн, Д. (2001). Школьная травля (буллинг). *Детская и подростковая психотерапія*. СПб. : Питер.

187. Личко, А. Е. (1983). *Психопатии и акцентуации характера у подростков*. Ленинград: Медицина.

188. Лісовий, О. В., Стрижак, О.Є. (2010). Інформаційно-технологічна система підтримки дослідницької діяльності учнів за програмами малої академії наук. *Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. «Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації»,* (Україна, Київ, 27–28 жовтня, 2010). Київ: Інформаційні системи, с.146-150.

189. Литовченко, О. В. (2010a). Соціальне становлення особистості у позашкільних навчальних закладах як проблема соціально-педагогічної науки. *Народна освіта, 3*. Retrieved from http://www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/12/statti/litovchenko.htm

190. Литовченко, О. В. (2010b). Виховний потенціал позашкільних навчальних закладів: аспекти дослідження. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: Серія "Педагогічні науки: реалії та перспективи", 24,* 87-91.

191. Литовченко, О. В. (2010c). Виховний потенціал позашкільних навчальних закладів: рівні реалізації виховних можливостей. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 14. кн. 1), 220-229.

192. Литовченко, О. В. (2011a). Соціальне становлення особистості як предмет наукового пізнання. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 15. кн. 1), 45-53.

193. Литовченко, О. В. (2011b). Соціальне становлення особистості: соціально-педагогічний потенціал позашкільних навчальних закладів. *Практична психологія та соціальна робота,12*, 50-56.

194. Литовченко, О. В. (2011c). Теоретико-методичні засади виховання соціально компетентної особистості у позашкільних навчальних закладах. *Нова педагогічна думка*: *матеріали Всеукраїнської науково-практичної*

конференції «Формування соціальної компетентності вихованців позашкільних навчальних закладів», Рівне, 9-10 червня. 2011. (с. 14-16).

195. Литовченко, О. В. (2011d). Проблема «соціальне – індивідуальне» у контексті соціального становлення особистості у позашкільних навчальних закладах. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*, 5, 80-85.

196. Литовченко, О. В. (2011e). Соціально-виховне середовище позашкільних навчальних закладів як чинник соціального становлення особистості. *Освітологічний дискурс, 3.* Retrieved from http://innovations.kmpu.edu.ua/ENFV/2011_1/main.html

197. Литовченко, О. В. (2012a). Соціальне становлення особистості у позашкільних навчальних закладах: до сутності ключової категорії. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка* (Вип. 14, ч. 1), 169-181.

198. Литовченко, О. В. (2012b). Соціально-педагогічне забезпечення соціального становлення особистості у позашкільних навчальних закладах: поняттєво-категоріальний апарат дослідження. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 16, кн. 1), 157–165.

199. Литовченко, О. В. (2012c). Соціальне становлення підлітків: дослідження серед учнів позашкільних навчальних закладів. *Народна освіта*, 3 (18). Retrieved from http://www.narodnaosvita.kiev.ua/vupysku/18/statti/litovchenko.htm

200. Литовченко, О. В. (2012d). Соціально-педагогічна підтримка особистості у підлітковому, ранньому юнацькому віці: роль позашкільних навчальних закладів. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова: Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка*.

201. Литовченко, О. В. (2013a). Сучасні моделі залучення дітей та молоді з особливими потребами до позашкільної освіти. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами.* Київ: Університет «Україна», 130-139.

202. Литовченко О. В. (2013b). Соціальна реабілітація дітей з особливими потребами як один із напрямів соціально-педагогічної діяльності позашкільних навчальних закладів. *Практична психологія та соціальна робота, 1,* 53-57.

203. Литовченко, О. В. (2013c). Соціальна профілактика як соціально-педагогічна функція позашкільного навчального закладу. *Нові технології навчання, 75*, 38-43.

204. Литовченко, О. В. (2013d). Причини і специфіка відхилень у соціальному розвитку і поведінці підлітків, старшокласників**.** *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 17, кн. 1), 409-419.

205. Литовченко, О. В. (2014a). Програма соціально-психологічного тренінгу «Соціальне становлення особистості»**.** *Практична психологія та соціальна робота ,2-3,* 28-35, 44-46.

206. Литовченко, О. В. (2014b). Соціально-педагогічний супровід соціального становлення дітей та учнівської молоді у позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді (*Вип. 18, кн.1), 415-423.

207. Литовченко, О. В. (2015). Роль позашкільних навчальних закладів у формуванні світогляду та ціннісних орієнтацій учнів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 19, кн.1), 330-340.

208. Литовченко, О. В. (2016). Методичні аспекти формування цінностей дітей та молоді у позашкільних навчальних закладах. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 20, кн.1), 285-295.

209. Литовченко, О. В. (2017). Сучасний зміст соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 21, кн.1), 144-149.

210. Литовченко, О. В. (2018). Позашкільна освіта України: ціннісні орієнтири та напрями модернізації. *Теоретико-методичні засади виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 22, кн.1), 133-144.

211. Литовченко, О. В. (2019). Модернізація соціально-реабілітаційного напряму позашкільної освіти у контексті загальноєвропейських та українських освітніх змін. *Теоретико-методичні засади виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 23), 209-220.

212. Литовченко, О. В. (2020а). Литовченко О. В. Позашкільна освіта & неформальна освіта дітей та молоді: концептуальні основи, цілі і цінності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Вип. 24), 300-316.

213. Литовченко, Е. В. (2013). Внешкольные учреждения как институт социального становления подростков, старшеклассников. *Доклады Казахской академии образования, 1–2,* 24-32.

214. Литовченко, О. В. (2020). Індивідуальна програма розвитку здобувача позашкільної освіти. *Матеріали XVI Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих вчених «Молодь: освіта, наука, духовність»*. Київ, 27–28 травня, 2020. (с. 236-237).

215. Литовченко, О. В. (2020). Актуальні технології позашкільної освіти для старшокласників. *Науковий вісник національного еколого-натуралістичного центру, 1* (Вип. 9, Серія: Педагогічні науки), 18-30.

216. Литовченко, О. В. (2020). Діти з ООП у закладі позашкільної освіти: важливі аспекти. *Науковий вісник Національного еколого-натуралістичного центру.* (Вип. 10, Серія: Педагогічні науки), 70-80.

217. Литовченко, О. В. (2020). Позашкільна освіта України: контекст міжнародного співробітництва. *Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта 2020: глобалізований простір інновацій: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, 28 травня, 2020. НАПН України, Ін-т педагогіки НАПН України; Локшина, О. І. (ред.). (с.236-237). https://doi.org/10.32405/978-966-97763-9-6-2020

218. Литовченко, О. В. (2020). Неформальна освіта дітей та молоді: європейські цілі і цінності. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції* (*Value-based Approach in Education and Challenges of European*

Integration Process): *матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Суми, 29-30 травня, 2020. (с.81-82).

219. Литовченко, О. В. &Панченко, Д. С. (2017). Навчальна програма з позашкільної освіти соціально-реабілітаційного напряму «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)». *Ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах: методичний посібник.* Мачуський, В. В. (ред.). Київ: ТОВ «Артмедіа прінт», с.97-112.

220. Литовченко, О. В. (2020). Навчальна програма з позашкільної освіти соціально-реабілітаційного напряму «Дискусійний клуб старшокласників «Точка зору». *Модернізація організації освітнього процесу в закладах позашкільної освіти*: *методичний посібник.* Мачуський, В. В. (ред.). Київ.

221. Литовченко, О. В. (2020). *Зміст і технології позашкільної освіти для старшокласників: методичні рекомендації.* Кропивницький: Імекс-ЛТД.

222. Ломов, Б. Ф. (1984). *Методические проблемы психологи*. Москва: Наука.

223. Лукашевич, М. П. (1998). *Соціалізація. Виховні механізми і технології* : навч.-метод. посіб. Київ : ІЗМН.

224. Лукашевич, М. П., &Мигович, І. І. (2002). *Теорія і методика соціальної роботи* : навч. посіб. Київ: МАУП.

225. Лукашевич М. П., &Мигович, І. І. (2003). *Теорія і методи соціальної роботи*: навч. посібник. Київ: МАУП.

226. Лукашевич, М. П., &Семигіна, Т. В. (2009). *Соціальна робота (теорія і практика)* : підр. Київ: Каравела.

227. Макаренко, А. С. (1950). *Некоторые выводы из моего педагогического опыта.* Москва: Издательство АПН РСФСР.

228. Макаренко , А. С. (1954). *Твори в 7 томах*. Т. 5. Київ: Рад. школа.

229. Макєєв, С. О. (2008). *Соціологія:* навч. посіб. 4-те вид. «Українська енциклопедія».

230. Макеева, А. Г. (2000). *Ранняя профилактика наркотизма у детей и подростков.* Москва.

231. Максименко, С. Д. (2004). *Общая психология*. Київ: Ваклер.

232. Максимова, Н. Ю. (1995). *Психологічний аспект профілактики алкоголізма та наркоманії підлітків :* метод. посіб. Київ: ІСДО.

233. Мамардашвили, М. К., &Пятигорский, А. М. (1999). *Символ и сознание, Метафизические рассуждения о сознании, символике и языке.* Москва.

234. Маракушина, И. Г. (2002). *Социальное и индивидуально-личностное развитие младших школьников в ситуациях совместной творческой деятельности с педагогом (лонгитюдное исследование)* : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. психол. наук : спец. «Возрастная и педагогическая психология». Москва, 2002.

235. Мардахаев, Л. В. (2003). Социальная педагогика : учеб. Москва: Гардарики.

236. Мардахаев, Л. В. (2003). Социальная педагогика, ее сущность и содержание. *Подготовка социальных педагогов в системе высшего образования. Основные требования к развитию теории в области социальной педагогики и социальной работы: Материалы Междунар. науч.-практ. конф.*, (Москва, 2002).

237. Маркина, Н. В. (2012). Социальная психология одаренности: развивающий потенциал детских творческих объединений. *Матеріали I Міжнародного симпозіуму психологів позашкільних навчальних закладів «Психолого-педагогічний супровід освітнього процессу в позашкільних навчальних закладах»,* (Київ, 1-3 березня, 2012). Київ, с.31-35.

238. Марков, Б. В. (1995). Антопологический поворот в философии XX века. *Очерки социальной антропологи*. Спб.

239. Маслоу, А. (1999). *Новые рубежи человеческой природы*. Пер. с англ. Москва: Смысл.

240. Матюшкин, А. М. (1993). *Загадки одаренности: Проблемы практической діагностики*. Москва: Школа – Пресс.

241. Матюшкин, А. М. (1989). Концепція творческой одаренности. В*опросы психологии*, *6*, .23-33.

242. Матюшкин, А. М., Сиск, Д. А. (1988). Одаренные и талантливые дети. *Вопросы психологии, 4,* 88-97.

243. Мащенко, О. Н. (2011). Социальное партнерство как социально-педагогический феномен. *Педагогическое образование и наука, 1,* 47-51.

244. *Медична та соціальна реабілітація*: навчальний посібник. (2005). І. Р. Мисула (ред.), Л. О. Вакуленко (ред.). Тернопіль: ТДМУ.

245. Медынский, Е. Н. (1923). *Энциклопедия внешкольного образования*. В 3 томах. Т. 1. Петроград: Госуд. Изд. Москва.

246. *Методичні рекомендації для роботи студентів спеціальності 231 «Соціальна робота» з дисципліни «Соціальна опіка і піклування»* (2020). Укладачі: С. Котловий, Н. Сейко, С. Ситняківська. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.

247. Меретукова, З. К. (2003). *Методология научного исследования и образования:* учебное пособие для студентов занимающихся НИР и аспирантов. Майкоп.

248. *Методика и технологии работы социального педагога* : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. (2007). Б. Н. Алмазов, М. А. Беляева, Н. Н. Бессонова и др.; под ред. М. А. Галагузовой, Л. В. Мардахаева. 4-е изд., стер. Москва: Издат. центр «Академия».

249. *Методология и методы социально-педагогических исследований* : учеб.-метод. пособие. (2001). С. Я. Харченко, Н. С. Кратинов, А. Н. Чиж, В. А. Кратинова. Луганськ : Альма-матер.

250. Мирошкина, М. Р. (2008). *Социальное становление молодежи в клубе по месту жительства*: дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 . Москва.

251. *Моє життя: мрії та перепони:* метод. рекомендації по формуванню здорового способу життя. (2006). Укл. І. В. Чаус. Суми.

252. Молоков, Д. С. (2010). Подготовка педагогов к работе с одаренными детьми за рубежо. *Материалы Междунар. интернет-конф. «Сопровождение одаренного ребенка во внешкольном (дополнительном) образовании: европейский опыт»,* апрель – май, 2010). Режим доступа : http://www.eaicy-dar.ru

253. Моляко, В. О. (1999). *Психологічні проблеми обдарованості та її виявлення. Мудрість учіння. Кроки до успіху:* навч. метод. посіб. Київ: Магістр.

254. Моляко, В. А. (2002). Проблемы психологи творчества и разработка похода к изучению одаренности . *Обдарована дитина*, 4, 19-25.

255. Моляко, В. А. (2002). Техническая творческая одаренность. *Обдарована дитина, 4,* 27-32.

256. Міщик, Л. І. (1997). *Теоретико-методичні основи професійної підготовки соціального педагога у закладах вищої освіти*. Запоріжжя : Промінь.

257. Міщик Л. І. Теоретико-методологічні основи професійної підготовки соціального педагога у закладах вищої освіти : дис. … д-ра пед. наук : 13.00.05 / Людмила Іванівна Міщик. – Запоріжжя, 1997. – 377 с.

258. Мудрик, А. В. (2000). *Социальная педагогика*: учеб. для студ. пед. вузов. В. А. Сластенин (ред.). 3-е изд., испр. и доп. Москва: Издательский центр «Академия».

259. Мудрик, А. В. (2006). *Социализация человека*: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений . 2-е изд., испр. и доп. Москва: Академия.

260. Набока, Б. С. (2001). *Розвиток ідей про учнівське самоврядування у вітчизняній педагогічній теорії та практиці:* Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти АПН України. Київ.

261. *На пути к толерантному сознанию*. (2000). А. Г. Асмолов (ред.). Москва. Смысл.

262. Наторп, П. (1924). Воспитание и общность. *Хрестоматия современных педагогических течений.* Харьков: Гос. Изд-во Украины.

263. *«Не смійся з мене: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять»* : навч.-метод. посіб. (2013). Авт. Лора Паркер Роерден, за заг. ред. Лях Т. Л. Київ: YMCA.

264. Небылицин, В. Д. (1976). Психофизиологические исследования индивидуальных различий. Москва.

265. Немов, Р. С. (1995). *Психология* : в 3 кн. Кн. 2. Психология образования. Москва. Просвещение ВЛАДОГ.

266. Никитина, Л. Е. (2003). *Социальная педагогика* : учеб. пособие для вузов. Москва: Академ. проект.

267. Никитина, Л. Е. (2003). *Социальный педагог в школе*. Москва: Академ. проект.

268. Никитина, Н. И., &Глухова, М. Ф. (2007). *Методика и технология работы социального педагога :* учеб. пособие для студентов пед. училищ и колледжей, обучающихся по специальности «Соц. педагогика». Москва: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС.

269. Новикова, Л. И. (1985). *Школа и середа.* Москва: Знание.

270. Обухова, Л. Ф. (1996). *Детская (возрастная) психология* : учеб. Москва.

271. Огурцов, А. П., &Платонов, В. В. (2004). *Образы образования. Западная философия образования. XX век*. Спб.

272. Овчарова, Р. В. (2001). *Справочная книга социального педагога*. Москва: ТЦ «Сфера».

273. *Одаренные дети.* (1991). Пер. с анг. Под общ. ред. Г. В. Бурменской и В. М. Слуцкого. Москва.

274. Олбран-Лембрик Л. Е. (2005). *Соціальна психологія:* навч. посіб. Київ: Академвидав.

275. Олпорт, Г. (2002). *Становление личности*: избр. тр. под общ. ред. Д. А. Леонтьева; пер. с англ. Л. В. Трубицыной, Д. А. Леонтьева. Москва: Смысл.

276. *Організація і технології соціальної роботи з дітьми вулиці*. (2003). Капська, А. Й. (ред.). Київ: Інтернац. Союз; Ліга соціальних працівників України.

277. *Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів:* навчально-методичний посібник. (2018). Порошенко, М. А. (ред). та ін. Київ.

278. *Організація роботи з розв'язання проблем насильства в школі*: навч.-метод. посіб. (2011). ред. група: Алєксєєнко М.К., Дендебера М.П, Соловйова О. Д. Київ: Huss.

279. Оржеховська, В. М., &Габора, Л. І. (2004). *Збереження репродуктивного здоров'я неповнолітніх* : навч.-метод. посіб. Київ: ТОВ «ХІК».

280. Оржеховська, В. М. (1997). Педагогічні проблеми профілактики наркотизації і СНІДу серед неповнолітніх. *Педагогічний пошук, 3*, 15–16.

281. Оржеховська, В. М. (1996). *Профілактика правопорушень неповнолітніх* : навч.-метод. посіб. Київ: ВІАП

282. Павленко, Ю. (2009). Ідеологічний дискурс і проблема ідентичності. Філософський підхід до формування ідентичності та ролі ідеологій суспільства у цьому процесі. *Філософська думка : український науково-теоретичний часопис. НАН України, 5*, 105-114.

283. Панов, В. И. (2007). *Психодиагоностика образовательных систем: теория и практика.* СПб.: Питер.

284. Панов, В. И. (1998). Некоторые теоретические и практические аспекты одаренности. *Прикладная психология*, 3. 10-17.

285. Парсонс, Т. (2002). *О социальных системах*. пер. с англ. В.Ф. Чесноковой, С. А. Белановского. Москва: Академ. проект.

286. Парцвания, В. В. (2003). *Генеология отчуждения : от человека абстрактного к человеку конкретному* . СПб.

287. Пасічніченко, А. В. (2007). Особливості процесу формування креативності дітей дошкільного віку. *Психолого-педагогічні аспекти розвитку особистості в сучасному світі* : Збірник наукових праць. Полтава: Освіта. ч. 94–97.

288. Пасічник, Н. С., Трофименко, Н. Є., Карпова, О. О. &Новак, Я. В. (ред). (2018). *Соціальне становлення молоді з інвалідністю*: посіб.-практикум. Біла Церква : Білоцерківдрук.

289. Петровский, А. В. Личность в психологии. *Филос. энцикл*. Т. 3.

290. Петровский, В. А. (1996). *Личность в психологи: парадигма субъектности*. Ростов-на-Дону : Феникс.

291. Петровський В. А. & Ярошевский, М. Г. (1996). История и теория психологии. Ростов-на-Дону : Феникс.

292. Петрочко, Ж. В. (2010). *Дитина в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав* : монографія. Рівне: видавець О. Зень.

293. Петрочко, Ж. В. (2006). Соціально-виховне середовище як умова ефективної соціалізації особистості. *Соціалізація особистості* :зб. наук. пр. / за заг. ред. А. Й. Капської. Київ: НПУ, с.16–27.

294. Петрочко Ж. В. (2009). Забезпечення права дитини на участь в житті суспільства: організаційно-технологічні питання. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 5. Педагогічні науки: реалії та персективи : зб. наук. пр.* Вип. 16. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова,с. 146–153.

295. Пєша, І. В. (2000). *Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу :* автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова.

296. Пиаже Ж. (1967). *Избр. психол. произв.* Москва: Прогресс.

297. Пиаже, Ж. (1994). *Речь и мышление ребенка*. Москва: Педагогика-пресс.

298. Підборський, Ю. Г. Актуальні проблеми обдарованості у вітчизняній педагогічній наукці. *Матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет–конференції*. режим доступу: http://forlan.org.ua/forum/viewtopic.php?t=751&sid=fb428f5a7f521fc5ceeff13832bb6303

299. *Підліткова і молодіжна демографія.* Огляд. URL: http://www.unfpa.org/webdav/site/global/shared/factsh

300. Плышевский, В. Г. (2001). *Прогнозирование, проектирование и моделирование в социальной работе.* Москва. Социально-технологический институт МГУС.

301. Поліщук, В. А. (2006). *Теорія і методика професійної підготовки соціальних педагогів в умовах неперервної освіти* : автореф. дис. … доктора пед. наук : 13.00.05. Тернопіль.

302. Помиткін, Е. О. (1996). *Духовний розвиток учнів в системі шкільної освіти*. Київ.

303. *Порядок організації інклюзивного навчання в системі позашкільної освіти* (2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/779-2019-%D0%BF

304. *Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей* (2010). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805afddf

305. *Постанова Європейської комісії «Інвестиції у дітей: розірвати коло неблагополуччя»* (2013). URL: http://www.alliance4investinginchildren.eu/implementation-of-the-investing-in-children-ec-recommendation-new-handbook-published/

306. Прехтль П. (1999). *Введение в феноменологию Гуссерля*. Томск: Издательство «Водолей».

307. Прибора, Т. О. (2009). *Розвиток ідеї самоврядування учнів у педагогіці кінця XIX - першої третини XX століття*: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка.

308. *Програми для гуртків, секцій, творчих об'єднань позашкільних закладів суспільно-громадського та художньо-естетичного напрямів.* (1996). Київ: ІЗМН.

309. *Програми для творчих об'єднань позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів. Соціально-реабілітаційний напрям*. (2005). Суми : ТОВ Вид-во «АНТЕЙ».

310. *Професія соціальний педагог*. (2005). упоряд. С. Максименко, О. Главник; за заг. ред. К. Шендеровського, І. Ткач. Київ: В. Главник.

311. *Профилактика ВИЧ/СПИДа у несовершеннолетних в образовательной среде* : учеб. пособ. (2006). Л. М. Шипицына (ред.), К. Г. Гуревич, …&Л. С. Шпиленя. СПб. : Речь, 2006.

312. *Психология развития.* (2005). А. К. Болотова, О. Н. Молчанова (ред.). Москва: ЧеРо.

313. *Психология личности: словарь-справочник* (2001). П. Горностай, Т. Титаренко (ред.). Київ: Рута.

314. *Психология одаренности детей и подростков*. (2000). Н. С. Лейтес (ред.). –Москва: Академия.

315. *Психология развивающейся личности.* (1987). А. В. Петровский (ред.). Москва: Педагогика.

316. Пустовіт, Г.П. (1996). *Дослідницька робота учнів з екології в позашкільних установах* : навч.-метод. посіб. Хмельницький: АПН України.

317. Пустовіт, Г. П. (2000). *Проблеми гуманітаризації позашкільної освіти*. *Наук. записки КПДУ ім. В. Винниченка.* Серія: Педагогічні науки. Вип. 27, 8–11.

318. Пустовіт, Г. П. (2003). Коротко про реальне й ілюзорне у змісті екологічної освіти на межі століть. *Науковий вісник Чернівецького Університету.* Зб. наук. праць. Вип. 177: Педагогіка та психологія. Чернівці: Рута, с. 138–145.

319. Пустовіт, Г. П. (2003). Сучасні підходи до змісту екологічної освіти учнів у позашкільному закладі . *Екологічний вісник, 13–14*, 13–16.

320. Пустовіт, Г. П. (2003). Екологічне виховання учнів 5-9 класів : навч.-метод. посіб. Кіровоград : ТОВ „Імекс ЛТД”.

321. Пустовіт, Г. П. (2004). *Екологічна освіта учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах* : монографія. Київ–Луганськ: Альма-матер.

322. Пустовіт, Г. П. (2006). Позашкільна освіта і виховання в контексті трансформаційних процесів у суспільстві. *Позашкільна освіта і виховання,1,* 6–14.

323. Пустовіт, Г. П. (2008). Позашкільна освіта і виховання: деякі нотатки про сьогодення. *Матеріали наук.-практ. конф. «Формування та розвиток творчих здібностей дітей та учнівської молоді у креативному освітньому соціумі»,* (Суми, 16-17 вересня, 2008). с. 6-21.

324. Пустовіт, Г. П. (2010). *Позашкільна освіта і виховання: теоретико-дидактичний аспект:* монографія. Кн. 1. Миколаїв: Видавництво МДУ ім. В.О. Сухомлинського.

325. Пустовіт, Г. П. (2011). Позашкільні навчальні заклади — погляд у майбутнє. *Нова педагогічна думка: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування соціальної компетентності вихованців позашкільних навчальних закладів»,* (Рівне, 9-10 червня, 2011). с. 17—19.

326. Пустовіт, Г. П. (2012). *Позашкільна освіта і виховання*: підр. Київ: Педагогічна думка.

327. Радул, В. В. (1998). *Становлення соціальної зрілості молодого вчителя (теорія і практика)* : дис. … д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ.

328. Реале, Д., Дж. &Антисери, Дж. (1997). *Западная философия от истоков до наших дней. Т. 4. (От романтизма до наших дней)*. Спб. : ТОО ТК «Петрополис».

329. *Реализация вариативных моделей сетевого взаимодействия общего, дополнительного и профессионального образования в рамках организации внеурочной деятельности.* (2011). А. В. Золотарева (ред.). Ярославль: Изд-во ЯГПУ.

330. *Резолюція 2250 Ради Безпеки ООН.* (2015). Взято з http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentr/2250/4161-rezoliutsiia-2250-2015-pryiniata-radoiu-bezpeky-na-ii-7573-mu-zasidanni-9-hrudnia-2015-roku

331. Резник, Ю. М. (1994). Социальная инженерия: предметная область и границы применения. *Социс, 2,* 72-87.

332. Резник, Ю. М. (1999). *Введение в социальную теорию. Социальная эпистемология.* Москва.

333. Рибалка, В. В. (2004). Теорія А. С. Макаренка щодо розвитку особистості у колективі. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика, 2,* 170-180.

334. Рибалка, В. В. (2010). Визначення понять обдарованості, таланту, геніальності особистості: класичні та сучасні методологічні підходи.

Розвиток обдарованості учнів : теоретичні аспекти. Н. А. Бельська, Л. І. Ковбасенко, …&О. В. Литовченко; упоряд. О. В. Лісовий, С. О. Лихота. Київ: ТОВ „Інформаційні системи”, с.5-26.

335. Рибалка, В. В. (2010). *Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога* . К. : Шкільний світ.

336. Рисмен, Д. (1993). Некоторые типы характера и общество. *Социологические исследования, 5, 7,* 144-151.

337. Ритцер Дж. (2002). *Современные социологические теории*. 5-е изд. СПб.

338. Роджерс, К. (1994). *Взгляд на психотерапию. Становление человека*. Москва.

339. Рогальська-Яблонська, І. П. (2008). *Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід:* монографія. Київ: Міленіум.

340. Рогальська-Яблонська, І. П. (2010). Сутнісні характеристики соціально-педагогічного супроводу соціалізації особистості в дошкільному дитинстві. *Актуальні проблеми психолого-педагогічного та соціального супроводу дитини на ранніх етапах соціалізації.* с. 230-236.

341. Рожков, М. И., &Байбородова, Л. В. (2000). *Организация воспитательного процесса в школе:* учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Гуманит, изд. центр ВЛАДОС.

342. Рожков, М. И. (2002). Концепция экзистенциальной педагогики. *Ярославский педагогический вестник, 4*, 16-19.

343. Рожков, М. И. (2007). *Юногогика. Педагогическое обеспечение работы с молодежью:* учебно-метод. пособие. Ярославль:Изд-во ЯГПУ.

344. Рожков, М. И. (2008). Социально-педагогическое сопровождение детей как функция учреждений дополнительного образования. *Роль и место учреждений дополнительного образования детей в социально-экономическом развитии регионов: сборник матермалов Всероссийской научно-практической конференции*. Гущина, Т. Н. (ред.). та ін. Ярославль : изд-во ЯГПУ им. К. Д. Ушинского,с.46–52.

345. Рожков, М. И. (2010). Принципы социально-педагогической деятельности. *Зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. «Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації»,* (Україна, Київ, 27–28 жовтня, 2010). Биковська, О. В. (упоряд.) та ін. Київ: Інформаційні системи, с.185-188.

346. Ролінський, В. І. (2005). *Соціально-педагогічні умови профілактики насильства підлітків*: дис. … канд. пед. наук : 13.00.05 . Київ.

347. Ромм, Т. А. (2006). *История социальной педагогики* : учебное пособие . Новосибирск : НГПУ.

348. Ромм, Т. А. (2007). *Социальное воспитание : эволюция теоретических образов* . Новосибирск: Наука; изд-во НГТУ.

349. Ромм, Т. А. (2007). *Историко-методологический анализ становления и развития теоретических представлений о социальном воспитании* : диссертация ... доктора педагогических наук : 13.00.01. Новосибирск.

350. Рубинштейн, С. Л. (1976). *Проблемы общей психологи*. Москва: Педагогика.

351. Рубинштейн, С. Л., Брушлинский, А. В. , &Абульханова-Славская, К. А. (2000). *Основы общей психологи*. СПб: Издательство «Питер».

352. Савельчук І. Б., Сейко, Н. А., &Андрійчук, Н. М. (2020). Вплив соціального партнерства на інноваційний розвиток освітнього середовища університету: модель Quadruple Helix. *Педагогічна освіта: теорія і практика, 29 (2),* 72-81.

353. Савченко, О. Я. (2009). Виховний потенціал початкової освіти: посібник для вчителів і методистів початкового навчання. 2-ге вид, доповн., переробл. Київ: Богданова А. М.

354. Савченко, Н. В. (2010). Дитячо-юнацький туризм і краєзнавство: виняткові можливості виховання юних громадян. *Позашкілля,11.*

355. Савчин, М. В., &Василенко, Л. П. (2005). *Вікова психологія*: навч. посіб. Київ: Академвидав.

356. *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности*. (1979). Ядов, В. А. (ред). Л.: Наука.

357. Свирська, Т. І. (2011). Сучасна стратегія розвитку позашкільної освіти як інституту соціального виховання. *Позашкілля, 10,* 4-6.

358. Сейко, Н. А. (2002). *Соціальна педагогіка. Курс лекцій.* Житомир: Житомир. держ. пед. ун-тет.

359. Сейко, Н. А. (2002). *Соціальна педагогіка. Методичний посібник*. Житомир: Житомир. держ. пед. ун-тет.

360. Сейко, Н. А. (2020). Час дитинства: гуманістичний вимір. *Неформальна освіта: кращі практики і проєкти,3*, 4-6.

361. Селевко Г. К., &Селевко, А. Г. (2002). *Социально-воспитательные технологи*. Москва: Народное образование.

362. Семигіна, Т. (2020). *Сучасна соціальна робота.* Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму.

363. Сергєєва, Н. В. (2010). *Соціально-педагогічні умови профілактики комп'ютерної адикції підлітків :* автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05.

364. Середницька, А. Д. (2013). Національні пріоритети розвитку позашкільної освіти у рік дитячої творчості в Україні. *Формування базових компетентностей у вихованців позашкільних навчальних закладів*: матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції (25-27 лютого, 2013, Київ) І. Д. Беха (ред.). Київ, с.6–14.

365. Серый А. В., &Яницкий, М. С. (1999). *Ценностно-смысловая сфера личности:* учебное пособие. Кемерово: Кемеровский государственный університет.

366. Сисоєва, С. О. (1994). *Основи педагогічної творчості вчителя* : навч. посіб. Київ: ІСДОУ.

367. *Словарь-справочник «Человек и общество» (Философия)*. (1996). Коротец И. Д., Штомпель Л. А., Штомпель О. М. Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс».

368. *Словарь по социальной педагогике*. (2002). Л. В. Мардахаєв (сост.). Москва.

369. *Соціалізація молоді з особливими освітніми потребами: кращі практики:* метод. посіб. (2020). Базиленко А., Таланчук І., Давиденко А. та ін.; за загальною редакцією А. Базиленко. Київ: Талком.

370. *Соціальна педагогіка*: навч. посіб. (2000). Капська, А. Й. (ред.). Київ.

371. *Соціальна педагогіка : мала енциклопедія*. (2008). Звєрєва, І.Д. (ред.). Київ: Центр учбової літератури.

372. *Соціальна педагогіка : словник-довідник*. (2009). Алєксєєнко, Т. Ф. (ред.). Вінниця : Планер .

373. *Соціальна педагогіка*: навч. посіб. (2000). А. Й. Капська, Л. І. Міщик, З. І. Зайцева, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола, І. М. Ковчина, О. А. Кузьменко, І. М. Пінчук, &Н. П. Пихтіна; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Укр. держ. центр соц. служб для молоді. Київ.

374. *Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми* : посіб. у 2-х ч.; Ч. І. (2017). Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, &Ж. В. Петрочко. Київ: ОБНОВА КОМПАНІ.

375. *Соціально-педагогічна психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період*: метод. рек. (2014). Н. П. Бочкар, Є.П. Дубровська, …&О.В. Залевська та ін. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна».

376. *Социальный педагог : Введение в профессию* : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. (2006). Басов, Н. Ф., Басова, В. М., &Кравченко, А. Н. Москва: Издательский центр «Академия».

377. *Соціальна молодіжна політика*: навч. посібник. (2008). уклад. Н. М. Коляда, О. О. Кравченко; Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. Умань.

378. *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співробітників.* (2007). Пер. з англ. за наук. ред. В. Є. Хмелька. Київ: Вид. дім „Києво-Могилянська академія".

379. *Соціальна, педагогічна та психокорекційна робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі* : метод. посіб. з питань соціальної реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених. (2006). Т. П. Авельцева, З. П. Бондаренко, В. П. Лютий та ін. ; за ред. І. Д. Звєрєвої. Київ : Наук. світ.

380. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. (2004). Звєрєва, І. Д. (ред.)., Лактіонова, Г. М. (ред.). Безпалько, О. В. …&Харченко, С. Я. Київ: Центр навчальної літератури.

381. *Соціальна робота : технологічний аспект*. (2004). Капська, А. Й. (ред.). – Київ: ДЦССМ.

382. *Социальная педагогіка*. (2004). Бочарова, В. Г.(ред). Москва.

383. *Социальное воспитание в учреждениях дополнительного образования детей*: учеб. пособие для студ. пед. вузов. (2004). Б. В. Куприянов, Е. А. Салина, Н. Г. Крылова, О. В. Миновская…А. В. Мудрик (ред.). Москва: Издательский центр «Академия».

384. *Социально-педагогическая поддержка ребенка в процессе социализации.* Материалы научн.-практ. конф., (Москва, 6 ноября 2008). Москва: АПКиППРО.

385. *Социология преступности*. (2006). Пер. с англ. А. С. Никифорова, А. М. Яковлева. Москва: Прогресс.

386. *Специальная педагогика* : в 3 т. : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. (2008). Назарова, Н. М. (ред.). Москва: Издательский центр «Академия».

387. Степанов, Е. Н., &Лузина, Л. М. (2003). *Педагогу о современных подходах и концепциях воспитания*. Москва: ТЦ Сфера.

388. Сущенко, Т. І. (1986). *Педагогічний процес в позашкільних закладах*. Київ: Рад.шк.

389. Сухомлинский, В. А. (1973). *О воспитании.* Москва.

390. Сухомлинский, В. А. (1985). *Сердце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну.* Київ: Радяньска школа.

391. Сучасні засоби ІКТ підтримки інклюзивного навчання: навч. посіб. (2018). Ю. Г. Носенко (ред.). Полтава : ПУЕТ.

392. *Теория социальной работы на пути к самоопределению, образованию и практике* : кн. для соц. работника и соц. педагога. (1994). Москва.

393. *Технології соціально-педагогічної роботи:* навч. посіб. (2000). А. Й. Капська (ред.), М. М. Барахтян, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола, З. Г. Зайцева, Р. І. Короткова, О. А. Кузьменко,… &Ж. В. Петрочко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Укр. держ. центр соц. служб для молоді. Київ.

394. *Технології соціально-педагогічної роботи*: Курс лекцій для студентів спеціальності „Соціальна педагогіка”. (2008). Р. Х. Вайнола. Київ: КМПУ імені Б.Д. Грінченка.

395. *Технология социальной работы*: учеб. пособие. (2000). И. Г. Зайнышев (ред). М.: ВЛАДОС.

396. Тодчук, О. (2011). *Дискусійний клуб старшокласників*. Київ: Шк. світ.

397. *Українська педагогіка в персоналіях*: у 2-ох кн. Кн. 2: навч. посіб. (2005). Сухомлинська, О. В. (ред.). Київ: Либідь.

398. Федорченко Т. Є. (2009). *Соціально-педагогічні засади профілактики девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища* : монографія. Черкаси : ЧП Чабаненко Ю. А.

399. Федорченко, Т.Є. (2003). *Кроки до здоровя (профілактика вживання неповнолітніми наркотичних речовин)*. Навч.-метод. посібник. Київ: ТОВ «ХІК». 152 с.

400. Фельдштейн, Д. И. (1982). *Психологические основы общественно-полезной деятельности подростков.* Москва: Педагогика.

401. Фельдштейн, Д. И. (1989). *Психология развития личности в онтогенезе.* Москва.

402. Фельдштейн, Д. И. (1999). *Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности*: Избранные труды. Москва: МПСИ.

403. *Фестивальний альманах*. (2006). Упоряд. І. Завражна. Кіровоград: ТОВ „Імекс-ЛТД”.

404. *Философский словарь* (2006). Авт.-сост: И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба. Київ: А.С.К.

405. *Філософський енциклопедичний словник*. (2002). Ред. колегія: В. І. Шинкарук (голова ред.), Є. К. Бистрицький, &М. О. Булатов та ін. Київ: Абрис.

406. *Формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей.* (2015). Монографія. Вербицький, В. В., Бойко, А. Е., Корнієнко, А. В., Литовченко, О. В., Пустовіт, Г. П. … Мачуський, В. В. (ред.). Харків: Друкарня Мадрид.

407. *Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах.* (2017). Монографія. Бойко, А. Е., Корнієнко, А. В., Литовченко, О. В., Пустовіт, Г.П., Тихенко, Л. В. … Мачуський, В. В. (ред.). Київ: ТОВ «Задруга».

408. Фоке, В. (1985). *Введение в криминологию*. Пер. с англ. Москва: Прогресс.

409. Фролов, С. С. (1996). *Социология*: учеб. для высш. учеб. заведений. Москва: Логос.

410. Харченко, С. Я. (1999). *Дидактические основы подготовки студентов к социально-педагогической деятельности*. Луганск : Альма матер.

411. Харченко, С. Я. (2005). *Соціально-педагогічні технології*: навч.-метод. посіб. Луганськ : Альма-матер.

412. Харченко, С. Я. (2006). *Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика*: моногр. Луганськ: Альма-матер.

413. *Хрестоматия по возрастной психологии* : учеб. пособие для студ. (1996). Семенюк, Л. М. (сост.), Фельдштейн, Д. И. (ред.). Москва: Институт практической психологи.

414. Шахрай, В. М. (2009). *Проблеми соціальної компетентності молоді:* монографія. Біла Церква : БНАУ.

415. Шахрай, В. М. (2016). *Теоретико-методичні засади формування соціальної компетентності учнів основної і старшої школи засобами театрального мистецтва*. Київ.

416. Шахрай, В. М. (2018). Наукові ідеї про цінність життя в контексті їх використання у вихованні підлітків. *Інноваційна педагогіка, 4 (2),* 113-117.

417. Шеїна, Л. О. (2010). *Студентське самоврядування як засіб соціалізації молоді*: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ.

418. Шестова Т. Л. (2003). О категории «социальное» в современной философской литературе. *Лесной вестник, 4,* 130–136.

419. Шибутани, Т. (1999). *Социальная психология* . Ростов-на-Дону, 1999.

420. Шишкунов, С. П. (2006). *Социально-педагогические аспекты профилактики наркомании в подростковой среде* : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01. Ставрополь.

421. Шпрангер, Э. (1980). Два вида психологии. *Хрестоматия по истории психологи*. Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. Москва: Изд-во МГУ.

422. Щербак, Н. Д. (2004). *Соціально-педагогічна профілактика жорстокого ставлення до дітей у сім'ї* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 . Луганськ.

423. Щетинина, А. М. (2004). *Социализация и индивидуализация в детском возрасте*: учеб. пособие. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого.

424. Эльконин, Б. Д. (2007). Психология развития. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Академия.

425. Эриксон, Э. (1996). *Идентичность: юность и кризис*. Москва: Прогресс.

426. Юдин, В. В. &Скворцова, Ю. В. (2012). Педагогический поход к развитию одаренности в профильном образовательном лагерне. Матеріали I Міжнародного симпозіуму психологів позашкільних навчальних закладів

«Психолого-педагогічний супровід освітнього процессу в позашкільних навчальних закладах», (Київ, 1-3 березня, 2012). с. 92—98.

427. Юнг, К.Г. (1994). *Конфликты детской души* : Пер с нем. М. Канон.

428. Ядов, В.А. (1987). *Социологическое исследование: методология, программа, методы*. Москва.

429. Ядов, В. А. (1999). *Стратегия социологического исследования : описание, объяснение, понимание социальной реальности*. Москва: «Добросвет».

430. Ялом, И. (2000). *Экзистенциальная психотерапия*. Пер. с англ Т. С. Драбкиной. Москва: Класс.

431. Яницкий, М. С. (2000). *Ценностные ориентации личности как динамическая система.* Кемерово : Кузбассвузиздат.

432. Яффе-Янаи Орения. (2009). *Генетический код личности. Как найти и реализовать свое призвание*. Пер с англ. Е. Сысоевой. Киев.

433. Adler, A. (1944). Physical manifestations of psychic disturbances. *Individual Psychology Bulletin, 4*, 3-8.

434. Adler, A. (1964). *Superiority and social interest: A collection of later writings.* H. L. & R. R. Ansbacher (Eds.). Evanston, IL: Northwestern University Press.

435. Clarijs, René (Ed.) (2005). *Non-formal and Informal Education in Europe*. Prague: EAICY.

436. Clarijs, René (Ed.) (2008). *Leisure & Non-formal Education. A European Overview of After- and Out-of-School Education.* Prague, Czech Republic : EAICY.

437. Clarijs, René (2008). *Unlimited talents and non-formal education. A contribution to the discussion about the future role and position of after-school education in Europe.* Praha.

438. Chloe Combi. Generation Z: Their Voices, Their Lives URL: https://www.goodreads.com/author/show/9013633.Chloe_Combihttps://www.goodreads.com/author/show/9013633.Chloe_Combi

439. *Convention on the Rights of Persons with Disabilities* (CRPD). (2006). URL: https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html

440. Eichsteller, G. Social Pedagogy – Discovering Young People's Potential. ThemPra. *Social Pedagogy*. Available to: http://www.socialpedagogy.co.uk

441. Erikson, E. H. (1982). *The life cycle completed*. New York: Norton.

442. Eriksson, L. (2014). The understandings of social pedagogy from northern European perspectives. In *Journal of Social Work, 14(2)* (pp.165-182).

443. Eraut, M. (2000) Non-formal learning, implicit learning and tacit knowledge, in F. Coffield (Ed.). *The Necessity of Informal Learning*, Bristol: Policy Press.

444. Freud, S. (1925). Some character types met with in psychoanalysis work. In *S. Freud, Collected papers* (Vol. 4). London: Institute for Psychoanalysis and Hogarth Press.

445. *International Journal of Social Pedagogy*. https://www.uclpress.co.uk/pages/international-journal-of-social-pedagogy

446. Hurrelmann, K. (1989). *Einfurung in die Sozialisationstheorie*. Beltz Verl. Veinheim. Basel.

447. Livingstone, D.W. (2001) *Adults' Informal Learning: Definitions, Findings, Gaps and Future Research*, Toronto: OISE/UT (NALL Working Paper No.21) at http://www.oise.utoronto.ca/depts/sese/csew/nall/res/21adultsifnormallearning.ht, (2001).

448. Jureviciene, Margarita, & Sostakiene, Nijole. (2014). Expression of social skills of a child with autism spectrum disorder. Case analysis. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach, 4*, 85-99.

449. Lytovchenko, O. (2020). Out-of school & non-formal education: Ukrainian and European dimensions. *Education: Modern Discourses*, 3, 50-55. https://doi.org/10.37472/2617-3107-2020-3-05

450. Maslow, A. H. (1961). Existential psychology What's in it for us? In R. May (Ed.). *Existential psychology* (pp. 52-60). New York: Random House.

451. Maslow, A. H. (1987). *Motivation and personality*. (3rd ed.). New York: Harper and Row.

452. Natorp, P. (1899). *Sozial Pädagogie. Theorie der Willenserziehung auf der Grundlage der Gemeinschaft.* Stuttgart, VIII, 352 S.

453. Natorp, P. (1907). Gesammelte Abhandlungen zur Sozial Pädagogie. Abt. 1. *Historisches.* Stuttgart, VIII, 510 S.

454. Natorp, P. (1920). *Sozialidealismus. Neue Richtlinien sozialer Erziehung.* Berlin.

455. Natorp, P. (2004). Platos Ideenlehre: Eine Einfhrung in den Idealismus. Hamburg. Переклад на англ.: Natorp P. Plato 's Theory of Ideas. An Introduction to Idealism / Edited with an introd. by V. Politis. 1st english transl. by V. Politis and J. Connolly. (International Plato Studies; 18).

456. Renzulli, J.S. (1978). What Makes Giftedness? Reexamining a Definition. *Phi Delta Kappan, 60(3),* 180—184, 261.

457. Renzulli, J.S., & Reis, S.M. (1985). *The schoolwide enrichment model: A comprehensive plan for educational excellence.* Mansfield Center, CT: Creative Learning Press.

458. Renzulli, J.S. (1994). *Schools for talent development: A practical plan for total school improvement*. Mansfield Center, CT: Creative Learning Press.

459. Rogers, C. R. (1951). *Client-centered therapy: Its current practice, implications and theory.* Boston: Houghton Mifflin.

460. Rogers, C. R. (1964). Toward a science of the person. In T. Wann (Ed.). *Behaviorism and phenomenology: Contrasting bases for modern psychology* (pp. 109-140). Chicago: University of Chicago Press.

461. Rokeach, Milton (1968). *Beliefs, Attitudes, and Values: A Theory of Organization and Change*. New York.

462. Shcherbakova, Anna. (2015). Psychological aspects of inclusive setting for children with disabilities. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach, 5,* 84-93.

463. Skinner, B. F. (1971). *Beyond freedom and dignity*. New York: Knopf.

464. Skinner, B. F. (1989). The origins of cognitive thought. *American Psychologist*, *44*, 13-18.

465. *Social Pedagogy Professional Association (SPPA)*. URL: https://sppa-uk.org/

466. *ThemPra*. URL: http://www.thempra.org.uk/

467. *The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation of selections from his writings*. (1956). R. R. Ansbacher (Eds.). New York: Basic Books.

468. *United Nations Office on Drugs and Crime* . https://www.unodc.org/

469. *United Nations Children's Fund*, UNICEF . URL: unicef.org.

ДОДАТКИ

Додаток А.1

МЕТОДИКА «СОЦІАЛЬНІ ТА ОСОБИСТІСНІ ЦІННОСТІ ВИХОВАНЦІВ ПНЗ» (2015)

Шановні колеги!

Лабораторія діяльності позашкільних закладів Інституту проблем виховання НАПН України проводить дослідження з метою вивчення ціннісних орієнтацій підлітків і старшокласників, які навчаються у позашкільних навчальних закладах. Пропонуємо взяти участь у проведенні анкетування «Соціальні та особистісні цінності вихованців ПНЗ».

Методику розроблено у лабораторії діяльності позашкільних закладів. Вона має на меті визначити основні тенденції ціннісної сфери учнів за такими показниками:

1. Ієрархія цінностей.
2. Громадянські цінності та патріотичні почуття учнів.
3. Наявність орієнтовної життєвої перспективи, впевненість у майбутньому.
4. Усвідомлення власної ролі у суспільстві, розвитку країни.

Опитувальник розраховано на учнів 12-17 р.

Час опитування – до 15-20 хв.

В основу визначення ієрархії цінностей учнів (п.1) покладено методику «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич). Пропонована методика пройшла часткову апробацію у межах досліджень лабораторії (2009-2011, 2012 рр.) на базі експериментальних закладів. Опитувальник доповнено з урахуванням мети дослідження і затверджено на засіданні лабораторії (протокол №9 від 20 жовтня 2014 р.).

Нижче подано бланк опитування.

Вдячні за співпрацю!

Соціальні та особистісні цінності

Шановний друже! Запрошуємо взяти участь у опитуванні серед учнів позашкільних навчальних закладів. Будь ласка, уважно прочитайте запитання та дайте відповідь. Анкета є анонімною.

1. Проранжуйте - оцініть за значущістю для вас наступні цінності *(поставте у дужках [ ] порядковий номер від 1 до 18: під номером [1] – найбільша для вас цінність, під номером [18] – найменш значуща):*

[ ] Активне, діяльне життя
[ ] Здоров’я
[ ] Краса природи та мистецтва
[ ] Матеріально забезпечене життя
[ ] Спокій у країні, мир
[ ] Свобода
[ ] Рівність можливостей
[ ] Творчість (можливість творчої діяльності)
[ ] Цікава робота
[ ] Хороша освіта
[ ] Любов
[ ] Наявність хороших друзів
[ ] Отримання задоволень (відпочинок, розваги)
[ ] Сім’я, щасливе сімейне життя
[ ] Суспільне визнання (повага оточуючих)
[ ] Пізнання (можливість розширення освіти, кругозору)
[ ] Щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей)
[ ] Упевненість у собі (внутрішня гармонія)

2. Чи вважаєте ви себе патріотом України? ***(Оберіть і позначте будь-яким значком один варіант відповіді або дайте власну):***

001 Так
002 Швидше так, ніж ні
003 Не вважаю
004 Не визначився
005 Інша відповідь:_____

3. Як ви розумієте значення поняття «патріотизм»:

006 Відповідь:_____
_____
_____
007 Не можу пояснити

4. Що саме ви вважаєте, в першу чергу, предметом гордості за свою країну? ***(Оберіть і позначте будь-яким значком один варіант відповіді або дайте власну):***

008 Мій край, моє місто (село, селище тощо)
009 Національні пісні, свята, традиції тощо
010 Рідна природа
011 Минуле країни та її історія
012 Видатні громадяни моєї країни
013 Якості громадян моєї країни: мужність, патріотизм та ін.
014 Держава, в якій живу
015 Мова мого народу
016 Віра, релігія мого народу
017 Військова потужність держави
018 Інша відповідь:_____

5. Які якості ви вважаєте найбільш важливими для громадянина України? ***(Оберіть і позначте три варіанти відповіді):***

019 Гордість і самоповага
020 Любов до батьківщини, патріотизм
021 Доброта, готовність до взаємодопомоги
022 Готовність відстоювати справедливість
023 Бережливе ставлення до природи
024 Володіння українською мовою
025 Самовдосконалення
026 Повага до історії рідного краю, традицій українського народу
027 Готовність працювати для країни, служити батьківщині, захищати її
028 Здатність мислити критично
029 Знання національних традицій
030 Знання історії своєї країни
031 Принциповість
032 Складно відповісти
033 Інша відповідь:_____

6.Чи ви замислювалися про власне майбутнє (освіта, професія, інше)? ***(Оберіть один варіант відповіді):***

034 Замислювався, маю плани щодо власного майбутнього
035 Замислювався, але прогнозувати не можу
036 Не уявляю власного майбутнього

037 Не замислювався

7.Як ви дивитеся у майбутнє? ***(Оберіть один варіант відповіді або дайте власну):***

038 Оптимістично
039 Невпевнено
040 Мені байдуже
041 Майбутнє мене тривожить
042 Живу сьогоднішнім днем, не думаю про майбутнє
043 Інша відповідь:_____

8. Яка ціль у житті є для вас найголовнішою на найближчі 10 років? ***(Оберіть два варіанти відповіді або дайте власну):***

044 Мати гарних друзів
045 Здобути розуміння та повагу оточуючих
046 Зробити щось важливе для своєї країни
047 Бути добрим фахівцем, реалізувати свої здібності
048 Одержати добру освіту
049 Бути чесною, порядною людиною
050 Зробити кар'єру
051 Займатися улюбленою справою
052 Виховувати дітей
053 Стати заможною людиною
054 Мати цікаву роботу, займатися творчістю
055 Мати багато вільного часу, не працювати
056 Створити гарну сім'ю
057 Жити не гірше за інших
058 Стати знаменитим
059 Мати власний бізнес
060 Здобути владу, високе становище
061 Побувати в різних країнах світу
062 Отримувати задоволення
063 Інша відповідь:_____

9. Чи є важливим для вас посісти власне місце в суспільстві, сприяти розвитку країни? ***(Оберіть і позначте один варіант відповіді):***

064 Важливо для мене
065 Не актуально для мене
066 Не замислювався
067 Складно відповісти

10. Які проблеми у нашому суспільстві вас найбільше хвилюють? ***(Оберіть і позначте три варіанти відповіді або дайте власну):***

068 Права людини
069 Соціальна справедливість
070 Екологічні проблеми (збереження природи)
071 Стан здоров'я людей
072 Рівень життя громадян
073 Соціальне здоров'я людей (проблеми алкоголізму, наркоманії тощо)
074 Рівень злочинності
075 Можливість здобуття вищої освіти для молоді (рівні можливості)
076 Можливість працевлаштування
077 Зовнішні «вороги» нашої країни
078 Зрадництво, зрада інтересів країни

079 Проблеми економічного розвитку країни
080 Безпека і захищеність громадян у екстремальних ситуаціях
081 Не замислювався
082 Соціальні проблеми мене не хвилюють
083 Інша відповідь:_____

11. Продовжить речення:
084 Якщо б я мав відповідні можливості, то я…_____
_____
_____
_____

12. Ваш вік:
085 до 12
086 12-14
087 15 і старші

13. Ваша стать:
088 Чоловіча
089 Жіноча

14. Гурток (творче об'єднання):_____
_____

Вдячні за співпрацю!

Додаток А.2

АНКЕТА
«СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ» (2012)

Шановні друзі!

Звертаємось до Вас з проханням заповнити цю анкету, яка надасть можливість визначити особливості соціального становлення підлітків, старшокласників, а також роль позашкільних навчальних закладів у цих процесах.

(Ваші відповіді цілком анонімні. Ви можете не відповідати на запитання, на які не бажаєте давати відповідь.)

1. Будь ласка, оцініть за значущістю для вас (проранжуйте) наступні цінності – поставте у дужках порядковий номер від 1 до 18 *(під номером 1 – найбільша цінність, на вашу думку)*

Для мене має значення:

[] Активне, діяльне життя
[] Здоров'я Краса природи та мистецтва
[] Матеріально забезпечене життя
[] Спокій у країні, мир
[] Свобода
[] Рівність можливостей
[] Творчість (можливість творчої діяльності)
[] Цікава робота
[] Хороша освіта
[] Любов
[] Наявність хороших друзів
[] Отримання задоволень (відпочинок, розваги)
[] Щасливе сімейне життя
[] Суспільне визнання (повага оточуючих)
[] Пізнання (можливість розширення освіти, кругозору)
[] Щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей
[] Упевненість у собі (внутрішня гармонія)

2. Продовжить речення:

Людина щаслива, коли…_____
Важливіше за все в житті …_____

3. Позначте ту відповідь, яка відповідає вашій думці

3.1. Чи ви замислювалися про власне майбутнє (освіта, професія, інше)?

[] Замислювався, маю плани щодо власного майбутнього
[] Замислювався, але прогнозувати не можу
[] Не уявляю власного майбутнього
[] Не замислювався

3.2. Як ви дивитеся у майбутнє?

[] Оптимістично
[] Готовий(а) до активних дій
[] Невпевнено
[] Мені байдуже
[] Майбутнє мене тривожить
[] Живу сьогоднішнім днем, не думаю про майбутнє
Ваш варіант_____

3.3. Які цінності є найбільш важливими для вашого майбутнього? (Наприклад: освіта, сім'я, кар'єра, здоров'я, суспільний спокій і мир, можливість самореалізації, матеріальне благополуччя ...) *(Назвіть 5 цінностей, починаючи перелік з найбільш важливих для вас)*

_____

4. Позначте вірну відповідь

4.1. Скільки часу Ви займаєтесь у позашкільному закладі (гуртку, творчому об'єднанні тощо)?

[] Перший рік
[] Другий рік
[] Більше двох років

4.2. Чи допомагають заняття у позашкільному закладі у реалізації ваших життєвих цілей?

[] Допомагають
[] Сподіваюся, що так
[] Не допомагають
[] Складно відповісти

5. Позначте вірну відповідь

5.1. Чи є важливою для вас повага та визнання однолітками, друзями?

[] Важливо для мене
[] Так, але моя власна думка важливіша для мене
[] Складно відповісти

5.2. Що у колі ваших однолітків (друзів, знайомих) може викликати повагу? *(Оберіть 3 відповіді)*

[] Добре навчання в школі, багато знань
[] Успіхи у іншій сфері (спорт, творчість, комп'ютерні ігри тощо)
[] Заможна родина
[] Модний одяг
[] Можливість дозволити значні фінансові витрати на розваги
[] Уміння спілкуватися
[] Уміння гідно тримати себе
Власний варіант _____

5.3. Продовжить речення:

У хорошому колективі завжди…_____

6. Позначте вірну відповідь

6.1 Чи є важливим для вас зайняти власне місце в сучасному суспільстві?

[] Важливо для мене
[] Не актуально для мене
[] Складно відповісти
[] Не замислювався

6.2. Чи хотіли б ви жити в іншій країні?

[] Так
[] Ні
[] Складно відповісти
[] Не замислювався

6.3. Які проблеми у нашому суспільстві вас найбільше хвилюють? *(Оберіть 5 найважливіших)*

[] Права людини
[] Соціальна справедливість

[] Екологічні проблеми (збереження природи)
[] Стан здоров'я людей
[] Рівень життя громадян (матеріальне забезпечення)
[] Соціальне здоров'я людей (алкоголізм, наркоманія тощо)
[] Злочинність
[] Можливість здобуття вищої освіти (рівні можливості)
[] Не замислювався
[] Не актуально для мене
Ваш варіант _____

6.4. Продовжить речення:

Якщо б я мав відповідні можливості, то я …_____
_____

Про себе:

Ваш вік:	**Ваша стать:**	**Гурток (творче об'єднання)**
[] 12-13 р.	[] Чол.	_____
[] 14-16 р.	[] Жін.	_____
[] старші 16 р.		

Вдячні за співпрацю!

Додаток Б

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА З ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

соціально-реабілітаційного напряму

«Основи учнівського самоврядування»

(Парламент дітей та юнацтва)

2 роки навчання

Автори:

Панченко Дар'я Сергіївна – методист комунального позашкільного навчального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості» Дніпровської міської ради, куратор Самарського районного Парламенту дітей та юнацтва.

Литовченко Олена Віталіївна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

На сучасному етапі розвитку України постає завдання виховання відповідальних громадян, які люблять свою країну, прагнуть сприяти її розвитку і є достатньо компетентними для цього. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема створення умов для соціальної самореалізації особистості, розвитку лідерських якостей старшокласників.

Актуальність програми «Основи учнівського самоврядування» обумовлена необхідністю забезпечення у навчальному закладі виховного процесу, який ґрунтується на демократичних засадах, принципах особистістно орієнтованої взаємодії, загальнолюдських та національних цінностях, має на меті виховання інтелектуальної, компетентної особистості, свідомого громадянина для відродження незалежної України, створення нових політичних, соціально-економічних відносин у державі, що певним чином залежить від активної життєвої позиції кожної людини (дитини, підлітка, юнака, дорослого), яка готова до участі в демократичному управлінні суспільством, є дійсним творцем, лідером свого життя.

Навчальна **програма «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)** реалізується у творчих об'єднаннях соціально-реабілітаційного напряму позашкільних та загальноосвітніх навчальних закладів та спрямована на вихованців віком від 14 до 18 років (8–11 класи).

Зміст програми пов'язаний із такою освітньою галуззю, як «Суспільствознавство».

Мета програми – створення умов для соціального розвитку, самореалізації особистості у соціальному житті, розвиток лідерських якостей вихованців.

Основні завдання:

- створення умов для засвоєння учнями знань із теорії лідерства, особливостей організації учнівського самоврядування, діяльності парламенту дітей та юнацтва;
- виявлення та розвиток потенційних можливостей кожної дитини, формування лідерських якостей, створення умов для самореалізації особистості;
- виховання свідомих громадян України, які люблять свою країну, прагнуть сприяти її розвитку і є достатньо компетентними для цього;
- виховання в дітях таких якостей, як ініціативність, самостійність, уміння вести за собою, сміливість, доброзичливість, креативність, цілеспрямованість, відповідальність;
- формування соціальної активності учнів, залучення їх, використовуючи різноманітні форми громадського об'єднання, до практичної реалізації лідерського потенціалу.

Навчальна програма передбачає 2 роки навчання:

1-й рік – початковий рівень – 144 год. на рік; 4 год. на тиждень;

2-й рік – основний рівень –144 год. на рік; 4 год. на тиждень.

В основу програми покладено положення компетентісного та діяльнісного підходів; у змісті програми використано матеріали Програми творчого об'єднання «Основи учнівського самоврядування» (Програми для творчих об'єднань позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів. Соціально-реабілітаційний напрям. – Суми : ТОВ Вид-во «АНТЕЙ», 2005).

Програма першого року навчання передбачає здобуття учнями загальних знань про сутність, завдання, особливості організації учнівського самоврядування, зокрема Парламенту дітей та юнацтва, а також набуття досвіду участі у акціях, форумах, флешмобах, підготовці та реалізації соціальних проектів тощо.

Програму другого року навчання спрямовано на поглиблення знань про особливості діяльності органів учнівського самоврядування, здобуття знань про соціально-економічні аспекти самоврядування, психологію лідерства, вимоги до громадянської позиції лідера в сучасних умовах розвитку країни; її зміст передбачає створення умов для самореалізації особистості, розвитку її творчого потенціалу, становлення громадянської позиції шляхом залучення вихованців до акцій, форумів, соціальних проектів тощо.

Форми і методи навчання: дискусії і дебати, мозковий штурм, аналіз ситуацій, аналіз документальних джерел, соціально-психологічний тренінг, проектування, захист творчих завдань, учнівська конференція, конкурси, акції, презентації, флешмоби, форуми тощо. Доцільними є екскурсії, творчі зустрічі, ділові ігри і т. п.

Методи контролю за отриманими результатами: учнівська конференція, презентація соціальних проектів, конкурси (проектів, «Лідер року» та ін.).

Перший рік навчання, початковий рівень
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва теми	Кількість годин		
		Загалом	Теоретичні заняття	Практичні заняття
1	Вступ	2	1	1
2	Я – громадянин України. Активна життєва позиція громадянина. Відповідальність лідера	4	2	2
3	Учнівське самоврядування: сутність, завдання, організація. Історія розвитку учнівського самоврядування	16	10	6
4	Міжнародний досвід дитячого самоврядування	4	2	2
5	Психологія лідерства	8	4	4
6	Стратегії успіху лідерів. Участь дітей і молоді у процесі прийняття рішень	16	8	8
7	Система та механізм роботи комісій Парламенту дітей та юнацтва	12	6	6
8	Планування роботи органів самоврядування. Організація, підготовка та проведення сесій	12	4	8
9	Основи проектної роботи. Реалізація соціального проекту	14	6	8
10	Соціально-психологічний тренінг «Як досягти успіху»	8	4	4
11	Інформаційне забезпечення органів учнівського самоврядування	20	8	12

12	Організація та проведення акцій, форумів, флешмобів тощо. Участь у зборах лідерів учнівського самоврядування	24	8	16
13	Підсумок	4	-	4
Разом:		144	63	81

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1. Вступ (2 год)

Теоретична частина. Вступна бесіда. Мета та зміст роботи гуртка. Знайомство з учнями. Принципи спільної діяльності. Техніка безпеки під час проведення занять.

Практична частина. Тренінгові вправи на знайомство.

2. Я – громадянин України. Активна життєва позиція громадянина. Відповідальність лідера (4 год)

Теоретична частина. Сутність понять: громадянин, громадянство, громадянське суспільство, громадянська позиція. Відповідальність лідера.

Сучасні завдання щодо розвитку громадянського суспільства в Україні.

Практична частина. Бесіда «Україна – вільна та соборна держава». Дискусія.

3. Учнівське самоврядування: сутність, завдання, організація. Історія розвитку учнівського самоврядування (16 год)

Теоретична частина. Дитячі організації України. Історія розвитку учнівського самоврядування.

Учнівське самоврядування в навчальному закладі: сутність, завдання і організація. Функції учнівського самоврядування.

Документи учнівського самоврядування (статут, положення про вибори). Розподіл обов’язків у органах учнівського самоврядування. Зміст діяльності самоврядування. Напрями роботи комісій. Планування роботи органів самоврядування. Вибори. Медіа-центр у навчальному закладі.

Практична частина. Вибори до Парламенту дітей та юнацтва. Розподіл обов’язків, планування роботи органів учнівського самоврядування. Створення власного іміджу.

4. Міжнародний досвід дитячого самоврядування (4 год)

Теоретична частина. Головні тенденції дитячого самоврядування в демократичних країнах. Досвід дитячого самоврядування в Західній та Східній Європі, США. Моделі шкільного самоврядування. Учнівські об’єднання та їх адміністративні органи.

Практична частина. Тренінгові вправи, тестування, анкетування (щодо виявлення лідерських якостей). Диспути, дискусії.

5. Психологія лідерства (8 год)

Теоретична частина. Поняття «лідерство», його походження. Теорії лідерства. Вміння спілкуватися як характеристика лідера. Психологічний клімат колективу. Психологія розвитку колективу.

Практична частина. Психологічні тести, тренінгові вправи, ігри. День самоврядування. Психологічне спілкування лідера в незвичайних ситуаціях.

6. Стратегії успіху лідерів. Участь дітей і молоді у процесі прийняття рішень (16 год)

Теоретична частина. Стратегії успіху лідерів. Управління часом та особиста ефективність. Визначення цілей та пріоритетів. Проектний менеджмент. Лідерство та цінності. Ділова мова, етикет спілкування.

Участь дітей і молоді у процесі прийняття рішень. Професійне самовизначення молоді. Соціально-економічний розвиток країни, актуальні професії, особливості здобуття вищої освіти.

Практична частина. Психологічна діагностика, психологічні ігри. Диспути, дискусії з питань участі дітей та молоді у громадському житті.

7. Система та механізм роботи комісій Парламенту дітей та юнацтва (12 год)

Теоретична частина. Функції та завдання комісій. Програми та плани роботи. Документація. Напрями роботи комісій Парламенту дітей та юнацтва (захисту прав дитини, екології, національно-патріотичного виховання, спорту і здорового способу життя, роботи волонтерських загонів, співпраці з соціальними партнерами, проектної діяльності тощо).

Практична частина. Розподіл доручень та організація роботи комісій Парламенту дітей та юнацтва за напрямами.

8. Планування роботи органів самоврядування. Організація, підготовка та проведення сесій (12 год)

Теоретична частина. Планування роботи органів самоврядування. Методика проведення сесій Парламенту дітей та юнацтва. Документація (програми, плани проведення пленарних засідань, засідань комісій, проект рішення сесій).

Практична частина. Колективна розробка планів роботи Парламенту дітей.

9. Основи проектної роботи. Реалізація соціального проекту (14 год)

Теоретична частина. Основи соціального проектування. Особливості соціального проекту. Структура проекту. Технологія соціального проектування.

Бачення власного майбутнього. Бачення майбутнього України. Бачення всесвітнього майбуття. Що я можу змінити? Що МИ можемо змінити? Співпраця з молодіжними організаціями України та світу.

Практична частина. Диспути, дискусії. Робота над організацією та реалізацією соціального проекту.

10. Соціально-психологічний тренінг «Як досягти успіху» (8 год)

Теоретична частина. Постановка мети – запорука успіху. Позитивне мислення. Налагодження контактів. Співпраця з соціальними партнерами. Відповідальність лідера.

Практична частина. Соціально-психологічний тренінг. Диспути, дискусії.

11. Інформаційне забезпечення органів учнівського самоврядування (20 год)

Теоретична частина. Основи інформаційного забезпечення органів учнівського самоврядування. Особливості, етичні аспекти та безпека роботи з інтернет-ресурсами.

Практична частина. Створення інформаційного центру. Підготовка матеріалів для представлення роботи в інтернет-ресурсах, соціальних мережах.

12. Організація та проведення акцій, форумів, флешмобів тощо. Участь у зборах лідерів учнівського самоврядування (24 год)

Теоретична частина. Методика підготовки та проведення заходу. Колективне планування заходів. Особливості та основні вимоги до організації та проведення акцій, форумів, флешмобів, інших заходів.

Підготовка публічного виступу.

Практична частина. Організація, підготовка та проведення акцій, форумів, флешмобів тощо. Участь у зборах лідерів учнівського самоврядування.

13. Підсумок (4 год)

Практична частина. Підбиття підсумків роботи гуртка.

Учнівська конференція. Нагородження кращих гуртківців.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати:

– сутність, завдання та особливості організації учнівського самоврядування;
– історію, українські особливості та міжнародний досвід розвитку дитячого самоврядування;
– основи психології лідерства;
– систему та механізм роботи комісій Парламенту дітей та юнацтва;
– планування роботи органів самоврядування;
– основи проектної роботи, особливості організації соціального проекту;

– основи інформаційного забезпечення органів учнівського самоврядування.

Вихованці мають вміти:

– брати участь в організації та плануванні роботи органів учнівського самоврядування;

– брати участь в організації та проведенні конкурсів, форумів, флешмобів, акцій та інших заходів;

– брати участь у організації та реалізації соціального проекту;

– підготувати матеріали для представлення роботи органів учнівського самоврядування в інтернет-ресурсах, соціальних мережах.

Вихованці мають набути досвіду:

– участі в організації та плануванні роботи органів учнівського самоврядування;

– участі в організації та проведенні конкурсів, форумів, флешмобів, акцій та інших заходів;

– організації та реалізації соціального проекту;

– виступу на учнівській конференції;

– висвітлення роботи органів учнівського самоврядування в інтернет-ресурсах, соціальних мережах.

Другий рік навчання, основний рівень

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва теми	Кількість годин		
		Загалом	Теоретичні заняття	Практичні заняття
1	Вступ	2	1	1
2	Учнівське самоврядування: сутність, завдання, організація	14	6	8
3	Соціально-економічні аспекти учнівського самоврядування в Україні та світі	10	4	6
4	Лідерство як чинник суспільного розвитку. Громадянська позиція лідера. Патріотизм і відповідальність громадянина України	20	6	14
5	Особистість. Індивідуальність. Імідж лідера	14	4	10
6	Самоосвіта як важлива умова розвитку особистості	10	4	6
7	Ділове мовлення та бізнес спілкування	10	4	6
8	Робота з молодшими школярами	10	2	8
9	Інформаційне забезпечення органів учнівського самоврядування	20	10	10
10	Співпраця з соціальними партнерами. Організація та проведення акцій, форумів, флешмобів тощо. Участь у зборах лідерів учнівського самоврядування	24	8	16
11	Презентація соціальних проектів	6	2	4
12	Підсумок. Учнівська конференція	4	-	4
Разом:		144	51	93

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1.Вступ (2 год)

Теоретична частина. Вступна бесіда. Мета та зміст роботи гуртка. Принципи спільної діяльності. Техніка безпеки під час проведення занять.

Практична частина. Тренінгові вправи на створення сприятливого психологічного клімату.

2. Учнівське самоврядування: сутність, завдання, організація (14 год)

Теоретична частина. Учнівське самоврядування в навчальному закладі: сутність, завдання і організація. Документи учнівського самоврядування. Розподіл обов'язків у органах учнівського самоврядування. Зміст діяльності самоврядування. Напрями роботи комісій. Планування роботи органів самоврядування. Вибори. (Повторення та поглиблення матеріалу першого року навчання.)

Практична частина. Планування та участь у організації роботи органів учнівського самоврядування.

3. Соціально-економічні аспекти учнівського самоврядування в Україні та світі (10 год)

Теоретична частина. Вступне заняття. Економіка як наука (оглядово). Соціально-економічний стан країни та його чинники. Кризи в економіці. Учнівське самоврядування в контексті соціально-економічного розвитку країни.

Практична частина. Диспути, дискусії, бесіди (з проблем економічного розвитку країни). Тренінгові вправи («Художній фільм» та ін.). Психологічні ігри («Збудуй свій статок» та ін.).

4. Лідерство як чинник суспільного розвитку. Громадянська позиція лідера. Патріотизм і відповідальність громадянина України (20 год)

Теоретична частина. Сучасний соціально-політичний та економічний розвиток України. Громадянин України: основні характеристики. Патріотизм і відповідальність лідера-громадянина України. Сучасні завдання щодо розвитку громадянського суспільства в Україні.

Технологія соціального проектування. Особливості соціального проекту. Структура проекту.

Практична частина. Бесіда про сучасні події в країні. Дискусія «Що означає бути патріотом своєї країни». Диспути, дискусії (з метою визначення актуальної тематики соціальних проектів). Робота над організацією та реалізацією соціального проекту.

5. Особистість. Індивідуальність. Імідж лідера (14 год)

Теоретична частина. Поняття «особистість», «індивідуальність». Складові особистості. Темперамент і характер. Здібності: загальні та спеціальні.

Поняття «імідж». Складові іміджу. Роль іміджу у особистісному і професійному становленні людини. Акції та інші заходи як один із способів заявити про себе.

Практична частина. Анкетування, тестування («Моя самооцінка», «Темперамент» та ін.). Дискусія «Індивідом народжуються. Особистістю стають. Індивідуальність відстоюють».

***6.* Самоосвіта як важлива умова розвитку особистості (10 год)**

Теоретична частина. Поняття розвитку особистості. Самоосвіта і становлення особистості. Самоосвіта у професійній сфері. Рівень IQ людини. Творчість і самореалізація лідера.

Практична частина. Тестування (інтелектуальний тест Кеттела та ін.), психологічні ігри, тренінгові вправи.

7. Ділове мовлення та бізнес спілкування (10 год)

Теоретична частина. Роль мови у суспільному житті. Грамотне усне мовлення. Ділове мовлення. Оформлення документів (акт, договір, трудова угода тощо).

Практична частина. Тестування, психологічні ігри, тренінгові вправи (на вироблення навичок ефективного спілкування, колективної роботи тощо).

8. Робота з молодшими школярами (10 год)

Теоретична частина. Психолого-педагогічні аспекти роботи з молодшими школярами. Особливості організації і проведення бесід, колективно-творчих справ, ігор тощо.

Практична частина. Організація і проведення бесід, колективно-творчих справ, ігор тощо із молодшими школярами.

9. Інформаційне забезпечення органів учнівського самоврядування (20 год)

Теоретична частина. Загальні основи журналістської діяльності (оглядово). **Зміст і форма журналістського твору. Поняття про жанровий різновид. Поняття журналістського роду. Інформаційний рід та його жанри: замітка, звіт, репортаж, інтерв'ю.**

Практична частина. Підготовка матеріалів для представлення роботи в інтернет-ресурсах, соціальних мережах.

10. Співпраця з соціальними партнерами. Організація та проведення акцій, форумів, флешмобів тощо. Участь у зборах лідерів учнівського самоврядування (24 год)

Теоретична частина. Сутність соціального партнерства. Співпраця з соціальними партнерами: особливості організації.

Організація заходу. Поетапне планування заходу: протокол, офіційна частина, неофіційна частина, залучення ЗМІ, молодіжних і громадських організацій, визначення учасників заходу, розподіл обов’язків, підготовка сценарію, аудіо-, відеозабезпечення тощо.

Практична частина. Організація та проведення заходів (акцій, форумів, флешмобів тощо). Участь у зборах лідерів учнівського самоврядування.

11. Презентація соціальних проектів (6 год)

Теоретична частина. Особливості презентації результатів роботи. Підготовка та особливості виступу, доповіді, відеопрезентації. Висвітлення заходу на інтернет-ресурсах (анонс, резолюція тощо).

Практична частина. Підготовка виступу, відеопрезентації. Підготовка матеріалів для висвітлення заходу на інтернет-ресурсах (анонс, резолюція тощо).

12. Підсумок. Учнівська конференція (4 год)

Практична частина. Учнівська конференція. Презентація соціальних проектів.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати:

– сутність, завдання та особливості організації учнівського самоврядування;

– соціально-економічні аспекти учнівського самоврядування в Україні та світі;

– психологічні основи лідерства, поняття «особистість», «індивідуальність»; поняття «імідж», складові іміджу лідера;

– загальні основи ділового мовлення та бізнес спілкування; організації роботи з соціальними партнерами;

– основні вимоги до громадянської позиції лідера в сучасних умовах розвитку країни;

– психолого-педагогічні аспекти роботи з молодшими школярами у межах роботи учнівського самоврядування;

– загальні основи журналістської діяльності, необхідні для інформаційного забезпечення роботи органів учнівського самоврядування.

Вихованці мають вміти:

– застосовувати на практиці здобуті знання щодо організації роботи органів учнівського самоврядування;

– працювати над розвитком власної особистості, власним іміджем лідера;

– брати участь в організації та проведенні конкурсів, форумів, акцій та інших заходів;

– брати участь в організації, реалізації соціального проекту із залученням соціальних партнерів; презентувати результати соціального проекту на учнівській конференції;

– підготувати матеріали для представлення роботи органів учнівського самоврядування в інтернет-ресурсах, соціальних мережах.

Вихованці мають набути досвіду:

– участі в організації та плануванні роботи органів учнівського самоврядування;

– участі в організації та проведенні конкурсів, форумів, флешмобів, акцій та інших заходів;

– налагодження співпраці з соціальними партнерами;

– організації і проведення бесід, ігор тощо із молодшими школярами у межах роботи учнівського самоврядування;

– організації та реалізації соціального проекту; презентації результатів соціального проекту на учнівській конференції;

– висвітлення роботи органів учнівського самоврядування на інтернет-ресурсах, у соціальних мережах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпалько О. В. Соціальне проектування : навч. посіб. / О. В. Безпалько. – К. : Київськ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2010. – 128 с.

2. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.: іл.

3. Бех І. Д. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді [Електронний ресурс] / І. Д. Бех, К. І. Чорна. – Режим доступу: http://www.ipv.org.ua/data/28.01.15/Programa%20patriotychnogo%20vyxovannya.pdf

4. Ващенко Л. М. Шкільне самоврядування або відновлення традицій співробітництва / Ващенко Л. М., Жебровський Б. М. // Педагогіка толерантності. – 1999. – № 3.

5. Козачук З. І. Навчальна програма з позашкільної освіти соціально-реабілітаційного напряму “Пізнай себе” [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.imzo.gov.ua/osvita/pozashkilna-osvita-ta-vihovna-robota/navchalni-programi/sotsialno-reabilitatsiyniy-napryam/

6. Литовченко О. В. Навчальна програма з позашкільної освіти соціально-реабілітаційного напряму “Точка зору” [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.imzo.gov.ua/osvita/pozashkilna-osvita-ta-vihovna-robota/navchalni-programi/sotsialno-reabilitatsiyniy-napryam/

7. Наказ МОН України від 16.06.2015 р. № 641 «Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» [Електронний ресурс] Режим доступу: http://old.mon.gov.ua/ua/about-ministry/normative/4068-

8. Програма творчого об’єднання «Основи учнівського самоврядування» // Програми для творчих об’єднань позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів. Соціально-реабілітаційний напрям. – Суми : ТОВ Вид-во «АНТЕЙ», 2005. – С. 71-83.

9. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання: теоретико-дидактичний аспект : монографія. Книга 1. – Миколаїв : Видавництво МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2010. – 379 с.

Додаток В

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА
для гуртків дитячих закладів оздоровлення та відпочинку «Юні журналісти»

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

У дитячих закладах оздоровлення та відпочинку необхідно створити умови для задоволення різноманітних інтересів дітей, розвитку здібностей, творчої самореалізації, виховання. Журналістика – це цікава і водночас соціально значима сфера діяльності людини. Професія журналіста приваблює можливістю доносити до людей правду, примножувати в світі добро, боротися за справедливість. Заняття у гуртку журналістики передбачає розвиток інтелектуальних і творчих здібностей дитини, критичного мислення, соціальної компетентності, сприяє становленню суб'єктної позиції особистості. Водночас дітей зацікавлює можливість висловити власні враження, обговорити цікаві ідеї, самим підготувати актуальні матеріали і побачити результат власної праці в кінці оздоровчої зміни у вигляді друкованого видання – газети.

Навчальна програма реалізується в гуртку гуманітарного напряму дитячого закладу оздоровлення та відпочинку. Програму розраховано на дітей віком від 10 до 16 років. На опрацювання навчального матеріалу відводиться 18 годин.

Метою програми є формування у дітей початкових знань і умінь у галузі журналістської діяльності, розвитку соціальної компетентності, становлення суб'єктної позиції дитини.

Основні завдання програми полягають у тому, щоб ознайомити дітей з початковими відомостями про професію журналіста, соціальною позицією журналіста, специфікою журналістського твору**,** особливостями підготовки матеріалів до друкованого видання, підготовки макету газети; розвивати творчі здібності та моральні якості, інтерес до творчих професій.

Програмою передбачено проведення теоретичних та практичних занять. За результатами реалізації програми видається газета дитячого закладу, яка орієнтовно містить наступні рубрики:

−Наші будні і свята.
−Наші інтерв'ю.
−Репортаж.
−Репортаж з емоціями.
−Наші лауреати.
−Есе.
−Спорт.
−Відверто.
−Поетичні рядки.
−Серйозно.
−Замальовка.
−Наші „ужастики".
−Чи знаєте ви, що ...
−Живий куточок та ін.

Авторами публікацій виступають юні журналісти. За результатами конкурсу відзначаються автори кращих матеріалів.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва теми	Кількість годин		
		Теоретичні заняття	Практичні заняття	Усього
1.	Вступне заняття	1	-	1

2.	Професія журналіста. Соціальна позиція журналіста	1	1	2
3.	Специфіка журналістського твору	1	3	4
4.	Інформаційне повідомлення	0,5	2,5	3
5.	Техніка інтерв’ю	0,5	2,5	3
6.	Особливості роботи редактора. Підготовка макету газети.	1	3	4
7.	Підсумкове заняття	-	1	1
	Разом	5	13	18

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1. Вступне заняття (1 год.)

Поняття про журналістику. Журналістика як галузь масово інформаційної діяльності. Журналістика як творчість.

Мета та зміст роботи гуртка. Техніка безпеки під час проведення занять.

2. Професія журналіста. Соціальна позиція журналіста (2 год.)

Теоретична частина. Привабливі боки журналістики (можливість самореалізуватися; доносити до людей правду, боротися за справедливість; впливати на формування суспільної свідомості, громадської думки). Труднощі спеціальності (стресовість, необхідність постійного самовдосконалення, моральна відповідальність за кожен журналістський твір тощо). Якості успішного журналіста.

Практична частина. Соціальна позиція журналіста. Обговорення актуальних соціальних проблем як тематики журналістських творів (дискусія)**.**

3. **Специфіка журналістського твору (4 год.)**

Теоретична частина. Зміст і форма журналістського твору. Поняття про жанровий різновид. Поняття журналістського роду. Інформаційний рід та його жанри: замітка, звіт, репортаж, інтерв'ю. Аналітичний рід і його жанри: кореспонденція, стаття, рецензія, огляд. Художньо-публіцистичний рід і його жанри: замальовка, нарис, памфлет, фейлетон, есе.

Вимоги до роботи з фактом. Визначення новини. Правило „трьох запитань”.

Практична частина. Творча нарада з питань планування майбутнього номера. Обговорення ідей (майбутньої тематики творів), створення орієнтовного макету.

4. Інформаційне повідомлення (3 год.)

Теоретична частина. Інформаційне повідомлення: схема і приклади. Схема інформаційного повідомлення (заголовок, лід, пряма мова, підсумок, додаткова інформація). Основні прийоми та приклади побудови заголовків.

Практична частина. Формулювання заголовків з визначеної теми (елементи тренінгу). Обговорення підготовлених матеріалів юних журналістів.

5. Техніка інтерв’ю (3 год.)

Теоретична частина. Жанр інтерв’ю. Використання інтерв'ю як типу аналізу проблеми чи ситуації. Поради тим, хто бере інтерв’ю. Формулювання запитань журналіста.

Практична частина. Формулювання запитань з визначеної теми (елементи тренінгу). Обговорення підготовлених матеріалів юних журналістів.

6. Особливості роботи редактора. Підготовка макету газети (4 год.)

Теоретична частина. **Редакторська діяльність як творчість.** Функції головного редактора. Створення зорового образу видання, підбір шрифтів, ілюстративного матеріалу.

Практична частина. Підготовка макету газети. Розташування матеріалів, обговорення заголовків, ілюстрацій.

7. Підсумкове заняття (1 год.)

Творча нарада з питань обговорення опублікованих матеріалів.

Відзначення авторів кращих матеріалів.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати:

- особливості журналістської діяльності, професії журналіста;
- особливості журналістського твору (інформаційна замітка, репортаж, інтерв'ю, аналітична стаття);
- схему побудови інформаційного повідомлення;
- особливості техніки інтерв'ю;
- основні складові роботи редактора друкованого видання.

Вихованці мають вміти:

- визначити актуальну тематику журналістського твору;
- брати участь у плануванні газети, що включає висунення своїх оригінальних ідей, пошук інформації;
- створити власний інформаційний текст (інформаційна замітка, репортаж, інтерв'ю та ін.)**;**
- дібрати заголовок до твору;
- брати участь у підготовці макету номера газети.

ЛІТЕРАТУРА

1. Михайлин І. Л. Основи журналістики / І. Л. Михайлин; вид. 5-е, доповн. і доопр. — К.: Центр учбової літератури, 2011. — 496 с.
2. Голубєв В. Школа універсального журналіста — 2010: практичне керівництво для початківцев / В. Голубєв. — Рівне: ТОВ «Друк Волині», 2010 — 178 с.

Додаток Д

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА З ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ
соціально-реабілітаційного напряму «Дискусійний клуб старшокласників «Точка зору»
2 роки навчання

Автор: Литовченко Олена Віталіївна, провідний науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Основою позашкільної освіти є принципи добровільності і загальнодоступності, визнання права дитини на вільне самовизначення і самореалізацію, на свободу вибору себе, власної позиції.

У сучасних умовах соціокультурного розвитку для молодої людини актуальним є не лише загальний освітній рівень, але також рівень культури, соціально-психологічної компетентності, здатність до критичного мислення, наявність власної точки зору на суспільні процеси і проблеми. Сьогодні, окрім так званих «hard skills» («твердих навичок»), великого значення для успіху в професії і загалом у житті набувають «soft skills» (м'які навички), що передбачають здатність до успішної комунікації, соціальної взаємодії, уміння презентувати себе тощо.

Навчальна програма «Дискусійний клуб старшокласників «Точка зору» реалізується у гуртках соціально-реабілітаційного напряму закладів позашкільної освіти (зокрема, у спеціальних/інклюзивних групах). Відтак, програмою передбачено *корекційно-розвивальний складник* для осіб з особливими освітніми потребами, відповідно розробляється *індивідуальна програма розвитку здобувача позашкільної освіти,* що містить адаптацію та модифікацію освітньої програми, необхідну матеріально-технічну та навчально-методичну бази тощо. У випадках залучення до занять дітей з порушеннями слуху, з порушеннями зору, з порушеннями опорно-рухового апарату та ін., мають бути створені відповідні умови (наявність сурдоперекладача, архітектурна доступність аудиторій тощо).

Можливим є використання програми у якості однієї з форм позакласної роботи, роботи працівників психологічної служби у закладі загальної середньої освіти. Зокрема, навчальну програму (або заняття з окремих тем) можливо використати як для профілактики булінгу у закладах освіти, так і у роботі практичного психолога/соціального педагога у межах *програми реабілітації для потерпілого (жертви булінгу), корекційної програми для кривдника (булера*), що розробляються відповідно до Наказу МОН України №1646 від 28.12.2019 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти».

Програма спрямована на вихованців віком від 13 до 18 років.

В основу програми покладено положення аксіологічного, компетентісного та діяльнісного підходів. Зміст програми пов'язаний із такими освітніми галузями, як «Суспільствознавство», «Здоров'я і фізична культура»; передбачає ознайомлення учнів із теоретичними і практичними аспектами соціології, журналістики.

Мета програми – створення умов для соціального становлення, розвитку соціальних компетентностей, «soft skills» (м'яких навичок), формування соціальної позиції учнів; ознайомлення учнів із професіями/сферами діяльності, які сприяють висвітленню та вирішенню соціальних проблем.

Основні завдання:

сприяти становленню світогляду, формуванню системи цінностейучнів;

виховувати потребу у дотриманні здорового способу життя, сприяти профілактиці відхилень у соціальному розвитку і поведінці учнів;

надати початкові знання з питань журналістської діяльності, проведення соціологічних досліджень, соціального проєктування;

сприяти професійному самовизначенню учнів;

розвивати критичне мислення, здатність мати власну точку зору на суспільні процеси і проблеми;

створити умови для самореалізації вихованців у особистісно і суспільно важливій діяльності.

Навчальна програма передбачає 2 роки навчання (початковий, основний рівень): 144 год на рік; 4 год на тиждень.

Програму побудовано за модульною системою. Зміст програми містить 5 навчальних модулів. *Модулі «Особистість і суспільство», «Соціальне здоров'я: свідомий вибір»* є наскрізними, їхній зміст доповнюється і ускладнюється протягом першого та другого років навчання. Зміст модулю *«Людина і суспільство»* передбачає здобуття учнями соціальних знань, що сприятимуть усвідомленню власного «Я», власних цінностей, професійних планів, орієнтації у суспільних процесах, а також можливість висловити власну точку зору у ході дискусії, диспуту тощо. Зміст модулю *«Соціальне здоров'я: свідомий вибір»* спрямований на усвідомлення учнями необхідності дотримання здорового способу життя, профілактику вживання психоактивних речовин, набуття навичок ефективного спілкування, попередження булінгу (цькування) та набуття навичок самозахисту тощо. Соціальна позиція учнів формується у ході бесід, дискусій тощо.

Зміст модулів *«Журналістика як соціально значима сфера діяльності людини», «Соціологічне дослідження актуальної проблеми»* (перший рік навчання)*, «Технологія соціального проєктування»* (другий рік навчання) спрямований на ознайомлення учнів із професіями/сферами діяльності, які сприяють висвітленню та вирішенню соціальних проблем; сприяє засвоєнню учнями початкових знань у цих сферах, реалізації власної соціальної позиції шляхом підготовки публікацій, проведення соціологічного дослідження, участі у розробці та реалізації соціального проєкту та презентації його результатів. Підсумком роботи гуртка є учнівська конференція (презентація соціальних проєктів тощо).

Форми і методи навчання: дискусії, мозковий штурм, аналіз ситуацій, аналіз документальних джерел, елементи соціально-педагогічного тренінгу, проєктування, захист творчих завдань/ проєктів, учнівська конференція; екскурсії, творчі зустрічі, ділові ігри, флеш моби тощо. Можливими і доцільними підчас реалізації програми є технології дистанційного навчання (дискусії на дистанційних платформах, челенджи у соціальних мережах, дистанційна презентація проєктів тощо).

Методи контролю за отриманими результатами: презентація творчих робіт/проєктів по завершенню модулів (підчас учнівської конференції тощо).

Програма є орієнтовною. Керівник гуртка може вносити зміни й доповнення до змісту програми та розподілу годин за темами, а також доповнювати модулі іншими темами, зважаючи на особливості контингенту учнів, їхні інтереси тощо.

Перший рік навчання, початковий рівень
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Назва розділу, теми	Кількість годин		
	Теоретичні заняття	Практичні заняття	Всього
Вступ	2	2	**4**
Модуль 1. Особистість і суспільство	**5**	**20**	**25**
1.1. Особистість. Ціннісні орієнтації особистості. Ключові компетентності	1	4	5

1.2. Людська гідність. Національна гідність. Історія і сучасність	1	4	5
1.3. Соціальний вплив. Як протистояти	1	4	5
1.4. Толерантність та інтолерантність. Межі толерантності	1	4	5
1.5. Жорстоке поводження з тваринами як соціальна проблема	1	4	5
Модуль 2. Соціальне здоров'я: свідомий вибір	**6**	**13**	**19**
2.1. Здоров'я людини: фізичне, психічне, духовне і соціальне	2	4	6
2.2. Куріння: сучасні небезпеки	2	4	6
2.3. Залежність від психоактивних речовин, інші залежності	2	5	7
Модуль 3. Журналістика як соціально значима сфера діяльності людини	**12**	**36**	**48**
3.1. Професія журналіста. Соціальна позиція журналіста	2	4	6
3.2. Специфіка журналістського твору. Інформаційний рід та його жанри: замітка, звіт, репортаж, інтерв'ю	4	8	12
3.3. Аналітичний рід і його жанри: кореспонденція, стаття, рецензія, огляд	2	8	10
3.4. Художньо-публіцистичний рід і його жанри: замальовка, нарис, памфлет, фейлетон, есе	2	8	10
3.5. Особливості роботи редактора. Підготовка макету газети	2	8	10
Модуль 4. Соціологічне дослідження актуальної проблеми	**12**	**34**	**46**
4.1. Планування і організація соціологічного дослідження	4	12	16
4.2. Збір первинної інформації в соціологічному дослідженні. Методи соціологічного дослідження	6	14	20
4.3. Соціологічне опитування. Узагальнення результатів	2	8	10
Підсумок	**-**	**2**	**2**
Разом	**37**	**107**	**144**

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Вступ (4 год)

Теоретична частина. Вступна бесіда. Мета та зміст роботи гуртка. Дискусія, її сутність. Питання, які можливо обговорювати. Професії/сфери діяльності, які сприяють висвітленню та вирішенню соціальних проблем.

Знайомство з членами клубу. Принципи спільної діяльності. Умови участі у засіданнях клубу.

Техніка безпеки під час проведення занять.

Практична частина. Обговорення «Які професії/сфери діяльності сприяють висвітленню та вирішенню соціальних проблем?» Тренінгові вправи на знайомство.

Модуль 1. Людина і суспільство (25 год)

1.1. Особистість. Ціннісні орієнтації особистості. Ключові компетентності (5 год)

Теоретична частина. Особистість: сутність, основні ознаки. Цінності в житті людини. Ціннісні орієнтації особистості. Ключові компетентності (перелік

компетентностей, визначених у «Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей освіти впродовж життя» (2006)

Практична частина. Бесіда-обговрення тези «Індивідом народжуються. Людиною стають. Особистість відстоюють». Визначення учнями системи власних цінностей. Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич). Дискусія «Чи кожна людина – особистість?»

1.2. Людська гідність. Національна гідність. Історія і сучасність (5 год)

Теоретична частина. Людська честь і гідність. Приниження людської гідності як причина глобальних катастроф XX століття. Приклади з історії (прихід нацистів до влади у Німеччині у 1930-і рр. як наслідок приниження гідності німецької нації).

Сутність і значення національної гідності. Приклади сучасних подій боротьби за незалежність України.

Практична частина. Дискусія «Людська гідність: наслідки приниження».

Елементи тренінгу (вправа «Нобелівська премія» та ін.**).** Бесіда «Національна гідність. Україна і українці». Дискусія «Чи може знищення національної мови призвести до занепаду нації?»

1.3. Соціальний вплив. Як протистояти (5 год)

Теоретична частина. Соціально-психологічні дослідження соціальних установок (соціальних впливів) на поведінку людей. «Тюремний експеримент» американського психолога Зімбардо. Дослідження феномену масового підкорення представників німецької нації соціальним установкам у період Другої світової війни. Чинники, що зумовлюють потрапляння молодої людини під соціальний вплив.

Практична частина. Дискусія «Соціальний вплив: як протистояти». Випадки соціального впливу; вплив кінофільмів, комп'ютерних ігор на установки, поведінку молоді. Висловлювання думок учнів.

Елементи тренінгу: пропозиції учнів щодо соціально цінних ідей для майбутніх кінофільмів.

1.4. Толерантність та інтолерантність. Межі толерантності (5 год)

Теоретична частина. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО. Толерантність та інтолерантність.

Межі толерантності. До яких явищ не можна ставитися терпимо?

Практична частина. Дискусія «Толерантність та інтолерантність». Висловлювання думок учнів з питань: Чи впливає національність, приналежність до іншої культурної групи на взаємини людей? Чи вдасться людству забезпечити спільне проживання представників різних культур? Чи існують «межі» толерантності? Чи може бути і у яких випадках толерантність «шкідлива»? Елементи тренінгу.

1.5. Жорстоке поводження з тваринами як соціальна проблема (5 год)

Теоретична частина. Закон України №5119-1 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо впровадження гуманного ставлення до тварин)». Стаття "жорстоке поводження з тваринами" у Кримінальному кодексі та Кодексі про адміністративні правопорушення.

Практична частина. Обговорення питання гуманного ставлення до тварин; тези «Людина, яка здатна на безглузду жорстокість по відношенню до тварини, здатна на жорстокість і до людей». Приклади (негативні і позитивні).

Перегляд тематичних мультфільмів (Kitbull (Pixar) та ін.)

Модуль 2. Соціальне здоров'я: свідомий вибір (19 год)

2.1. Здоров'я людини: фізичне, психічне, духовне і соціальне (7 год)

Теоретична частина. Поняття «здоров'я» (фізичне, психічне, духовне і соціальне), «здоровий спосіб життя». Групи факторів, що впливають на здоров'я (екологічні, спадкові, медичні, спосіб життя). Роль здорового способу життя у досягненні життєвих цілей людини.

Соціальне здоров'я визначається готовністю до прийняття загальнолюдських цінностей і соціальних норм індивідом. Чинники соціального здоровя (міжетнічні

стосунки, стан соціального захисту в суспільстві, рівень матеріального виробництва, техніки і технологій тощо).

Практична частина. Бесіда «Яку людину можна вважати «соціально здоровою?» Бесіда про важливість всіх складових здоров'я. Водночас, навіть за умови наявних порушень здоров'я люди можуть почуватися щасливими, досягати успіхів у суспільному житті і професії. (Обговорення прикладів, перегляд тематичних мультфільмів («Подарунок» та ін.)).

2.2. Куріння: сучасні небезпеки (6 год)

Теоретична частина. Куріння і його вплив на організм людини. Сучасні небезпеки: електронні сигарети («вейп»). «Вейп вбиває» - заголовки публікацій в Інтернет-мережі.

Практична частина. «Вейп вбиває» (обговорення публікацій в Інтернет-мережі). Дискусія «Досягнути мети – означає пройти тест на витривалість?». Розроблення соціальної реклами (плакат, відеоролік) з метою профілактики паління серед молоді.

2.3. Залежність від психоактивних речовин, інші залежності (6 год)

Теоретична частина. Наркоманія, наркотичні речовини. Фізична і психологічна залежність від психоактивних речовин. Відомості з історії питання.Фактори ризику наркотизації (індивідуальні, сімейні, мікросоціальні).

Вплив наркотиків (інших залежностей) на людину і особистість.

Практична частина. Обговорення причин прилучення підлітків до вживання наркотичних речовин. Ознайомлення з моделями «залякування» і «соціального нормування» у профілактиці наркоманії. Тренінгові вправи, програвання ситуацій на тему «Як відмовити у пропозиції спробувати наркотик». Бесіда «Різні види залежностей. Якості, які допоможуть уникнути залежної поведінки».

Модуль 3. Журналістика як соціально значима сфера діяльності людини (48 год)

3.1. Професія журналіста. Соціальна позиція журналіста (6 год)

Теоретична частина. Привабливі боки журналістики (можливість самореалізуватися; доносити до людей правду, боротися за справедливість; впливати на формування суспільної свідомості, громадської думки). Труднощі спеціальності (стресовість, необхідність постійного самовдосконалення, моральна відповідальність за кожен журналістський твір тощо). Якості успішного журналіста.

Практична частина. Соціальна позиція журналіста. Обговорення актуальних соціальних проблем як тематики журналістських творів**.**

3.2. Специфіка журналістського твору. Інформаційний рід та його жанри: замітка, звіт, репортаж, інтерв'ю(12 год)

Теоретична частина. Зміст і форма журналістського твору. Поняття про жанровий різновид. Поняття журналістського роду. Інформаційний рід та його жанри: замітка, звіт, репортаж, інтерв'ю. Аналітичний рід і його жанри: кореспонденція, стаття, рецензія, огляд. Художньо-публіцистичний рід і його жанри: замальовка, нарис, памфлет, фейлетон, есе.

Інформаційне повідомлення: схема і приклади. Схема інформаційного повідомлення (заголовок, лід, пряма мова, підсумок, додаткова інформація). Основні прийоми та приклади побудови заголовків.

Жанр інтерв'ю. Використання інтерв'ю як типу аналізу проблеми чи ситуації. Поради тим, хто бере інтерв'ю. Формулювання запитань журналіста.

Практична частина. Обговорення ідей – майбутньої тематики творів до учнівської газети (Інтернет-видання).

Формулювання заголовків інформаційного повідомлення з визначеної теми (елементи тренінгу). Підготовка інформаційних повідомлень учнями.

Підготовка плану інтерв'ю та формулювання запитань з визначеної теми (елементи тренінгу). Проведення інтерв'ю.

3.3. Аналітичний рід і його жанри: кореспонденція, стаття, рецензія, огляд (10 год)

Теоретична частина. Поняття журналістського роду. Аналітичний рід і його жанри: кореспонденція, стаття, рецензія, огляд. Особливості підготовки статті.

Практична частина. Обговорення ідей – майбутньої тематики статей до учнівської газети (Інтернет-видання). Підготовка статті. Формулювання заголовку. Добір ілюстрацій.

3.4. Художньо-публіцистичний рід і його жанри: замальовка, нарис, памфлет, фейлетон, есе (10 год)

Теоретична частина. Поняття журналістського роду. Художньо-публіцистичний рід і його жанри: замальовка, нарис, памфлет, фейлетон, есе.

Практична частина. Обговорення ідей – майбутньої тематики творів художньо-публіцистичного стилю до учнівської газети (Інтернет-видання). Написання есе. Формулювання заголовку. Добір ілюстрацій.

3.5. Особливості роботи редактора. Підготовка макету газети (10 год)

Теоретична частина. Редакторська діяльність як творчість**.** Функції головного редактора. Створення зорового образу видання, підбір шрифтів, ілюстративного матеріалу.

Практична частина. Підготовка макету учнівської газети(Інтернет-видання). Розташування матеріалів, обговорення заголовків, ілюстрацій. Підготовка учнівських публікацій, їх презентація групі. Обговорення.

Модуль 4. Соціологічне дослідження актуальної проблеми (46 год)

4.1. Планування і організація соціологічного дослідження (16 год)

Теоретична частина. Соціологія як наука. Роль соціологічних досліджень у сучасному суспільстві. Основні терміни і поняття. Тематика соціологічних досліджень.

Схема проведення соціологічного дослідження. Програма дослідження, її основні складові.

Практична частина. Визначеннями учнями актуальної тематики соціологічних досліджень в сучасному суспільстві (елементи тренінгу). Вибір проблеми дослідження. Колективна розробка програми соціологічного дослідження.

4.2. Збір первинної інформації в соціологічному дослідженні. Методи соціологічного дослідження (20 год)

Теоретична частина. Основні етапи роботи в процесі збору первинних даних. Методи соціологічного дослідження. Опитування, контент-аналіз, фокус-група.

Опитування як метод збору соціологічної інформації (анкетування, інтерв’ювання). Вимоги до інтерв’юера. Технологія роботи інтерв’юера. Техніка безпеки при проведенні опитувань.

Аналіз документів як джерело інформації, контент-аналіз. Інструменти контент-аналізу.

Вимоги до підготовки і проведення фокус-групи.

Практична частина. Розробка учнями соціологічної анкети. Розробка плану інтерв’ю. Проведення з учнями фокус-групи з визначеної проблеми.

4.3. Соціологічне опитування. Узагальнення результатів (10 год)

Теоретична частина. Соціологічне опитування (анкетування та інтервю). Типи анкетних запитань. Види інтерв’ю.

Технологія аналізу даних. Використання отриманих результатів.

Практична частина. Проведення соціологічних опитувань (анкетування, інтерв’ю) учнями. Аналіз даних. Узагальнення результатів. Підготовка публікації (презентації, повідомлення тощо). Презентація результатів учнівських досліджень.

Підсумок (2 год)

Підбиття підсумків роботи гуртка.

Учнівська конференція. Презентації учнями підготовлених публікацій, результатів соціологічних опитувань**.** Нагородження кращих гуртківців.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати:

− сутність дискусії; професії/сфери діяльності, які сприяють висвітленню та вирішенню соціальних проблем;

− основні правила ведення дискусії, толерантного спілкування;

− сутність, основні ознаки особистості; ціннісні орієнтації особистості, ключові компетентності;

− значення гідності в житті людини і суспільства; приклади національної гідності українців;

− сутність соціального впливу, соціальних установок і як протистояти соціальним впливам;

− поняття «толерантність» та «інтолерантність», риси толерантної особистості;

− жорстоке поводження з тваринами як соціальну проблему;

− сутність та значення фізичного, психічного, духовного і соціального здоров’я людини;

− соціальне значення та специфіку професії журналіста (жанровий різновид журналістських творів, специфіку інформаційного повідомлення, інтерв'ю);

− сутність і організацію соціологічного дослідження; основні етапи роботи в процесі збору первинних даних; методи соціологічного дослідження.

Вихованці мають вміти:

− мислити критично, аналізувати й оцінювати ідеї, інформацію, судження, відбирати найбільш продуктивні з них, робити власні висновки;

− вести дискусію, формулювати і відстоювати власну точку зору;

− поводитися гідно і поважати гідність інших;

− протистояти соціальним впливам, що протиречать людській моралі і можуть нанести шкоди;

− дотримуватися здорового способу життя;

− визначати актуальну тематику журналістських творів**;** підготувати публікацію;

− визначати актуальну тематику соціологічних досліджень; підготувати і провести соціологічне опитування;

− презентувати результати своєї діяльності.

Вихованці мають набути досвід:

− орієнтації у подіях, що відбуваються в країні і світі;

− формулювання власної позиції щодо соціальних процесів;

− ведення дискусії, толерантного спілкування;

− участі у тренінгах;

− підготовки інформаційних повідомлень, **інтерв'ю**;

− підготовки і проведення соціологічного опитування;

− презентації результатів своєї діяльності.

Другий рік навчання, основний рівень
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

Назва розділу, теми	Кількість годин		
	Теоретичні заняття	Практичні заняття	Всього
Вступ	2	2	**4**
Модуль 1. Людина і суспільство	**4**	**16**	**20**
1.1 . Я і мої соціальні ролі	1	4	5
1.2. Любов і сім’я. Відповідальне батьківство	1	4	5
1.3. Професія і кар’єра. Навички для професійного	1	4	5

успіху («hard skills» та «soft skills»)			
1.4. Глобальні соціальні проблеми. Сталий розвиток суспільства як загальна концепція	1	4	5
Модуль 2. Соціальне здоров'я: свідомий вибір	**10**	**20**	**30**
2.1. Здоров'я людини: фізичне, психічне, духовне і соціальне	2	4	6
2.2. Почуття та емоції, їхнє значення у житті людини	2	4	6
2.3. Успішна комунікація	2	4	6
2.4. Агресія. Булінг, кібербулінг	2	4	6
2.5. Залежність від психоактивних речовин, інші залежності. Якості, які допоможуть залишатися незалежним	2	4	6
Модуль 3. Технологія соціального проєктування	**20**	**60**	**80**
5.1. Особливості соціального проєкту. Структура проєкту	4	12	16
5.2. Технологія розроблення соціального проєкту	8	24	32
5.3. Реалізація соціального проєкту. Презентація результатів проєкту	8	24	32
Підсумок. Учнівська конференція	**-**	**10**	**10**
Разом	**36**	**108**	**144**

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Вступ (4 год)

Теоретична частина. Вступна бесіда. Мета та зміст роботи гуртка. Дискусія, її сутність. Питання, які можливо обговорювати. Професії/сфери діяльності, які сприяють висвітленню та вирішенню соціальних проблем.

Техніка безпеки під час проведення занять.

Практична частина. Тренінгові вправи на покращення взаємостосунків у групі.

Модуль 1. Людина і суспільство (20 год)

1.1. Я і мої соціальні ролі (5 год)

Теоретична частина. Соціальні ролі людини (батько/мати, син/донька, брат/сестра, учень/учениця, громадянин, професіонал тощо).

*Практична частина.*Дискусія «Найважливіша соціальна роль людини». Елементи тренінгу.

1.2. Любов і сім'я. Відповідальне батьківство (5 год)

Теоретична частина. Особистісне та соціальне значення любові. Різниця між захопленням та любов'ю. Сім'я і відповідальне батьківство: історія і сучасні тенденції. Відносини батьки – діти.

Практична частина. Дискусія «Любов і сім'я: для чого створюються і чому розпадаються сім'ї». Дискусії: висловлювання думок учнів із питань: цивільний шлюб: за і проти; що важливіше: діти чи кар'єра; «Як я буду виховувати власних дітей».

1.3. Професія і кар'єра. **Навички для професійного успіху («hard skills» та «soft skills») (5 год)**

Теоретична частина. Сучасні професії. Соціально значимі професії. Сутність і значення в професії і загалом у житті «hard skills» («твердих навичок») та «soft skills» (м'які навички). Переліки найбільш важливих «soft skills» (здатність до успішної комунікації, соціальної взаємодії, уміння презентувати себе тощо).

*Практична частина.*Діагностика розвитку власних «soft skills». Елементи тренінгу (вправи для розвитку «soft skills»). Дискусія «Що важливіше для кар'єри: «hard skills» чи «soft skills»?»

1.4. Глобальні соціальні проблеми. Сталий розвиток суспільства як загальна концепція (5 год)

Теоретична частина. Науково-технічний прогрес і його роль у розвитку суспільства. Сталий розвиток – загальна концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб людства і захистом інтересів майбутніх поколінь.

Кіотський протокол, Світовий самміт зі сталого розвитку (Самміт Землі 2002). Вимоги до захисту довкілля, соціальної справедливості та відсутності расової й національної дискримінації.

Практична частина. Дискусія «Чи вдасться людству зберегти свою планету від екологічного лиха?». Висловлювання думок учнів з питань: причини ймовірного погіршення екологічної ситуації; заходи, які можуть сприяти вирішенню екологічних проблем.

Модуль 2. Соціальне здоров'я: свідомий вибір (30 год)

2.1. Здоров'я людини: фізичне, психічне, духовне і соціальне (6 год)

Теоретична частина. Поняття «здоров'я» (фізичне, психічне, духовне і соціальне), «здоровий спосіб життя». Групи факторів, що впливають на здоров'я (екологічні, спадкові, медичні, спосіб життя). Роль здорового способу життя у досягненні життєвих цілей людини.

Практична частина. Казка про скріпку. Висловлювання думок учнів. Елементи тренінгу: сценарій фільму про своє майбутнє життя (вправа «Художній фільм»).

2.2. Почуття та емоції, їхнє значення у житті людини (6 год)

*Теоретична частина.*Почуття та емоції людини. Сутність та значення. Одне й те саме почуття може реалізуватися в різних емоціях. Наприклад, почуття любові нерідко включає емоції радості, гніву, суму.

Практична частина. Бесіда «Чи завжди негативні емоції шкодять?»

Вправа «Надірване серце» (мета: сприяти усвідомленню значення почуттів у житті людини, необхідності уникати ситуацій, коли ми болісно вражаємо почуття одне одного).

2.3. Успішна комунікація (6 год)

*Теоретична частина.*Успішна комунікація. Вербальна і невербальна комунікація (міміка обличчя, мова тіла (рухів); «парамова», артефакти тощо). Навички успішної комунікації. «Правила вираження почуттів» у різних культурах.

Практична частина. Елементи тренінгу. Вправа «Виставляємо захист» (засіб, який доцільний тоді, коли хтось тебе дратує, не завдаючи прямої шкоди).

2.4. Агресія. Булінг, кібербулінг (6 год)

Теоретична частина. Агресивність і агресія. Булінг, чинники і наслідки (для булера і жертви). Нормативні документи (Наказ МОН України №1646 від 28.12.2019 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» тощо).

Практична частина. **Діагностика стану агресії (опитувальник «Басса-Дарки»).** Проблемна бесіда «Виживає найсильніший?». Обговорення прикладів булінгу (із дотриманням психологічних меж та етики).

2.5. Залежність від психоактивних речовин, інші залежності. Якості, які допоможуть залишатися незалежним (6 год)

Теоретична частина. Залежність від психоактивних речовин, інші залежності (Інтернет-залежність та залежність від соціальних мереж). Ознаки залежної поведінки. Чинники, що зумовлюють залежну поведінку. Якості, які допоможуть залишатися незалежним

Залежність від Інтернету, комп'ютерних ігор, соціальних мереж. «Втеча» від проблем до віртуальної реальності. Феномен кіберсуіциду.

Практична частина. Елементи тренінгу: вправа «Ознаки залежності», вправа «Я – супергерой». Дискусія «Позитивне та негативне значення Інтернету та соціальних мереж».

Модуль 3. Технологія соціального проектування (80 год)

3.1. Особливості соціального проєкту. Структура проєкту (16 год)

Теоретична частина. Поняття проєкту. Особливості соціального проєкту. Типова структура проєкту. Приклади соціальних проєктів. Підготовка групи до реалізації проєкту.

Практична частина. Аналіз прикладів соціальних проєктів. Визначення актуальних проблем, що можуть бути об'єктом дослідження: проблеми школи та учнівської молоді; проблеми місцевої громади, екологічні проблеми; проблеми прав і свобод особистості (мозковий штурм).

3.2. Технологія розроблення соціального проєкту (32 год)

Теоретична частина. Етапи роботи над проєктом.

Перший етап. Вивчення актуальних проблем місцевої громади та вибір проблеми для вирішення. Як вибрати проблему для розв'язання.

Другий етап. Дослідження проблеми. Визначення джерел інформації та робота з ними.

Третій етап. Аналіз інформації. Вибір способу вирішення проблеми. Як скласти план дій щодо вирішення обраної проблеми.

Практична частина. Вибір проблеми для вирішення з урахуванням попередніх соціологічних опитувань, аналізу проблем місцевої громади. Формулювання мети і завдань проєкту.

Визначення джерел інформації, розподіл обов'язків щодо збору та опрацювання інформації. Аналіз здобутих даних. Колективне обговорення і визначення способів вирішення проблеми. Складання орієнтовного плану дій щодо вирішення обраної проблеми (вид діяльності; очікуваний результат; ресурси; виконавці).

3.3. Реалізація соціального проєкту. Презентація результатів проєкту (32год)

Теоретична частина. Четвертий етап. Вирішення проблеми. Як поінформувати громадськість. Як співпрацювати з засобами масової інформації.

П'ятий етап. Підготовка до представлення проєкту. Як підготувати презентацію проєкту. Мистецтво публічного виступу.

Шостий етап. Представлення результатів реалізації проєкту.

Практична частина. Реалізація плану дій, організація відповідних заходів (інформування учнів, вчителів, громадськості; звернення до громадських організацій, місцевих органів законодавчої чи виконавчої влади тощо; публікація своїх пропозицій у засобах масової інформації тощо).

Підготовка публічної презентації результатів соціального проєкту.

Підсумок (10 год)

Підбиття підсумків роботи клубу.

Учнівська конференція. Презентації учнями соціальних проєктів. Нагородження кращих гуртківців.

Прогнозований результат

Вихованці мають знати:

− сутність дискусії; професії/сфери діяльності, які сприяють висвітленню та вирішенню соціальних проблем;

− основні правила ведення дискусії, толерантного спілкування;

− основні соціальні ролі людини; особливості сім'ї і батьківства;

− навички для професійного успіху («hard skills» та «soft skills»);

− сутність та значення концепції сталого розвитку суспільства в сучасному світі;

− сутність та значення фізичного, психічного, духовного і соціального здоров'я людини;

− значення почуттів та емоцій у житті людини;

− особливості успішної комунікації;

− ознаки і небезпеку булінгу, кібербулінгу; як діяти в ситуації цькування;

– небезпеку залежності від психоактивних речовин, інших залежностей; якості, які допоможуть залишатися незалежним;

– особливості соціального проєкту, типову структуру проєкту; основні етапи роботи над проєктом.

Вихованці мають вміти:

– мислити критично, аналізувати й оцінювати ідеї, інформацію, судження, відбирати найбільш продуктивні з них, робити власні висновки;

– вести дискусію, формулювати і відстоювати власну точку зору;

– поводитися гідно і поважати гідність інших;

– протистояти випадкам цькування, правилам поводження у ситуації булінгу;

– дотримуватися здорового способу життя;

– брати участь у підготовці і реалізації соціального проєкту;

– презентувати результати своєї діяльності.

Вихованці мають набути досвід:

– орієнтації у подіях, що відбуваються в країні і світі;

– формулювання власної позиції щодо соціальних процесів;

– ведення дискусії, толерантного спілкування;

– участі у тренінгах;

– підготовки і реалізації соціального проєкту;

– презентації результатів своєї діяльності, виступу на учнівській конференції.

Література

1. Бех І. Д., Чорна К. О. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ, 2014. URL: http://www.ipv.org.ua/data/28.01.15/Programa%20patriotychnogo%20vyxovannya.pdf

2. Безпалько О. В. Соціальне проектування : навч. посіб. Київ: Київськ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2010. 128 с.

3. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти Наказ МОН України №1646 від 28.12.2019http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE34394.html

4. Михайлин І. Л. Основи журналістики. вид. 5-е, доповн. і доопр. Київ: Центр учбової літератури, 2011. – 496 с.

5. «Не смійся з мене: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять» : навч.-метод. посіб. / Авт. Лора Паркер Роерден, за заг. ред. Лях Т. Л. Київ: YMCA, 2013. 100 с.

6. Організація роботи з розв’язання проблем насильства в школі: навч.-метод. посіб. / ред. група: Алєксєєнко М.К., Дендебера М.П, Соловйова О. Д.Київ: Huss, 20011. 96 с.

7. Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805afddf

8. Постанова Європейської комісії «Інвестиції у дітей: розірвати коло неблагополуччя» (2013). URL: http://www.alliance4investinginchildren.eu/implementation-of-the-investing-in-children-ec-recommendation-new-handbook-published/

9. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua

10. Про позашкільну освіту: Закон України від 22.06.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України № **2657-VIII** від 18.12.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua

12. Психологический тренинг с подростками /Анн Л.Ф. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 271 с.

13. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання. Підручник. Київ: Педагогічна думка. 2012.

14. Рибалка В.В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога. Київ: Шкільний світ, 2010. 128 с

15. Сімейний щоденник для сімейної розмови / Кер. авт. кол. Панок В.Г., Авт. кол. Вієвський А.М., Лепеха К.І., Лунченко Н.В., Луценко Ю.А., Острова В.Д., Сосновенко Н.В. Київ: ООО «Компанія Юнівест Маркетінг», 2012. 64с.

16. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. 2018. URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/korisni-posilannya-shodo-temi-antibulingu

17. Суспільна акція школярів України «Громадянини» : Метод. посіб. для вчителя-консультанта учнівського суспільного проекту у загальноосвітньому навчальному закладі / за ред. П. Кендзьора, О. Войтенка. Львів: НВФ «Українські технології, 2003. 56 с.

18. Участь молоді у процесах прийняття рішень: Посібники з участі молоді у процесах прийняття рішень та «Молодіжного барометру». Київ, 2000. 170 с.

19. Ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах: метод. посіб. / за ред. В. В. Мачуського. Київ: ТОВ «Артмедіа прінт», 2017. С.97-112. URL: http://lib.iitta.gov.ua/708455/

20. United Nations Children's Fund, UNICEF . unicef.org.

21. United Nations Office on Drugs and Crime https://www.unodc.org/

Додаток Е

ПРОГРАМА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ «Соціальне становлення людини: свідомий вибір цінностей та пріоритетів»

Програму тренінгу розроблено для старшокласників. Вона може реалізовуватися у освітньому процесі закладу позашкільної освіти, виступати у якості однієї з форм роботи працівників психологічної служби у закладі загальної середньої освіти.

Заняття можуть відбуватися у звичайних/спеціальних/інклюзивних групах (програма передбачає *корекційно-розвитковий складник*). Отже, до занять можуть залучатися діти з особливими освітніми потребами (з порушеннями слуху, з порушеннями зору, з порушеннями опорно-рухового апарату та ін.); відповідно необхідно передбачити *умови* (наявність сурдоперекладача, архітектурна доступність аудиторій тощо). Також тренеру слід адаптувати *зміст занять*, враховуючи склад групи (слід уникати вправ, бесід, які можуть образити, принизити учасників, що мають певні порушення здоров'я, враховувати бажання самих учасників взяти участь в обговоренні певних тем; ретельно добирати вправи для розминки, рухавки тощо).

Програму тренінгу (або заняття з окремих тем) можливо використати як для профілактики булінгу у закладах освіти, так і у роботі практичного психолога/соціального педагога у межах *програми реабілітації для потерпілого (жертви булінгу), корекційної програми для кривдника (булера*), що розробляються відповідно до Наказу МОН України №1646 від 28.12.2019 «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти»[30].

Програма тренінгу значною мірою має *профілактичну спрямованість*. У основу програми покладено *особистісний підхід до соціальної профілактики,* який передбачає не лише надання актуальної інформації про соціальні небезпеки, формування відповідних навичок опору, але, передусім, вплив на свідомість, цінності, світогляд молодої людини.

Метою тренінгу є створення умов для соціального становлення учнів та профілактика відхилень у соціальному розвитку і поведінці особистості на основі позитивного самосприйняття, інтеріоризації цінностей, становлення світогляду.

Програма тренінгу містить два блоки.

3. *Сприяння самоусвідомленню, становленню світогляду та системи цінностей особистості* (заняття 1-6).

Завдання:

−створення умов для усвідомлення себе та засвоєння соціальних знань (про себе, суспільство, соціальні відносини, соціальні ролі, норми і правила соціальної поведінки), розвиток здатності орієнтуватися у подіях, що відбуваються в країні і світі;

− сприяння становленню суб'єктної позиції особистості (система ставлень до соціальних процесів, інших людей, себе як члена суспільства);

− допомога у визначенні життєвих цілей, побудові власного життєвого проєкту.

4. *Профілактика відхилень у соціальному розвитку і поведінці особистості* (заняття 7-12).

Завдання:

− виховання потреби у дотриманні здорового способу життя;

---

[30] http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE34394.html

− формування увлення про комунікацію та її засоби, навичок успішної комунікації;

− сприяння усвідомленню учнями небезпеки негативного соціального впливу, формування навичок протистояти таким впливам;

− профілактика формування залежностей серед учнівської молоді.

Загальні рекомендації з проведення тренінгу

Програма розрахована на 12 занять (кількість занять може бути збільшено). Кожне заняття триває від 1 години до 1 години 20 хвилин. Кількість учасників не має перевищувати 15 осіб.

Тренеру необхідно дотримуватися етичних правил групової роботи, оскільки участь у групі чинить суттєвий вплив на формування особистості.

Основні принципи групової роботи:

− Надання учасникам повної інформації про роботу групи: її цілі, завдання, роботу, що планується, вимоги, що висуваються до учасників. Бажано, щоб кожен потенційний учасник дав згоду на участь у групі.

− Конфіденційність. Все, про що говориться в групі відносно конкретних учасників, не має стати відомим третім особам. Це природна етична вимога, яка є умовою для створення атмосфери довіри, безпеки та саморозкриття.

− Принцип добровільності. Члени групи можуть не брати участь у тих чи інших вправах і тренер має захищати їх від можливого тиску збоку групи.

− Забезпечення психологічної і фізичної безпеки учасників групи. В групі неприпустима фізична і вербальна агресія, вживання психоактивних речовин. З самого початку вводиться правило, коли учасники можуть говорити про свої почуття, але не мають давати оцінок (в першу чергу, негативних) поведінці і висловлюванням один-одного [7].

Забезпечення: зручна аудиторія; апаратура для демонстрації презентацій, перегляду відео, мультфільмів; за необхідності – супровід сурдоперекладача тощо.

Основні вимоги до тренінгового заняття

Структура заняття містить такі елементи *(сесії):* розминка, основний зміст, рефлексія з приводу заняття.

Розминка. Містить вправи, рухавки тощо, які сприяють активізації учасників групи, створенню невимушеної, доброзичливої атмосфери.

Основний зміст заняття. Містить лекції, ігри, дискусії, вправи, завдання, які допомагають зрозуміти і засвоїти головну тему заняття.

Рефлексія заняття. По завершенню заняття учасники мають змогу поділитися своїми почуттями, враженнями, думками.

На першому занятті приймаються правила групової роботи, додається вступна частина (ознайомлення з проблемою) і процедура знайомства учасників тренінгу.

Вправи, які включено до тренінгу, розроблено автором та запозичено в інших авторів (Л. Анн [19], А. Асмолов [7], Н. Нікітіна [9], І. Чаус [6], Є. Дубровська, М. Ясеновська [11], Роерден [8] та ін.) й адаптовані відповідно до мети і завдань програми; дискусії та інші форми роботи розроблено автором.

План програми

І. Сприяння самоусвідомленню, становленню світогляду та системи цінностей особистості

Заняття 1. Я і мої цінності

Заняття 2. Особистісні ресурси

Заняття 3. Почуття власної гідності. Національна гідність

Заняття 4. Я в суспільстві

Заняття 5. Толерантність та інтолерантність

Заняття 6. Побудова власного життєвого проєкту

ІІ. Профілактика відхилень у соціальному розвитку і поведінці особистості

Заняття 7. Здоров'я людини: фізичне, психічне, духовне і соціальне

Заняття 8. Почуття та емоції, їхнє значення у житті людини

Заняття 9. Успішна комунікація

Заняття 10. Агресія. Булінг, кібербулінг

Заняття 11. Соціальний вплив: як протистояти

Заняття 12. «Ні» - залежності (попередження залежності від психоактивних речовин, інших залежностей)

Зміст програми

І. СПРИЯННЯ САМОУСВІДОМЛЕННЮ, СТАНОВЛЕННЮ СВІТОГЛЯДУ ТА СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Заняття 1. Я і мої цінності

Час проведення: 1 год 20 хв.

Мета: створення умов для знайомства учасників групи; сприяння самопізнанню, самоусвідомленню і самовираженню учасників в образній формі; ознайомлення з людськими цінностями, визначення учасниками власних ціннісних орієнтацій.

Сесія 1. Вступ. Знайомство учасників тренінгу

Вступне слово тренера

(Тренер ознайомлює учасників із метою і змістом тренінгу, мотивує їх до участі, пояснює принципи і правила групової роботи.)

Час проведення: 5 хв.

Вправа «Снігова куля»

Мета: знайомство учасників.

Час проведення: 10 хв.

Учасники групи сидять у колі. Першим називає своє ім'я тренер. Далі той, хто сидить наступним, називає ім'я тренера і своє ім'я. Кожний наступний учасник називає по черзі імена всіх, хто представився до нього. Таким чином, учаснику, що замикає коло, потрібно назвати імена всіх членів групи.

Вправа «Хто я?»

Мета: сприяти самоусвідомленню і самовираженню учасників в образній формі.

Час проведення: 10 хв.

Учасникам тренінгу пропонується відповісти на питання «Хто я?», завершивши речення (бажано, щоб варіанти початку речень були роздані учасникам):

Я мов пташка, тому що…

Я перетворююсь на тигра, коли…

Я можу бути вітерцем, тому що…

Я мов мурашка, коли…

Я відчуваю, що я шматочок криги, що тане…

Я – прекрасна квітка…

Я відчуваю, що я – скеля…

Я зараз – лампочка…

Я – стежка…

Я – цікава книга…

Я – пісенька…

Я – макароніна…

Я – світлячок…

Визначення очікувань учасників

(Варіант проведення: Учасники записують свої очікування на «листочках» і прикріплюють на спільне «дерево», розташоване на дошці. Можуть бути інші варіанти. Обов'язкова умова: на останньому занятті повернутися до «дерева», проаналізувати, чи справдилися очікування.)

Час проведення: 5 хв.

Сесія 2. Самопізнання та самовираження учасників. Цінності, ціннінсні орієнтації людини

Вправа «Моє відображення»

Час проведення: 15 хв.

Тренер: Існує уявлення, що людина хороша, коли вона живе заради інших, коли вона «не егоїст» і про себе піклується в останню чергу. Водночас, психологи вважають, і не без підстав, що людина може *любити оточуючий світ* рівно такою мірою і саме таким чином, наскільки і як вона *любить себе.* Ми бачимо, що життя складається вдало у тих людей, які добре знають свої цінні якості і поважають себе за них, а також уміють піклуватися про їхній розвиток так само, як хороші батьки піклуються про розвиток своїх дітей.

Пограймо у гру, яка допоможе нам виявити наше ставлення до самих себе. Отже. Сядемо в коло. Зараз по колу буде передаватися дзеркало (можна скористатися камерою власного мобільного телефону). Задача кожного - уважно подивитися на себе і намагатися сприйняти себе дещо відсторонено, так, якби він бачив не власне відображення, а обличчя незнайомця, яке привернуло його увагу. Зосереджено вивчить цю людину, а потім намагайтеся відповісти на наступні запитання.

–Що привабливого ви бачите у цій людині?

–За що можна любити її?

–Що в ній викликає повагу, а, можливо, захоплення?

(Можна озвучити думки вголос, але, якщо учасникам це зробити складно, можна і проговорити «про себе» або записати на стікерах).

Вправа «На якого казкового героя я схожий»

Мета: можливість самовираження і саморозкриття у метафоричній формі. Отримання зворотного зв'язку від учасників групи, формування навичок міжособистісного сприйняття.

Час проведення: 15 хв.

Матеріали: м'яч (м'яка іграшка тощо).

Процедура проведення. Тренер пропонує одному серед присутніх обрати серед учасників групи людину, що викликає у нього асоціації з персонажем з казки або героєм мультфільму, і кинути йому м'яч (передати іграшку). При цьому потрібно сказати, кого саме нагадує йому даний учасник (наприклад: *„Аню, мені здається, ти схожа на Русалоньку", „Максиме, мені здається, що ти схожий на Котигорошка"*). Учасник ловить м'яч (іграшку) і кидає його іншому, називаючи персонаж, з яким асоціюється ця людина, і так до тих пір, поки не візьмуть участь всі бажаючі.

Обговорення. Можливо хтось не згодний з такими асоціаціями і хоче виправити помилкове уявлення? Тоді ви маєте можливість кинути м'яч (іграшку) у відповідь, висловити свою думку відносно асоціації (за бажанням). (Наприклад, *„... ти сказав, що я схожий на крокодила Гену, а насправді я схожий (відчуваю себе ...) на Чеширського Кота"*).

Повідомлення «Цінності в житті людини» (з елементами презентації) («Д»)

(Щоб уникати тривалого монологу тренера, визначення понять, основні тези доцільно розміщувати на слайдах.)

Тренер: Багато чинників у нашому житті визначають і наше життя і наше майбутнє. Погоджуєтеся? Наприклад? (Звертається до учнів.) Дійсно, це і об'єктивні речі, на які ми не можемо вплинути, але і суб'єктивні – наш характер, особистісні якості, наш світогляд і цінності, які ми керуємося в житті.

Що таке *«цінності»?*

Категорію *«ціннісні орієнтації»* розглядається вченими як важливий компонент світогляду особистості або групової ідеології, який виражає переваги і прагнення особистості або групи по відношенню до тих чи інших узагальнених людських

цінностей (благополуччя, здоров'я, комфорт, пізнання, громадянські свободи, творчість, праця тощо).

Цінності – те, що є для людини найбільш значущим. Існує багато класифікацій цінностей. Серед таких можливо виділити два види: класифікації *за формальними ознаками* (наприклад, цінності матеріальні й духовні); класифікації *за змістовними ознаками* (наприклад, цінності термінальні (цінності-цілі) й інструментальні (цінності-засоби) (класифікація М. Рокича)).

Зокрема, серед *термінальних цінностей* протиставляються:

1. Конкретні життєві цінності (здоров'я, робота, друзі, сімейне життя) – абстрактні цінності (пізнання, розвиток, свобода, творчість).

2. Цінності професійної самореалізації (цікава робота, творчість, активне діяльне життя) – цінності особистого життя (здоров'я, любов, наявність друзів, розваги, сімейне життя).

3. Індивідуальні цінності (здоров'я, творчість, свобода, впевненість у собі, продуктивне життя, матеріально забезпечене життя) – цінності міжособистісних відносин (наявність друзів, щасливе сімейне життя, щастя інших).

4. Активні цінності (свобода, активне діяльне життя, продуктивне життя, цікава робота) – пасивні цінності (краса природи і мистецтва, впевненість у собі, пізнання, життєва мудрість тощо).

Серед *узагальнених людських цінностей* розглядають наступні: життя, добробут, здоров'я, комфорт, пізнання, громадянські свободи, творчість, праця тощо.

Згодні? Спробуємо визначити систему власних цінностей.

Методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич) («Д»)

Сесія 3. Рефлексія заняття

Час проведення: 5 хв.

Заняття 2. Особистісні ресурси

Час проведення: 1 год.

Мета: допомога учасникам у розкритті своїх сильних сторін. Надання психологічної підтримки за допомогою медитації. Актуалізація особистісних ресурсів учасників занять.

Сесія 1. Розминка

Час проведення: 25 хв.

Вправа «Продовжимо знайомство»

Мета: сприяти ближчому знайомству учасників між собою та вираженню себе у групі.

Тренер: Зараз у нас буде можливість продовжити знайомство. Зробимо це таким чином: той, хто стоїть у центрі кола (спочатку це буду я) пропонує помінятися місцями (пересісти) всім тим, хто володіє певним умінням. Цн уміння він називає. Наприклад, коли я скажу: «Пересядьте всі ті, хто вміє водити машину», всі ті, хто вміє водити машину, мають помінятися місцями. При цьому той, хто стоїть в центрі кола буде намагатися зайняти одне з місць, що звільнилося, а той, хто залишиться в центрі кола без місця, продовжить роботу. Використаємо цю ситуацію для того, щоб більше дізнатися один про одного.

Вправа «Ніхто не знає»

Мета: створення комфортної психологічної атмосфери в групі, можливості відчути свої властивості.

Тренер: Зараз ми будемо кидати м'яч один-одному (або передавати якусь річ). Той, у кого виявиться м'яч, говорить таку фразу: *«Ніхто з вас не знає, що я… (або в мене …)».* У кожного з нас м'яч може побувати декілька разів.

Обговорення: якою мірою легко було говорити про себе.

Вправа «Скажу відверто»

Тренер: Щоб наша робота від заняття до заняття ставала все більш продуктивною, ми будемо на початку зустрічі відверто ділитися своїми враженнями від того, що було минулого разу. У кожного з нас є можливість поділитися своїми відчуттями, розповісти про свої почуття та думки, які виникли в ході заняття або вже після нього. Чи все зорозуміло у правилах, які прийняла група? Можливо, є потреба щодо їх зміни і додавання нових? Які питання було б цікаво зачепити? Про що краще не говорити?

Сесія 2. Актуалізація особистісних ресурсів учасників заняття

Час проведення: 30 хв.

Вправа «Моя точка опори»

Тренер: У кожного з нас є свої сильні сторони, тобто те, що ми цінумо, приймаємо і любимо в собі, що дає нам почуття внутрішньої свободи і впевненості в своїх силах. Це – ваш «внутрішній особистісний ресурс». Назвемо все це «точкою опори», адже, дійсно, саме ці якості допомагають нам у складну хвилину. Згадайте, як подолали складну ситуацію. Подумайте, які це якості або уміння. Ви можете представити їх групі, не пояснюючи, а можете просто записатина аркуші паперу і сховати, щоб іноді у скрутну хвилину згадати, що саме дасть вам сили подолати проблему.

Також власною «точкою опори» ви можете вважати об'єктивні речі – «зовнішній ресурс» (свій дім, своїх батьків, друзів тощо). Подумайте про це і запамятайте, що вкожного є така власна «точка опори».

Вправа «Еміграція»

Тренер: Ми з вами аналізували власні якості, це, умовно кажучи, «внутрішній ресурс», ваша внутрішня точка опори. Але ми згадали і ваш «зовнішній ресурс». Це ті люди, які вас оточують, і які можуть стати вашою опорою у скрутну хвилину. Насамперед, це ваші батьки. Але, напевне, є інші.

Багато хто з вас живе в одному і тому самому місті на одній і тій самій вулиці. Все добре знайоме, до всього звикли. Але в житті може всяке трапитися… Припустимо, що ви надовго їдете з країни (або переїхали до іншого міста, перейшли до іншої школи). З одного боку це завжди цікаво: нові обставини, нові знайомства, а з іншої? Як ви вважаєте, скільки людей і хто конкретно пожалкують про те, що ви поїхали? Чому? Що вас пов'язує з цими людьми? Які у вас були відносини з ними? Чи ви допомагали їм у чомусь? Чи у вас просто склалися теплі душевні відносини?

Скільки людей і хто саме зрадіє після вашого бажання поїхати (чи перейти до іншої школи)? Чому? У чому причина такого відношення? Ви чимось зашкодили цим людям? Чи причина в них? Чи просто ви дуже «різні люди»?

Обговорення. Висловитися можуть учасники за бажанням. Інші – подумки проаналізувати відносини з оточуючими вас людьми.

Обговорення прикладів.

Вправа «Маяк» («Д»)

Тренер: Замислиться над тим, що насправді всі ви маєте внутрішню силу, які ще маєте реалізувати, про яку, можливо, ніхто ще не здогадується. Ви також є «точкою опори» для інших.

Прийміть зручне положення, заплющіть очі, увійдіть до розслабленого сприйнятливого стану свідомості. Уявіть маленький скелястий острів вдалині від землі. На вершині острова підноситься маяк. Уявіть себе цим маяком, що стоїть на скелястому острові. Ваші стіни такі товсті і міцні, що навіть сильні вітри, що постійно дують на острові, не можуть похитнути вас. З вікон вашого верхнього поверху ви вдень і вночі, і хорошу та погану погоду надсилаєте потужний пучок світла, що служить орієнтиром для кораблів. Пам'ятайте про ту енергетичну систему, яка підтримує сталість вашого світлового променя, що ковзає по океану і попереджає мореплавців про мілини і служить символом безпеки для людей на березі.

Тепер намагайтеся відчути внутрішнє джерело світла в собі – світла, яке ніколи не згасає.

Перегляд мультфільмів («Легке життя», «Ніколи не здавайся» та ін.). *Обговорення.*

Сесія 3. Рефлексія заняття

Час проведення: 5 хв.

Заняття 3. Почуття власної гідності. Національна гідність

Час проведення: 1 год 20 хв.

Мета: показати роль почуття власної гідності у системі самоставлення особистості. Обговорити питання національної гідності, мови, роглянути приклади сучасних подій, героїчних вчинків українськиї воїнів тощо.

Сесія 1. Розминка

Час проведення: 25 хв.

Вправа «Шикуйсь за зростом»

Мета: підвищення рівня згуртованості, взаєморозуміння та узгодженості дій у групі.

Процедура проведення. Учасникам групи пропонується заплющити очі і шикуватися за зростом (інший варіант – стати по колу). Група може зробити декілька спроб.

Вправа «Оплески»

Мета: підвищення настрою і самооцінки, активізація учасників групи.

Процедура проведення. Учасники сидять по колу. Тренер просить підвістися тих, хто володіє певним умінням або якістю. (Наприклад, *«Встаньте ті, хто вміє вишивати, кататися на горних лижах, любить дивитися серіали, мріє навчитися грати у великий теніс…».*) Інші учасники групи аплодують тим, хто підвівся.

Сесія 2. Почуття власної гідності - значення в житті людини і людства

Час проведення: 30 хв.

Вправа «Три якості»

Тренер: Замислиться на хвилину про себе і запишіть три якості, за які ви можете вважати себе людиною, гідною любові і захоплення. Для багатьох це завдання може виявитися складним. І тим не менш знайдіть в собі три якості. Це можуть бути як зовнішні (красивий голос, очі, волосся), так і душевні якості (доброта, щирість, вміння вислухати, вміння дружити).

Обговорення. За бажанням учасники зачитують вголос. Група підтримує їх оплесками.

Повідомлення «Людська честь і гідність. Приниження людської гідності як причина глобальних катастроф XX ст.»

Мета: показати роль почуття власної гідності для життя людини і суспільства; обговорити історичні приклади приниження людської гідності та наслідки.

Які цінності у сучасному суспільстві? Чи актуальними є поняття „честь”, „гідність”, „совість”, чи вони застарілі і є вже „архаїзмами”? А, між тим, в історії є чимало прикладів, коли загроза честі ставали причиною загибелі людини, а приниження гідності цілої нації – причиною загибелі мільйонів людей.

Але спочатку з’ясуємо, що являє собою людська гідність. За „Філософським словником” (за ред. І.Фролова) гідність трактується як „поняття моральної свідомості, що виражає уявлення про цінність особистості, відображає моральне ставлення людини до самої себе і суспільства до індивіда”. Розуміння власної гідності поряд із совістю і честю є одним із способів усвідомлення відповідальності перед собою як особистістю. З іншого боку, гідність особистості вимагає і від інших людей поваги, визнання відповідних прав (В.Рибалка).

Поняття „честь” є близьким до гідності. Його розуміють як соціально-психологічну рису особистості, що проявляється у гідній її поведінці навіть у складних ситуаціях (Психологічний словник-довідник М. Дьяченка, Л. Кандибовича). Чесна

людина не вдається до обману, дотримується слова, чесно виконує свої професійні обов'язки.

Якщо говорити про історичні приклади, потрібно проаналізувати психологічні причини глобальних катастроф минулого століття. Як зазначає В.Рибалка, такий аналіз свідчить, що приниження і піднесення людської честі й гідності ставали чинниками масових ланцюгоподібних конфліктів світового масштабу. Так, можна стверджувати, що Перша і Друга світові війни стали наслідком приниження гідності. Перша світова війна була здетонована „боротьбою гідностей" між царськими дворами Європи – після вбивства влітку 1914 року в Сараєві ерц-герцога Фердинанда, двоюрідного брата імператора Австро-Угорщини Франца-Йосифа. Ціною такою боротьби уражених гідностей царських родин стали мільйони жертв.

Після поразки Німеччини у Першій світовій війні за Версальським мирним договором було анексовано частину її території, їй було заборонено мати сильну армію, що призвело до фактичного приниження національної гідності великого народу. Цією обставиною скористався Адольф Гітлер, який, спекулюючи на питаннях національної честі й гідності, розробив націонал-соціалістичну ідеологію, в основі якої була ідея вищості „арійської німецької нації", що стало каталізатором розв'язання і здійснення найкривавішої в історії людства Другої світової війни проти „нижчих", „неповноцінних", за ідеями нацизму, народів. Унаслідок такого аксіопсихологічного „підпалу" в пеклі світового багаття згоріло понад 60 мільйонів людей.

І чи не загрожують зараз людству загалом, окремим країнам і кожній особистості прояви вищості і презирства, нехтування одними народами інших, масове приниження населення можновладцями, безчестя і негідність деяких керівників. І чи не з'являться знову через це нові світові конфлікти, масові суспільні й особистісні катастрофи?.. (В. Рибалка).

Бесіда «Національна гідність. Україна і українці»[31]

Мета: Обговорити питання національної гідності, роглянути приклади сучасних подій боротьби за незалежність України.

Питання:

–Чи важливою є національна гідність? Чому?

–Наведіть приклади людей, які відстоюють національну гідність.

–Чи вважаєте ви важливим якою мовою спілкуватися (в Україні)?

–Чому знищення національної мови може призвести до занепаду нації?

Тренеру слід сприяти усвідомленню учасниками важливості для людини національних цінностей, національної ідентичності; необхідності відстоювати і підтримувати власні національні цінності, зокрема, мову.

Бесіда «Людська гідність: наслідки приниження»

Питання:

–Чи дійсно відчуття приниження гідності цілої нації може спровокувати такі наслідки, як визнання ідей нацизму (Німеччина, 1930-і роки)?

–Чи існує проблема приниження людської гідності в українському суспільстві? Як це може проявлятися?

–Чи бувають випадки приниження людської гідності у Вашій школі?

–Як потрібно вчинити у випадку, коли принижують гідність ваших знайомих, друзів (обговорення ситуацій).

–Чому у людини може виникнути бажання досягти своєї мети за рахунок приниження інших?

Тренеру слід підвести учасників до думки про те, що ображають не лише «слабких» чи тих, хто відрізняється. (Доцільні приклади з життя відомих людей). Напроти, саме насправді «слабкі» і невпевнені у собі люди прагнуть

[31] Можливо присвятити цій темі окреме заняття (сесію).

самостверджуватися за рахунок інших. Або ці діти (люди) з дитинства бачили лише негативні приклади і засвої ли такі моделі поведінки як «норму».

!Обов'язково діям, які принижують людську гідність, слід чинити опір. У складних ситуаціях обов'язково слід повідомити дорослих, насамперед, батьків.

Сесія 3. Рефлексія заняття

Час проведення: 5 хв.

Заняття 4. Я в суспільстві

Час проведення: 1 год 20 хв.

Мета: усвідомлення учнями глобальних соціальних проблем, становлення власної позиції щодо їх попередження та виправлення.

Сесія 1. Розминка

Час проведення: 15 хв.

Вправа «Сусід праворуч, сусід ліворуч»

Процедура проведення. Учасник, у руках якого умовна річ (м'яч, іграшка), називає імена сусідів ліворуч і праворуч від себе, потім представляється сам. Після цього він передає річ будь-кому з членів групи. Той, хто отримав річ, знову має назвати імена сусідів праворуч і ліворуч і представитися сам і так далі.

Вправа «Порадуй мене»

Мета: розвиток соціальної інтуіції, чуттєвості, розуміння іншої людини.

Процедура проведення. До центра кола запрошується один із учасників. Передбачається, що у нього сьогодні день народження. Задача всіх інших – доставити йому радість. Кожен із учасників вирішує, що йому подарувати – річ, або подію, або щось ще (наприклад, гоночний автомобіль, навколосвітню подорож, вілу на узбережжі, «Відмінно» з математики…). Той, чий подарунок виявиться найбільш вдалим, отримує в нагороду посмішку від «іменинника». Потім стає іменинником і отримує подарунки інший учасник.

Вправа «Заморожений»

Мета: удосконалення навичок емоційного контакту.

Процедура проведення. Учасники розбиваються на пари. У парі один учасник грає роль «замороженного», а другий – «реаніматора». За сигналом ведучого заморожений застигає у нерухомості. Протягом однієї хвилини реаніматор має оживити його, при цьому він не має права ні торкатися, ні звертатися до «замороженного» зі словами. Він може діяти лише за допомогою погляду, міміки і пантоміми. Критерій «розморожування» – зміни у виразі обличчя, посмішки або сміх «замороженного».

Сесія 2. Усвідомлення учнями глобальних соціальних проблем. Формування уміння побачити і зрозуміти інших людей.

Час проведення: 60 хв.

Дискусія

Мета: усвідомлення учнями соціальних проблем, формування власної позиції щодо їх попередження та виправлення.

Тренер: Продовжуючи нашу розмову, варто зауважити: людина – не лише індивідуальність, частина колективу (групи), вона – частина суспільтва. Сьогодні, у час глобалізації, не має проблем окремої країни, багато із серйозних проблем (пандемії, спричинені вірусами; екологічні проблеми, військові операції, приниження прав людини, застосування зброї масового ураження, і навіть наукові винаходи) стають спільними, набувають світового масштабу, оскільки так чи інакше впливають на всі інші країни і народи.

Дискусію доцільно проводити на основі переглянутого раніше кінофільма із соціальним змістом. Наприклад:

Елізіум: Рай не на Землі (США, 2013)

У 2154 існує два класи людей: дуже багаті, живуть на чистій, створеної руками людини, космічної станції під назвою Елізіум і інші, що живуть на перенаселеній

зруйнованої Землі. Безжалісний урядовець Міністр Роудс не зупиниться ні перед чим для застосування анти-імміграційних законів і збереження розкішного способу життя громадян Елізіума. Коли невдаху Макса заганяють в кут, він погоджується взяти на себе складну місію, яка в разі успіху не тільки врятує йому життя, але й може призвести до рівності цих поляризованих світів.

До речі, режисер Ніл Бломкамп засновував ідеї ідеального світу, існуючого окремо від зруйнованої Землі, на реальних джерелах: у 1970х роках люди серйозно обговорювали ідею про необхідність побудувати космічні станції і покинути Землю.

Питання дискусії:

– Чи важлива, на вашу думку, соціальна справедливість у суспільстві і як ви розумієте це поняття?

– Чи може існувати дійсно справедливе суспільство? За якими принципами воно має будуватися?

– Що ви думаєте про ідею «покинути зруйновану Землю/ країну і знайти більш придатне місце для життя»?

– Чи може людство прожитии без війн і воєнних конфліктів? Ваші прогнози на 50 років.

Вправа «Безлюдний острів»

Мета: створити можливість учасникам спробувати «організувати суспільне життя», виявити власну позицію щодо цього.

Учасники мають розбитися на групи (2-3).

Тренер: Уявіть, що у результаті загибелі корабля ви і ваші одногрупники опинилися на безлюдному острові. На ньому багатий тваринний і рослинний світ, втім життя сповнене небезпек: отруйні рослини і тварини, зливи, короткі, але жорстокі холоди, можуть бути і візити «дикунів» із інших островів. У найближчі декілька років ви не зможете повернутися до нормального життя, в рідні краї. Ваша задача – створити для себе нормальні умови, у яких ви могли б вижити. Зрозумійте серйозність і небезпеку того, що відбувається. Люди іноді у цих обставинах втрачають людську подобу, вибухають сварки і бійки зі смертельним результатом. Тут не місце для розваг і балачок – вам потрібно їсти і пити, облаштувати собі житло тощо.

Окрім цього, вам потрібно освоїти острів, організувати на ньому господарство. Потрібно налагодити і *соціальне життя:* розподілити основні функції і обов'язки. Слід продумати і те, яким чином ці функції і обов'язки будуть виконуватися.

Отже, потрібно визначити *основні принципи регулювання соціального життя на острові.*

Насамперед, вирішить питання про владу. Якою вона буде на вашому острові? Хто буде приймати остаточне рішення? Всі жителі острова одноголосно, або простою більшістю, або угруповання найбільш авторитетних жителів, або одноосібно лідер? І яким чином буде контролюватися виконання? Під страхом покарання, смерті? Як буде розподілятися їжа? Порівну? За трудовим внеском? Можливо, більше – сильним, щоб краще працювали? Або слабким, щоб вижили? Чи має права людина жити на вашому острові, нікого не слухаючи і нікому не підкорюючись? А якщо її спосіб життя зробить її слабкою, хворобливою, обузою для інших? Які у вас будуть свята? Скільки? Як ви їх будете влаштовувати?

Розробіть *морально-психологічний кодекс взаємовідносин, приблизно на 15-20 пунктів.* Правила потрібні чіткі, а не абстрактні, вони мають допомагати рішенню конкретних проблем, ефективному співробітництву, попередженню конфліктів. Потрібно також передбачити санкції за порушення встановлених правил.

Обговорення.

Сесія 3. Рефлексія заняття

Час проведення: 5 хв.

Заняття 5. Толерантність та інтолерантність

Час проведення: 1 год.

Мета: сприяти усвідомленню учасниками сутності та значення толерантності у сучасному світі; обговорення важливого питння про «межі толерантності». До якиих явищ не можна ставитися терпимо?

Сесія 1. Розминка

Час проведення: 15 хв.

Вправа «Нитка, що пов'язує»

Мета: покращення працездатності, позитивного настрою і згуртованості групи.

Учасники стають в коло. Тренер, тримаючи у руках клубок, вітається з усіма і передає клубок сусіду.

Той, кому потрапляє клубок, вітає всіх і передає клубок наступному гравцю, залишаючи ниточку у себе. І так по колу. Коли клубок повертається до тренера, всі опиняються зв'язаними однією ниткою.

Злегка натягніть нитку і відчуйте, що ми одне ціле у цьому світі…

Обговорення:

−Чи комфортно вам у групі?

−Що ви відчуваєте?

Вправа «Чим ми схожі»

Тренер: У ході попередніх зустрічей ми говорили про себе, своє «Я», демонстрували свою унікальність, індивідуальність. Це дуже важливо. Втім, людина – істота соціальна, тобто людина насправді може бути Людиною лише серед інших, в суспільстві. Для цього вона має не лише демонструвати своє Я, але побачити і зрозуміти інших, сприйняти їх. Насправді, ми не такі вже різні.

Процедура проведення. Учасники групи сидять у колі. Тренер запрошує до кола одного з учасників на основі якої-небудь реальної або уявної подібності з собою. Наприклад: *«Світлано, вийди, будь-ласка, до мене, тому що у нас із тобою однаковий колір волосся (або: ми схожі тим, що ми жителі Землі, або: ми одного зросту тощо)».* Свтілана виходить до кола і запрошує когось з учасників таким же чином. Гра продовжується доти, доки всі учасники не опиняться у колі.

Сесія 2. Сутність та значення толерантності. «Межі» толерантності

Час проведення: 40 хв.

Вправа «Сутність толерантності»

Мета: дати можливість учасникам сформулювати сутність толерантності; показати багатоаспектність поняття «толерантність».

Процедура проведення: Тренер розподіляє учасників на групи по 3-4 особи. Кожній групі належить виробляти в результаті «мозкового штурму» власне визначення толерантності. Визначення має бути кортким і містким. Після обговорення представник від кожної групи знайомить з виробленим визначенням учасників.

Після завершення обговорення в групах кожне визначення виписується на дошці або на папері.

Обговорення.

−Чим відрізняється кожне визначення?

−Чи є щось, що поєднує якісь із запропонованих визначень?

−Яке визначення більш вдале?

Інформаційне повідомлення «Толерантність та інтолерантність» (з елементами презентації) («Д»)

У кожній країні важливими для суспільства є питання про толерантність до різних поглядів, думок, культурних особливостей.

Як розуміти феномен «толерантність»?

Міжнародний день, присвячений толерантності (на інших офіційних мовах ООН: англ. *International Day for Tolerance*) - щорічно відзначається 16 листопада. Цей Міжнародний день було урочисто проголошено в «Декларації принципів

толерантності» ЮНЕСКО, яку затверджено в 1995 році на 28-ій Генеральній конференції ЮНЕСКО (резолюція № 5.61). Під *толерантністю* в Декларації розуміється «повага, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності». Декларація проголошує «визнання того, що люди за своєю природою різняться за зовнішнім виглядом, статусом, мовою, поведінкою і цінностям і володіють правом жити в світі і зберігати свою індивідуальність».

Дискусія «Межі толерантності»

Тренер: У контексті важливості толерантності важливою постає проблема «меж» толерантності.

У світі існують групи людей, які сприймаються як антисоціальні явища. Злочинці, люди, які є залежними від наркотиків, алкоголю тощо – всі ці люди, без сумніву, є «інакшими» в нашому суспільстві. Як ставитися до цих явищ? Чи має толерантність бути безмежною, а ми терпимими і поблажливими у таких випадках? У зв'язку з цим можлива ще одна позиція. Можна жити, як би не помічаючи цих фактів, байдужо проходячи повз них. Чи буде подібне відношення толерантним? Чи доцільною буде активна протидія їх розповсюдженню?

Питання дискусії:

−Чи впливає національність, приналежність до іншої культурної групи на взаємини людей?

−Чи вдасться людству забезпечити спільне проживання представників різних культур?

−Чи існують «межі» толерантності?

−Чи може бути і у яких випадках толерантність «шкідлива»?

Вправа «Емблема толерантності»

Мета: продовження роботи з визначенням толерантності; розвиток фантазії, експресивних засобів самовираження.

Матеріали: папір, кольорові олівці чи фломастери, ножиці, скотч.

Процедура проведення. На попередньому етапі учасники виробили власні визначення толерантності та ознайомилися зі вже існуючими. Наступна вправа дозволить підійти до цього поняття з іншого боку – учасникам потрібно створити емблему толерантності.

Кожний буде намагатися самостійно намалювати таку емблему, яка могла б друкуватися на суперобкладинках, політичних документах, національних прапорах. Процес малювання займає 5-7 хв. Після завершення роботи учасники розглядають малюнки один-одного (для цього можна ходити по кімнаті). Після ознайомлення з результатми творчості інших учасники мають поділитися на підгрупи на основі схожості малюнків. Важливо, щоб кожен учасник самостійно прийняв рішення про приєднання до тієї чи іншої групи. Кожна з підгруп, що утворилися, має пояснити, що спільного у їхніх малюнках, і висунути гасло, яке відображає сутність їхніх емблем.

Обговрення. Презентація емблем кожною підгрупою.

Сесія 3. Рефлексія заняття

Час проведення: 5 хв.

Заняття 6. Побудова власного життєвого проєкту

Час проведення: 1 год.

Мета: сприяння усвідомленню учнями власних цілей в житті, створення можливостей уявити власне майбутнє, прогнозувати його.

Сесія 1. Розминка

Час проведення: 15 хв.

Вправа «Воскова паличка»

Мета: активізація учасників, створення невимушеної атмосфери в групі.

Група стоїть у колі близько один до одного, виставивши долоні на рівні грудей всередтну кола. Руки зігнуті у локтях. Учасник у центрі кола – «воскова паличка». Його ноги «прибиті» до підлоги, а костей в нього немає. «Паличка», заплющивши очі, гойдається, група м'яко перепасовує її від одного члена групи до іншого.

Вправа «Твоє майбутнє»

Тренер: Традиційне привітання ми проведемо сьогодні під гаслом «Твоє майбутнє». Вітаючи один-одного, ви маєте зробити своєму партнерові невеликий прогноз на майбутнє. Наприклад: *«Привіт, Боря, я гадаю, що через п'ять років ти будеш студентом вишу».* Вам потрібно по черзі підійти до всіх членів групи, і, пригадавши усе, що ви вже знаєте про свого партнера, висловити припущення про його майбутнє.

Сесія 2. Свідомий вибір цінностей і пріоритетів. Побудова власного життєвого проєкту

Час проведення: 40 хв.

Вправа «Девіз»

Тренер. У давні часи був звичай: зображувати на воротах замку, на щиті лицаря родовий герб і девіз, тобто короткий вислів, який багато чого говорив про свого власника. Ми не будемо малювати герб, а от над девізом пропоную подумати. Кожен формулює свій девіз, який би відображав його життєве кредо, ставлення до світу в цілому і до себе особисто. Потім ви по черзі зачитаєте свої девізи і поясните їх, якщо в цьому буде потреба. *(На формулювання девізу — 5 хв)*

Формулювання девізу примушує сконцентруватися на головному: що я ціную в житті, заради чого живу, що для мене найдорожче. Пошук відповідей на ці запитання допомагає більш чітко усвідомити життєві цілі. Крім того, кожен отримує можливість почути життєві установки інших учасників зустрічі і співставити їх з власними.

Вправа «Художній фільм» («Д»)

Тренер: Станьте «режисером» свого життя замість того, щоб бути «актором». Поставимо фільм – кожний про своє майбутнє життя.

Уявіть собі все ваше майбутнє життя як художній фільм, у якому ви граєте головну роль. Ви самі – і сценарист, і постановник, і директор картини. Вам вирішувати, про що ця картина, вам обирати, які в ньому будуть діяти персонажі, де будуть відбуватися події». А також потрібно намалювати на папері свій портрет – потртрет героя майбутнього фільма, але не звичайний автопортрет, а потрет того, ким бив ви хотіли стати. При цьому не важливо, чи буде цей малюнок виконаний у реалістичній, абстрактній або в будь-якій іншій манері. Важливо, щоб він відображав вас таким, яким ви хотіли би бачити себе в майбутньому.

Відпочиньте трохи і подивіться на нього. Скажіть собі: «Це я. Такий, яким я зробив себе сам. Чи подобаюсь я собі таким?» Якщо ні або не зовсім, - все ще можна виправити. Внесіть необхідіні зміни, приберіть непотрібне, доайте деталі. Зробіть усе, щоб ви були задоволені. Не поспішайте.

Ви можете приділити цьому не одне, а два, і навіть три заняття.

Тепер ви подобаєтеся собі? Тоді опишіть словами те, що ви в нього вклали.

Наш герой готовий до дій. Час придумувати сценарій, режисувати, ставити фільм. Нехай цей сценарій розпочнеться з самого найближчого майбутнього, краще з завтрашнього дня. Придумуйте що хочете, одна важлива умова – це має бути фільм про переможця.

Звичайно, я не пропоную вам придумувати фільм у дусі зовсім незнайомої вам епохи безконфліктності, коли в літературі, в кіно можливо було боротися тільки хорошому з кращим.

Уявляєте, яка туга була б, як нестерпно нудно дивитися фільм, де у героя все тільки добре, дуже добре чи просто чудово.

Тому нехай у вашому сценарії будуть і невдачі, і провали, але це має бути сценарій про переможця. Значить, ви маєте придумати найбільш цікаві шляхи подолання життєвих труднощів. Якщо ви оберете для сценарію шлях уникнення труднощів, то фільма про переможця не вийде.

Запишіть цей сценарій і згадуйте його частіше. Згадуйте про те, що ви мали можливість творити своє життя і самого себе.

Бесіда «Як реалізувати власний життєвий проєкт?»

Сесія 3. Рефлексія заняття

Час проведення: 5 хв.

ІІ. ПРОФІЛАКТИКА ВІДХИЛЕНЬ У СОЦІАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ І ПОВЕДІНЦІ ОСОБИСТОСТІ

Заняття 7. Здоров'я людини: фізичне, психічне, духовне і соціальне

Час проведення: 1 год.

Мета: формувати увлення про фізичне, психологічне, духовне і соціальне здоров'я людини; чинники здоров'я людини; сприяти усвідомленню учасниками тренінгу значення здорового способу життя.

Сесія 1. Розминка

Час проведення: 10 хв.

Вправа «Для чого мені потрібно здоров'я?»

Учасники сидять по колу. Передаючи один-одному м'яку іграшку, вони відповідають на запитання «Для чого мені потрібно здоров'я?»

!За умови проведення заняття в спеціальних/інклюзивних групах слід уникати вправ, розмов, які можуть образити, принизити учасників, що мають певні порушення здоровя.

Сесія 2. Інформація про здоров'я, здоровий спосіб життя. Усвідомлення чинників здоров'я людини.

Час проведення:45 хв.

Тест «Здоровий спосіб життя». Обговорення.

Цей тест допоможе виявити особисту позицію учнів щодо власного здоров'я.

Тренер: У цьому тесті не буде складних запитань і вам не знадобляться ручки, а тільки руки. Будь ласка, стисніть їх в кулак, ось так. Я буду ставити вам запитання і пропонувати до кожного з них три варіанти відповідей. Якщо ви обрали перший варіант, ви робите ось так!

Якщо другий – ось так!

І якщо третій – ось так!

(Викидаються один, два або три пальці руки.)

Запитання тесту:

І. Здоровий спосіб життя – це:

1) Те, про що я вперше чую.

2) Стиль життя, який вважається модним.

3) Мій власний спосіб життя.

ІІ. Якщо ви дійсно турбуєтеся про своє здоров'я, то ви:

1) Відвідуєте лікаря раз на тиждень приймаєте ліки у великій кількості.

2) Намагаєтесь підтримувати хорошу фізичну форму.

3) Виключаєте зі свого життя алкоголь, тютюн, наркотики.

ІІІ. Чи володієте ви достатньої кількістю інформації про безпечну поведінку, щоб відчувати себе захищеним?

1) Так, абсолютно.

2) Гадаю, що недостатньо.

3) Маю уявлення, але хотів / ла б поглибити свої знання.

Результати тесту:

– Отже, ті з вас, кому вистачило пальців однієї руки: ви мало замислюєтесь над своїм здоров'ям і ставитесь до нього не дуже серйозно. І тому вам просто необхідно взяти участь у цьому занятті.

– Ті з вас, кому вистачило пальців обох рук: впевнені, що здоровий спосіб життя – це і є ваш особистий спосіб життя.

Інформаційне повідомлення (презентація, що містить схематичну інформацію) («Д»)

Бесіда «Яку людину можна вважати «соціально здоровою?»

Тренер підводить учасників до розуміння того, що «соціально здоровою» можна вважати людину, якщо вона комфортно почувається в соціумі, поділяє прийняті в ньому цінності, приймає моделі найближчого і віддаленого майбутнього, що приймаються більшістю цього соціуму.

Робота в групах

Мета: усвідомлення чинників здоров'я людини.

(Об'єднання в групи по 5-7 учнів за допомогою техніки «Вибери…».)

Кожна група визначає, від чого залежить здоров'я людини і записує ці чинники на папері. Тренер малює на дошці або ватмані зображення сонця (це здоров'я) і записує відповіді представників груп на променях сонця.

Групи чинників, що впливають на здоров'я: об'єктивні (екологічні, спадкові, медичні тощо) та суб'єктивні (індивідуальні цінності, життєві пріоритети, спосіб життя тощо).

Тренер пропонує учасникам обговорити результати роботи і повідомляє, що узагальнені підсумки досліджень залежності здоров'я від різних чинників свідчать про те, що:

– Екологічні чинники становлять близько 20% усього комплексу чинників;
– Спадкові – близько 20%;
– Медичні – близько 10%;
– І набільше (близько 50%) становлять чинники, які складають умови та спосіб життя людини.

!Важливо підвести учасників до розуміння, що саме суб'єктивні чинники (цінності, спосіб життя тощо) визначають здоров'я людини; що соціальне, духовне здоровя людини можуть компенсувати недоліки, навіть якщо вона має трохи менший потенціал (певні порушення здоров'я). Доцільно навести приклади з життя відомих людей.

Перегляд мультфільмів («Подарунок» та ін.), обговорення. («Д») «Подарунок» - зворушливий короткий анімаційний фільм про хлопчика і дуже особливого цуцика, який створили аніматори Якоб Фрей і Маркус Кранцлер, коли навчалися кіномистецтва в кіноакадемії Баден-Вуртемберґ у Німеччині, виграв десятки міжнародних призів і допоміг молодим аніматорам отримати роботу в студіях «Піксар» і «Дісней».

!Необхідно підвести учнів до усвідомлення того, що не так важливо, які фізичні (або психічні) порушення має людина, якщо в неї є цікаві справи, хороші друзі і воля до життя.

Сесія 3. Рефлексія заняття

Час проведення: 5 хв.

Заняття 8. Почуття та емоції, їхнє значення у житті людини

Час проведення: 1 год.

Мета: формувати увлення про почуття та емоції людини; сприяти усвідомленню значення почуттів у житті людини, необхідності уникати ситуацій, коли ми болісно вражаємо почуття одне одного.

Сесія 1. Розминка

Час проведення: 10 хв.

Вправа «Самопочуття»

Обладнання: три паперові сонечка (веселе, сумне, нейтральне), прищепки за кількістю учасників.

Тренер просить учасників тренінгу оцінити своє сьогоднішнє самопочуття і відповідно розташувати прищепки на сонечках.

На наступному етапі тренер пропонує учасникам (за бажанням) описати словами свої почуття.

Наприкінці вправи, тренер повідомляє, що на цьому занятті ви поговорите про почуття і емоції людини, уміння ставитися одне до одного зі співчуттям.

Під час заняття учасники матимуть змогу обміркувати ситуації, у яких ми болісно вражаємо почуття одне одного, і до яких наслідків це може призвести.

Сесія 2. Почуття та емоції людини

Час проведення: 45 хв.

Інформаційне повідомлення «Почуття та емоції людини» (презентація, що містить схематичну інформацію) («Д»)

Бесіда «Чи завжди негативні емоції шкодять?»

Коментар тренера. У житті людини значення позитивних і негативних емоцій однаково важливе. І ті, й інші пов'язані з усвідомленням своїх потреб і з їхнім задоволенням. Те, що створює насолоду, часто змушує нас прагнути цього об'єкта і намагатися виконати діяльність так, щоб здобути задоволення. Те, що пов'язане з неприємними переживаннями, також змушує певним чином організувати свою поведінку, боротися проти того, що викликає незадоволення.

Водночас, негативні емоції та почуття, що є наслідком постійних негативних впливів, можуть чинити значний вплив на життя і здоровя людини.

Вправа «Надірване серце» [8]

Мета: сприяти усвідомленню значення почуттів у житті людини, необхідності уникати ситуацій, коли ми болісно вражаємо почуття одне одного.

Тренер наголошує на тому, що зараз він розповість одну історію, яка трапилася з хлопчиком Петриком. В руках він тримає велике паперове серце та пропонує дітям допомогти йому розповідати цю історію. А допомога їхня полягає у тому, що коли вони вважають, що Петрик відчуває пригнічення, то вони мають підвести руку великим пальцем до низу. У цей час ведучий надриває паперове серце і продовжує розповідати історію далі. Для полегшення роботи з текстом можливі варіанти ситуації пригнічення вказано в розповіді словом «розрив».

«Якось уранці в кімнаті Петрика й його старшого брата Андрія звично продзвонив будильник. Андрій швидко скочив і побіг вмиватися, а Петрик не підвівся з ліжка. Хвилин через десять їхня мама прочинила двері в кімнату. «Ну ж бо, поквапся, Петрику! – сказала вона. – Бо спізнишся до школи!». У кімнату зайшов Андрій і єхидно спитав: «Ну, що, ледацюга?(РОЗРИВ) Знову хропиш? Вставай тобі кажуть!» «Я захворів», – відповів Петрик. «І чому ти завжди поводишся як маленький? Дорослішати час! Бери приклад із мене! Я ніколи не пасую перед труднощами! – відповів брат. – Тобі завжди погано, коли в розкладі є фізкультура, бо ти тюхтій (РОЗРИВ), мати з такого предмету усього 6 балів. Вставай і збирайся!».

Петрик швидко вдягнувся і вийшов на кухню. Його старший брат Андрій щойно закінчив снідати. «Я пішов, мамо», – сказав Андрій. «Зачекай на Петрика», – сказала вона.

«Цей телепень (РОЗРИВ) такий млявий, що завжди спізнюється, – заперечив Андрій. – Я не хочу йти з ним поруч – він тюхтій! (РОЗРИВ)». Мама з осудом подивилася на Андрія, що той аж притих сором’язливо. Однак хлопці – старший брат і Петрик – вийшли разом.

Прийшовши до школи, Петрик попередив учительку, що забув домашнє завдання вдома. Вона сказала: «Це вже не вперше, Петрику. Ти взагалі сідав за уроки?

Я починаю думати, що ти мені брешеш! (РОЗРИВ) Боюся, мені доведеться поговорити про це з твоїми батьками».

Петрик любив спортивні ігри, але ненавидів фізкультуру, бо був найменшим на зріст серед хлопців-однокласників. Того дня вони мали грати на уроці в баскетбол, який Петрик терпіти не міг. Тим паче, хлопці грали на очах у однокласниць. Учитель попросив дітей об'єднатися у дві команди, «Левів» і «Тигрів». За десять хвилин команда Левів і Тигрів сперечалися між собою, бо ніхто не хотів десятим брати до себе Петрика-слабака! (РОЗРИВ) Капітан команди «Леви» сказав: «Ми його не хочемо – він погано грає». (РОЗРИВ) «Який із нього тигр? Він радше наляканий кіт!» (РОЗРИВ) – додав капітан команди «Тигри», і всі хлопці розреготалися. (РОЗРИВ) Зрештою вчитель призначив Петрика до команди «Леви». Але хлопець усю гру просидів на лаві запасних, бо капітан не допустив його до гри. (РОЗРИВ)

Того дня після уроків брат Петрика Андрій грав поблизу будинку з друзями у футбол. Порівняно з баскетболом Петрикові значно більше подобався футбол. Це була його улюблена спортивна гра. Тому Петрик попросив Андрія прийняти його до команди. Але Андрій відмовив. «Нізащо, – заявив він. – Ти все зіпсуєш. Не псуй гру, Тюхтій». (РОЗРИВ) Тато хлопців почув це і сказав: «Тобі слід прийняти брата до гри, Андрію». «Але ж, тато, він такий незграбний, (РОЗРИВ) – відказав Андрій. – І весь час плутається під ногами». (РОЗРИВ)

На наступному етапі тренер проводить обговорення.

Питання для обговорення:

– Як почувається Петрик?
– Чому він так почувається?
– Яким чином на нього могло б вплинути таке ставлення день у день?
– Що ви могли б сказати йому, щоб він почувався краще?
– Як Петрик почувався б тепер, вислухавши всі ваші підбадьорення?

Тренер просить дітей схвально оцінити підбадьорення (підняти великий палець догори).

Сесія 3. Рефлексія заняття

Час проведення: 5 хв.

Заняття 9. Успішна комунікація

Час проведення: 1 год.

Мета: формувати увлення про комунікацію та її засоби, навички успішної комунікації.

Сесія 1. Розминка

Час проведення: 10 хв.

Проведення діагностичних методик (проективних тестів)

Сесія 2. Формування навичок успішної комунікації

Міні-лекція [11] **(презентація, що містить схематичну інформацію)** («Д»)

Мета: показати учасникам тренінгу актуальність проблеми комунікації між людьми, ознайомити із основними засобами комунікації.

Вправа «Відпрацювання навички безоцінних висловлювань» [11]

Мета: вправляння у формулюванні безоцінних висловлювань, можливість напрацювати навички висловлювань типу «Кажу те, що бачу».

Тренер: Сидячи в колі, ви зараз слідкуєте за поведінкою інших і по черзі говорите, що ви бачите відносно будь-кого з учасників. Наприклад: «Коля сидить, поклавши ногу на ногу», «Катя посміхається». Учасники по колу пробують сформулювати безоцінні висловлювання. Тренер слідкує, щоб не використовувались оцінні судження і висновки. Після виконання вправи обговорюється, чи часто помічали тенденцію вдаватися до оцінки, чи була ця вправа складною, що відчували учасники.

(Варіант вправи: тренер пропонує сказати ті самі фрази, але використати невербальну комункацію, міміку, мову тіла, «парамову»).

Вправа «Виставляємо захист» («Д»)

Ми з вами обговорювали способи успішної комункації. Сьогодні поговоримо про засіб, який доцільний тоді, коли хтось тебе дратує, не завдаючи прямої шкоди.

Потрібно навчитися виставляти «енергетичний захист». Способів зробити це – багато, головне вибрати той, який найбільше підходить саме вам: можна подумки виставити цегельну стіну між людиною, яка Вас дратує, і вами, розташувати дзеркало так, щоб ваш співрозмовник – а разом з ним і весь його негатив – відбивалися в ньому, і навіть одягти йому на голову відро. Комусь такі заходи можуть здатися смішними, але вони працюють, а значить, ними можна і потрібно користуватися.

Сесія 3. Рефлексія заняття

Час проведення: 5 хв.

Заняття 10. Агресія. Булінг, кібербулінг

Час проведення: 1 год 20 хв.

Мета: формувати уявлення про агресію; булінг і його наслідки як для «жертви», так і для «булера»; сприяти виробленню навичок відповіді на вербальну агресію. Обговорення питання гуманного ставлення до тварин.

Сесія 1. Розминка

Час проведення: 10 хв.

Сесія 2. Формування уявлення про агресію, навички відповіді на вербальну агресію

Час проведення: 45 хв.

Міні-лекція «Агресивність і агресія» («Д»)

Термін *«агресія»* часто вживається в нашому житті. Що він означає? *Агресивність* – це добре чи погано? *(обговорення).*

Різні вчені у своїх дослідженнях по-різному визначають агресію й агресивність.

Під *агресивністю* можна розуміти властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, в основному в області міжособистісних відносин. Вчені вважають, що певна міра агресивності є необхідною людині, щоб долати перешкоди, захищатися.

Відсутність агресивності призводить до пасивності, комфорності тощо.

Надмірний розвиток – починає визначати весь вигляд особистості, що може стати конфліктною, нездатною до взаємодії.

Сама по собі агресивність не робить людну свідомо небезпечною, тому що сам акт агресії може не приймати свідомо небезпечні і несхвалювані форми. Агресія може бути спрямована на інших та на себе (аутоагресія).

Виходячи з цього, можна розділити агресивні прояви на два основних типи: перший – мотиваційна агресія, як самоцінність, другий – інструментальна, як засіб. Більш небезпечною є мотиваційна агресія як прямий прояв реалізації властивих особистості деструктивних тенденцій.

Булінг, кібербулінг

Англійське слово *булінг* (bullying, від bully – хуліган, забіяка, задирака, грубіян) позначає залякування, цькування, фізичний чи психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підпорядкувати його собі. Булінг визначають також як довготривале фізичне або психічне насильство з боку індивіда або групи по відношенню до індивіда, який не здатний захистити себе в даній ситуації (Д. Лейн). В останні 20 років це поняття стало міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, за яким стоїть ціла сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем (І. Кон).

Булінг в школі може бути фізичний (умисні поштовхи, удари, стусани, побої нанесення інших тілесних ушкоджень), психологічний (образливі жести або дії, залякування, ізоляція, пошкодження і інші дії з майном тощо).

Конкретні форми і способи булінгу постійно змінюються. Зокрема сьогодні поширений так званий *«кібербулінг»*, тобто булінг, здійснюваний за допомогою електронних засобів комунікації. Крім того, актуальною сьогодні є проблема булінгу на фоні майнової, соціальної та етнічної нерівності (І. Кон).

Також застосовується ще одне поняття – *мобінг* (*знущання*, від англ. *mob* — юрба) — систематичне цькування, психологічний терор, форми зниження авторитета, форма психологічного тиску у вигляді цькування з боку групи.

Проблемна бесіда «Виживає найсильніший?» Обговорення прикладів

!Доцільно обговорити випадки булінгу, які не зачіпають самих учасників групи, оскільки це може негативно вплинути на емоційне самопочуття дітей.

Вправа «Агресивний контакт» [11]

Мета: допомогти учасникам сформувати навички відповіді на вербальну агресію.

Матеріали: Аркуші паперу формату А4 кожному з учасників, ручки.

!Тренер має підготувати учасників до думки, що не всі із пропонованих прийомів здадуться їм доцільними. Водночас, знати такі прийоми не завадить.

І етап. Спочатку учасникам тренінгу дається короткий опис прийомів відповіді на агресію.

УПС (фіксація замішання): «Я просто розгубився від такого натиску».

«Туман»: «У таких випадках зазвичай говорять про існування залежності між суб'єктивними чинниками сприйняття і параметрами діяльності індивіда», тобто використовувати велику кількість «розумних слів», у потоці яких втрачається сенс сказаного.

Я-висловлювання: «Коли на мене кричать (інтерпретація дій агресора), я зазвичай не в змозі нормально працювати; давайте перейдемо в інше приміщення і розберемо вашу претензію».

Ви-посилання (персоналізація відповідальності): «Ви хочете сказати, що впевнені в тому, що…»

Вам важливо (фіксування причини звертання, уточнення): «Чому тобі так важливо, щоб…?»

«Мені приємно…»: (завжди можна знайти причину сказати відверте «дякую» агресору, наприклад: «Мені приємно, що ви слідкуєте за моїми успіхами»).

Доведення до абсурду: «А я, а я ще й...»

Важливо зауважити, що мета застосування цих прийомів – не допустити нарощування агресії. Тому головна умова – жодної агресії, сарказму чи знущання у відповідь.

ІІ етап. Учасники поєднуються в групи. Загальне завдання – дати відповідь на чотири агресивних зауваження:

- відносно зовнішності (наприклад: «Тобі не пасує ця стрижка» або «Ти знову вся в чорному»);
- щодо розумових здібностей (наприклад: «Це елементарно! Ти що, не можеш зрозуміти найелементарнішого?!»);
- стосовно особистого життя (наприклад: «У тебе навіть друзів немає!»);
- стосовно соціального життя (наприклад: «Твій голос нічого не вирішує, можеш не напружуватись»).

Завдання учасників у групах - сформулювати варіанти відповідей, використовуючи опис прийомів, який отримала група (або запропонувати власний варіант).

!Важливо звернути увагу учасників тренінгу на те, що у випадках, коли агресія до них набуває ознак загрози здоров'ю та життю, а також постійно принижує гідність, до вищезазначених прийомів вдаватися не слід, обов'язково звернутися по допомогу до дорослих, насамперед, батьків.

Сесія 3. Обговорення питання гуманного ставлення до тварин

Дискусія «Жорстоке поводження з тваринами»

Тренер: Верховна Рада прийняла Закон України №5119-1 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо впровадження гуманного ставлення до тварин)». Законом доповнено Кримінальний кодекс та Кодекс про адміністративні правопорушення статтею "жорстоке поводження з тваринами".

Відповідно до прийнятого закону, жорстоке поводження визначається як "знущання над тваринами, в тому числі бездомними, що спричинило муки, що завдало їм фізичні страждання, тілесні ушкодження, каліцтва або призвело до загибелі". Також мова йде про нацьковування тварин одна на одну і на інших тварин, залишення домашніх і сільськогосподарських тварин напризволяще, в тому числі порушення правил утримання тварин.

Жорстоке поводження з тваринами тягнуть за собою штраф або позбавлення волі (до 8 років у випадку, якщо зловмисник зробив це з особливою жорстокістю).

Обговорення.

– Чи є в нашому суспільстві така проблема? Чи вона важлива?
– Чи необхідний відповідний закон? Чи матиме він ефект?

Важлива теза – людина, яка здатна на безглузду жорстокість по відношенню до тварини, здатна на жорстокість і до людей.

Тренер підводить учасників до розуміння необхідності збереження дикої природи, а також гуманного ставлення до домашніх тварин. Пропонує обговорити приклади, розповісти про власних домашніх улюбленців. Наголошує на необхідності не лише любити власних чотирилапих друзів, але бути також відповідальними.

Перегляд тематичних мультфільмів (Kitbull (Pixar) та ін.) («Д»)

«*Кітбуль»* - анімаційний короткометражний фільм Кіностудії Disney і Pixar. У ньому показано історію дружби бездомного котеняти і пітбуля. Режисером мультфільму виступила Розанна Саліван, а продюсером є Кетрін Гендріксон.

Сесія 4. Рефлексія заняття

Час проведення: 5 хв.

Заняття 11. Соціальний вплив: як протистояти

Час проведення: 1 год.

Мета: сприяти усвідомленню учнями небезпеки соціального впливу, його чинників; розумінню того, які якості людини допоможуть протистояти негативним впливам.

Сесія 1. Розминка

Час проведення: 10 хв.

Казка про скріпку [6]. Обговорення.

Мета: показати учасникам тренінгу, що іноді спокусливі пропозиції (зокрема, такі, що шкодять здоровю) призводять до нобдуманих дій і негативних наслідків.

(Тренер роздає учасникам тренінгу великі скріпки. Все, про що говориться у казці, учасники виконують разом з тренером.)

Героїня цієї казочки – маленька Скріпка, так ж сама як у вас в руках. Життя у цієї скріпки дуже невеселе. Можливо, у неї мало друзів, або батьки її не завжди розуміють, може неприємності в школі. Від накопичення власних проблем ця Скріпка тричі зігнута (от така).

І ось одного разу прийшов до Скріпки дехто милий і запропонував їй круто змінити своє триче зігнуте життя на красиве і безтурботне. І захотілося Скріпці все змінити, звільнитися від проблем і розігнутись. *(Всі розгинають свої скріпки.)* І от Скріпка уже уявила, що її життя стане схоже на квіточку *(роблять квітку),* або навіть на коштовний перстень з діамантами *(роблять перстень), але …!*

Нове життя Скріпки виявилося зовсім іншим, не схожим на те, про яке вона мріяла. Скріпка розгубила останніх друзів, посварилася з батьками. Від цього її скрутило ще більше *(зминають).*

І тоді Скріпка стала намагатись повернути все на свої місця. Але…! *(намагаються знову зробити скріпку).*

У вас вийшло вернути Скріпку у первинну форму? – Ні. І у Скріпки також не вийшло. Чому я розповіла вам цю історію? Тому що, сподіваюсь, що якщо колись вам запропонують «легко і без особливих зусиль» змінити все своє життя, – ви згадаєте історію маленької Скріпки.

Вправа «Вплив»

Тренер пропонує учасникам розбитися на пари методом розрахунку «перший-другий»; наказує: «Бдь ласка, перший номер – покладіть руку на плече другого. Добре! Тепер другий номер злегка штовхає першого. Добре! Тепер перший номер сильно штовхає другого!»

Обговорення: Чому ви врішили підкоритися і штовхнути товариша?

Сесія 2. Усвідомлення учнями небезпеки соціального впливу, його чинників

Час проведення: 45 хв.

Міні-лекція «Вплив соціальних установок на поведінку людей» («Д»)

У сучасному світі виникли нові можливості впливу на свідомість людини. Кіно, телебачення, Інтернет, реклама ... Чи відчували ви хоч раз нестримне бажання спробувати чудо-продукт після перегляду реклами? Чи уявляли себе героєм відомого фільму?

В умовах масової соціальної пропаганди, соціально-ціннісної невизначеності актуальними є соціально-психологічні дослідження соціальних установок (або соціальних впливів) на поведінку людей, які, наприклад, розглядаються у книзі «Соціальний вплив» американським психологом Філіпом Зімбардо. Зокрема, аналізуються причини підкорення соціальному впливу від вступу молодих людей до різноманітних сект до тютюнопаління як результату привабливої реклами.

Славнозвісно відомий *«тюремний експеримент» Ф. Зімбардо*. Експеримент являє собою психологічне дослідження реакції людини на обмеження свободи, на умови тюремного життя і на вплив нав'язаної соціальної ролі на поведінку. Добровольці грали ролі охоронців і ув'язнених і жили в умовній в'язниці, влаштованій у підвалі факультету психології. Ув'язнені й охоронці швидко пристосувалися до своїх ролей, і, всупереч очікуванням, стали виникати по-справжньому небезпечні ситуації. У кожному третьому охоронці виявилися садистські нахили, а ув'язнені були сильно морально травмовані, і двоє завчасно були виключені з експерименту. Очевидно, що Зімбардо і інші не змогли залишитися сторонніми спостерігачами і опосередковано брали участь у знущаннях. Експеримент був закінчений завчасно. Експеримент проведений без урахування етичних принципів Американської психологічної асоціації, за що справедливо критикується як неетичний і ненауковий.

Утім, психолог зробив висновки про значний вплив на людину певних соціальних умов, соціальної ситуації, авторитеної особи.

Таким чином інший американський психолог *Мілгрем* проводив аналогічні неетичні експерименти, насамперед, намагаючись пояснити як сталося так, що німецькі громадяни у роки нацистського господарювання могли брати участь у знищенні мільйонів невинних людей у концентраційних таборах. Психолог зробив аналогічні висновки про підкорення більшості людей соціальним установкам й авторитетам.

Важливо зауважити, що набільше вразливими такими, що підкорюються соціальним впливам, є молоді люди – розгублені, одинокі, такі, що переживають невпевненість у власному майбутньому.

Дискусія «Соціальний вплив: як протистояти»

Питання дискусії:

− Чи згодні ви з висновками соціальних психологів про підкорення більшості людей соціальним авторитетам?

− Які чинники зумовлюють потрапляння молодої людини під соціальний вплив?

– Чи впливає реклама на поширення паління і зловживання алкоголем?

– Чи можуть вплинути кінофільми, комп'ютерні ігри на установки, поведінку молоді?

– Випадки, коли глядач ідентифікує себе з негативним героєм і вбиває людей (приклад: масове вбивство на прем'єрі фільму «Темний лицар-2» у США) – свідчення соціальної небезпеки чи окремі випадкові ситуації?

Робота в групах

– Назвіть приклади або придумайте соціально цінні ідеї для майбутніх кінофільмів.

– Які якості людини дають можливість протистояти соціальному впливу?

Сесія 3. Рефлексія заняття

Час проведення: 5 хв.

Заняття 12. «Ні» - залежності

(попередження залежності від психоактивних речовин, інших залежностей)

Час проведення: 2 год 40 хв (можливо провести два заняття по 1 год 20 хв)

Мета: сприяння усвідомленню учасниками тренінгу небезпеки вживання психоактивних речовин; надання актуальної інформації про наркозалежність та її наслідки; вироблення навичок протистояння пропозиції спробувати наркотик; профілактика формування інших залежностей серед учнівської молоді на основі власного свідомого вибору.

Сесія 1. Розминка

Час проведення: 10 хв.

Гра «Розплутування змії»

Мета: сприяти згуртуванню групи.

Вихованці підводяться, один бажаючий виходить із кімнати. Всі беруться за руки, утворивши ланцюг. Цей ланцюг зображує змію, а два крайніх учасники — її голову і хвіст. Змія згортається у всілякі кільця — заплутується. Педагог допомагає змії заплутатися, надаючи ініціативу заплутування «голові». Наприкінці заплутування «голова» і «хвіст» змії можуть сховати свої вільні руки, але братися за руки вони не повинні.

Коли змія заплуталася, педагог запрошує того, хто вийшов за двері, і пропонує йому розплутати змію.

Сесія 2. Усвідомлення учасниками тренінгу небезпеки вживання психоактивних речовин; вироблення навичок відмовитися спробувати наркотик

Притча про тютюн [6]

Дуже давно, коли тільки тютюн завезли до Вірменії з далеких країн, у підніжжі Арарату жив один старець, добрий і мудрий. Він одразу не полюбив цю одурманюючу рослину і переконував людей не користуватися нею. Одного разу старець побачив, що навколо чужеземних купців, що розклали свій товар, зібрався великий натовп. Купці кричали «Господнє листя! Господнє листя! В ньому ліки від усіх хвороб!»

Підійшов мудрий старець, промовив:

– Це «Господнє листя» приносить людям і іншу користь: до людини, що курить, не зайде в дім злодій, його не вкусить собака, він ніколи не стане старим.

Купці з радістю дивилися на нього.

– Ти говориш правду, мудрий старцю! – сказали вони. – Але звідки ти знаєш про такі чудодійні властивості «Господнього листя»?

І мудрець пояснив:

– Злодій не зайде в дім до курця, тому що той всю ніч буде кашляти, а злодій не любить заходити в дім людини, яка не спить. Через декілька років куріння людина стане слабкою і буде ходити з палкою, тому її не вкусить собака. І, нарешті, він не стане старим, бо помре молодою людиною.

– Відійшли люди від купців і замислилися.

Міні-лекція *«*Паління – норма чи соціальна проблема: як змінювалося ставлення до паління. Сучасні небезпеки» (презентація) («Д»)

Насамперед, що таке «норма»? Треба зазначити, що моральні норми не можуть бути раз і назавжди зафіксовані у всіх без винятку спільнотах, тому що вони, по-перше, мають національну специфіку, а, крім того, з часом перетворюються, змінюються. Так, у середині XX століття, після Другої Світової війни протягом двох-трьох десятиліть паління було звичайним, «нормальним» явищем, до якого суспільство ставилося цілком лояльно. У теперішній же час паління вважається ознакою поганого тону. З медичної точки зору розглядається шкідливий вплив паління на організм людини.

Сьогодні паління стало світовою проблемою. Україною підписано Конвенцію Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) по боротьбі проти тютюнокуріння (2004), вона стала 144-ю країною – учасницею конвенції.

Конвенція передбачає:

− впровадження обмежень на рекламу тютюнових виробів;

− розробку нових норм чистоти повітря всередині приміщень;

− впровадження нового маркування цигарок, 30-50% площі пачки яких повинно містити попередження про шкідливість паління; *(Чи це дієво? Обговорення)*

− фінансування програм, покликаних стимулювати фермерів відмовлятися від вирощування тютюну, а також зміцнення законодавства, спрямованого на боротьбу з контрабандою тютюну.

Сьогодні паління «виходить з моди». Натомість молодь в Україні все більше захоплюється *електронними сигаретами*. Електронні сигарети часто називають терміном «вейп» (походить від слова «пар» — water vapour (Brit) / water vapor (USA) замість «куріння»), а користувачі себе більше не називають «курцями», а — «вейперами». Механізм дії: якщо коротко, вейп використовується як персональний інгалятор для випаровування рідкого розчину в аерозольний туман, що імітує акт куріння тютюнової сигарети.

Чи є ці сигарети шкідливими? У 2019 році Європейське респіраторне товариство заявило, що «довгострокові» наслідки використання ECIG невідомі, і тому немає доказів того, що ECIG є безпечнішими, ніж тютюн у довгостроковій перспективі».

Водночас…«Вейп вбиває» - такі заголовки зявилися в Інтернет-мережі. Публікації висвітлюють як на законодавчому рівні почалося вирішення цієї проблеми в США.

Дискусія

− Чи можна вважати куріння соціальною проблемою? Чому?

− Чи дієвим, на Ваш, погляд, є маркування пачок сигарет попереджувальними написами про шкоду паління, супроводжуваними малюнками?

− Запропонуйте свій варіант системи профілактики куріння серед молоді.

Робота в групах(«Д»)

Завдання: розробити проєкт роліку соціальної реклами (сюжет, цільова аудиторія), спрямованого на попередження куріння.

Міні-лекція «Залежність від психоактивних речовин. Наркотична залежність» («Д»)

Що таке «залежність»? Коли можна говорити, що людина вже є залежною, скажімо від алкоголю?

Розглянемо приклад. (Тренер розповідає історію про те, як група студентів зібралася на пікнік. Передбачалося, що візьмуть алкогольні напої. Але сумку з міцними напоями забули… Обговорення реакції одного із групи.)

Наркоманія — захворювання, котре супроводжується психічною та фізичною залежністю, при якому у людини з'являється неконтрольоване та нестримне бажання постійного вживання наркотичних засобів.

Наркоманія — ненормальний стан організму, викликаний вживанням певних речовин (наркотиків). Суттєвими ознаками наркоманії є: непереборна тяга до

прийняття наркотиків (пристрасть до них) і тенденція підвищення кількості прийнятої речовини.

Найпоширенішими наркотичними речовинами в Україні є:

- препарати коноплі (канабіноїди)
- препарати опію (опіати)
- психостимулятори (амфетаміни).

Всі наркотики характеризуються руйнівним впливом на фізичний та психічний стан здоров'я людей і їхню соціальну поведінку.

Трагедія полягає в тому, що для деяких людей (особливо молодих) навіть одноразового вживання наркотиків може бути достатньо, щоб опинитися у полоні наркотичної залежності.

Наркоманія страшна сама по собі. Людина, яка стала на цей шлях, рано чи пізно втрачає людську подобу. (Приклади)

Фізична і психологічна залежність від наркотичних речовин

Різні наркотики викликають різну залежність. Одні наркотики викликають сильну психологічну залежність, але не викликають фізичної залежності. Інші ж, навпаки, викликають сильну фізичну залежність. Багато наркотиків викликають і фізичну, і психологічну залежність.

Непереборний потяг пов'язаний з психічною (психологічною), а іноді і фізичною (фізіологічної) залежністю від наркотиків. Розрізняють позитивну прихильність - прийом наркотику для досягнення приємного ефекту (ейфорія, відчуття бадьорості, підвищений настрій) і негативну прихильність - прийом наркотику для того, щоб позбутися від напруги і поганого самопочуття.

Фізична залежність означає тяжкі, і навіть болісні відчуття, хворобливий стан при перерві в постійному прийомі наркотиків (тобто абстинентний синдром, ломка). Від цих відчуттів тимчасово позбавляє поновлення прийому наркотиків.

Тренер: Перша ейфорія від наркотиків заважає людині усвідомити всю небезпеку того шляху, на який вона стає. Гасло – «у цьому житті варто спробувати все» - у даному випадку може зумовити залежність і стрімке падіння на «життєве дно».

Якщо людині не вистачає нових відчуттів, - краще зайнятися спортивним екстримом або відправитися у подорож, нід долучатися до того, від чого мільйони людей намагаються позбавитися.

Сучасні небезпеки. Обговорення ситуацій. Коментарі лікарів (за матеріалами ЗМІ)

Інформація (лекція) інспектора ювенальної первенції про види покарання за виготовлення, розповсюдження, вживання наркотичних речовин

Дискусія

- Проблему наркоманії вирішити неможливо, позаяк немає суспільства, вільного від наркотиків?
- Лише у людей, що «живуть поза суспільством», можливі проблеми з наркотиками?
- Чому, на ваш погляд, підлітки починають вживати наркотики?
- Чи прилучення до наркотиків завжди пов'язане з впливом оточуючих? Чому «так»? Чому «ні»? Чи можна протистояти такому впливу?

Вправи, програвання ситуацій на тему «Як відмовити у пропозиції спробувати наркотик» [9]

Мета: допомога учасникам у освоєнні і відпрацюванні як загальних позитивних поведінкових навичок (конструктивне спілкування, вибір і прийняття рішення, опору зовнішньому тиску), так і ефективних поведінкових схем в ситуаціях наркогенного зараження.

Тренер: Ми всі зрозуміли, що наркоманія здатна зруйнувати життя людини, знищити саму людину. Небезпечною є навіть одна перша проба наркотику.

За даними статистики, більше третини неповнолітніх, які вже мають досвід використання наркотичних або токсикоманічних речовин, спробували перший раз речовину тільки тому, що не зуміли відмовитися, не знали, як правильно поводитись у обставинах, що склалися.

Тому ми з вами потренуємося відмовляти у пропозиції спробувати наркотик, і при цьому не ображати людину, якою може виявитися ваш друг / подруга.

Вправа «Компроміс»

Мікрогрупі учнів (4-5 осіб) пропонується навести приклади ситуацій, коли варто йти на компроміс, а також межі компромісної поведінки. Необхідно виділити небезпечні боки компромісної поведінки (може призвести до негативних наслідків для свого здоров'я і здоров'я оточуючих; змушує порушувати власні принципи, переконання; може перешкодити реалізувати свої плани в майбутньому; можливість «злитися із середовищем», «втратити себе») і її позитивні сторони (допомагає зберегти добрі стосунки з оточуючими, не заподіяти біль чи образу близькій людині, дає можливість, поступившись у малому, домогтися надалі успіху тощо).

Педагог пропонує учням сісти в коло. Підлітки заздалегідь домовляються про конкретні пропозиції, які вони будуть робити ведучому (педагогу). Наприклад, *пропозиція відправитися на прогулянку до лісу.* Ведучий кидає м'ячик будь-кому з членів групи, той у свою чергу робить ведучому пропозицію. Кожного разу ведучий відповідає відмовою, однак у кожному випадку відмова має різну спрямованість:

- *на зовнішні обставини* («Я не можу відправитися в ліс, бо у мене немає підходящої одягу »);
- *на того, хто пропонує* («Я не буду себе почувати впевнено в лісі з тобою»);
- *на пропозицію* («Я не люблю гуляти в лісі»).

Учні повинні самостійно визначити, чим різні види відмови відрізняються один від іншого. Потім кожен з учасників групи придумує свій варіант пропозиції для ведучого. Пропозицію робить той учасник групи, якому ведучий кидає м'ячик. На всі пропозиції ведучий відповідає відмовою, однак використовує її різні варіанти (в залежності від вмісту). Учасники групи мають виділити основні характеристики того чи іншого варіанта, визначити переваги та недоліки конкретного варіанту.

Коротко ці характеристики можуть бути записані на дошці (слайдах):

- *відмова-угода* («Чи Ви не хочете випити чаю?» — «Дякую, але мені так незручно вас утруднювати»);
- *відмова-обіцянка* («Підемо завтра в театр». — «Із задоволенням, але завтра у мене курси»);
- *відмова-альтернатива* («Підемо завтра в басейн». — «Ні, я не люблю плавати. Давай краще погуляємо в лісі»);
- *відмова-заперечення* («Ні, я не піду на байдарці, тому що боюся води»).

Рольова гра

Учні поділяються на міні-групи (по 3 особи). Кожна група отримує завдання — інсценувати конкретну ситуацію наркогенного зараження (зміст ситуацій може бути сформульовано на основі розповідей самих підлітків). Для кожної конкретної ситуації повинен бути вибраний певний варіант відмови, який зображується учасниками. Решта учнів визначають ефективність обраного варіанта за наступними показниками: а) реальна можливість уникнути проб наркогенного препарату; б) можливість уникнути конфлікту з пропонуючим.

Варіант аналізованих ситуацій:

У двері подзвонили. Інга відкрила двері — на порозі стояла Дарина, її давня (ще з дитсадівських часів) подруга. Дівчата сіли на кухні і почали жваво обговорювати новини. «Слухай, Інго, давай покуримо», — запропонувала Дарина. «Давай, — погодилася Інга, — зараз тільки сигарети принесу ». — «Та не треба, у мене є, правда з травичкою, адже ти такі ще не

пробувала?» — «Ні», — розгубилася Інга. «Слухай, такий кайф, і безпечно зовсім! На, спробуй!» — і Дарина протягнула Інзі сигарету.

Оптимальна схема поведінки: відмова — спроба переконати подругу в необхідності відмови від використання наркотика — у випадку, якщо переконання не подіяли — прохання ніколи не звертатися з подібною пропозицією.

Сесія 3. Інші види залежності. Профілактика формування залежностей серед учнівської молоді на основі власного свідомого вибору.

Час проведення – 55 хв.

Бесіда «Різні види залежностей. Якості, які допоможуть уникнути залежної поведінки»

Тренер. Ми обговорили залежність від тютюну, наркотиків, інших психоактивних речовин. Чи можуть бути інші залежності? Так дійсно, сьогодні поширеними серед молоді є залежності від соціальних мереж, комп'ютерних ігор тощо.

Які якості людини можуть допомогти уникнути різних залежностей? Дійсно, серед таких якостей, критичне мислення, свідоме ставлення до себе та оточуючих, сила волі. Саме сила волі допомагає нам долати труднощі, дрібні («Як не хочеться вставати вранці…») та суттєві («Потрібно підготуватися до екзамену, щоб вступити до Вишу», «Необхідно знайти роботу на час літніх канікул»…).

Поясніть фразу із книги Ельчина Сафарлі «Солодка сіль Босфора»: *«Досягнути мети – означає пройти тест на витривалість».*

!Важливо пояснити учням, що не у всіх випадках можна розраховувати на власну силу волі. Коли йдеться про залежність від психоактивних речовин, коли залежність стає психологічною, навіть фізичною – сила волі не допоможе. Цього слід не допускати.

Якщо проблема виникла, про це мають знати дорослі, насамперед, батьки.

Вправа «Вузли» [6] .Обговорення.

Ця вправа допоможе проілюструвати деякі моменти, які обговорювалися на цій зустрічі.

Кожен вихованець отримує відрізок стрічки або шпагату.

Тренер: Туго зав'яжіть на відрізку 3 вузли, не важливо, близько чи далеко вони будуть один від одного. Затягніть їх якомога більш туго. А тепер зав'яжіть 2 не тугих вузли.

Кожен з нас отримав в дар життя. І кожен у відповіді за те, як він розпорядіться цим подарунком. У кожної людини протягом життя виникають обставини, які дають їй можливість для росту і підйому, або стають «вузлом», результатом невірного рішення. Одні вузли розв'язати доволі легко, а інші практично неможливо.

Тепер розв'яжіть не тугі вузли на своїх відрізках. Чи спіткали вас проблеми? Як виглядає шпагат на тому місці, де був вузол? *(Скоріше за все вузол було легко розв'язати і шпагат не отримав пошкоджень.)*

Тепер розплутайте тугі вузли. Пам'ятайте, що вони символізують по-справжньому серйозні наслідки, які не завжди можна виправити. З якими проблемами ви стикнулися? Як виглядає та частина шпагату, на якій був вузол? *(Скоріше за все вузол важко розв'язати і шпагат пошкоджено.)*

Чи можна сказати, що шпагат такий же рівний і неушкоджений, як на початку вправи? Чи змінився його вигляд?

Іноді наслідки помилкових рішень можна «розплутати», але ваше життя все одно не буде вже таким, яким би могло бути. Ваше життя схоже на шпагат – навіть, якщо ви розв'язали тугий вузол, на його місці лишається пошкодження.

Чи є такі вузли, які нам нав'язують інші люди? Якщо так, то що ви можете зробити вже сьогодні, щоб їх зупинити?

Пам'ятаймо, що краще уникати в житті зайвих «вузлів». Здоров'я і мрії важливіші!

Сесія 4. Рефлексія заняття

Ми завершуєму спільну роботу. Ви багато дізналися, багато чому навчилися, познайомилися, а, можливо, навіть, подружилися. Деякі питання стали для вас зрозумілими, деякі – залишаються відкритими. Це нормально, ви маєте ще багато чого дізнатися в житті і обов'язково досягнете успіху! А зараз я пропоную кожному

написати побажання всім учасникам групи, але таким чином, щоб у нас вийшло одне спільне побажання.

Кожен учасник пише свій рядок, потім аркуш передається сусіду ліворуч, і той дописує свій рядок. Після того, як всі напишуть, аркуш повертається тренеру. Тренер зачитує побажання учасників.

Час проведення: 10 хв.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д., Чорна К. О. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. Київ, 2014. URL: http://www.ipv.org.ua/data/28.01.15/Programa%20patriotychnogo%20vyxovannya.pdf
2. Безпалько О. В. Соціальне проектування : навч. посіб. Київ: Київськ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2010. 128 с.
3. Докукіна О. М. Особистісне самовизначення старшокласників: Теоретичний аспект. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді:* зб. наук. праць. Вип. 16, книга 2. Камянець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2012. с.94-103.
4. Звєрєва І.Д. Соціально-психологічний тренінг // Енциклопедія освіти / НАПН України; головний ред. В.Г. Кремень.Київ: Юрінком Інтер, 2008.с. 859
5. Литовченко О., Панченко Д. Навчальна програма з позашкільної освіти соціально-реабілітаційного напряму «Основи учнівського самоврядування» (Парламент дітей та юнацтва)». *Ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах:* метод. посіб. / за ред. В. В. Мачуського. Київ: ТОВ «Артмедіа прінт», 2017. С.97-112. URL: http://lib.iitta.gov.ua/708455/
6. Моє життя: мрії та перепони: метод. рекомендації по формуванню здорового способу життя / укл. І.В. Чаус. Суми, 2006.
7. На пути к толерантному сознанию / отв. ред А.Г. Асмолов. Москва: Смысл, 2000.255 с.
8. «Не смійся з мене: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять» : навч.-метод. посіб. / Авт. Лора Паркер Роерден, за заг. ред. Лях Т. Л. Київ: YMCA, 2013. 100 с.
9. Никитина Н.И., Глухова М.Ф. Методика и технология работы социального педагога : учеб.пособие для студентов пед. училищ и коллеждей, обучающихся по специальности «Соц. педагогика». Москва: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2007. 399 с.
10. Олбран-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2005. 446 с.
11. Організація роботи з розв’язання проблем насильства в школі: навч.-метод. посіб. / ред. група: Алєксєєнко М.К., Дендебера М.П, Соловйова О. Д.Київ: Huss, 20011. 96 с.
12. Підліткова і молодіжна демографія. Огляд URL: http://www.unfpa.org/webdav/site/global/shared/factsh
13. Порядок організації інклюзивного навчання в системі позашкільної освіти (2019). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/779-2019-%D0%BF
14. Постанова Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010). URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805afddf
15. Постанова Європейської комісії «Інвестиції у дітей: розірвати коло неблагополуччя» (2013). URL: http://www.alliance4investinginchildren.eu/implementation-of-the-investing-in-children-ec-recommendation-new-handbook-published/
16. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua
17. Про позашкільну освіту: Закон України від 22.06.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua
18. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України № **2657-VIII** від 18.12.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua
19. Психологический тренинг с подростками /Анн Л.Ф. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 271 с.
20. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання. Підручник. Київ: Педагогічна думка. 2012.
21. Рибалка В.В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога. Київ: Шкільний світ, 2010. 128 с
22. Савчин М. В., Л. П. Василенко. Вікова психологія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2005. 360 с.

23. Сімейний щоденник для сімейної розмови / Кер. авт. кол. Панок В.Г., Авт. кол. Вієвський А.М., Лепеха К.І., Лунченко Н.В., Луценко Ю.А., Острова В.Д., Сосновенко Н.В. Київ: ООО «Компанія Юнівест Маркетінг», 2012. 64с.

24. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. 2018. URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/korisni-posilannya-shodo-temi-antibulingu

25. United Nations Children's Fund, UNICEF . unicef.org.

26. United Nations Office on Drugs and Crime https://www.unodc.org/

Додаток Ж

СИЛАБУС
навчальної дисципліни
Соціальна педагогіка

Освітньо-професійна програма Соціальна робота
(назва освітньої програми)

освітнього рівня _бакалавр (перший рівень вищої освіти)_____
(назва освітнього рівня)
галузь знань _____23 Соціальна робота _____
(шифр і назва галузі знань)
Спеціальність(ності) _____231 Соціальна робота_____
(шифр і назва спеціальності(тей))
Спеціалізація(ї)___ соціальна педагогіка у сфері інклюзії _____
(назва спеціалізації)

Освітньо-професійна програма підготовки молодшого спеціаліста
(назва освітньої програми)
освітнього рівня молодший спеціаліст із соціальної роботи
галузь знань _____23 Соціальна робота _____
(шифр і назва галузі знань)
Спеціальність(ності) _____231 Соціальна робота_____
(шифр і назва спеціальності(тей)

Інститут Соціальних технологій___
(назва навчально-виховного підрозділу)
Обсяг, кредитів: 150, 5
Форма підсумкового контролю: _екзамен___

Київ 2020 рік

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ВИКЛАДАЧА ТА ДОПОМІЖНИХ ОСІБ	
Викладач	*Литовченко Олена Віталіївна, доцент кафедри соціальної роботи та педагогіки, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник*
Матеріали до курсу розміщені на сайті Інтернет-підтримки навчального процесу http://vo.ukraine.edu.ua/ за адресою	http://vo.ukraine.edu.ua/course/view.php?id=6774

1. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Найменування показників	**Галузь знань, спеціальність, спеціалізація, освітній ступінь / освітньо-кваліфікаційний рівень**	**Характеристика навчальної дисципліни**	
		денна форма навчання	***заочна форма навчання***
Загальний обсяг кредитів –5	**Галузь знань** 23 СОЦІАЛЬНА РОБОТА (шифр і назва)	**Вид дисципліни** _за вибором студента (обов'язкова* чи за вибором	

		студента)	
	Спеціальність 231СОЦІАЛЬНА РОБОТА (шифр і назва)	**Цикл підготовки** професійний (загальний чи професійний)	
Модулів – 1	**Спеціалізація** Соціальна педагогіка у сфері інклюзії (назва)	**Рік підготовки:**	
Змістових модулів – 3		1-й	1-й
Індивідуальне науково-дослідне завдання _____ (назва)	**Мова викладання, навчання та оцінювання:** українська (назва)	**Семестр**	
Загальний обсяг годин – 150		2-й	2-й
		Лекції	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – самостійної роботи студента –	**Освітній ступінь / освітньо-кваліфікаційний рівень:** Бакалавр соціальної роботи	30 год.	6 год.
		Практичні, семінарські	
		30 год.	4 год.
		Лабораторні	
		год.	год.
		Самостійна робота	
		90 год.	140 год.
		Індивідуальні завдання: год.	
		Вид семестрового контролю: залік	

ПЕРЕДРЕКВІЗИТИ:

Вступ до спеціальності і основи теорії соціальної роботи
Загальна педагогіка

ПОСТРЕКВІЗИТИ:

Соціальна робота з сім'єю, дітьми та молоддю
Методи соціальної роботи
Система організацій соціальної сфери
Педагогічна майстерність
Вікова та педагогічна психологія
Теоретичні моделі і технології соціальної роботи
Психологія та соціологія інвалідності

МЕТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ: сформувати у студентів основні теоретичні знання у галузі соціальної педагогіки, методів і технологій соціально-педагогічної діяльності, навчити їх практичному застосуванню.

ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ:

Формування та розвиток компетентностей студентів:

Інтегральної:

здатність розв’язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів соціальної педагогіки/соціальної роботи;

Загальних:

– Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.
– Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство.
– Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу.
– Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.
– Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.
– Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово у професійній діяльності.
– Здатність вчитися й оволодівати сучасними знаннями.
– Здатність діяти соціально відповідально та свідомо.
– *Спеціальних:*
Знання і розуміння сутності, значення соціально-педагогічного напряму соціальної роботи.
– Здатність прогнозувати перебіг різних соціальних процесів.
– Здатність до аналізу соціально-психологічних явищ, процесів становлення, розвитку та соціалізації особистості, розвитку соціальної групи і громади.
– Здатність розробляти шляхи подолання соціальних проблем і знаходити ефективні методи їх вирішення.
– Здатність до надання допомоги та підтримки клієнтам із врахуванням їх індивідуальних потреб, вікових відмінностей, гендерних, етнічних та інших особливостей.
– Здатність ініціювати соціальні зміни, спрямовані на піднесення соціального добробуту.
– Здатність дотримуватися етичних принципів та стандартів соціальної роботи.
– Здатність до генерування нових ідей та креативності у професійній сфері.
– Здатність здійснювати соціальну підтримку клієнтів в умовах інклюзивного соціального й освітнього середовища.
– Здатність до гуманістичної педагогічної взаємодії на основі особистісно орієнтованого підходу.

ПЕРЕЛІК ЗАГАЛЬНИХ ПРОГРАМНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ОСВІТНЬОЇ ПРОГРАМИ, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЄ ДИСЦИПЛІНА

1.Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.
4. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.
6. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.
11. Вміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми.
12. Здатність приймати обґрунтовані рішення.
14. Визначеність і наполегливість щодо поставлених завдань і взятих обов'язків.
15. Здатність діяти соціально відповідально та свідомо.

ПЕРЕЛІК СПЕЦІАЛЬНИХ (ФАХОВИХ) ПРОГРАМНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ОСВІТНЬОЇ ПРОГРАМИ, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЄ ДИСЦИПЛІНА

4. Здатність до аналізу соціально-психологічних явищ, процесів становлення, розвитку та соціалізації особистості, розвитку соціальної групи і громади.
5. Здатність до виявлення, соціального інспектування і оцінки потреб вразливих категорій громадян, у тому числі які опинилися в складних життєвих обставинах.
9. Здатність оцінювати соціальні проблеми, потреби, особливості та ресурси клієнтів.
10. Здатність розробляти шляхи подолання соціальних проблем і знаходити ефективні методи їх вирішення.
11. Здатність до надання допомоги та підтримки клієнтам із врахуванням їх індивідуальних потреб, вікових відмінностей, гендерних, етнічних та інших особливостей.

13. Здатність до розробки та реалізації соціальних проектів і програм.
15. Здатність взаємодіяти з клієнтами, представниками різних професійних груп та громад.
16. Здатність дотримуватися етичних принципів та стандартів соціальної роботи.
21. Здатність здійснювати соціальну підтримку клієнтів в умовах інклюзивного соціального й освітнього середовища.
25. Здатність до комунікації з особами з інвалідністю, людьми з особливими освітніми потребами.
30. Здатність здійснювати соціально-педагогічну роботу з людьми з інвалідністю і людьми похилого віку.

ПЕРЕЛІК ПРОГРАМНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ НАВЧАННЯ ОСВІТНЬОЇ ПРОГРАМИ, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЄ ДИСЦИПЛІНА

2. Грамотно висловлюватися в усній та писемній формі, використовувати мову професійного спілкування, пояснювати й характеризувати факти і явища державною мовою.
4. Давати визначення і виокремлювати основні поняття, використовувати власні приклади для ілюстрації відповідей, знаходити спільні риси та відмінності при порівнянні фактів, явищ, характеризувати соціальні явища.
5. Теоретично аргументувати шляхи подолання проблем та складних життєвих обставин, обирати ефективні методи їх вирішення, передбачати наслідки.
11. Практикувати методи профілактики для запобігання можливих відхилень у психічному розвитку, порушень поведінки, міжособистісних стосунків, для розв’язання конфліктів, попередження соціальних ризиків та складних життєвих обставин.
17. Встановлювати та підтримувати взаємини із клієнтами на підґрунті взаємної довіри та відповідно до етичних принципів і стандартів соціальної роботи, надавати їм психологічну підтримку й наснажувати клієнтів.
28. Демонструвати етичне ставлення до людей з інвалідністю і людей похилого віку.
31. Застосовувати методи педагогічного впливу на різні категорії клієнтів соціальних служб, створювати педагогічно збагачене соціальне середовище.

СТРУКТУРА ВИВЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тематичний план

Назви змістових модулів і тем	Розподіл годин між видами робіт														Форми та методи контролю знань
	денна форма							заочна форма							
	Усього	аудиторна					с.р.	Усього	аудиторна					с.р.	
		у тому числі							у тому числі						
		л	сем	пр	лаб	інд			л	сем	пр	лаб	інд		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Модуль 1															
Змістовий модуль 1. Загальні основи соціальної педагогіки															
Тема 1.		2	2				4		1						АР: СР:
Тема 2.		2	2				4		1						АР: СР:
Тема 3.		2	2				4		1						АР: СР:
Тема 4.		2	2				4		1						АР: СР:

Модульний контроль															
Разом за змістовим модулем 1		8	8				16		4						
Змістовий модуль 2. Методи і технології соціально-педагогічної роботи															
Тема 1.		4	4				8		1						АР: СР:
Тема 2.		4	4				8		1						АР: СР:
Тема 3.		4	4				8			2					АР: СР:
Тема 4.		4	4				8			2					АР: СР:
Модульний контроль															
Разом за змістовим модулем 2		16	16				32		2	4					
Змістовий модуль 3. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в умовах сучасних викликів															
Тема 1.		2	2				20								
Тема 2.		4	4				22								
Модульний контроль															
Разом за змістовим модулем 3		6	6				42								
ІНДЗ				-	-		-				-	-	-		ІНДЗ:
Усього годин		30	30				90		6	4					

ФОРМИ І МЕТОДИ НАВЧАННЯ
ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАНЯТЬ
Теми семінарських занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Соціальна педагогіка як наука і сфера практичної діяльності. Міжнародні та національні орієнтири соціальної/соціально-педагогічної роботи із сім’ями та дітьми.	2
2	Основні поняття соціальної педагогіки	2
3	Професійна діяльність соціального педагога	2
4	Соціальний розвиток дитини на різних вікових етапах	2
5	Форми і методи роботи соціального педагога	4
6	Діагностичні технології в роботі соціального педагога	4
7	Технології профілактичної соціально-педагогічної діяльності. Технології соціальної реабілітації	4

8	Технологія консультування. Тренінгові технології	4
9	Актуальні напрями соціально-педагогічної роботи у конфліктний та постконфліктний період	2
10	Діагностичний та корекційний інструментарій для працівників психологічної служби системи освіти	4

Індивідуальні завдання

1. Огляд додаткової літератури та підготовка повідомлення.
2. Підготовка та проведення презентації.
3. Підготовка та проведення: дискусії, фрагменту тренінгу тощо.

Тематика ІНДЗ

1. Історія розвитку соціальної педагогіки як науки.
2. Міжнародні та національні орієнтири соціальної/соціально-педагогічної роботи із сім'ями та дітьми.
3. Сутність соціально-педагогічної науки на сучасному етапі, її об'єкт та предмет.
4. Основні принципи соціальної педагогіки.
5. Погляди на виховання французького філософа Жан-Жака Руссо як провідника принципу природовідності. Сучасне значення принципу природовідповідності у соціальній педагогіці.
6. Педагогічні ідеї і діяльність швейцарського педагога Иоганна Генриха Песталоцці як основа сучасних соціально-педагогічних ідей.
7. Пауль Наторп як один із засновників соціальної педагогіки.
8. Соціалізація як одна з провідних категорій соціальної педагогіки. Основні теорії соціалізації людини як теоретична основа соціальної педагогіки.
9. Соціальне виховання як одна з провідних категорій соціальної педагогіки. Сутність соціального виховання в історичному аспекті та на сучасному етапі. Роль соціального педагога у соціальному вихованні дітей та молоді.
10. Сутність та структура професійної діяльності соціального педагога. Основні вимоги до професійних та індивідуальних якостей соціального педагога.
11. Поняття «методика роботи соціального педагога». Основні форми і методи соціально-педагогічної діяльності.
12. Діагностичні технології в роботі соціального педагога. Технологія соціальної паспортизації класу.
13. Сутність соціальної профілактики. Технології профілактики наркоманії серед неповнолітніх.
14. Сутність соціальної профілактики. Особливості профілактики правопорушень учнів.
15. Технології консультування та посередництва у соціально-педагогічній роботі.
16. Сутність та приклади волонтерства в Україні.
17. Соціально-педагогічний супровід сім'ї, яка виховує дитину з особливими потребами.
18. Особливості роботи соціального педагога у закладах освіти.
19. Зарубіжний досвід соціально-педагогічної роботи: історія, теорія і сучасна практика.
20. Сутність поняття «девіантна поведінка». Теорії девіацій. Види девіантної поведінки.
21. Молодіжні субкультури: види, специфіка. Особливості соціально-педагогічної діяльності з попередження потрапляння підлітків до асоціальних субкультур.
22. Специфіка культурно-дозвіллєвої діяльності. Позашкільна освіта як інститут соціального виховання.
23. Методика роботи соціального педагога з різними категоріями дітей та молоді *(на вибір студента).*

МЕТОДИ

Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності

• методи формування свідомості (пояснення, бесіда, диспут, дискусії, метод прикладу, робота з літературою тощо);
• методи організації діяльності і формування позитивного соціального досвіду (вправа, вимога,тренінг тощо);
• методи стимулювання і мотивації діяльності та поведінки (емоційний вплив, заохочення тощо);
• методи контролю ефективності освітнього процесу (діагностика, аналіз результатів діяльності, самоаналіз тощо).

Методи стимулювання інтересу до навчання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності:

Методи стимулювання інтересу до навчання: навчальні дискусії; створення ситуації пізнавальної новизни; створення ситуацій зацікавленості (метод цікавих аналогій тощо).

Методи навчання в інклюзивному середовищі (спеціальні)

Метод самовиховання: самопізнання, самооцінювання, саморегуляція.
Методи соціально-психологічної допомоги: психологічне консультування.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Безпалько О.В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у теріторіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія – К: Наук світ, 2006. – 363 с.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч.посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 208 с.
3. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку // Вісник психології і педагогіки [Електронний ресурс] : Збірник наук. праць / Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка, Інститут психології і соціальної педагогіки Київського університету імені Бориса Грінченка. – Випуск 9. – К., 2012. – Режим доступу до збірника : http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_9
4. Вайнола Р.Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки: Монографія / За ред. С.О. Сисоєвої. – Запоріжжя: Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, 2008. – 460
5. Звєрєва І.Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика: Монографія / І.Д. Звєрєва. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 393 с.
6. Лукашевич М.П. Соціальна робота (теорія і практика) : Підручник / М.П. Лукашевич, Т.В. Семигіна. – К. : Каравела, 2009. – 368 с.
7. Наторп П. Воспитание и общность / П. Наторп // Мамонтов Я. Хрестоматия современных педагогических течений. – Харьков: Гос. Изд-во Украины, 1924.
8. Никитина Н.И. Методика и технология работы социального педагога : учеб.пособие для студентов пед. училищ и коллеждей, обучающихся по специальности «Соц. педагогика» /Н.И. Никитина, М.Ф. Глухова. - М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. — 399 с.
9. Пальчевський С.С. Соціальна педагогіка: Навчальний посібник / С.С. Пальчевський. – К.: Кондор, 2005. – 560с.
10. Петрочко Ж.В. Дитина в складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав : монографія / Ж.В. Петрочко. – Рівне: видавець О.Зень, 2010. – 368 с.
11. Соціальна педагогіка: Підручник / За ред. проф. А.Й.Капської. – К.:Центр навчальної літератури, 2003. – 256с.
12. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / [за ред. І.Д. Звєрєвої]. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.
13. Соціальна педагогіка : словник-довідник / [за заг. ред. Т.Ф. Алєксєєнко]. – Вінниця : планер – 2009. – 542 с. с.
14. Соціально-педагогічна психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н.П. Бочкар, Є.П. Дубровська, О.В. Залевська та ін. – Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. – 84 с.
15. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посіб. / А.Й. Капська, М.М. Барахтян, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола, З.Г. Зайцева, Р.І. Короткова, О.А. Кузьменко, Ж.В. Петрочко, І.М. Пінчук, Н.П. Пихтіна; Ред.: А.Й. Капська; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова, Укр. держ. центр соц. служб для молоді. — К., 2000. — 372 с.

Допоміжна

1. Балабанова Н.В., Жуков В.І., Пилипенко В.Є. Соціальний діалог. Соціальне партнерство. Соціальна держава /Академія праці та соціальних відносин. – К., 2002. – 189 с.
2. Жуков В., Скуратівський В. Соціальне партнерство в Україні: Навч. посіб. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 120 с.
3. Литовченко, О. В. (2020). Зміст і технології позашкільної освіти для старшокласників: методичні рекомендації. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
4. Партнерство задля нарощування потенціалу : посіб. / Ж.В.Петрочко, О.О.Єжова, В.І.Кириченко та ін. - К. : Здоров'я через освіту, 2014. – 128 с.
5. Петрочко Ж. В. Різнорівнева участь у житті суспільства і прийнятті рішень як прояв суб'єктності дитини / Ж. В. Петрочко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць Ін-ту проблем виховання НАПН України / [ред. колег. О. В Сухомлинська, І. Д. Бех та ін.]. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д.Г., 2012. – Вип. 16, кн. 3. – С. 73–81.
6. Петрочко Ж. В. Чинники захищеності підростаючої особистості в дитячому громадському об'єднанні / Ж. В. Петрочко // Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди". – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 27. – С. 366–370.
7. Петрочко Ж.В. Забезпечення права на сім'ю: від традицій до інновацій / Ж.В.Петрочко // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка : зб. наук праць. – Вип. 17. – Ч. 1 – К.–Івано-Франківськ : Вид. НПУ імені М.П.Драгоманова, 2013. – 216 с. – С. 75–82.
8. Просвітницько-профілактична програма тренінгових занять "Сходинки": навч.-метод. посіб./ За ред. І. Д. Звєрєвої. - К. : Видавничий дім «Калита», 2013. – 164 с.
9. Соціальна політика, соціальна робота й охорона здоров'я: як Україні досягти європейського рівня якості послуг: Зб. тез конференції / За ред. Т.В. Семигіної. – К.: Сфера, 2007. – 252 с. 9. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: Наук.-метод. журн. – № 2. – К.: "Аспект – Поліграф", 2005. – 194 с.
10. Соціальне партнерство: Навч. посіб. / С.В. Бакуменко, І.Є. Левенець, О.М. Грибаков, М.Л. Дубровський, І.М. Дубровський: Навч. посіб. – К., 1999. – 300 с.
11. Соціальна робота : технологічний аспект / за ред. А. Й. Капської. – К.: ДЦССМ, 2004. – 364 с.
12. Небезпечні квести для дітей: профілактика залучення / Методичні рекомендації. – К.: ТОВ «Агентство «Україна», 2017. – 76 с.
13. Сімейний щоденник для сімейної розмови / Кер. авт. кол. Панок В.Г., Авт. кол. Вієвський А.М., Лепеха К.І., Лунченко Н.В., Луценко Ю.А., Острова В.Д., Сосновенко Н.В. Київ: ООО «Компанія Юнівест Маркетінг», 2012. 64с.
14. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти. 2018. URL: https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/korisni-posilannya-shodo-temi-antibulingu
15. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. І. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. Київ: ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с.
16. Організація роботи з розв'язання проблем насильства в школі: навч.-метод. посіб. / ред. група: Алєксєєнко М.К., Дендебера М.П, Соловйова О. Д.Київ: Huss, 20011. 96 с.
17. Підлітки та школа. Як емоційний зв'язок зі школою та підтримка з боку однолітків і вчителів впливають на українських підлітків. ЮНІСЕФ. 2020.
18. United Nations Children's Fund, UNICEF . unicef.org.
19. United Nations Office on Drugs and Crime https://www.unodc.org/

Інформаційні ресурси

Бібліотеки

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/
Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О. Сухомлинського НАПН України. Режим доступу:
http://www.dnpb.gov.ua/

Наукові та громадські установи

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи. Режим доступу: http://www.psyua.com.ua
Інститут проблем виховання НАПН України. Лабораторія соціальної педагогіки. Режим доступу: http://ipv.org.ua/
Інститут соціології НАН України. Режим доступу: http://www.i-soc.com.ua/institute/about_inst_lite.php
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України. Режим доступу: http://www.idss.org.ua/
Інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка. Режим доступу: http://www.uisr.org.ua/
Соціологічна асоціація України. Режим доступу: http://www.sau.kiev.ua/
Київський міжнародний інститут соціології . Режим доступу: http://www.kiis.com.ua
Институт социологии НАН Беларуси. Режим доступа: http://socio.bas-net.by/
Український соціологічний журнал http://www.sau.kiev.ua/magazine.html
Демографія та соціальна економіка http://dse.org.ua/index_ua.html

Соціальні служби

Психологічна служба системи освіти України. Режим доступу: http://psyua.com.ua/
Психологічна служба системи освіти України / Законодавство. Режим доступу: http://psyua.com.ua/page/zakon.php
Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді. Режим доступу: http://vsirivni.com.ua/facilities/derzhavna-sots-alna-sluzhba-dlya-s-m-d-tei-ta-molod
Київський міський центр соціальних служб **для сім'ї, дітей та молоді. Режим доступу:** http://www.ssm.kiev.ua/

Корисні посилання щодо нормативної бази

Міністерство освіти і науки України. **Офіційний веб-сайт**: http://www.mon.gov.ua/.
Міністерство соціальної політики України. **Офіційний веб-сайт**: http://www.mlsp.gov.ua/.
Міністерство юстиції України **Офіційний. веб-сайт**: http://www.minjust.gov.ua/.
Міністерство охорони здоров'я України. **Офіційний веб-сайт**: http://www.moz.gov.ua/.

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ

Теми самостійної роботи студентів

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Нормативні основи соціально-педагогічної діяльності в Україні	2
2	Сутність поняття «девіантна поведінка». Теорії девіацій. Види девіантної поведінки	2
3	Зарубіжний досвід соціально-педагогічної роботи: історія, теорія і сучасна практика	2
4	Профілактика наркозалежності: зарубіжний досвід	2

КОНТРОЛЬ І ОЦІНКА ЯКОСТІ НАВЧАННЯЗагальна оцінка з дисципліни: шкала оцінювання національна та ECTS

Оцінка за 100-бальною системою		Оцінка за національною шкалою		Оцінка за шкалою ECTS	
		екзамен	залік		
90 – 100	*відмінно*	**5**	*зараховано*	**A**	*відмінно*
82 – 89	*добре*	**4**		**B**	*добре (дуже добре)*
75 – 81	*добре*	**4**		**C**	*добре*
64 – 74	*задовільно*	**3**		**D**	*задовільно*
60 – 63	*задовільно*	**3**		**E**	*задовільно (достатньо)*
35 – 59	*незадовільно*	**2**	*не зараховано*	**FX**	*незадовільно з можливістю повторного складання*
1 – 34	*незадовільно*	**2**		**F**	*незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни*

Додаток 3.1

ПРОГРАМА
навчальної дисципліни
ІННОВАЦІЇ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Освітній ступінь «доктор філософії»
Галузь знань 23 «Соціальна робота»
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-наукова програма «Соціальна робота з дітьми та молоддю»

Розробник: ***О. В. Литовченко***, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України.

ЗМІСТ

I. Опис навчальної дисципліни. Пояснювальна записка
II. Тематичний план навчальної дисципліни
III. Програма
IV. Навчально-методична карта дисципліни
V. Плани семінарських занять
VI. Завдання для самостійної роботи
VII. Форма підсумкового контролю
VIII. Література

I. ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

<table>
<tr><td rowspan="2">Найменування показників</td><td rowspan="2">Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень</td><td>Характеристика навчальної дисципліни</td></tr>
<tr><td>денна форма навчання
заочна форма навчання</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Кількість кредитів – 4</td><td>Галузь знань
«Соціальна робота»</td><td rowspan="2">нормативна</td></tr>
<tr><td>Напрям підготовки
«доктор філософії»</td></tr>
<tr><td>Модулів – 2</td><td rowspan="3">Освітньо-наукова програма «Соціальна робота з дітьми та молоддю»</td><td rowspan="2">Рік підготовки
2-й</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Змістових модулів – 3</td></tr>
<tr><td>Семестр
3-4-й</td></tr>
<tr><td>Загальна кількість годин – 120</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="3">Тижневих годин для денної форми навчання:
аудиторних – 4
самостійної роботи – 2</td><td rowspan="3">Освітньо-кваліфікаційний рівень:
«доктор філософії»</td><td>Лекції
18 год.</td></tr>
<tr><td>Семінарські
38 год.</td></tr>
<tr><td>Самостійна робота
64 год.</td></tr>
</table>

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Навчальна дисципліна «Інновації у соціальній роботі» є складовою нормативної частини професійно орієнтованої підготовки докторів філософії. Її вивчення передбачає

розв'язання низки завдань фундаментальної професійної підготовки фахівців вищої кваліфікації щодо соціальної роботи з дітьми та молоддю в сучасних умовах розвитку країни, використання актуальних форм і методів соціальної роботи з сім'ями та дітьми.

Мета навчальної дисципліни «Інновації у соціальній роботі» – розкрити теоретичні та організаційно-методичні основи соціальної роботи з сім'ями та дітьми у сучасних умовах розвитку країни з урахуванням міжнародного досвіду, вимоги до фахівців із соціальної роботи/соціальних працівників у такому контексті; охарактеризувати потенціал громади у соціальній роботі із сім'ями та дітьми.

Професійна компетентність фахівців із соціальної роботи/соціальних працівників: нові виклики, інновації

Завданнями навчальної дисципліни є:

- створити у слухачів цілісне уявлення про особливості соціальної роботи з сім'ями та дітьми у сучасних умовах розвитку країни;
- проаналізувати потенціал громади у соціальній роботі із сім'ями та дітьми;
- розкрити зміст інновацій у соціальній роботі з сім'ями та дітьми, вимоги до фахівців із соціальної роботи/соціальних працівників у такому контексті;
- виробити уміння застосовувати актуальні форми і методи у соціальній роботі з сім'ями та дітьми.

У процесі вивчення курсу здобувач освітньо-кваліфікаційного рівня «доктор філософії» повинен **знати:**

- міжнародні та вітчизняні орієнтири соціальної роботи із сім'ями та дітьми;
- вимоги до професійної компетентності фахівців із соціальної роботи/соціальних працівників у сучасних умовах розвитку країни;
- особливості використання ресурсів громади у соціальній роботі із сім'ями та дітьми;
- сучасні форми і методи соціальної роботи.

За допомогою отриманих знань здобувач освітньо-кваліфікаційного рівня «доктор філософії» **повинен вміти:**

- аналізувати світові та вітчизняні тенденції розвитку соціальної роботи із сім'ями та дітьми як відповідь на виклики, що існують;
- аналізувати міжнародний досвід соціальної роботи із сім'ями та дітьми;
- досліджувати особливості соціальної роботи із сім'ями та дітьми у громаді, актуальні форми і методи соціальної роботи.

Програма складається із трьох змістових модулів:

Модуль 1. **Міжнародні та вітчизняні орієнтири соціальної роботи із сім'ями та дітьми.**

Модуль 2. **Професійна компетентність фахівців із соціальної роботи/соціальних працівників: нові виклики, інновації.**

Модуль 3. **Використання ресурсів громади у соціальній роботі із сім'ями та дітьми.**

Програма спрямована на формування таких *компетентностей*:

- ***прогностично-інформаційні***: здатність аналізувати та структурувати інформацію з різних джерел на основі логічних аргументів і перевірених наукових фактів; здатність ефективно використовувати інформацію для вироблення стратегій професійної діяльності; здатність правильно прогнозувати науковий результат та шляхи його досягнення;
- ***аналітичні***: здатність аналізу проблем соціальної роботи у контекстах зарубіжних та вітчизняних об'єктивних обставин; здатність до усвідомлення міжнародних орієнтирів забезпечення прав дітей та молоді; здатність продукування на основі аналізу об'єктивних умов здійснення соціальної роботи нових ідей у процесі вирішення професійних завдань та організації професійної діяльності.

Відповідно програмними *результатами* навчання є: володіти основними способами здобуття, оброблення й узагальнення інформації; знати та аналізувати основні актуальні проблеми соціальної роботи у вітчизняній і зарубіжній практиці; визначати

актуальні та перспективні напрями соціально-педагогічних досліджень; розуміти міжнародні стандарти забезпечення прав дітей та молоді; визначати міждисциплінарний характер проблем соціальної роботи з сім'ями та дітьми.

II. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назви теоретичних розділів	Разом	Аудиторних	Лекцій	Семінарських занять	Самостійна робота
	Змістовий модуль I. Міжнародні та вітчизняні орієнтири соціальної роботи із сім'ями та дітьми					
1.	Інновації у соціальній роботі як відповідь на виклики у сучасних умовах розвитку країни		4	2	2	
2.	Соціальна та соціально-педагогічна робота з дітьми у конфліктний та пост конфліктний період		4	2	2	
3.	Формат соціальної роботи із вразливими сім'ями з дітьми в умовах децентралізації		2		2	8
4.	Сімейно орієнтований підхід у соціальній роботі, його принципи		4	2	2	
5.	Сімейний патронат		2		2	6
	Разом		**16**	**6**	**10**	**14**
	Змістовий модуль II. Професійна компетентність фахівців із соціальної роботи/соціальних працівників: нові виклики, інновації					
6.	Основні напрями діяльності, завдання та функції фахівця із соціальної роботи		3	2	1	
7.	Переконання та цінності фахівця із соціальної роботи		1		1	6
8.	Знання і вміння фахівця із соціальної роботи у викликах часу		2		2	6
9.	Сучасний підхід до консультування в соціальній роботі		4	2	2	
10	Сучасні форми і методи соціальної роботи (складання карти соціальних контактів, сімейна групова нарада, медіація)		2		2	4
11.	Налагодження і керівництво процесом комунікації (спілкування)		4	2	2	
12.	Діалог на принципах довіри і ненасильницького спілкування		1		1	4
13.	Мотивування отримувача послуг до змін		1		1	2
14.	Супервізія		2		2	2

Разом			**20**	**6**	**14**	**24**
Змістовий модуль ІІІ. Використання ресурсів громади у соціальній роботі із сім'ями та дітьми						
15.	Громада, дружня до дитини		4	2	2	
16.	Роль закладів освіти в розвитку громади		4	2	2	
17.	Соціальні послуги в громаді для підтримки сімей та дітей		4	2	2	
18.	Визначення проблем громади і її потреб в соціальних послугах		2		2	7
19.	Соціальний паспорт громади, карта громади (дільниці)		2		2	7
20.	Активізація громади, етапи, форми та метод активізації громади на підтримку вразливих сімей з дітьми		2		2	6
21.	Налагодження взаємодії з партнерами у громаді		2		2	6
Разом			**20**	**6**	**14**	**26**
Разом за навчальним планом		**120**	**56**	**18**	**38**	**64**

ІІІ. ПРОГРАМА

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І
МІЖНАРОДНІ ТА ВІТЧИЗНЯНІ ОРІЄНТИРИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ІЗ СІМ'ЯМИ ТА ДІТЬМИ

Лекція 1. Інновації у соціальній роботі як відповідь на виклики у сучасних умовах розвитку країни (2 год.)

Характеристика соціальних змін та тенденцій у розвитку суспільства, що зумовлюють необхідність інновацій у соціальній роботі. Сутність основних інновацій у соціальній роботі як відповідь на виклики у сучасних умовах розвитку країни.

Аналіз інновацій у соціальній роботі на міжнародному рівні.

Основні поняття теми: соціальна робота, інновації.

Лекція 2. Соціальна та соціально-педагогічна робота з дітьми у конфліктний та пост конфліктний період (2 год.)

Нові виклики соціальної роботи у зв'язку із соціально-політичною ситуацією в Україні: соціально-правовий аспект. Актуальні напрями і зміст соціальної та соціально-педагогічної роботи в умовах конфліктних та пост конфліктних ситуацій.

Психологічні аспекти проблеми (психологічні наслідки перебування дітей у травмуючих ситуаціях; робота з дітьми в умовах травматичної кризи).

Основні поняття теми: соціальна та соціально-педагогічна робота, конфліктний та пост конфліктний період.

Лекція 3. Сімейно орієнтований підхід у соціальній роботі, його принципи (2 год.)

Характеристика сімейно орієнтованого підходу у соціальній роботі, його принципів. Сім'я не як пасивний реципієнт допомоги, а як головний учасник у визначенні, плануванні та вирішенні власних сімейних проблем.

Сімейна модель соціальної роботи; оволодіння технологіями визначення факторів ризику та безпеки дитини.

Законодавство у сфері захисту прав дитини, підтримки сімей з дітьми (Декларація прав дитини (1959), ратифікація Україною Конвенції ООН про права дитини (1991) та ін.).

Основні поняття теми: соціальна робота з сім'ями і дітьми, сімейно орієнтований підхід, сімейна модель соціальної роботи, біологічна сім'я, альтернативна сім'я.

Семінарські заняття 1-2. Соціальна та соціально-педагогічна робота з дітьми у конфліктний та пост конфліктний період (4 год.)

Семінарське заняття 3. Формат соціальної роботи із вразливими сім'ями з дітьми в умовах децентралізації (2 год.)

Семінарські заняття 4-5. Сімейно орієнтований підхід у соціальній роботі, його принципи. Сімейний патронат (4 год.)

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ ІІ
ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ФАХІВЦІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ/СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ: НОВІ ВИКЛИКИ, ІННОВАЦІЇ

Лекція 4. Основні напрями діяльності, завдання та функції фахівця із соціальної роботи (2 год.)

Загальна характеристика основних напрямів діяльності, завдань та функцій фахівця із соціальної роботи.

Аналіз змін щодо вимог до професійної компетентності фахівців із соціальної роботи/соціальних працівників в умовах нових викликів і загроз.

Основні поняття теми: фахівець із соціальної роботи; професійна компетентність фахівця із соціальної роботи.

Лекція 5. Сучасний підхід до консультування в соціальній роботі (2 год.)

Характеристика інновацій щодо консультування в соціальній роботі. Аналіз сучасної практики соціальної роботи.

Основні завдання фахівців із соціальної роботи/соціальних працівників у ролі консультантів.

Основні поняття теми: консультування в соціальній роботі.

Лекція 6. Налагодження і керівництво процесом комунікації (спілкування) (2 год.)

Сутність та основні принципи налагодження і керівництва процесом комунікації (спілкування). Характеристика основних етапів налагодження процесу комунікації. Вимоги до фахівців із соціальної роботи/соціальних працівників.

Основні поняття теми: комунікація, фахівці із соціальної роботи/соціальні працівники.

Семінарські заняття 6-8. Тренінг «Знання і вміння фахівця із соціальної роботи у викликах часу» (4 год.)

Семінарські заняття 9-10. Сучасний підхід до консультування в соціальній роботі. Сучасні форми і методи соціальної роботи (4 год.)

Семінарські заняття 11-13. Налагодження і керівництво процесом комунікації (6 год.)

Семінарське заняття 14. Супервізія (2 год.)

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ ІІІ
ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ ГРОМАДИ
У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ ІЗ СІМ'ЯМИ ТА ДІТЬМИ

Лекція 7. Громада, дружня до дитини (2 год.)

Ознаки громади, дружньої до дитини. Чотири ключових принципи Конвенції ООН про права дитини (неприпустимість дискримінації за будь-якою ознакою та надання переваг дітям вразливих категорій (стаття 2); принцип найкращого забезпечення інтересів дитини (стаття 3); право на життя та розвиток (стаття 6); повага до точки зору дітей, включаючи право бути почутими на будь-якому адміністративному та правовому рівні (стаття 12).

Роль місцевого врядування у підвищенні життєвих стандартів сімей і дітей. Партнерство та співпраця із самими дітьми, з їхніми родинами, громадськими організаціями та муніципалітетами.

Зарубіжний досвід (Франції, Італії, Іспанії та ін.). Міста, дружні до дітей у Естонії, Литві, Латвії, Польщі, Словенії, Словаччині та ін.

Основні поняття теми: громада, дружня до дитини; Конвенція ООН про права дитини; принцип найкращого забезпечення інтересів дитини.

Лекція 8. Роль закладів освіти в розвитку громади (2 год.)

Основні завдання закладів освіти в сучасних умовах розвитку України. Роль закладів освіти в розвитку громади.

Загальноосвітня школа як культурно-освітній осередок у громаді.

Досвід позашкільних навчальних закладів щодо виховання дітей та молоді. Волонтерські проекти, благодійні акції, флешмоби у неформальній освіті.

Основні поняття теми: громада, соціальна робота в громаді, заклади освіти, позашкільна освіта.

Лекція 9. Соціальні послуги в громаді для підтримки сімей та дітей (2 год.)

Характеристика соціальних послуг в громаді для підтримки сімей та дітей. Принцип найкращого забезпечення інтересів дитини.

Основні види соціальних послуг в громаді (інформаційні юридичні, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні тощо).

Основні поняття теми: громада, дружня до дитини; Конвенція ООН про права дитини; соціальні послуги в громаді; принцип найкращого забезпечення інтересів дитини.

Семінарські заняття 15-17. Громада, дружня до дитини (6 год.)

Семінарські заняття 18-19. Тренінг «Визначення проблем громади і її потреб в соціальних послугах» (4 год.)

Семінарські заняття 20-21. Активізація громади, етапи, форми та метод активізації громади на підтримку вразливих сімей з дітьми. Налагодження взаємодії з партнерами у громаді (4 год.)

V. ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

VI. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І

МІЖНАРОДНІ ТА ВІТЧИЗНЯНІ ОРІЄНТИРИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ІЗ СІМ'ЯМИ ТА ДІТЬМИ

1. Ознайомитися з Інтернет-джерелами з проблем соціальної роботи, офіційними сайтами Міністерства соціальної політики України, соціальних служб.
2. Визначити, які саме інновації у соціальній роботі як відповідь на виклики у сучасних умовах розвитку країни.
3. Опрацювати тему «Формат соціальної роботи із вразливими сім'ями з дітьми в умовах децентралізації».
4. Опрацювати тему «Сімейний патронат».

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ ІІ
ПРОФЕСІЙНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ФАХІВЦІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ/СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ: НОВІ ВИКЛИКИ, ІННОВАЦІЇ

1. Опрацювати літературні джерела щодо професійної компетентності фахівців із соціальної роботи/соціальних працівників. Зробити короткий конспект.
2. Ознайомитися із досвідом роботи соціальних працівників різних інституцій; зробити слайдову (PP) презентацію.
3. Опрацювати тему «Переконання та цінності фахівця із соціальної роботи».
4. Опрацювати тему «Знання і вміння фахівця із соціальної роботи у викликах часу». Зробити тематичну слайдову (PP) презентацію.
5. Опрацювати теми «Діалог на принципах довіри і ненасильницького спілкування»; «Мотивування отримувача послуг до змін».
6. Підготувати міні-лекцію з теми «Супервізія».
7. Створити банк даних щодо сучасних форм і методів соціальної роботи (складання карти соціальних контактів, сімейна групова нарада, медіація).

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ ІІІ
ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСІВ ГРОМАДИ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ ІЗ СІМ'ЯМИ ТА ДІТЬМИ

1.Опрацювати літературні джерела щодо технологічного аспекту використання ресурсів громади у соціальній роботі із сім'ями та дітьми. Зробити короткий конспект щодо основних форм і методів соціальної роботи в громаді.
2.Підготувати практичну розробку, спрямовану на соціальний розвиток дітей та молоді (соціальний проект, масовий захід, заняття, фрагмент тренінгу тощо).
3.Опрацювати тему «Визначення проблем громади і її потреб в соціальних послугах».
4.Опрацювати тему «Соціальний паспорт громади, карта громади (дільниці). Розробити приклад Соціального паспорту громади карта громади (дільниці).
5. Опрацювати теми «Активізація громади, етапи, форми та методи активізації громади на підтримку вразливих сімей з дітьми»; «Налагодження взаємодії з партнерами у громаді». Підготувати практичну розробку (соціальний проект тощо), спрямовану на підтримку вразливих сімей з дітьми.

VII. ПІДСУМКОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ

Форма підсумкового контролю успішності навчання: обговорення різних аспектів науково-дослідної діяльності або науково-дослідного проекту з проблеми дослідження відповідно до завдань дисципліни.

IX. ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1.Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді : теоретико-методичні основи : [моногр.] / О. В. Безпалько. – К. : Наук. світ, 2006. – 363 с.

2. Браун А. Супервізор у соціальній роботі: Супервізія догляду в громаді, денних та стаціонарних установах / А. Браун, А. Боурн ; [пер. з англ. Т. Семигіної]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2003. – 240 с.

3. Конвенція ООН про права дитини [видано за сприяння Предствництва Дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ в Україні]. – 31 с.

4. Посібник для тренерів: у 5-ти частинах. – Ч. 1, Права людини, права дитини. – К.: Версо-04, 2006. – 52 с.

5. Права дитини: від витоків до сьогодення : зб. текстів, метод, та інформ. матер. / Автор.-упор. Г. М. Лактіонова, Л. В. Пироженко, О. В. Сухомлинська. – К. : Либідь, 2002. – 280 с.

6. Права дитини: сучасний досвід та інновації : зб. інформ. і метод. матеріалів/ Авт.-упоряд.: Г. Лактіонова, О. Калібаба, Т. Цюман та ін.; за заг. ред. Г. Лактіонової. – К. : Либідь, 2005. – 256 с.

7. Соціальна та соціально-педагогічна робота з дітьми у конфліктний та пост конфліктний період: метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залевська та ін. – К. МЖПЦ» Ла Страда Україна», 2014. – 84 с.

8. Соціальна робота в громаді м. Києва: інтегрований підхід : метод. рекомендації / За заг. ред. Звєрєвої І. Д. / Автори-упорядники: Безпалько О. В., Вовк В. С., Зверева І. Д., Кияниця З. П., Петрочко Ж. В. - К. : КЦСССДМ, 2011. – 63 с.

9. Соціальна робота: Навч. посібник / Н.М. Гайдук, Л.Є. Колос, С.Г. Ставкова, С.Я. Бєляєва. - Львів: «Львівська політехніка», 2012.–164 с.

10. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. І.Д.Звєрєвої. – Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. – 536 с.

11. Нормативно-правова база. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України / Електронний ресурс. Режим доступу: http://mlsp.kmu.gov.ua/control/uk/publish/category;jsessionid=7E2CDBD7AD3F14615305A9F043A2960D?cat_id=102037

Додаток З.2

ОПИС
навчальної дисципліни
СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ У СИСТЕМІ НЕФОРМАЛЬНОЇ ОСВІТИ

Освітній ступінь «доктор філософії»
Галузь знань 23 «Соціальна робота»
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-наукова програма «Соціальна робота з дітьми та молоддю»

Розробник: ***О. В. Литовченко***, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України.

Дисципліна	**Соціальний розвиток особистості у системі неформальної освіти**
Читає	канд. пед. н., Литовченко О.В.
Рівень ВО	Третій (доктор філософії)
Семестр	5
Обсяг	1 кредит ЄКТС
Мова викладання	Українська
Лабораторія	позашкільної освіти
Вимоги до початку навчання	
Що буде вивчатися	Сутність та особливості неформальної освіти в європейських країнах; система позашкільної освіти України; потенціал неформальної освіти щодо соціального розвитку особистості; актуальні соціально-педагогічні технології у неформальній освіті (технології соціально-педагогічного супроводу соціального розвитку особистості; соціальна робота з дітьми з ООП; соціально-педагогічна профілактика; тьюторський супровід обдарованих дітей та інші).
Чому це цікаво/ треба вивчати	Курс орієнтовано на вивчення потенціалу неформальної освіти щодо соціального розвитку особистості, відтак розглядається сутність та особливості позашкільної освіти України/неформальної освіти в інших європейських країнах; феномен «соціальний розвиток особистості», критерії успішного соціального розвитку; соціально-педагогічні технології у роботі з дітьми та молоддю різних соціальних груп (зокрема з особливими освітніми потребами); сучасні підходи до соціальної профілактики.
Чому можна навчитися (Результати навчання)	На основі системного наукового світогляду аналізувати складні явища суспільного життя, пов’язувати загально-філософські проблеми з вирішенням завдань, що виникають у професійній та науково-інноваційній діяльності, застосовувати емпіричні й теоретичні методи пізнання.

	Володіти прийомами особистісного саморозвитку та самовдосконалення, актуалізації своїх потенційних можливостей та подальшої самореалізації. Крім того, слухачі зможуть: – орієнтуватися у міжнародній термінології стосовно неформальної освіти, інформального навчання; – розуміти сутність і визначати критерії соціального розвитку особистості; – орієнтуватися у специфіці актуальних соціально-педагогічних технологій; – аналізувати й узагальнювати досвід соціально-педагогічної діяльності закладів позашкільної /неформальної освіти.
Як можна користуватися набутими знаннями і вміннями (компетентності)	Здатність аналізувати та структурувати інформацію з різних джерел на основі логічних аргументів і перевірених наукових фактів; здатність ефективно використовувати інформацію для вироблення стратегій професійної діяльності; здатність правильно прогнозувати науковий результат та шляхи його досягнення. Здатність аналізу проблем соціальної роботи у контекстах зарубіжних та вітчизняних об’єктивних обставин; здатність до усвідомлення міжнародних орієнтирів забезпечення прав дітей та молоді; здатність продукування на основі аналізу об’єктивних умов здійснення соціальної роботи нових ідей у процесі вирішення професійних завдань та організації професійної діяльності.
Інформаційне забезпечення: силабус дисципліни, навчально-методичний комплекс.	
Форма проведення занять: лекції, практичні заняття.	
Семестровий контроль: залік.	

Додаток З.3

ОПИС
навчальної дисципліни
ЯКІСНІ І КІЛЬКІСНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Освітній ступінь «доктор філософії»
Галузь знань 23 «Соціальна робота»
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-наукова програма «Соціальна робота з дітьми та молоддю»

Розробник: ***О. В. Литовченко***, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання НАПН України.

Дисципліна	**Якісні і кількісні методи дослідження в соціальній роботі**
Читає	канд. пед. н., Литовченко О.В.
Рівень ВО	Третій (доктор філософії)
Семестр	5
Обсяг	1 кредит ЄКТС
Мова викладання	Українська
Лабораторія	позашкільної освіти
Вимоги до початку навчання	
Що буде вивчатися	Сутність та особливості застосування якісних і кількісних методів дослідження у соціальній роботі; якісні методи соціальних досліджень (якісний аналіз документів, фокус-група, кейс-стаді та інші); кількісні методи соціальних досліджень (опитування (анкетування, інтерв'ю); кількісний аналіз документів (контент-аналіз) та інші).
Чому це цікаво/ треба вивчати	Курс орієнтовано на формування уявлення про методи дослідження у соціальній роботі, освоєння теоретичних знань про методологію і процедурні особливості якісних і кількісних методів, підготовка до практичного використання конкретних методів.
Чому можна навчитися (Результати навчання)	На основі системного наукового світогляду аналізувати складні явища суспільного життя, пов'язувати загально-філософські проблеми з вирішенням завдань, що виникають у професійній та науково-інноваційній діяльності, застосовувати емпіричні й теоретичні методи пізнання. Крім того, слухачі зможуть: – орієнтуватися у особливостях емпіричного дослідження у соціальній роботі; – розуміти специфіку якісної і кількісної методології; – розумітися на процедурних особливостях якісного дослідження; – обирати методи, релевантні поставленим дослідницьким завданням.
Як можна користуватися	Здатність аналізувати та структурувати інформацію з різних джерел на основі логічних аргументів і перевірених наукових фактів; здатність

набутими знаннями і вміннями (компетентності)	ефективно використовувати інформацію для вироблення стратегій професійної діяльності; здатність правильно прогнозувати науковий результат та шляхи його досягнення. Здатність планувати дослідження, обирати методи, релевантні поставленим дослідницьким завданням, коректно застосовувати кількісні і якісні методи дослідження.
Інформаційне забезпечення: силабус дисципліни, навчально-методичний комплекс.	
Форма проведення занять: лекції, практичні заняття.	
Семестровий контроль: залік.	